

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΚΑΙ
ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ
ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ
ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

15

Γράφουν οι: Στυλιανός Παπαθεμελής
Κωνσταντίνος Άν. Βαβούσκος
Ιωάννης Μανωλεδάκης
Νίκος Ματσούκας
Πέτρος Βασιλειάδης
Νίκος Ζαχαρόπουλος
Σπ. Τρωιάνος
Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης
Ευάγγελος Β. Βενιζέλος
Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος
† Ιωάννης Αναστασίου
Γεώργιος Α. Τσανανάς
Βασίλειος Τρ. Γιούλτσης
Νίνα Νικολοπούλου-Σακάκα
Δημήτρης Δημούλης
Δημήτρης Θ. Τσάτσος
Γεώργιος Α. Πουλής

παρατηρητής

O v. 1700/87 για τη ρύθμιση θεμάτων της εκκλησιαστικής περιουσίας ήταν η αφορμή και η αφετηρία μιας έντονης και συνολικής -αν και όχι πάντοτε ψύχραιμης- συζήτησης γύρω από το κλασικό πρόβλημα των σχέσεων κράτους και εκκλησίας.

Το παρόν τεύχος -που κυκλοφορεί με τη γνώριμη και όχι πλήρως αδικαιολόγητη καθυστέρηση του- φιλοδοξούμε να λειτουργήσει ως άξονας αναφοράς για τη συζήτηση αυτή που έπαυσε, ίσως, να είναι επίκαιρη, εξακολουθεί όμως να είναι καίρια.

Στο τεύχος συνυπάρχουν θεολογικές και νομικές προσεγγίσεις· ο συνδυασμός είναι επιβεβλημένος στο βαθμό που το πρόβλημα των σχέσεων κράτους και εκκλησίας τίθεται ταυτόχρονα και με νομικούς και με εκκλησιολογικούς όρους.

Κορμός του τεύχους είναι οι εισηγήσεις στο ομότιτλο συμπόσιο που οργάνωσε την Ανοιξη του 1986 -δηλαδή σε χρόνο ανύποτο- ο Θεολογικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης. Στο τεύχος έχουν, βέβαια, προστεθεί αρκετές νομικές μελέτες και οι δύο πιο κρίσιμες από τις πρόσφατες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατίας.

Είναι άλλωστε γνωστό ότι η εισφορά της νομολογίας του

*Στη διαμόρφωση του σχετικού προβληματισμού είναι
καθοριστική και συχνά ρηξικέλευθη.*

*

*Οι μελέτες δημοσιεύονται με βάση το πάγιο κριτήριο του
περιοδικού: προτάσσονται όσα έχουν γενικό αντικείμενο και
ακολουθούν όσες θήγουν ειδικότερα θέματα.*

Ο ΕΚΔΟΤΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 5 Στυλιανός Παπαθεμελής: Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας.
Μια εμπειρική προσέγγιση.
- 13 Κωνσταντίνος Άν. Βαβούσκος: 'Η Εκκλησία τῆς Ἑλλάδος
καὶ αἱ σχέσεις τῆς πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.
- 25 Ιωάννης Μανωλεδάκης: Οι σχέσεις Εκκλησίας - Πολιτείας από
τη σκοπιά της φιλοσοφίας του δικαίου.
- 29 Νίκος Ματσούκας: Θεολογική θεώρηση των σχέσεων Εκκλησίας
και Πολίτειας
- 37 Πέτρος Βασιλειάδης: Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας στην Κ.Δ.
- 45 Νίκος Ζαχαρόπουλος: Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας στην
Ελλάδα σήμερα.
- 53 Σπ. Τρωάνος: Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας στο Σύ-
νταγμα του 1975.
- 61 Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης: Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας
κατά το Σύνταγμα του 1975.
- 85 Ευάγγελος Β. Βενιζέλος: Σημεία ερμηνευτικής τριβής στη
συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλη-
σίας
- 105 Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος: Είναι συνταγματικά ανεκτός ο χω-
ρισμός Κράτους και Εκκλησίας με τυπικό νόμο;
- 115 † Ιωάννης Αναστασίου: Η διοίκηση των Ορθόδοξων Εκκλησιών
- 119 Γεώργιος Α. Τσανανάς: Εξασφάλιση προϋποθέσεων από την
πλευρά της Εκκλησίας για την αναβάθμιση των σχέσεών της
με την Πολιτεία

- 135 *Βασίλειος Γρ. Γιούλτσης*: Νέες προοπτικές στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας. Τα σύγχρονα δεδομένα οργάνωσης της κοινωνίας και οι απαιτήσεις για μια διακονούσα Εκκλησία.
- 143 *Νίνα Νικολοπούλου-Σακκά*: Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους. Η περίπτωση της Ισπανίας.
- 167 *Δημήτρης Δημουλής*: Η «Χριστιανική Εκκλησία των μαρτύρων του Ιεχωβά Κρήτης». Πολιτικά δικαστήρια και συνταγματική Παιδεία.
- 195 *Δημήτρης Θ. Γαστόρας*: Δύο γνωμοδοτικά σημειώματα για τη σχέση Εκκλησίας-Κράτους και για τη θρησκευτική ελευθερία.
- 205 *Γεώργιος Α. Πουλής*: «Εκκλησιαστική Δικαιοσύνη» και Δικαστικός Έλεγχος.
- 233 Η ρύθμιση της Εκκλησιαστικής Περιουσίας κατά τον 1700/87 Νομολογία ΣτΕ.
- 249 Η εισήγηση του Συμβούλιου της Επικρατείας κ. Ν. Παπαδημητρίου
- 261 Η εισήγηση του Συμβούλιου της Επικρατείας κ. Αναστασίου Ν. Μαρίνου.
- 293 Νομική φύση των «Εκκλησιαστικών Δικαστηρίων» — ο δικαστικός έλεγχος των αποφάσεών τους.— Νομολογία ΣτΕ.

*Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας
Μια εμπειρική προσέγγιση*

Ας ξεκινήσουμε από μερικές γενικότερες παραδοχές.

α) *Η σφραγίδα της Ορθοδοξίας είναι βαθιά εντυπωμένη στη συνείδηση αυτού του λαού.* Καμιά πολιτική ηγεσία που διεκδικεί μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες την εξουσία, δεν μπορεί αυτό να το αγνοήσει. Ή πάντως να το αγνοήσει επί μακρόν. Είναι προφανές ότι δεν αναφέρομαι στους λιγότερους μέσα από. το λαό που ορθοτομούν το λόγο της αληθείας, αλλά στους περισσότερους απ' τους οποίους δεν λείπουν τα λατρευτικά βιώματα. Ήθη, έθιμα, δοξασίες, αναζωογονούμενες επιβιώσεις μιας μακρόχρονης βυζαντινής, ακόμη και παλιότερης παράδοσης, αυθεντική λαϊκή τέχνη, όλα αυτά που ονομάζονται λαϊκός πολιτισμός τροφοδοτούν μιαν περιρρέουσα ατμόσφαιρα και προκαλούν ερεθίσματα συμμετοχής στη θεία λατρεία

β) Η πολυαίωνη ιστορική συμπόρευση της Ορθοδοξίας με το Γένος. Οι δέκα αιώνες του Βυζαντίου σηματοδοτούνται από την κυριαρχία της Εκκλησίας στην κοινωνική, πολιτική και φυσικά πνευματική ζωή των κράτους. Οι σχέσεις Βυζαντινής Εκκλησίας και Κράτους ουδέποτε ήταν καισαροπαπισμός. Χωρίς να απουσιάζουν περιπτώσεις αυτοκρατόρων που επεχείρησαν να επιβάλουν τον ένα ή τον άλλο Πατριάρχη δεν υπάρχουν περιπτώσεις επιβολής των πεποιθήσεών τους σ' ό,τι αφορά το δόγμα επί της Εκκλησίας. Αντίθετα είναι συνήθεις οι περιπτώσεις Πατριαρχών, όπως ο Νικόλαος Μυστικός που απαγόρευσε δύο φορές στον αυτοκράτορα την είσοδό του στην Αγία Σοφία έστω και αν αυτό του εκόστισε το Θρόνο. Ο Πατριάρχης είχε πάντοτε, ανάλογα βέβαια και με το ανάστημα που διέθετε, το αδιαφιλονίκητο δικαίωμα να είναι ο τιμητής των πάντων και του αυτοκράτορα. Αυτή η βαθύτατη πίστη των Βυζαντινών που στάθηκε και το βασικό στοιχείο του πολιτισμού τους και χάρη στη δύναμη της μυστικής θεολογίας του ύστερου Βυζαντίου ανανεώθηκε, αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα επιβίωσης του Ελληνισμού στους χρόνους της δουλείας.

γ) Οι αιώνες της δουλείας αναδεικνύουν την Εκκλησία ως το μεγάλο καθοδηγητικό κέντρο του Γένους. Ο εθναρχικός, εκπαιδευτικός, αντιστασιακός και γενικά πρωταγωνιστικός της ρόλος είναι αναμφισβήτητος. 'Όλη η ζωή του ραγιά από την εργασία για να κερδίσει τον επιούσιο του ως τη διασκέδασή του εκτυλίσσεται με επίκεντρο την τοπική του Εκκλησία. Παράλληλα οι απελευθερωτικοί αγώνες στη νεότερη Ελλάδα έχουν την Εκκλησία πρωτοστατούσα δύναμη.

Η εκτίμηση που κάνω είναι ότι οι «παραδοχές» αυτές βρίσκουν απήχηση στο σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου και πάντως στο σύνολο εκείνων που διεκδικούν την εξουσία. Δεν εννοώ φυσικά εδώ τα εσωτερικά βιώματα πίστης, δυσπιστίας ή απιστίας του καθενός. Εννοώ ότι καμία κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ή επίδοξη πλειοψηφία, δεν μπορεί να τις αγνοήσει, ή να τις παρακάμψει. Αντί άλλου παραδείγματος επικαλούμαι αυτό των κομμουνιστών δημάρχων. Κατά κανόνα είναι υποδείγματα αφύγων σχέσεων με την τοπική τους Εκκλησία.

Ευρωπαϊστές πολιτικοί της ιδιοσυστασίας ενός Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος επιπλέον είχε υποστεί και το οδυνηρό ανάθεμα από μιάν ανάξια ιεραρχία στάθηκαν με σεβασμό απέναντι στην Εκκλησία. Δείγμα συμπεριφοράς του η υπεράσπιση που πρόσφερε στο θεσμό του Χριστιανικού γάμου

κατά τις συζητήσεις της Αναθεωρητικής επιτροπής του Αστικού Κώδικα.

Η περιγραφή που έκανα αφορά προδήλως και τη σημερινή πολιτική πραγματικότητα.

Η συντηρητική παράταξη στην Ελλάδα ανέκαθεν θεωρούσε την Εκκλησία λίγο πολύ ένα είδος... ιδιοκτησίας της. Και της συμπεριφέρθηκε ανάλογα. Ορισμένες εθνικές περιπέτειες και ο συντηρητισμός που συνέχει κατά κανόνα και τη διοίκηση της Εκκλησίας παρείχαν πάντοτε το αναγκαίο υπέδαφος για την ανάπτυξη κάποιου αμοιβαίου αισθήματος εμπιστοσύνης. Για μακρά περίοδο η ίδια μιας απολιτικής Εκκλησίας είχε επιμελώς καλλιεργηθεί. Αφέλεια ή δόλος; Το αποτέλεσμα πάντως συγκάλυπτε επιλήψιμες πολιτικές προτιμήσεις και προσέδενε την Εκκλησία στο άρμα μιας κυριαρχης τότε πολιτικής ιδεολογίας.

Αντίθετα προς τη συντήρηση που έχει υπέρ αυτής το αμάχητο τεκμήριο του ευσεβούς και φιλακολούθου, η προοδευτική παράταξη (Χρησιμοποιώ τους όρους όχι αξιολογικά, αλλά με την πολιτική έννοια που έχουν διεθνώς. Πιο συγκεκριμένα εδώ αναφέρομαι στο χώρο μεταξύ δεξιάς και κομμουνιστικής αριστεράς) η προοδευτική λοιπόν παράταξη χωρίς τους τίτλους... κυριότητας της συντηρητικής φέρει πάντοτε το βάρος της αποδείξεως ότι σέβεται και υπολογίζει την Εκκλησία. Είναι εντούτοις γεγονός, ότι ιδίως κατά την τελευταία προ των εκλογών του '81 περίοδο πολλά θρησκευτικά έντυπα άσκησαν οξεία κριτική σε πρόσωπα και πράγματα του τότε σχήματος εξουσίας. Αργότερα, και με μιαν εξιδιασμένη έξαρση στην προεκλογική περίοδο του '85, η κριτική εξίσου ή και περισσότερο οξεία είχε αποκλειστικό στόχο το νέο σχήμα εξουσίας. Ενώ, ρητά ή σιωπηρά, παρείχε άφεση αμαρτιών και εξιδανίκευε το προηγούμενο.

Τα Κ.Κ. από την πλευρά τους διέπονται από αυτόν τον εισαγόμενο αθεϊσμό και αντικληρικαλισμό που τους εφοδιάζει ή τους εφοδίαζε το καθοδηγητικό τους κέντρο. Είναι εντούτοις αξιοσημείωτο ότι κατά την εποχή των «φώτων» ο ελληνικός διαφωτισμός με τον Κοραή, το Ρήγα Φεραριά, τον Καταρτζή κ.ά. απέρριψε τον αθεϊσμό του ευρωπαϊκού ομολόγου του. Ανάλογη είναι σήμερα η στάση μουσουλμάνων κομμουνιστών που χρησιμοποιούν τον Μωάμεθ για την καρδιά και τον Μαρξ για το στομάχι.

Τα ελληνικά Κ.Κ. ακολουθούν εν προκειμένω τους σοβιετικούς μελετητές των Θρησκευτικών θεμάτων που ερμηνεύουν τα CITATA των αποστόλων του μαρξισμού

γραμμένα τον περασμένο αιώνα, ή το πολύ τις δύο πρώτες δεκαετίες του δικού μας. Αυτά στην πραγματικότητα αναμασούν τον ξεπερασμένο σήμερα αστικό αθεϊσμό της εποχής εκείνης.

Το συμπέρασμά μου είναι ότι στη νεότερη Ελλάδα δεν υπήρξαν αυτό που θέλουν μερικοί να ονομάζουν χριστιανικές πολιτικές παρατάξεις, πολύ περισσότερο χριστιανικές κυβερνήσεις. Υπήρξαν σχήματα πολιτικά και εξουσίας που μπορούσαν να λογαριάσουν λιγότερο ή περισσότερο την Εκκλησία και τις βουλήσεις της.

*

* *

Όταν ξεκίνησα να διατυπώω αυτές τις σκέψεις δεν είχα ομολογώ υποψιασθεί ότι θα συναντούσα καθ' οδόν τον... Μάρξ. Υπάρχουν τρία κείμενά του, όχι ευρέως γνωστά, που άπτονται αυτού του θέματος.

Ένα γράμμα του στον 'Ενγκελς (3-5-1854) και δύο άρθρα του στην NEW YORK DAILY TRIBUNE στις 29-3 και 15-4-1854 (Στον τόμο Μάρξ-'Ενγκελς Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα σ. 352, 294, 330 αντίστοιχα). Στο γράμμα ο Μάρξ διασκεδάζει με το γεγονός ότι η TRIBUNE που κολακεύεται ότι είναι χριστιανική εφημερίδα φιλοξένησε ως κύριο, το άρθρο του με το οποίο μέμφεται τους Τούρκους διότι διετήρησαν το χριστιανισμό. Και μολονότι είναι, ως γνωστόν, θερμός θιασώτης του δόγματος της ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας, φτάνει εδώ να πει ότι οι Τούρκοι «θα πρεπε να καταρρεύσουν ήδη επειδή επέτρεψαν στη Βιζαντινή θεοκρατία να αναπτυχθεί σε μια μορφή που ούτε οι Έλληνες αυτοκράτορες δεν την είχαν βάλει στο νού τους». Επιχαίρει επίσης για τη δημοσίευση και του β' άρθρου του όπου «οι φιλαράκοι μπερδεύτηκαν από το ιστορικό υλικό και παρέβλεψαν τα καχεντρεχή αστεία του για το Χριστιανισμό». Αναφερόμενος στο άρθρο του της 29/3 ο συγγραφέας με αφορμή το συζητούμενο τότε ενδιαφέρον της Βρετανίας για τη βελτίωση της θέσης των Χριστιανών υπηκόων της Πύλης, εισηγείται τον πλήρη χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας, Θρησκείας και πολιτικής, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πάντα. Ως διαδικασία και μέσο για τον σκοπό αυτό προτείνει την εισαγωγή ενός αστικού κώδικα στην Τουρκία που τον φαντάζεται ολότελα ξένο προς τη Θρησκεία και βασισμένο στον πλήρη χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας. Αν συμβεί αυτό θα σημάνει «όχι μονάχα την κατάργηση του Μωαμεθανισμού, αλλά και την κατάργηση της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας». Πιο αναλυτικός ο αρθρογράφος στο επόμενο κείμενό του επανέρχεται στο προσφιλές του θέμα

υπογραμμίζοντας ότι το θεοκρατικό σύστημα που επιβάλλει το Κοράνιο στους Χριστιανούς της Τουρκίας κυρώνει τη διττή πνευματική και κοσμική εξουσία των ιερέων τους. Κατά τη γνώμη του «αν καταργήσεις την υποταγή τους στο Κοράνι με μιάν αστική χειραφέτηση, καταργείς ταυτόχρονα και την υποταγή τους στον κλήρο και προκαλείς μιαν επανάσταση στις κοινωνικές, πολιτικές και Θρησκευτικές τους σχέσεις». Και το επιθύμιο «...με έναν CODE CIVIL θα πρέπει να δυτικοποιήσεις ολόκληρη τη δομή της Βυζαντινής κοινωνίας».

Ευφυής ο Μαρξ δεν ήταν δυνατό να μην κατανοήσει ότι το μυστικό της όλης ιδικής του υπόθεσης για την περίπτωση είναι ο εκδυτικισμός ολόκληρης της δομής της Βυζαντινής Κοινωνίας (ανάγνωθι: της νεοελληνικής κοινωνίας). Βέβαια αποδίδει οιονεί υπερφυσικές ικανότητες γι' αυτό σε έναν αστικό κώδικα. Αυτό είναι λάθος. Ο εκδυτικισμός με το ειδικό βάρος αυτής της έννοιας, αποτέλεσε μετά το 1833 την επίμονη ως γνωστόν ἔγνοια πολλών ασπόνδων φίλων του ελληνισμού και ημετέρων ομοιδεατών τους. Να πούμε ατελέσφορη, θα ήταν πολύ αισιόδοξο. Πάντως μισοτελειωμένη, αλλά πάντοτε συνεχιζόμενη. Η βίαιη αποκοπή από τη Μεγάλη Εκκλησία επί Βαυαροκρατίας και η εγκαθίδρυση ενός πολιτειοκρατικού καθεστώτος που αποτέλεσε «ό,τι ασύμφυλον και οθνείον», οδήγησε τελικά κατά την έκφραση του Ανδρούτσου στο «αποφώλιον τέρας, το προελθόν εκ της μίξεως του Ρωσικού προτύπου (υπονοεί το ερμαφρόδιτο αντισυνδικό και με έντονα λουθηρανικά στοιχεία σύστημα του Μ. Πέτρου) και του Βαυαρικού γραφειοκρατικού κατασκευάσματος».

Από το σύστημα του MAUER ως τον ισχύοντα v. 590, τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας οι αποστάσεις δεν είναι θεαματικές.

Μετά από αυτά ανακύπτει το ερώτημα τι επιβάλλεται και τι μπορεί σήμερα να γίνει. Ο Καίσαρ, έγραψε ο Μπερντιάγιεφ, «ανήκει στον αντικειμενοποιημένο κόσμο, είναι κάτω από την εξουσία της αναγκαιότητας. Η Εκκλησία αντίθετα ανήκει στο βασίλειο της Ελευθερίας» Και συνεχίζει, «Οι σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους ήταν και θα είναι πάντοτε αντιφατικές θέτοντας ένα αλυτό πρόβλημα». Στην απολυτότητα αυτής της διατύπωσης, ενυπάρχουν οι υπερβλητές και δυσυπέρβλητες δυσχέρειες της λύσης για να φθάσει κανείς στην ελευθέρα και ζώσα Εκκλησία. Θα συμφωνήσουμε απόλυτα με τον Σέργιο Μπουλγκάκωφ ότι αφετηριακές προϋποθέσεις είναι οι εξής:

α) Δεν υπάρχει δογματικός θεσμός ανάμεσα Ορθόδοξίας και ενός ορισμένου πολιτικού συστήματος. Οι Ορθόδοξοι μπορούν

να έχουν διαφορετικές γνώμες και διαφορετικές πολιτικές συμπάθειες. Είναι υπόθεση της πολιτικής τους συνείδησης και του μυαλού τους.

β) Η ελευθερία που είναι ουσιαστικό στοιχείο της Ορθοδοξίας δεν της επιτρέπει να υπηρετεί κανένα πολιτικό καθεστώς.

γ) Το ιδανικό του εξαγιασμού της εξουσίας είναι θρησκευτικό και όχι πολιτικό.

δ) Η Ορθοδοξία αρνείται και τον καισαροπαπισμό και τον παποκαισαρισμό.

*
* *

Πιστεύω ότι στο βάθος υπάρχει μια αμοιβαία καχυποψία στη σχέση Κράτους και Εκκλησίας. Η πολιτεία φοβάται την απελευθέρωση της Εκκλησίας και την απόκτηση δύναμης στα πλαίσια ενός διοικητικού χωρισμού και έτσι την απώλεια του ελέγχου, που έμμεσα σήμερα ασκεί τη διοίκησή της. Η Εκκλησία από την πλευρά της φοβάται επίσης την απώλεια ορισμένων πλεονεκτημάτων που της παρέχει η ιδιότητα της κρατικής Εκκλησίας. Η αμοιβαιότητα αυτή στην καχυποψία διαιωνίζει το σημερινό STATUS QUO. Μονομερής πολιτειακή πρωτοβουλία δεν διαφαίνεται στον ορίζοντα όσο θα είναι φανερό ότι θα συναντήσει την κατακόρυφη αντίθεση της εκκλησιαστικής διοίκησης και την εύκολη παρεξήγηση προθέσεων από ένα ακατατόπιστο σώμα πιστών που για τον ίδιο λόγο η πολιτεία δεν θα μπορούσε να το ενημερώσει πειστικά. Στην περίπτωση αυτή η διατάραξη των σχέσεων και η τελική ρήξη τους θα ήταν σφόδρα πιθανή με επιζήμιες συνέπειες και για τις δυό πλευρές.

*
* *

Κάτω από το πρίσμα αυτό η έμπνευση του «Θεολογικού Συνδέσμου» να δημοσιοποιήσει τον προβληματισμό του και να τον εμπλουτίσει με το διάλογο είναι μια πολύ καλή αρχή.

Έχουμε υποχρέωση να δώσουμε στο Λαό του Θεού τη δυνατότητα να κατανοήσει τι σημαίνει Εκκλησία και πώς ο ιστορικός της ρόλος και η ιστορική συνείδησή της μπορεί να αναδειχθεί σωστότερα και αποτελεσματικότερα.

Παρά την ορισμένη νομολογία του Σ.τ.Ε. που έχει διαμορφωθεί κάτω από το σημερινό κλίμα, η ευχέρεια τροποποιήσεων που θα οδηγούσαν στην αποδέσμευση της

Εκκλησίας δια της νομοθετικής οδού είναι πάντοτε μια ανοιχτή δυνατότητα.

Η νέα προοπτική οφείλει να στηριχθεί στις δοκιμασμένες και βασισμένες στους ιερούς κανόνες λύσεις που στις μεγάλες στιγμές της ανέδειξε ο Ορθοδοξία:

— Αναγνώριση του πιστού λαού ως «βασιλείου ιερατεύματος».

— Εκλογή των επισκόπων ψήφῳ κλήρου και λαού.

— Επάνοδος στο αρχέγονο μητροπολιτικό σύστημα.

— Ανάπτυξη της Ενορίας με τη συνεργασία κλήρου και λαού ως κέντρου καθολικής μεταμόρφωσης της ζωής, των διανθρώπινων σχέσεων και του κόσμου σε Βασιλεία του Θεού.

— Η θέσπιση δικονομίας και γενικότερων ρυθμίσεων που θα εγγυώνται στον ιερέα της Ενορίας ένα είδος προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας. Αυτό σε συνάρτηση με τη δημιουργία εκκλησιαστικής δικαιοσύνης που θα έχει τις εγγυήσεις ανεξαρτησίας τουλάχιστον αυτές της τακτικής δικαιοσύνης.

Η Εκκλησία δεν θα είχε να φοβηθεί τίποτε απολύτως από μια τέτοια μεταβολή. Άλλα πρέπει αυτή πρωτίστως να το ενστερνισθεί. Αυτή και ο πιστός λαός. Μέσα σε μια τέτοια προοπτική για να επαναλάβω τον BULGAKOV: «Οι δρόμοι επιρροής της Εκκλησίας είναι που αλλάζουν. Η Εκκλησία δεν σταματά να επιδρά και να διεισδύει απ' όλους τους πόρους σ' ολόκληρη τη ζωή του λαού. Η δράση της δεν γίνεται απ' έξω και από ψηλά, αλλά εσωτερικά στη βάση, στο λαό και δια του λαού. Η Εκκλησία επιδρά πάνω στο Κράτος δια της δημοκρατικής οδού. Πρόκειται για δημοκρατία ψυχών...» (Ορθοδοξία και Κράτος, Σύνορο 40, 284).

Άλλα σε κάθε περίπτωση το ζητούμενο είναι η Εκκλησία. Ο νομικός τύπος των σχέσεών της με το κράτος στην ουσιαστική του αντανάκλαση κερδίζεται ή χάνεται στη συνεχή καθημερινή πράξη.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος
καὶ αἱ σχέσεις τῆς
πρὸς τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον

1) Ὁ δρος «Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος» καθιερώθη τό πρῶτον ύπό τοῦ Κωδικοποιημένου Νόμου 5438/1932, ὁ ὅποιος διάτοῦ δρου τούτου ήθέλησε νά καθορίσῃ τήν ἔννοιαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετά τάς ἐπελθούσας εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν διάρθρωσιν τῆς Χώρας μεταβολάς καὶ τάς διαφόρους ἀμφισβητήσεις αἱ ὅποιαι ήγέρθησαν σχετικῶς. Βάσει του νόμου τούτου ἡ «Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος περιλαμβάνει τήν τε Αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τάς ἐν αὐτῇ Μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, συνωδά τῷ νόμῳ 3615 τῆς 11ης Ιουλίου 1928 καὶ τῇ ἀπό 14 Σεπτεμβρίου ίδιου ἔτους Πατριαρχικῇ καὶ Συνοδικῇ Πράξει.»

Τόν δρον τοῦτον, οὕτω πως καθιερωθέντα, χρησιμοποιεῖ πλέον μέ τήν αὐτήν ἔννοιαν τόσον ὁ σύγχρονος κοινός, δσον καὶ ὁ σύγχρονος συνταγματικός νομοθέτης. Πράγματι, καὶ ὁ N. 590/1977, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ τόν ἰσχύοντα καταστατικόν χάρτην τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εἰς τό ἄρθρ. 1 (παρ. 2) καὶ τό ἰσχύον Σύνταγμα (τοῦ 1975) εἰς τό ἄρθρ. 3 (ἐδ. 3) χρησιμοποιοῦν

τόν δρον «'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος», μέ τήν ξννοιαν δτι αῦτη ἀποτελεῖται ἀπό τήν Αὐτοκέφαλον 'Εκκλησίαν τῆς 'Ελλάδος καὶ τάς μετ' αὐτῆς ήνωμένας διοικητικῶς Μητροπόλεις τῶν Νέων Χωρῶν, αἱ ὁποῖαι, ως θά ἔδωμεν, ἀνήκουν εἰς τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον. 'Ενταῦθα δέον νά παρατηρηθῇ δτι ή διατύπωσις τῶν διατάξεων τούτων, συμφώνως πρός τάς ὁποίας ή 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος είναι αὐτοκέφαλος, γενομένη μετά τήν θέσιν ἐν ίσχυί τοῦ Κωδικοποιημένου νόμου 5438/1932 καὶ χωρίς διασαφήνισιν τινά, δέν είναι δόκιμος, διότι, πράγματι, ή 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος δέν είναι αὐτοκέφαλος ἐφ' ὅσον αῦτη ἀποτελεῖται ἥδη ἀπό τήν Αὐτοκέφαλον 'Εκκλησίαν τῆς 'Ελλάδος καὶ τάς μετ' αὐτῆς διοικητικῶς ήνωμένας Μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, αἱ ὁποῖαι φυσικά δέν ἀνήκουν εἰς τήν Αὐτοκέφαλον 'Εκκλησίαν τῆς 'Ελλάδος. Προφανῶς ή διατύπωσις αὕτη ὀφείλεται ἥ εἰς παραδρομήν ἥ εἰς τήν ἔκφρασιν τῆς πραγματικότητος, ή ὁποία συνίσταται εἰς τό δτι ή 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος είναι ή Αὐτοκέφαλος, οὐχί δέ καὶ αἱ Μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῶν Νέων Χωρῶν, ἐπί τῶν ὁποίων ἀπλῶς ἐφαρμόζεται ή 'Ελληνική νομοθεσία, ως ἐκ τοῦ λόγου δτι ὑπάγονται εἰς τήν διοίκησιν τῆς Αὐτοκεφάλου 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος, δπότε ή ἔκφρασις αὕτη ἥτο περιττή.

'Εν πάσῃ περιπτώσει ή 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος ἀποτελεῖται ἀπό δύο σκέλη. Τό ἐν είναι ή Αὐτοκέφαλος 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος καὶ τό ἔτερον αἱ μετ' αὐτῆς ήνωμέναι διοικητικῶς Μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

2) Πρίν ἡ ἀντιμετωπισθῇ τό ζήτημα τῆς σχέσεως τῆς οὔτω πᾶς προσδιορισθείσης 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος μέ τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον δέον νά ὁριθετηθῇ ή ἔδαφική ἔκτασις αὐτῆς τῆς 'Εκκλησίας. Διότι, πράγματι, ή 'Εκκλησία τῆς 'Ελλάδος ὑπό τήν ἔκτεθεῖσαν ξννοιαν αὐτῆς δέν περιλαμβάνει δλην τήν ἔκτασιν τῆς 'Ελληνικῆς 'Επικρατείας. Καὶ τοῦτο διότι ή μέν ἔκκλησιαστική περιφέρεια Κρήτης χαίρουσα ήμιαυτονόμου ἔκκλησιαστικοῦ καθεστώτος ἀπό τοῦ 1900 δυνάμει σχετικῆς Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς Πράξεως ὑπάγεται εἰς τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, αἱ Μητροπόλεις τῶν Δωδεκανήσων οὐδεμιᾶς ἔκκλησιαστικῆς αὐτονομίας χαίρουσαι, ως μή ρυθμισθείσης τῆς τύχης των ὑπό Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς Πράξεως καὶ συνεπῶς οὔτε καί ὑπό νόμου τινός τοῦ 'Ελληνικοῦ κράτους, ὑπάγονται εύθεως εἰς τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, ή δέ χερσόνησος τοῦ "Αθω μέ τάς διαφόρους προνομίας της, αἱ ὁποῖαι είναι συνταγματικῶς κατοχυρωμέναι (ἀρθρ. 105 ίσχυόντος Συντάγματος) ὑπάγεται εἰς

*

τήν (πνευματικήν) δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί αὐτή. «Ωστε ἐνταῦθα θά διερευνηθοῦν αἱ σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μόνον πρός τήν κατά τά ως ἄνω «Ἐκκλησίαν τῆς Ἐλλάδος» οὐχί δέ πρός τάς ἄλλας ἐκκλησιαστικάς περιοχάς τῆς Ἐλλάδος, ως εἰναι αἱ Μητροπόλεις τῆς Κρήτης καὶ Δωδεκανήσου καὶ τό «Αγιον δρος, διότι ως πρός αὐτάς δέν ὑπάρχει θέμα σχέσεως, ὅλλα θέμα ἔξαρτήσεως αὐτῶν μικρῆς τῇ μεγάλης, ἀμέσου ἢ ἐμμέσου ἔξ αὐτοῦ.

3) Ἐλέχθη ὅτι τό πρῶτον σκέλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος εἰναι ἡ Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἐλλάδος. Αὕτη ἰδρύθη ὑπό τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου διά τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου τῆς 28ης Ἰουνίου 1850 «Περὶ τῆς ἐν Ἐλλάδι Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», ὁ δόποιος ἐκυρώθη διά τοῦ Δ/τος τῆς 15ης Αὐγούστου 1850, βάσει τοῦ ὁποίου ἔξεδόθη ὁ νόμος ΣΑ' τῆς 9/24ης Ἰουλίου 1852 «περὶ τοῦ καταστατικοῦ νόμου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος». Σημειῶ ἀπλῶς ὅτι τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον διά τῆς ἐκδόσεως τοῦ Τόμου τούτου ἀνταπεκρίθη εἰς τήν ἐκκλησιν τῆς «Ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας», ως αὐτῇ διεμορφώθη (πραξικοπηματικῶς) διά τοῦ ΒΔ τῆς 23/1 Αὐγούστου 1833 «Διακήρυξις περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας», ἢ δοπία διά τῆς ἀπό 30ης Μαΐου 1850 πράξεως τῆς ἐζήτησε «διά τοῦ ἐπί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπουργείου νά ἐνεργήσῃ τήν κανονικήν ταύτην διακοίνωσιν» «Πρός τήν Α. Παναγιότητα τόν Οἰκουμενικόν Πατριάρχην καὶ τήν περὶ αὐτήν ιερωτάτην Σύνοδον» καὶ ὑπέβαλε τήν παράκλησιν ὅπως ἡ Ἐλληνική Κυβέρνησις «ἔξαιτήσηται παρά τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας... τήν ἐπιδοκιμασίαν τῆς θεσμοθεσίας ταύτης (καὶ) τάς ιεράς εὐχάς καὶ εὐλογίας τῆς Α. Παναγιότητος.» Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, δεχθέν τελικῶς τό ἔγγραφον τῆς Ἐλληνικῆς Κυβερνήσεως μέ τήν αἴτησιν, πλήρους σεβασμοῦ, ὅπως ἀποδεχθῆ τήν Ἐκκλησίαν τῆς Ἐλλάδος «ώς ἐν Χριστῷ ἀδελφήν», ἔξεδωσε τόν μνημονευθέντα Τόμον, χωρίς νά ἀναγνωρίσῃ καὶ ἐπιδοκιμάσῃ «τήν θεσμοθεσίαν ταύτην», ἥτοι τήν πραξικοπηματικῶς γενομένην τό 1833 ἀνακήρυξιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος ως αὐτοκεφάλου, δι' αὐτό καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἐλλάδος ἀνακηρύσσεται τό πρῶτον αὐτοκέφαλος, συμφώνως πρός τούς ιερούς κανόνας, τό 1850 μέ συνέπειαν τά διαρρεύσαντα δέκα ἔπτα ἔτη αὐτοκεφάλου καθεστῶτος νά ἀγνοηθοῦν.

4) Ἡ οὕτω πώς ἀνακηρυχθεῖσα Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἐλλάδος περιέλαβε τάς Μητροπόλεις, Ἀρχιεπισκοπάς καί

‘Επισκοπάς τής τότε ‘Ελλάδος, ήτοι τής Πελοπονήσου, Στερεάς ‘Ελλάδος (καί Εύβοίας) καί Κυκλαδων νήσων. Η ‘Εκκλησία αὗτη ἐμεγεθύνθη ἀργότερον διά τῆς ὑπαγωγῆς εἰς αὐτήν τῶν Μητροπόλεων τῆς ‘Επτανήσου δυνάμει τῆς Πατριαρχικῆς καί Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ μηνὸς Ιουλίου 1866 καί τῶν Μητροπόλεων τῆς Θεσσαλίας, συμπεριλαμβανομένης τῆς Μητροπόλεως “Αρτης ἐκ τῆς Ήπείρου καί τῆς ‘Επισκοπῆς Πλαταμῶνος ἐκ τῆς Θεσσαλίας, δυνάμει τῆς Πατριαρχικῆς καί Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ μηνὸς Μαΐου 1882. ”Εκτοτε οὐδεμία μεταβολὴ ἐπῆλθεν εἰς τὴν ἁδαφικήν ἔκτασιν τῆς Αὐτοκεφάλου ‘Εκκλησίας τῆς ‘Ελλάδος, κατά τρόπον ὥστε αὕτη νά παραμένῃ εἰς τὰ δρια τῆς τελευταίας Πατριαρχικῆς καί Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ 1882.

5) Τό εἶτερον σκέλος τῆς ‘Εκκλησίας τῆς ‘Ελλάδος εἶναι αἱ Μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, αἱ γνωσταὶ ὡς Μητροπόλεις τῶν Νέων Χωρῶν. Αἱ Μητροπόλεις αὗται εὑρίσκονται εἰς τὰς μετά τὸ 1912 ἀπελευθερωθείσας περιοχάς Μακεδονίας, (πλήν ‘Αγίου “Ορους), ‘Ηπείρου (πλήν ‘Αρτης), ‘Ελλασῶνος (ἐκ τῆς Θεσσαλίας), νήσων ἀρχιπελάγους (Λήμνου, Λέσβου, Χίου, Σάμου) καί Δυτικῆς Θράκης (αἱ ἐκκλησιαστικαὶ περιοχαὶ Κρήτης καί Δωδεκανήσων, δέν ἀνήκουν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικήν κατηγορίαν τῶν Νέων Χωρῶν, καίτοι μετά τὸ 1912 ἀπελευθερωθεῖσαι, δι’ αὐτό καί δέν ὑπάγονται εἰς τὴν ὡς πρός τὴν κατηγορίαν ταύτην γενομένην ρύθμισιν, ὡς ὑπαγόμεναι εὐθέως ἡ ἐμμέσως εἰς τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον κατά τὰ ἥδη λεχθέντα).

Τῶν Μητροπόλεων τούτων τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον ἀνέθεσε τήν διοίκησιν, καὶ μόνον αὐτήν, «ἐπιτροπικᾶς» εἰς τήν Αὐτοκέφαλον ‘Εκκλησίαν τῆς ‘Ελλάδος διά τῆς Πατριαρχικῆς καί Συνοδικῆς Πράξεως ἀπό 14ης Σεπτεμβρίου 1928 (τῆς κυρωθείσης ὑπό τοῦ N. 3615/1928, ὅστις διά τοῦ ἀρθρ. 1 δρίζει δτι «ἀνατίθεται ὑπό τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἡ διοίκησις αὐτῶν» εἰς τήν Αὐτοκέφαλον ‘Εκκλησίαν τῆς ‘Ελλάδος) διατηρῆσαν τό ἐπ’ αὐτῶν ἀνώτατον κανονικόν δικαίωμα («τηρουμένου τοῦ ἐπί τῶν ‘Επαρχιῶν τούτων ἀνωτάτου κανονικοῦ δικαιώματος τοῦ ‘Αγιωτάτου Πατριαρχικοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου»), δπερ καί ὁ κυρώσας τήν Πρᾶξιν ταύτην νόμος 3615/1928 ἀπεδέχθη (ἀρθρ. 1: «τηρουμένων τῶν ἐπ’ αὐτῶν κανονικῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ (τοῦ ‘Αγιωτάτου ‘Αποστολικοῦ καί Πατριαρχικοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου»). Πρόκειται περὶ παρακλητικῆς ἐντολῆς [«ὅπως κατά τήν παράκλησιν τῆς Μητρός ‘Εκκλησίας ἀναλάβῃ (ἢ ‘Αγιωτάτη ‘Αδελφή ‘Εκκλησία τῆς ‘Ελλάδος) τήν ἐντολήν ταύτην»]

διοικήσεως «ἐν τοῖς ἐπί μέρους» τῶν ἐπαρχιῶν τούτων, διότι «διά τὴν ἐπελθοῦσαν πολιτικήν μεταβολήν τῶν κατ' αὐτάς οὐκ ἄμοιρος δυσχερειῶν καὶ ἀνωμαλιῶν ποικίλων ἦν ἐφ' ἔξῆς ἢ ἄμεσος αὐτῶν παρά τοῦ Ἀγιωτάτου τούτου θρόνου ως πρότερον διακυβέρνησις».

6) "Ἄς ὕδωμεν κατόπιν τούτων τά σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρός τὴν οὕτω πως διαμορφωθεῖσαν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι αὐταὶ διαμορφοῦνται κατά διάφορον τρόπον ως πρός ἔκαστον τῶν σκελῶν, ἐκ τῶν δποίων συντίθεται ἡ Ἐκκλησία αὗτη.

A. Αἱ σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρός τὴν Αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος διεμορφώθησαν διά τοῦ ἰδρυτικοῦ τῆς τελευταίας Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1830. Ο Τόμος οὗτος στηρίζεται εἰς τὴν ἀρχήν τῆς ἐνότητος («ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς ἐνότητος καὶ κλήματα ἀδιάσπαστα τῆς θείας ἀμπέλου») ἐπί τῇ βάσει τῆς ὁποίας καὶ παρεχωρήθη τό (κανονικῶς) αὐτοκέφαλον εἰς τὴν (τότε) Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος.

"Ωστε ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εἶναι μέν αὐτοκέφαλος, ἀλλ' ἐν κανονικῇ καὶ ἐκκλησιαστικῇ ἐνότητι μέ το Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου [«οὕτω τὸ αὐτό πνεῦμα (τὸ "Ἀγιον) καὶ διὰ τῆς ἀποφάνσεως τῶν Οἰκουμενικῶν Ἀγίων Συνόδων ἐκανόνισεν ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς ἐνότητος τούς μέν Πατριάρχας, τούς δέ Ἀρχιεπισκόπους καὶ Μητροπολίτας, τούς δέ Ἀρχιπρεσβυτέρους καὶ Ἀρχιδιακόνους κλπ. Οὗτοι δέ πάντες, εἴτε ὅμοτιμοι ἐν ἀδελφικῇ ὑπαλληλίᾳ, εἴτε ὑποτασσόμενοι ἀλλήλοις ως «ἡγουμένοις» κατά τὴν διακονίαν, ἢν ἔκαστος ἔλαχεν, ἔχοντες τό αὐτό πνεῦμα τῆς πίστεως καὶ τὴν αὐτήν ἀποστολικήν κατά τοὺς κανόνας χειροτονίαν, ως μέλη ὑπουργικά συναρμολογούμενοι εἰς ἐν Σῷμα Χριστοῦ, ὅπου γῆς ἄν ὅσιν, ἔνα Ναόν "Ἀγιον καταρτίζουσι, καὶ συνδεόμενοι τῷ συνδέσμῳ τῆς ἀγάπης καν κεχωρισμένοι καὶ ἀφεστηκότες δοκῶσι κατά τάς τοῦ κοινωνικοῦ βίου χρείας τε καὶ περιπετείας τῶν πολιτευμάτων, ἀδιάστατοι καὶ ἀχώριστοι εἰσίν ἐν τῇ τῆς Ἐκκλησίας ἐνότητι»].

"Ἡ ἀρχή αὗτη τῆς ἐνότητος ἐκφράζεται εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὅπως μνημονεύῃ «ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις τοῦ τε κατά καιρόν Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχοῦ καὶ τῶν λοιπῶν (τριῶν τότε) Πατριαρχῶν κατά τάξιν καθώς καὶ πάσης Ἐπισκοπῆς δρθιοδόξων» «λαμβάνη δέ ὁσάκις ἄν χρήζῃ καὶ τό ἀγιον μῆρον παρά τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας», καὶ ἐπί

τούτοις είς τήν ύποχρέωσιν τοῦ προέδρου τῆς Ιερᾶς Συνόδου, δπως, ἀναγορευόμενος ἐπιστέλη «τά ἀναγκαῖα συνοδικά γράμματα πρός τε τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην καὶ πρός τοὺς λοιπούς Πατριάρχας».

7) Ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης τῆς ἐνότητος ἀπ. ἡρέουν, ἀλλά καὶ ἔξι γηοῦνται οἱ ἐπόμενοι ὅροι («ἐπ̄» αὐτοῖς οὖν ἡγίς ὅροις, αὕτη ἡ ἀρχῆθεν καλλιγόνος Μήτηρ, ἡ ὡς ἀμπελος εὐλυνοῦσα ἐν τοῖς κλίτεσι τοῦ οἴκου Κυρίου, ἡ ἐν Κωνσταντινούπολει Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι συνοδικῶς ἀποφαινομένη, ἀναγορεύει καὶ κηρύττει τήν ἐν Ἐλλάδι Ἐκκλησίαν αὐτοκέφαλον) τούς ὁποίους έθεσε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

α) «Ἐν τοῖς συμπίπτουσιν ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασι, τοῖς δεομένοις συσκέψεως καὶ συμπράξεως πρός κρείτονα οἰκονομίαν καὶ στηριγμόν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἤρεσεν ἵνα ἡ μὲν ἐν Ἐλλάδι Ιερά Σύνοδος ἀναφέρηται πρός τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην καὶ τήν περὶ αὐτὸν Ἱεράν Σύνοδον, δέ δὲ Οἰκουμενικός Πατριάρχης μετά τῆς περὶ αὐτὸν Ἀγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου παρέχει προθύμως τήν ἑαυτοῦ σύμπραξιν, ἀνακοινῶν τὰ δέοντα πρός τήν Ἱεράν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος», β) ὡς ὑπερτάτη Ἐκκλησιαστική Ἀρχή ἀναγνωρίζεται Σύνοδος διαρκῆς, συνισταμένη ἐξ Ἀρχιερεών προσκαλουμένων ἀλληλοδιαδόχως κατά τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας, πρόεδρον ἔχουσα τὸν κατά καιρόν ιερώτατον Μητροπολίτην Ἀθηνῶν, γ) ἡ Ἱερά αὐτὴ Σύνοδος θά διοικῇ «τὰ τῆς Ἐκκλησίας κατά τοὺς θείους καὶ ἱερούς κανόνας ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπό πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως», καί, δ) «τὰ δέ πρός τήν ἐσωτερικήν ἐκκλησιαστικήν διοίκησιν ἀφορῶντα... κανονισθήσονται παρά τῆς Ἱερᾶς Συνόδου διά συνοδικῆς πράξεως μή ἀντιβαινούσης τὸ παράπαν τοῖς ἱεροῖς κανόσι τῶν ἀγίων καὶ ἱερῶν Συνόδων καὶ τοῖς πατροπαραδότοις ἐθίμοις καὶ ταῖς διατυπώσεσι τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.»

8) Ἐκ τῶν ἥδη ἐκτεθέντων προκύπτει ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἐλλάδος ἔχειραφετήθη ύπό τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ύπό ὅρους τούς ὁποίους, ὡς εἶναι φυσικόν, αὕτη ύποχρεοῦται καὶ νομικῶς καὶ πρό παντός ἥθικῶς νά τηρῇ. Ἐπειδή δὲ Τόμος, διά Συνοδικός καὶ Πατριαρχικός, ἐκυρώθη, ὡς ἐλέγθη, ύπό τῆς Ἐλληνικῆς Πολιτείας, ἔπειται ὅτι καὶ ἡ Ἐλληνική Πολιτεία εἶναι ύποχρεούμενη νά τηρῇ τοὺς ὡς ἀνω ὅρους, εἰς δὲ τι ἀφοροῦν εἰς αὐτήν, ἐφ' ὅσον ἀνέλαβε διά τῆς κυρώσεως τοῦ Τόμου τούτου τήν σχετικήν ύποχρέωσιν. Συνεπῶς, ἡ μὲν Πολιτεία ύποχρεοῦται νά ἀπέχῃ πάσης ἐπεμβάσεως εἰς τὰ τῆς

διοικήσεως τῆς 'Εκκλησίας ή δέ 'Εκκλησία νά διοικῇ κατά τούς θείους καὶ ιερούς κανόνας ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπό πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως, δπερ ἐστί μεθερμηνευόμενον δτι αὕτη ἔχει δικαίωμα νομικόν καὶ κανονικόν νά ἀντιταχθῇ εἰς πᾶσαν σχετικήν παρέμβασιν τῆς Πολιτείας, ή δποία οὕτω πως θά ἐμφανίζεται ως παρανομοῦσα ἀφοῦ ἐνεργεῖ κατά παραβίασιν τῆς ἀνειλημμένης ύποχρεώσεως ὅπως μή ἐπεμβαίνῃ εἰς τά τῆς 'Εκκλησίας.

Εἰς τά πλαίσια τῆς στάσεώς της ταύτης ἔναντι τῆς Πολιτείας ή Αύτοκέφαλος 'Εκκλησία τῆς Ἐλλάδος ἔχει δικαίωμα νά χρησιμοποιήσῃ τό ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου ἀπορρέον δικαίωμά της νά προσφύγῃ (νά ἀναφερθῇ) εἰς τό παραχωρῆσαν τόν Τόμον τούτον Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, τό ὁποῖον, επικαλούμενον ἀντίστοιχον δικαίωμα ἐκ τοῦ Τόμου τούτου, δύναται νά παρέχῃ καὶ δή προθύμως τήν ἔαυτοῦ σύμπραξιν εἰς τήν 'Εκκλησίαν ταύτην.

9) 'Η 'Εκκλησία ὅμως ύποχρεοῦται, ως ἐλέχθη, νά διοικῇ κατά τούς θείους καὶ ιερούς κανόνας καὶ ἐπιπροσθέτως κατά τά πατροπαράδοτα ἔθιμα καὶ κατά τάς διατυπώσεις τῆς 'Ορθοδόξου Ἀνατολικῆς 'Εκκλησίας. Τοιουτοτρόπως ή 'Εκκλησία τῆς Ἐλλάδος ἀναλαμβάνει τήν ύποχρέωσιν νά τηρῇ τό κοινόν εἰς ἀπασαν τήν 'Ορθοδοξίαν Κανονικόν Δίκαιον, τό ὁποῖον συνίσταται εἰς τούς κανόνας τούς 'Αποστολικούς, εἰς τούς κανόνας τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν τοπικῶν, ὅσοι ἐπεκυρώθησαν ύπό τοῦ Β' Κανόνος τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, εἰς τούς κανόνας τῶν Πατέρων τῆς 'Εκκλησίας, ὅσοι καὶ πάλιν ἐπεκυρώθησαν ύπό τοῦ αὐτοῦ Β' κανόνος τῆς αὐτῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (διότι καὶ αὐτοί εἶναι ιεροί) καὶ τάς ιεράς παραδόσεις. Το κανονικόν τούτο Δίκαιον ἀλλωστε ἐπιβάλλει εἰς τήν Αύτοκέφαλον 'Εκκλησίαν τῆς 'Ελλάδος καὶ τό ἐδ. 2 τοῦ ἄρθρ. 3 τοῦ ισχύοντος Συντάγματος (τοῦ 1975), τό ὁποῖον ἐπιβάλλει ἐπίσης εἰς αὐτήν τόσον τήν δογματικήν ἐνότητα μετά τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης καὶ πάσης ἄλλης δμοδόξου τοῦ Χριστοῦ 'Εκκλησίας, ὅσον καὶ τήν διοίκησιν ύπό 'Ιερᾶς Συνόδου 'Αρχιερέων. 'Ἐν συνόψει τό Σύνταγμα τῆς 'Ελλάδος ἀναπαράγει εἰς γενικάς γραμμάς τό περιεχόμενον τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850 καὶ, ως εἶναι φυσικόν, τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον ἔχει δικαίωμα νά ἀπαιτῇ ἐκ μέρους τῆς Αύτοκεφάλου 'Εκκλησίας τήν τήρησιν τῶν ιερῶν κανόνων καὶ ἐκ μέρους τῆς 'Ελληνικῆς Πολιτείας τήν τήρησιν τῶν ἀναληφθεισῶν ἀντίστοιχων ύποχρεώσεων.

10) Είναι άληθές ότι άπό τά τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἔγεννήθη ζήτημα κατά πόσον προστατεύονται συνταγματικῶς πάντες οἱ ἵεροὶ κανόνες, ὥστε ἐν δψει τοῦ ζητήματος τούτου νά κριθῇ καὶ ἡ ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850 ἀναληφθεῖσα ἐκ μέρους τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὑποχρέωσις περὶ τηρήσεως τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ περὶ μή ἐπεμβάσεως τῆς τελευταίας εἰς τά τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦ ζητήματος τούτου ἔχω ἐπιληφθῆ διά μακρῶν εἰς τό (ἐμόν) Ἐγχειρίδιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου (δ' ἔκδ. Θεσσαλονίκης 1986, σελ. 147 ἐπ.) καὶ εἰς εἰδικήν μελέτην μου ὑπό τόν τίτλον Οἱ ἵεροὶ κανόνες καὶ τό Συμβούλιον Ἐπικρατείας [ἐν τιμητικῷ Τόμῳ τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας (1929-1979), τόμ. II, σελ. 105 ἐπ.], ἔνθα καὶ παραπέμπω. Σημειῶ πάντως ότι τό Συμβούλιον Ἐπικρατείας ὑπό τό κράτος τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος ἐπανέλαβε τήν νομολογίαν τήν ὅποιαν ἐνεκανίασεν ἀπό τοῦ 1967, δεχθέν (3178/1976 ΝΟΒ 24,1129 ἐπ.) ότι δ νομοθέτης «κατά τό πνεῦμα τοῦ ἀρθρ. 3 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος δέν δύναται διά τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τῆς Ἐκκλησίας νά χωρήσῃ καὶ μέχρι θεμελιώδους μεταβολῆς βασικῶν διοικητικῶν ἀρχῶν καθιερωμένων παγίως ἀπό μακροῦ ἐντός τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας». Τό Συμβούλιον Ἐπικρατείας ἀναφέρεται ἐνταῦθα εἰς βασικάς διοικητικάς ἀρχάς καθιερωμένας ἀπό μακροῦ οὐχί ἐντός τῶν κόλπων τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐντός τῶν κόλπων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐπειδή δέ αἱ αὐτοκέφαλοι Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι είναι σχετικῶς νεαραί, τούλαχιστον τόσον ὥστε νά μή δύνανται αὐταὶ να δικαιολογήσουν ἀρχάς «ἀπό μακροῦ» διαμορφωθείσας, τό δλον θέμα ἀνάγεται εἰς τήν διά μέσου τῶν αἰώνων Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, οἵα είναι ἡ Μήτηρ πασῶν τῶν συγχρόνων αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἐν οἷς καὶ ἡ τῆς Ἑλλάδος, Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἢτοι τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχείον. «Ωστε τό Πατριαρχεῖον τοῦτο ἐπικαλούμενον τό σχετικόν ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Συνοδικοῦ Τόμου δικαίωμα δύναται, παρεμβαῖνον «τῇ ἀναφορᾷ» τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, νά προβάλῃ τήν ἐπέμβασιν τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας εἰς ζητήματα διοικήσεως τά ὅποια κατ' αὐτό είναι βασικά καὶ διαμορφωμένα ἀπό μακροῦ ἐντός τῶν κόλπων του, καὶ τῶν ὅποιων, κατ' αὐτό τοῦτο τό Συμβούλιον Ἐπικρατείας, οὐδεμίᾳ θεμελιώδης μεταβολή ἐπιτρέπεται. Τοιοῦτον δέ βασικόν θέμα διοικήσεως είναι ἀναμφισβήτητως τό τῆς αὐτοδιοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τῆς ἐποχῆς τῶν ὑπό τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ πορθητοῦ παραχωρηθέντων προνομίων, διά τῶν ὅποιων ὁ Οἰκουμενικός Πατριαρχης κατέστη ὑπεύθυνος ἐθνάρχης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς

συνόλου καί οὐχί μόνον ύπεύθυνος ἀρχηγός τῆς Ἐκκλησίας.

11) Ἀνεξαρτήτως ὅμως τούτων ἡ Ἐλληνική Πολιτεία ἀνέλαβε, κατά τά ἥδη ἐκτεθέντα, τήν ύποχρέωσιν νά τηρῇ τούς δρους τοῦ Πατριαρχικοῦ καί Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850. Κατόπιν τούτου ἐρωτᾶται: Αὕτη δύναται να παραβιάζῃ τούς δρους τοῦ Τόμου τούτου διά νεωτέρου νόμου, ἔστω καί εἰς περίπτωσιν καθ' ἥν παρεμβαίνει εἰς ζητήματα διοικητικά οὐχί, κατ' αὐτήν, βασικῆς σημασίας κατά τά ὡς ἄνω; Διότι ἔχω τήν γνώμην ὅτι κυρούσα τόν ὡς ἄνω Τόμον ἀνέλαβε διεθνῆ ύποχρέωσιν, ἐφ' ὅσον κατά τήν ὁρθοτέραν καί κρατοῦσαν γνώμην, τήν καί διά βουλεύματος τοῦ Ἀρείου Πάγου (375/1985 NOB 33, 693 ἐπ., Χριστιανός 275, 119 ἐπ.) (βλ. ίδια πρότασιν ἀντεισαγγελέως Σπ. Σταμούλη), ὡς νομίζω, κυρωθεῖσαν, τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον εἶναι ύποκείμενον Δημοσίου Διεθνοῦς Δικαίου (βλ. σχετικῶς μνημονεύθεν ἐμόν Ἐγχειρίδιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, σελ. 31, καί ἐκτενέστερον ἐμήν μελέτην «Ο Ἀρειος Πάγος καί ἡ νομική θέσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί τῶν ἐν Ἐλλάδι Ἱερῶν Μονῶν αὐτοῦ» εἰς ύπό ἔκδοσιν τιμητικόν τόμου 150έτηρίδος Ἀρείου Πάγου»).

12) Ἐν πάσῃ περιπτώσει τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον ἐν μή τηρήσει τῶν ὅρων τούτων, διότι οὕτως ἡ ἀλλως ἔθεσε τούς δρους τούτους, τῶν ὁποίων τήν ύποχρέωσιν τηρήσεως, ἀνεξαρτήτως τῶν ὅσων διαλαμβάνουν αἱ ἀποφάσεις τοῦ Ἐλληνικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, ἡ Ἐλληνική Πολιτεία ἀνέλαβε, δύναται νά ἀνακαλέσῃ τόν παραχωρηθέντα Τόμον εἴτε ίδια πρωτοβουλίᾳ εἴτε προτάσει τῆς μή δυναμένης ἐνδεχομένως κατ' ἀλλον τρόπον νά ἀντιδράσῃ Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος. Ἡδη ἡ ἀνάκλησις τοῦ ἐν ὅψει Τόμου, ἥτοι ἡ ἄρσις τοῦ Αὐτοκεφάλου, ὡς καί ἡ ἀνάκλησις τῶν Πατριαρχικῶν καί Συνοδικῶν Πράξεων τῶν ἐτῶν 1864 καὶ 1882 ἀντεμετωπίσθη κατά τάς στιγμάς τῆς Ἐθνικῆς εὐφορίας τῶν ἐτῶν 1919-1920 ύπό τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὡς ἀντικείμενον ίδιας πρωτοβουλίας. Ἀλλωστε, ἀργότερον, τό 1922 τό θέμα ἀντεμετωπίσθη, ἐπί ἀλλης βάσεως ύπό τῆς Γ΄ Συντακτικῆς Συνελεύσεως Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία ἐδέχθη ἐρμηνευτικήν (αὐθεντικήν) δήλωσιν, συμφώνως πρός τήν ὁποίαν, ἡ διάταξις τοῦ Συντάγματος περί αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος, ὡς μή θεμελιώδης, ύπόκειται εἰς τάς διατάξεις περί ἀναθεωρήσεως αὐτοῦ. Ἡ δήλωσις αὗτη ὠφείλετο εἰς τήν σημασίαν τήν ὁποίαν ἀπέδιδον τόσον ὁ Εἰσηγητής Θ. Τσάτσος, ὅσον καί πολλοί πληρεξούσιοι εἰς τήν διοικητικήν ἐπανασύνδεσιν τῆς

Έκκλησίας τῆς Ἐλλάδος πρός τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον (βλ. σχετικῶς Σβάλου-Βλάχου, τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐλλάδος, Τόμ. Α', Ἀθῆναι 1954, σελ. 49, σήμ. 5· βλ. καὶ ἐμόν 'Εγχειρίδιον 'Εκκλησιαστικοῦ Δικαίου (δ' ἔκδ.) 1986, σελ. 114 καὶ 178). Συνεπῶς, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι δέν δύναται νά υποστηριχθῇ ὅτι η ἄρσις τοῦ αὐτοκεφάλου δέν εἶναι δυνατή, διότι προσκρούει εἰς συνταγματικήν ἐπιταγήν.

13) B. Αἱ σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρός τὰς Μητροπόλεις τῶν Νέων Χωρῶν διεμορφώθησαν διά τῆς Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς Πράξεως τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1928, ἡ ὁποία ἐκυρώθη διά τοῦ N. 3619/1928. Μέ το θέμα τοῦτο ἔχω ἀσχοληθῆ διά μακρῶν εἰς εἰδικήν μελέτην ὑπό τὸν τίτλον «Ἡ νομοκανονική ὑπόστασις τῶν Μητροπόλεων τῶν Νέων Χωρῶν» (β' ἔκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1973) καὶ συμπληρωματικῶς καὶ εἰς τὴν δ' ἔκδ. τοῦ 'Ἐγχειριδίου 'Εκκλησιαστικοῦ Δικαίου, εἰς τὸ ὁποῖον προβαίνω εἰς ἐκτενῆ ἀνάλυσιν τῆς μακρᾶς συζητήσεως, τὴν ὁποίαν ἥνοιξα διά τῆς α' ἐκδόσεως τῆς ὡς ἄνω μελέτης μου, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς Πατριαρχικῆς καὶ Συνοδικῆς Πράξεως.

14) Κατόπιν, τούτων αἱ σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρός τὰς Μητροπόλεις τῶν Νέων Χωρῶν εἶναι σαφεῖς.

Το Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, κατά τά ἥδη λεχθέντα, διατηρεῖ τό ἀνώτατον κανονικόν δικαίωμα ἐπ' αὐτῶν καὶ μόνον παρακλητικήν ἐντολήν ἔδωσεν εἰς τὴν Αὐτοκέφαλον 'Εκκλησίαν τῆς Ἐλλάδος ὅπως διοικήσῃ κατ' ἀνάθεσιν ἐπιτροπικῶς, δηλ. προσκαίρως, αὐτάς. 'Ἡ Αὐτοκέφαλος 'Εκκλησία τῆς Ἐλλάδος ἀπεδέχθη «προφρόνως, συναινούσης καὶ κυρούσης καὶ τῆς ἐντίμου 'Ἐλληνικῆς Πολιτείας» τὴν ἀνάθεσιν ταύτην καί, συνεπῶς, τὸ Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον δύναται ἀνά πάσαν στιγμήν νά ἀνακαλέσῃ τὴν δοθεῖσαν ἐντολήν, ἀνακαλοῦν τὴν Πατριαρχικήν καὶ Συνοδικήν Πρᾶξιν, ἀνευ ἀλλης τινός διατυπώσεως, ἰδίᾳ ὅταν ἡ ἐπέμβασις τῆς Ἐλληνικῆς Πολιτείας εἰς τὰ τῆς ἐν γένει 'Εκκλησίας τῆς Ἐλλάδος προσκρούει καὶ εἰς αὐτόν τοῦτον τὸν Τόμον τοῦ 1850. 'Ως ἔγραφον εἰς τὰς δύο προηγουμένας ἐκδόσεις τοῦ μνημονευθέντος 'Ἐγχειριδίου 'Εκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἦτοι εἰς ἀνύποπτον χρόνον, ἡ καλυτέρα λύσις τοῦ δλου ζητήματος θά ἦτο νά ἀνακληθῇ ἡ Πατριαρχική καὶ Συνοδική Πρᾶξις τοῦ 1928 κατά τρόπον ὥστε αἱ Μητροπόλεις τῶν Νέων Χωρῶν νά περιέλθουν καὶ πάλιν ὑπό τὴν πλήρη (καὶ διοικητικήν) ἔξαρτησιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ

Πατριαρχείου, ώς συμβαίνει μέ τάς Μητροπόλεις τῶν Δωδεκανήσων, ἐφ' ὅσον ἔπαινσαν συντρέχουσαι αἱ περιστάσεις, αἱ δῆποιαι ἐπέβαλον τήν λύσιν ταύτην τό 1928. Πράγματι, ἡ ἐπικοινωνία τῶν Μητροπόλεων τούτων μέ τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον εἶναι σήμερον εὐχερής, τοῦτο δέ ἀποδεικνύει ἡ περίπτωσις τῶν Μητροπόλεων Δωδεκανήσου. Τοιουτοτρόπως τό κύρος καὶ ἡ δύναμις τοῦ αἰώνοβίου καὶ πανσέπτου δργανισμοῦ τῆς Μητρός Ἐκκλησίας θά ἐνισχύετο ἔτι περαιτέρω, ἵδιᾳ κατά τάς στιγμάς ταύτας τῆς ἐκ νέου οἰκουμενικῆς προβολῆς αὐτοῦ ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν γένει καὶ ἐμμέσως τοῦ ἔθνους.

Πάντα ταῦτα ἐβελτιώθησαν ἔτι περαιτέρω ἐπ' ἐσχάτων καὶ χαίρω διότι, ὅσοι παλαιότερον προέβησαν εἰς ἐπίθεσιν ἐναντίον μου, διότι ὑπεστήριξα τήν λύσιν ταύτην, τάσσονται ἥδη ὑπέρ αὐτῆς, ἀναγνωρίζοντες ὅτι ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία εἶναι πάντοτε τό καταφύγιον πάντων τῶν Ὁρθοδόξων.

*Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας
από τη σκοπιά της φιλοσοφίας του δικαίου*

Ευχαριστώ θερμά το Θεολογικό Συνέδριο που με προσκάλεσε να λάβω μέρος με σύντομη Εισήγηση στο σημερινό συμπόσιο που διοργάνωσε, με θέμα «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας».

Επισημαίνω και χαιρετίζω με ιδιαίτερη χαρά το γεγονός της συνάντησης νομικών και θεολόγων για να συζητήσουν ένα πρόβλημα κοινού ενδιαφέροντος και κοινής αρμοδιότητάς τους. Νομική και Θεολογική είναι δύο επιστήμες που αναφέρονται κατ' αντικείμενο στους δύο ισχυρότερους πόλους εξουσίας στην Ιστορία: Στο Κράτος και στην Εκκλησία. Τέτοιες λοιπόν προσπάθειες, όπως η σημερινή, έχουν ιδιαίτερη σημασία και συμβάλλουν στην κοινή αντιμετώπιση των προβλημάτων μας.

Ιδιαίτερα επιθυμώ να χαιρετίσω τη ζωντανή παρουσία του Θεολογικού Συνδέσμου στον κοινωνικό μας χώρο. Η συμβολή αυτού του Συνδέσμου σε μια νέα σύλληψη της Θεολογίας, των εκκλησιαστικών μας πραγμάτων και της θέσης και δράσης των θεολόγων στο σύγχρονο κόσμο μας είναι τεράστια, πολύ

μεγαλύτερη από όσο, εκ πρώτης όψεως, μπορεί να υποθέσει κανείς.

Θα εξετάσω το θέμα μας («Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας») από τη σκοπιά όχι του θετικού δικαίου, του τι δηλαδή ισχύει από νομική άποψη σήμερα στη χώρα μας (γι' αυτό μίλησαν σήμερα οι αρμόδιοι και εκλεκτοί συνάδελφοι του Εκκλησιαστικού Δικαίου), αλλά από τη σκοπιά της φιλοσοφίας του δικαίου, καταλήγοντας στο τι πρέπει να ισχύει —κατά τη γνώμη μου— στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας.

Σε πρόσφατη ομιλία μου στη Θεολογική Σχολή, σε κοινή με το συνάδελφο της Θεολογικής κ. Νίκο Ματσούκα εκδήλωση που διοργάνωσε η Χριστιανοσοσιαλιστική Κίνηση Φοιτητών, είχα τονίσει: Είμαι απόλυτα πεπεισμένος πως εγγενές χαρακτηριστικό στοιχείο ΚΑΘΕ εξουσίας, όπως ιστορικά μας εμφανίστηκε έως σήμερα το κοινωνικό αυτό φαινόμενο, αποτελεί η ΒΙΑ, ως ιδεολογική, ψυχολογική και υλική καταπίεση, και πως η Αγάπη με την Εξουσία συνιστούν έννοιες εξ ορισμού ασυμβίβαστες.

Είχα τονίσει επίσης πως η ηθική που επιβάλλεται σ' έναν κοινωνικό χώρο από μια οποιαδήποτε Εκκλησία είναι κοινωνική ηθική, δηλαδή σχετική ηθική κατά τόπο και χρόνο, ετερόνομη και στηριζόμενη για την επιβολή της σε μια κοινωνική εξουσία. Το δίκαιο —αντίστοιχα— αποτελεί κι αυτό σύστημα ετερόνομων εξαναγκαστικών κανόνων, στηριζόμενο στην κρατική εξουσία και επιβαλλόμενο από αυτήν.

Η κοινωνική λοιπόν εξουσία —μέρος της οποίας αποτελεί και η ιεραρχικά οργανωμένη και διαρθρωμένη εκκλησία— επιβάλλει με ιδεολογική, ψυχολογική και πολλές φορές και υλική βίᾳ την κοινωνική ηθική της στον κοινωνικό χώρο, ενώ παράλληλα το Κράτος (η κρατική εξουσία) επιβάλλει επίσης με βίᾳ, ιδεολογική ψυχολογική και κυρίως υλική, το θετικό δίκαιο στον ίδιο χώρο. Κοινωνική ηθική και δίκαιο είναι λοιπόν προϊόντα εξουσιαστικών θεσμών, στηρίζονται σε μορφές εξουσίας, δηλαδή βίας, και κατά συνέπεια δεν συμβιβάζονται με την έννοια της Αγάπης.

Πέρα αωστόσο από την κοινωνική ηθική και το θετικό δίκαιο που ετερόνομα επιβάλλουνται στον άνθρωπο, υπάρχει μια αυτόνομη Ηθική, μέσα μας, που δεν επιβάλλεται από πουθενά και που αποτελεί, όπως εύστοχα επεσήμανε ο Γάλλος φιλόσοφος Bergson, εσωτερικό κάλεσμα του ανθρώπου για ψυχική ένωση με το σύνανθρωπό του. Αποκλειστικό περιεχόμενο αυτής της αυτόνομης Ηθικής είναι η ΑΓΑΠΗ για το συνάνθρωπό μας.

Αυτή την αγάπη που είναι ασυμβίβαστη προς κάθε μορφής εξουσία δίδαξε ο Χριστός με λόγια και ΠΡΑΞΗ.

Όσο περισσότερη εξουσία ασκείται, με τη μορφή της ιδεολογικής, ψυχολογικής και υλικής βίας, τόσο περισσότερο απομακρύνεται η Αγάπη από τις ανθρώπινες σχέσεις. Και αντίστροφα: Όσο περισσότερο βιώνουμε την Αγάπη τόσο περισσότερο απομακρυνόμαστε από την οποιασδήποτε μορφής εξουσία.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία, όχι μόνο ως φορέας μιας κοινωνικής ηθικής αλλά και ως σώμα που βιώνει και που έμπρακτα πρέπει να ασκεί την αυτόνομη Ηθική της Αγάπης που δίδαξε με λόγους και με ΠΡΑΞΗ ο Χριστός, πρέπει, νομίζω να απομακρύνεται συνεχώς από την πρακτική της άσκησης οποιασδήποτε μορφής εξουσίας, αν θέλει να πραγματώνει το περιεχόμενο αυτής της αυτόνομης Ηθικής και δεν ενδιαφέρεται μόνο για την άλλη, την κοινωνική ηθική της, που διαμόρφωσε και επέβαλε —στηριζόμενη πολλές φορές στους μηχανισμούς καταναγκασμού της Πολιτείας— κατά την ιστορική της πορεία.

Η συνύπαρξη, συμπόρευση και αλληλοϋποστήριξη Εκκλησίας και Κράτους, ως μηχανισμών εξουσίας στον κοινωνικό χώρο, αφέλησε ίσως το Κράτος στις επιδιώξεις του, έβλαψε ωστόσο ανεπανόρθωτα τη Χριστιανική Εκκλησία. Ωφέλησε το Κράτος, γιατί τούτο χρησιμοποίησε την Εκκλησία ως ιδεολογικο-ψυχολογικό μηχανισμό καταναγκασμού και ιδεολογικής επιβολής στον κοινωνικό χώρο, διευκολύνοντας έτσι την ολοκληρωτική εξουσία του πάνω σ' αυτόν. Έβλαψε την Εκκλησία γιατί την οδήγησε στη χρησιμοποίηση των εξουσιαστικών μεθόδων του Κράτους-ξένων, όπως είπαμε, προς την αυτόνομη Ηθική που την υποχρέωσαν να απομακρυνθεί από αυτήν και να μετατραπεί από φορέας Αγάπης σε φορέα κοινωνικής εξουσίας.

Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές θα αναφερθούμε σύντομα στα συστήματα των σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους για να επιλέξουμε τελικά εκείνο που κατά την άποψή μας ανταποκρίνεται σε όσα πιο πάνω ειπώθηκαν.

Το Πολιτειοκρατικό σύστημα, είτε με την αυστηρότερη μορφή του του «καισαροπατισμού» είτε με την ηπιότερη μορφή του της «νόμφω κρατούσης πολιτείας», προϋποθέτει και στηρίζεται σε άμεση συνεργασία των δύο εξουσιών —εκκλησιαστικής και κρατικής— που πολλές φορές οδηγεί σε συνταύτισή τους. Η εκκλησία δανείζεται εδώ τα εξουσιαστικά δεκανίκια της Πολιτείας, γινόμενη μοιραία συνυπεύθυνη της «καλής» ή «κακής» εξουσίας που ασκείται από την τελευταία.

Το *Ιεροκρατικό-Θεοκρατικό* σύστημα υποκαθιστά την Κρατική με την Εκκλησιαστική εξουσία, μετατρέποντας τον Θεό σε Καίσαρα, αντικαθιστώντας την Αγάπη με τη Βία. Είναι σύστημα που σήμερα βιώνεται σε μια Χώρα —όχι βέβαια Χριστιανική— και τα αποτελέσματά του τα ξέρουμε όλοι.

Το σύστημα της *Ομοταξίας*, που δέχεται την ισοτιμία Πολιτείας και Εκκλησίας και ισχύει σήμερα στις χώρες όπου η Καθολική Εκκλησία έχει ιδιαίτερη δύναμη, προϋποθέτει δύο πόλοις εξουσίας, θεωρεί δηλαδή εξ αρχής και εξ ορισμού την Εκκλησία ως μηχανισμό εξουσίας. Η αντίληψη που θέλει την Εκκλησία Φορέα Αγάπης και όχι Εξουσίας δεν μπορεί να συμφωνήσει ούτε με το σύστημα αυτό.

Δε μένει λοιπόν παρά να αποδεχτούμε το σύστημα του Χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους (σήμερα ισχύει στις Η.Π.Α. και στη Δυτική Γερμανία) που θα αποδεσμεύσει την Εκκλησία από τις εξουσιαστικές διασυνδέσεις της κατά τις αναγκαίες πολιτικές συναλλαγές με το Κράτος, θα της παράσχει τη δυνατότητα μιας αυτόνομης ανάπτυξης μακριά από τις σκοπιμότητες και τις πρακτικές της κρατικής εξουσίας αλλά και της κοινωνικής εξουσίας, και θα τη βοηθήσει να βιώσει αποκλειστικά το περιεχόμενο της αυτόνομης Ηθικής, της Ηθικής της Αγάπης. Έτσι η Εκκλησία θα πάψει να αποτελεί τον μπαμπούλα μιας εξαναγκασμένης κοινωνικής ηθικής —που βαφτίζεται «Χριστιανική» (δήθεν) ηθική— και θα αποτελέσει το καταφύγιο του ανθρώπινου πόνου, το καταφύγιο των ανθρώπων που θέλουν και μπορούν να βιώσουν την Αγάπη, σήμερα σ' έναν κόσμο σπαρασσόμενο από τη βία μικρών και μεγάλων ομάδων και καταπιεζόμενο από τις διάφορες μορφές κρατικής και κοινωνικής εξουσίας.

Θεολογική θεώρηση
των σχέσεων
Εκκλησίας και Πολιτείας

A'

Ευθύς εξαρχής οφείλω να τονίσω ότι θεολογική θεώρηση σημαίνει εξέταση αυτού του σημερινού ζωντανού θέματος με ιστορικά, κανονικά και δογματικά κριτήρια. Βασικός στόχος είναι να επισημανθούν κάποιες θεωρητικές νύξεις, ώστε να βοηθούν τη διευθέτηση σημερινών προβλημάτων στον τόπο μας όσον αφορά τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας. Και λίγο να προσέξει κανείς τις συζητήσεις πάνω σ' αυτό το θέμα διαπιστώνει ουκ ολίγες ασάφειες, προχειρότητες και προπαντός ιδεολογικές σκοπιμότητες, χώρια από κάποια αφανή ή λίγο εμφανή προσωπικά πάθη και συμφέροντα. «Αυτοδιοίκηση», «χωρισμός», άρθρα 3 και 13 του ισχύοντος Συντάγματος χρησιμοποιούνται από πολιτικούς, δημοσιογράφους και θεολόγους όπως ο ράφτης χρησιμοποιεί το ύφασμα και το μέτρο.

Πρώτα πρώτα λοιπόν μερικές απαραίτητες διευκρινίσεις. Η σημερινή συνταγματική, νομική και πραγματική κατάσταση στις σχέσεις Εκκλησίας και Ελληνικής Πολιτείας απέχει πολύ από

το, «βυζαντινό πρότυπο», αυτό το άκρως εντυπωσιακό πείραμα που επιχειρήθηκε στη μακραίωνη ιστορία της ελληνορθόδοξης παράδοσης. (Εδώ δεν μπορώ ν' ασχοληθώ με τα δύο καλούπια, την παποκρατία και τον καισαροπαπισμό, που φοριούνται σε αρκετές περιπτώσεις. Απλώς μνημονεύω τη θέση που υποστήριξα διεξοδικά στη Δογματική μου: αν εξετάσει κανείς την ιστορία του Βυζαντίου μικροσκοπικά, διατυπώνει καισαροπαπισμό στη μακροσκοπική θεώρηση όμως ακόμη και ίχνη του δεν μπορεί να εντοπίσει). Στο Βυζάντιο, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, η Εκκλησία είχε μια θαυμαστή αυτοδιοίκηση. Με άλλα λόγια καθιερώθηκε ένα σπάνιο πρότυπο δύο ανεξάρτητων εξουσιών, που συνεργάζονται «συναλλήλως» και συνάμα συγκρούονται απηνώς. Σε τούτο το πρότυπο σαρκώνονται η νομική και η θεολογία για τις δύο εξουσίες, τη βασιλεία (*imperium*) και την ιερωσύνη (*sacerdotium*). Η διάκριση και η περιγραφή των δύο αυτών εξουσιών για πρώτη φορά καθορίζονται και καθιερώνονται στην δη Νεαρά του Ιουστινιανού, αλλά βρίσκονται ήδη στο ξεκίνημα αυτού του πειράματος. (Πρβλ. επιστολή του Οσίου Κορδούνης προς τον Κωνστάντιο: «Μή τίθει σεαυτόν εἰς τά Ἐκκλησιαστικά... Σοί βασιλείαν δ Θεός ἐνεχείρησεν, ήμιν τά τῆς Ἐκκλησίας ἐπίστευσε...» Και τα περιώνυμα λόγια του Μ. Κωνσταντίνου: «'Αλλ' ὑμεῖς μέν τῶν εἴσω τῆς Ἐκκλησίας, ἐγώ δέ τῶν ἐκτός ὑπό Θεοῦ καθεσταμένος ἐπίσκοπος ἀν εἴην»).

Η ιερωσύνη αποκαλείται συμβατικά εξουσία· είναι ωστόσο χαρισματική διακονία που εννοείται στις λειτουργίες όλου του χαρισματικού σώματος της Εκκλησίας. Η εξουσία απεναντίας είναι «έννομη βία και κυριαρχία», πράγμα που καταδικάζει η εκκλησιαστική συνείδηση, αν η εξουσία αυτή ασκείται από εκκλησιαστικούς φορείς· τη θεωρεί όμως ευλογία Θεού και συνεργάζεται με αυτήν, όταν ασκείται από τα όργανα της Αυτοκρατορίας. 'Ετσι η Εκκλησία αυτοδιοικείται με κανόνες που εφαρμόζονται τόσο κατ' ακρίβειαν όσο και κατ' οικονομίαν, ενώ η Αυτοκρατορία διοικείται με νόμους που εφαρμόζονται μόνο κατ' ακρίβειαν. Γι' αυτό στις σχέσεις αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, όπου τούτο είναι απαραίτητο, νομοθετεί μονάχα η αυτοκρατορική εξουσία. Με άλλα λόγια η Εκκλησία θεσπίζει κανόνες και η Αυτοκρατορία νόμους. Η τελευταία λοιπόν διαμορφώνει το εκκλησιαστικό δίκαιο. (Πρβλ. 42η Νεαρά του Ιουστινιανού και 54η Νεαρά του Λέοντος Σοφούν, με τις οποίες 1) απομακρύνεται ο μονοφυσίτης επίσκοπος Ζενοράς, αφού πρώτα καθαιρέθηκε από την Εκκλησία, και 2) καθιερώνεται η αργία της Κυριακής). Η

αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας κατοχυρώνεται από το γεγονός ότι οι κανόνες γίνονται νόμοι της Αυτοκρατορίας. Όμως οι νόμοι αυτοί ρυθμίζουν μονάχα την πολιτική ευταξία και ευπραξία σε όλα τα επίπεδα, ακόμη και τα εκκλησιαστικά, αλλά δεν θίγουν την εισωτερική λειτουργία και αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας. Σύμφωνα με τα παραπάνω δύο ενδεικτικά παραδείγματα η Εκκλησία δεν θα μπορούσε ν' απομακρύνει «αναγκαστικά» τον επίσκοπο που καθαιρέθηκε, ούτε να καθιερώσει υποχρεωτικά την αργία της Κυριακής.

Αλλά η νομοθετική εξουσία σέβεται την αυτοδιοίκηση και τη χαρισματική λειτουργία της εκκλησίας. Νόμοι γίνονται οι κανόνες που θεσπίζονται από την αυτοδιοικούμενη Εκκλησία. (Βλ. 131η Νεαρά του Ιουστινιανού και τα Βασιλικά: «Θεσπίζομεν τοίνυν τάξιν νόμων ἐπέχειν τούς ἀγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνας... καὶ τούς κανόνας ὡς νόμους φυλάττομεν». Η 8η Constitutio των αυτοκρατόρων Ουαλεντινιανού και Μαρκιανού θεσπίζει ότι «πραγματικοί τύποι» αντίθετοι προς τους κανόνες είναι ανίσχυροι. Επομένως οι κανόνες υπερτερούν έναντι των νόμων. Ωστόσο, μόνο όπου θίγονται θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης, εκεί οι νόμοι συγκρουόμενοι προς τους κανόνες είναι ανίσχυροι. Εδώ χρειάζονται λεπτές ερμηνείες. Βλ. Σπύρου Ν. Τρωιάνου, *Θεσπίζομεν τοίνυν τάξιν* κ.λ.π. Βυζαντινά, τόμος 13ος, σελ. 1193-1199).

Οι δύο εξουσίες διακρίνονται σαφώς, αλλά συνάμα συνεργάζονται «συναλλήλως». Και ενώ η διάκριση τούτη είναι σαφής και αμετάτρεπτη, οι δύο εξουσίες απευθύνονται στα ίδια πράγματα, γιατί τελικά τα εκκλησιαστικά ή θεία πράγματα και τα ανθρώπινα συμπλέκονται λειτουργικά. Πουθενά στη Βυζαντινή ζωή και στη Γραμματεία της δεν γίνεται η σημερινή «σχιζοφρενική» διάκριση ανάμεσα στα ουράνια και στα επίγεια, στα πνευματικά και στα υλικά. Τούτη η «σχιζοφρένεια» απαντά σήμερα δυστυχώς σε κοσμικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους, που φυσικά είναι ξεκομμένοι από κάθε παράδοση. (Βλ. 7η Νεαρά του Ιουστινιανού: «Καί γάρ οὐ πολλῷ διεστᾶσιν ἄλλήλων ἱερωσύνη καὶ βασιλεία, καὶ τά ἱερά πράγματα τῶν κοινῶν καὶ δημοσίων». Επαναγωγή: «... Διό καὶ ἡ κατά ψυχήν καὶ σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία βασιλείας ἐστί καὶ ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσιν διοφροσύνῃ καὶ συμφωνίᾳ». Βλ. Γεωργίου Α. Πουλή, *Νομοθετικά κείμενα Εκκλησιαστικού Δικαίου - Με σύντομα σχόλια και βασική βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 417-22). Διάκριση λοιπόν καμιά δεν υπάρχει μεταξύ ουρανίων και επιγείων —τα ουράνια είναι συνάμα και επίγεια—, αλλά υφίσταται μοναδική και οξεία

διάκριση μεταξύ κοσμικής και χαρισματικής εξουσίας. Για τα ίδια πράγματα ενδιαφέρονται και οι δύο εξουσίες αλλά η κοσμική έχει νόμους και η χαρισματική ιαματικούς κανόνες.

Στην προκειμένη περίπτωση ίσως πάμπολλοι θα μου υπενθυμίσουν τις μύριες όσες παραβάσεις και παραβιάσεις για να κάνουν λόγο για καισαροπαπισμό ή για απάνθρωπη εκκλησιαστική εξουσία ή για αθέμιτη συνεργασία. Όλα αυτά δύμας δεν καταργούν τις αρχές, τους νόμους, τους κανόνες και προπαντός το βυζαντινό πείραμα. Γιατί αν με τη σειρά μου επισημάνω τις σημερινές μύριες όσες παραβάσεις και παραβιάσεις νόμων, συνταγμάτων και διεθνών κανόνων, τότε, κάνοντας χρήση της ίδιας λογικής, θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι πουθενά δεν υπάρχουν νόμοι, συντάγματα και αρχές. Όμως πρέπει να προσέξουμε απέναντι σε τέτοιες παγίδες, για να μην εμπλακούμε σε αδιέξοδα. Στο Βυζάντιο συν τοις άλλοις υπάρχει και μία υψηλή στάθμη νομικού πνεύματος που θα 'ταν και σήμερα αξιοζήλευτη ή και εν πολλοίς απρόσιτη. Διαβάζουμε τα εξής στην Επαναγωγή: «Φιλαγάθως δεῖ τούς νόμους, ἐρμηνεύειν τόν βασιλέα· ἐν γάρ τοῖς ἀμφιβόλοις τὴν φιλόκαλον ἐρμηνείαν προσιέμεθα». Τέτοιες προηγμένες αντιλήψεις στη θεωρεία και στην πράξη πολύ δύσκολα ακόμη και σήμερα μπορούμε να συναντήσουμε σε κάθε είδους οργανισμούς του πολιτισμού μας. Οι προηγμένες αυτές αντιλήψεις στο Βυζάντιο είναι προφανώς συνυφασμένες λειτουργικά με το βυζαντινό πρότυπο των σχέσεων εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας.

B

Όλα τα παραπάνω δεν πρέπει να θορυβήσουν τους «φωταδιστές», που φοβούνται μήπως όσοι υπενθυμίζουν τούτα τα παραδοσιακά κριτήρια επιδιώκουν να επαναφέρουν στην Ελληνική Πολιτεία του σήμερα τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη! Ούτε λίγο ούτε πολύ μερικοί εκφράζουν έναν τέτοιο φόβο! Ευθύς εξαρχής λοιπόν οφείλω να τονίσω ότι παράδοση σημαίνει πράγματι πως κάτι παραδίδεται, και επομένως συνεχίζεται, ζει, πορεύεται και προσαρμόζεται. Χωρίς *aggiornamento* πουθενά δεν μπορεί να γίνει λόγος για παράδοση. Ωστόσο, σε τούτο το πλαίσιο των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, τι υπάρχει σήμερα από την παράδοση και από τα αιτήματα των καιρών; Αναμφίβολα θα μπορούσε κανείς να επισημάνει κάποια στοιχεία αλλά η νόσος στο σώμα της Εκκλησίας και κυρίως στις παραπάνω σχέσεις είναι εμφανής. Για τούτο το πρόβλημα λοιπόν θα έπρεπε να γίνεται λόγος με πολλή προσοχή.

Περιέργως από ειδικούς και αναρμοδίους ακούει κανείς καταρχήν τα πιο αντιφατικά πράγματα, που αρκετές φορές, υποστηρίζονται και γράφονται στην ίδια μελέτη και από το ίδιο πρόσωπο: ότι λόγου χάριν στις ημέρες μας η Εκκλησία της Ελλάδος έχει πολλές εξουσίες ή υπερεξουσίες, φυσικά κοσμικού χαρακτήρα, και συνάμα ότι είναι υποταγμένη στο κράτος. Εξάπαντος δεν μπορώ να δεχτώ τη συνύπαρξη υποταγής και εξουσίας. Το ακόμη περίεργο όμως είναι ότι όσοι υποστηρίζουν τα παραπάνω έχουν να προσαγάγουν επιχειρήματα και παραδείγματα και για τους δύο ισχυρισμούς.

Αλλά κάποια επιχειρήματα απ' αυτά έχουν απλώς μια φαινομενική σοβαρότητα που δεν θα μπορούσαν να αντέξουν σε μια κοφτερή κριτική. Νομίζουν λόγου χάρη μερικοί πολιτικοί, δημοσιογράφοι και θεολόγοι, πουριτανικά, ηθικιστικά και ιδεολογικά στοχαζόμενοι, ότι είναι μεγάλες εξουσίες ο δημόσιος μισθός, η κάποια «καλοπέραση» μερικών παραγόντων της Εκκλησίας και η παρουσία εκπροσώπων σε τελετές, σε γιορτές και σε παρελάσεις! Όσο κι αν ορισμένα απ' αυτά είναι ή θα μπορούσαν να θεωρηθούν προνόμια, δεν αποτελούν σε καμιά περίπτωση εξουσίες —ούτε θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αιτία και ρίζα του κακού. Πρόκειται για μια «δοτή» εξουσία που ο Καίσαρας μπορεί να την ανακαλέσει όταν κρίνει ο ίδιος ότι αυτό είναι συμφέρον. Επομένως κατά βάση μόνο «τυπικώς» αυτοδιοικείται η Εκκλησία της Ελλάδος. Και εδώ χρειάζεται μια βασική διευκρίνιση. Συνταγματικά, νομικά και θεολογικά η αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας επιβάλλεται να είναι μονάχα δοτή και τυπική. Αλλά η αυτοδιοίκηση, που εξάπαντος δεν είναι αυτονομία, πραγματώνει την ουσιαστική αποστολή της και γίνεται πραγματική αυτόδιοικηση όταν εξασφαλίζει τις εξής προϋποθέσεις: 1) σαφή καταγραφή από τη νομοθεσία των ορίων της κάθε δικαιοδοσίας, 2) εκσυγχρονισμένη οργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης, 3) σεβασμό της αυτοδιοίκησης και πολιτικό ήθος από την πλευρά της κρατικής εξουσίας και 4) συνεχή επαγρύπνηση του σώματος της Εκκλησίας για την περιφρούρηση της ανεξαρτησίας της. Από την απαριθμηση των προϋποθέσεων, όπως προσωπικά τις αντιλαμβάνομαι, βλέπει κανείς ότι η αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας δεν εξαρτάται μόνο από συνταγματικούς και νομικούς όρους. Επομένως εσφαλμένα υποστηρίζουν πολλοί ότι η κακή πλευρά στη Διοίκηση της Εκκλησίας και οι κρατικές επεμβάσεις θα εξαλειφθούν, αν οι επιμέρους εκκλησιαστικοί οργανισμοί γίνουν απλά σωματεία, και παύσουν να είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, λες και η κρατική εξουσία κάθε μορφής —και κυρίως η νομοθετική

ανεξάρτητα από τις δύοις συνταγματικές κατοχυρώσεις — δεν μπορεί να ρυθμίσει καταθλιπτικά, ή ακόμη και προνομιακά, την οργάνωση και τη ζωή των σωματείων.

Χρειάζεται επιτέλους να καταλάβουμε το βυζαντινό πρότυπο που μας δίνει κατ' αρχήν τις σωστές προϋποθέσεις για μια συνύπαρξη και συνεργασία μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας: 1) Η Εκκλησία αυτοδιοικείται πλήρως σύμφωνα με τους κανόνες και τις δικές της αποφάσεις, αλλά όπου υπάρχει ανάγκη δικαστικής κατοχύρωσης, το λόγο έχει μονάχα η νομοθετική εξουσία της Πολιτείας. 2) Η Εκκλησία έχει μονάχα χαρισματική εξουσία ή καλύτερα διακονία. 3) Η οποιαδήποτε «συναλληλία» και συνεργασία πρέπει να στηρίζεται στην καταρχήν ανεξαρτησία της Εκκλησίας.

Στη σημερινή πραγματικότητα εκείνο που προέχει στο σώμα της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι η εσωτερική αναθεώρηση της διοικητικής της δομής σύμφωνα με τους κανόνες και τις νέες απαιτήσεις των καιρών. Αλλιώτικα δύσκολη είναι η κατοχύρωση της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας. Στις ημέρες μας, και κυρίως εξαιτίας της γνωστής αντιπαράθεσης μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας, βλέπει κανείς ένα θλιβερό φαινόμενο. Τόσο πολιτικοί όσο και θεολογικοί παράγοντες υποστηρίζουν τα πιο ανεδαφικά και αθεολόγητα πράγματα. Το θλιβερότερο είναι ότι και θεολόγοι παίζουν το παιχνίδι της διελκυστίνδας, κι έτσι ακούει κανείς πότε ότι η Εκκλησία είναι ο λαός και πότε ότι είναι η ιεραρχία Θεολογικά, λογικά και νομοτελειακά ακόμη η Εκκλησία είναι σώμα. Κάθε ανταγωνιστική σχέση μεταξύ ιεραρχίας και λαού είναι σοβαρή νόσος, δείγμα διάβρωσης, φανατισμού και παχυλής άγνοιας. Αυτό το σώμα οφείλουν οι ποιμένες να το οργανώνουν χαρισματικά και αποδοτικά, ώστε όλα τα μέλη, κατά τα χαρίσματά τους, να μετέχουν στη ζωή της Εκκλησίας. Αυτονότο είναι ότι η ζωή της Εκκλησίας είναι και η διοίκηση. Η ορθόδοξη παράδοση δίνει προτεραιότητα στη ζωή της Εκκλησίας ως ενιαίου χαρισματικού σώματος. Όπου έχει απονήσει η συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στη ζωή της Εκκλησίας είναι χρέος των ποιμένων να επισημάνουν τη διάβρωση και να τη θεραπεύσουν. Μόνο έτσι θα πλουτίσουν το θεσμικό πλαίσιο με την πνευματική ζωή και θα υποχρεώσουν κάθε ιωσική εξουσία να σέβεται την ανεξαρτησία και την ιδιαιτερότητα της εκκλησιαστικής ζωής. Αυτονότο όμως είναι ότι η ζωή αυτή είναι νομοτελειακά δεμένη με τα πράγματα, και δεν είναι αιθέρια, άυλη, «πνευματική», όπως θα την ήθελαν ουκ ολίγοι πολιτικοί, δημοσιογράφοι και θεολόγοι.

Κωνσταντίνος

Και φτάνουμε στο θέμα του «χωρισμού» της Εκκλησίας από την Πολιτεία, για το οποίο λέγονται και γράφονται ακόμη και διασκεδαστικά πράγματα. Ο όρος είναι εντελώς πρόχειρος, ανεδαφικός, συνθηματολογικός και προπαντός αντιεπιστημονικός. Καμιά εκκλησία, όπου γης σήμερα και πάντοτε, δεν εννοείται τόσο ανεξάρτητη, ώστε να μην έχει καμιά σχέση με την Πολιτεία και φυσικά με τις εξουσίες. Και η εκκλησία των κατακομβών σχετίζόταν κατεξοχήν με τις εξουσίες. (Του αυτοκράτορα Τραϊανού δεν είναι η περιώνυμη νομική ρήση προς τον Πλίνιο; *Runiendi Sunt, Conquirendi non Sunt*). Τι θα πει «χωρισμός» προσωπικά δεν το κατάλαβα ποτέ. Ξέρω όμως ότι μπορούμε να μιλάμε για αναθεώρηση των σημερινών σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, για ανεξαρτησία και αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας, και για οποιεσδήποτε συμφωνίες σ' αυτές τις σχέσεις. Το σύνθημα «χωρισμός» μπορεί να προξενήσει θλιβερά και εξωφρενικά αποτελέσματα. Μια οποιαδήποτε διοικητική ρύθμιση ή μεταρρύθμιση, που προτείνεται, λόγου χάρη, από πολλούς σχετίζεται μ' ένα «χωρισμό» που σημαίνει άρνηση ενός ολόκληρου πολιτισμού. Με άλλα λόγια προτείνεται να παραμεριστεί —με ποιο τρόπο, νομοθετικά;— κάθε πολιτιστική παρουσία του πολιτισμού της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Αυτός μάλιστα ο παραμερισμός περιέργως επιβάλλεται, κατά τις απόψεις μερικών βέβαια, από το άρθρο 13 του Συντάγματος, που προστατεύει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης! Αλλά επίσης και μια τυχαία και υποτονική θεολογία στην Ελλάδα οδηγεί και σε τέτοια συμπεράσματα. Ακόμη και μερικοί, που από το πρωί ως το βράδυ μιλάνε για τον ιστορικό χαρακτήρα της Αποκάλυψης και για την ιστορία της σωτηρίας, δεν μπορούν να αντιληφθούν ότι ιστορία σημαίνει τον ίδιο τον πολιτισμό: τέχνη, παιδεία, περιβάλλον, τρόποι ζωής και άλλα. Όλα αυτά πώς να «χωρίσουν» και γιατί να «χωρίσουν» βίαια από τη ζωή ενός έθνους; Η προστασία της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης εξάπαντος είναι άλλο πράγμα.

Πέρα από τις παραπάνω αρχές, οφείλουμε ν' απαλλαγούμε από μερικές προκαταλήψεις και ιδεοληψίες. Υπάρχει λόγου χάρη a priori μία πέρα για πέρα αρνητική θέση απέναντι στον Καίσαρα, δηλαδή στις εξουσίες. Κάθε σχέση και συνεργασία θεωρείται σοβαρό αμάρτημα. Για μερικούς σήμερα κατάντησε να λογαριάζονται δύο τα θανάσιμα αμαρτήματα της Εκκλησίας: το σεξ και ο Καίσαρας. Λέγεται κι ότι γράφεται μέχρις αηδίας ότι μετά τον Μ. Κωνσταντίνο έχουμε κατάρρευση και προδοσία της χριστιανικής ζωής. Προσωπικά, επειδή δεν είμαι οπαδός του

Μανιχαϊσμού και δεν πιστεύω ότι υπάρχει, ως σήμερα τουλάχιστο, ιστορία που τη γράφουν κοκκινοσκουφίτσες, δέχομαι ότι μετά τον Μ. Κωνσταντίνο έχουμε τον χρυσό αιώνα της Χριστιανοσύνης. 'Οσον αφορά την περίοδο πριν από τον Μ. Κωνσταντίνο προτείνω στους πουριτανούς και ηθικολόγους να διαβάσουν μόνο τις Ποιμαντικές Επιστολές. Επομένως ο Καίσαρας, που είναι ένα από τα πιο βασικά κομμάτια της ιστορίας και του πολιτισμού, κατ' ανάγκη έχει σχέση με την Εκκλησία. Εκείνο που προέχει είναι η ανεξαρτησία, η αυτοδιοίκηση και η ζωντανή παρουσία της Εκκλησίας. Ούτε αναγέννηση της εκκλησιαστικής ζωής μπορούμε να προσδοκάμε από τον Καίσαρα. Ο Καίσαρας μονάχα παγιώνει τη διοικητική τάξη, όπου αυτό επιβάλλεται στις σχέσεις Εκκλησίας και εξουσίας. Γι' αυτό και ο δικός μας Θεολογικός Σύνδεσμος δεν απευθύνεται στον Καίσαρα, αλλά στην ιεραρχία. Αυτή πρέπει να 'ναι ο πρωτοπόρος για τη διόρθωση πολλών δυσκαμψιών στη ζωή της Εκκλησίας και συγκεκριμένα στη συμμετοχή του λαού σ' αυτήν τη ζωή.

Οι παραπάνω αρχές μας δείχνουν το δημιουργικό δρόμο: η κρατική εξουσία μόνο να προστατεύει την Εκκλησία ως σώμα, και μόνο να παράγει το Εκκλησιαστικό Δίκαιο σύμφωνα με τους κανόνες και τις αποφάσεις της Εκκλησίας· αυτή θα είναι τελείως ανεξάρτητη, αλλά διοικούμενη ως χαρισματικό σώμα, όπου θα απουσιάζει κάθε είδους καταδυνάστευση των μεν επί των δε. Το σώμα της Εκκλησίας είναι άνθηση μιας ζωής δημιουργικών χαρισμάτων σ' ένα κλίμα αξιοζήλευτης ελευθερίας. Αυτό είναι αίτημα παντοτινό.

*Οι σχέσεις Εκκλησίας - Πολιτείας στην Κ.Δ.
(με ιδιαίτερη αναφορά στην
Παύλεια γραμματεία)*

Στη μακραίωνη ιστορία της χριστιανικής Εκκλησίας διαμορφώθηκαν και εφαρμόστηκαν ποικίλα συστήματα σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας, μερικές φορές ακόμη και διαμετρικά αντίθετα μεταξύ τους¹. Ιδίως μάλιστα όταν Εκκλησία και Πολιτεία έχουν την ίδια λαϊκή βάση και συνυπάρχουν στην ίδια κοινωνία². Το παράδοξο, και συνάμα ενδιαφέρον, είναι ότι όλα ανεξαιρέτως τα συστήματα που εφαρμόστηκαν και εφαρμόζονται ανά τον κόσμο, έχουν αναγάγει την αρχή τους στην Αγία Γραφή και ειδικότερα στην Κ.Δ. 'Όλοι όσοι μέχρι σήμερα συνέλαβαν ή και επέβαλαν ένα σύστημα σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας, το θεμελίωσαν πάνω σε χωρία της Κ.Δ. Τα χωρία αυτά είναι: α) Το γνωστό κυριακολόγιο «τά Καίσαρος ἀπόδοτε

1. Περισσότερα για την *Ιστορία των Σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα* βλ. στο ομώνυμο έργο του Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλου (τεύχος Α', Εισαγωγή). Θεσσαλονίκη 1985.

2. Βλ. Ι. Καρμίρη, «Συμβολή εις το πρόβλημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας εξ απόψεως ορθοδόξου», *ΕΕΘΣΑ* 18 (1927) 141-180 σελ. 143.

Καίσαρι καὶ τά τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ» (Μαρκ. 12,17 παρ). β) η ρήση του Πέτρου και των λοιπών αποστόλων στις Πράξεις «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις (5,29). γ) το 13ο κεφάλαιο της προς Ρωμαίους όπου ο Παύλος ανάγει την κοσμική εξουσία σε θεϊκή διακονία («Θεοῦ γάρ διάκονός ἐστιν σοὶ εἰς τὸ ἀγαθόν»· 13,4), ακόμη και θεϊκή λειτουργία («λειτουργοί γάρ Θεοῦ εἰσιν»· 13,6), προτρέποντας τους πιστούς «έξουσίαις ὑπερεσχούσαις ὑποτάσσεσθαι· οὐ γάρ ἐστιν ἔξουσία εἰμῆς ὑπό Θεοῦ» (13,1). και δ) το 13ο κεφ. της Αποκάλυψης του Ιωάννη, όπου αντίθετα η ειδωλολατρική εξουσία παρομοιάζεται με θηρίο με το οποίο η Εκκλησία, η νέα ουράνια Ιερουσαλήμ, δεν έχει καμιά απολύτως σχέση. Αναμφίβολα η μοναδική καινοδιαθηκική ενότητα, στην οποία περιγράφονται τα πλαίσια των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας είναι εκείνη της προς Ρωμαίους.

Η προσπάθεια, βέβαια, προσδιορισμού των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας αποκλειστικά με βάση τη διδασκαλία της Αγ. Γραφής (τα παραπάνω δηλ. αγιογραφικά χωρία) ή παράλληλα και της Ιεράς Παραδόσεως, υποκρύπτει φουνταμενταλιστικές τάσεις ξένες προς την ορθόδοξη παράδοσή μας· και αυτό οφείλεται σε μια αντίληψη για την αποκάλυψη εντελώς αντίθετη προς εκείνη που αναπτύχθηκε στην Ορθόδοξη Ανατολή και που ουσιαστικά βασίζεται στην Ορθόδοξη περί Αγίου Πνεύματος διδασκαλία. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην Ανατολή αναγνωρίζεται στον κάθε χριστιανό το δικαίωμα και η δυνατότητα να «θεωρεῖ» το Θεό³ κατά συνέπεια η θεολογία παύει να ορίζεται ως ένα κλειστό λογικό σύστημα προερχόμενο και βασιζόμενο σε αποκαλυμμένες οντότητες (Γραφή, Παράδοση, οποιαδήποτε Εκκλησιαστική αυθεντία κλπ.), αλλά ταυτίζεται με την «πνευματική» εμπειρία του κάθε μέλους της Εκκλησίας (χαρισματούχου, αγίου, του γέροντα κ.ο.κ.).⁴ Ορίζοντας, λοιπόν, την αποκάλυψη στην ορθόδοξη εκκλησιαστική μας παράδοση σαν μια ζωντανή αλήθεια, προσιτή με την καθοδήγηση του Αγίου Πνεύματος κατευθείαν στην ανθρώπινη ύπαρξη, χωρίς τους απόλυτους περιορισμούς των γραφικών κειμένων, των συνοδικών αποφάσεων κλπ., μας δίνεται η δυνατότητα να προσεγγίσουμε και το πρόβλημα των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας μέσα από μια εντελώς διαφορε-

3. Περισσότερα στο J. Meyendorff, *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*, New York 1974 σελ. 7 εξ.

4. Βλ. και Π. Β. Βασιλειάδη, «Η αγιοπνευματική διάσταση του Χριστιανισμού (Σχόλιο στο Λουκ 3,16)», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 58 (1985) 61-65.

τική οπτική γωνία. Άλλωστε είναι και ευρύτερα αποδεκτό ότι οι καινοδιαθηκικές αναφορές πάνω στο θέμα αυτό ούτε πλήρεις είναι, ούτε συστηματικά αναπτύσσονται.

Μια ενδεδειγμένη, λοιπόν, προσέγγιση του θέματος των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας οφείλει πρώτα να αναζητήσει την έννοια της Εκκλησίας στον αρχέγονο Χριστιανισμό και έπειτα να επιχειρήσει να προσδιορίσει τη σχέση της προς την κοσμική εξουσία.

Μια συνοπτική, αλλά περιεκτικότατη ανάλυση της έννοιας της Εκκλησίας στην Κ.Δ. βρίσκουμε στην εισήγηση του συναδέλφου καθηγητή Γιάννη Καραβιδόπουλου σε ένα σεμινάριο θεολόγων της Θεσσαλονίκης πριν από αρκετά χρόνια⁵. «Η Εκκλησία κατά την Κ.Δ.», κατέληγε επιγραμματικά η εισήγηση, «είναι ο νέος λαός του Θεού, ο εσχατολογικός Ισραήλ που συγκροτεί και ανακαινίζει ο Μεσσίας· ένας λαός χαρισματικός, αλλά και οργανωμένος επί τω θεμελίω των αποστόλων (Εφ 2,20)· ένας λαός που μολονότι είναι σώμα Χριστού, απαρτίζεται και από αμαρτωλά μέλη· ένας λαός, που χωρίς να είναι εκ του κόσμου τούτου, ζει εντός του κόσμου και της ιστορίας»⁶.

Για την πληρέστερη διασάφηση του θέματός μας θα ακολουθήσουμε μια πιο αυστηρά ιστορική πορεία στη διαμόρφωση της αυτοσυνειδήσιας της πρώτης Εκκλησίας. Έτσι τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά την Πεντηκοστή η αρχική χριστιανική κοινότητα κατανόησε την ύπαρξή της ως τη γνήσια έκφραση του λαού του Θεού⁷. Με μια σειρά από όρους παραμένους από την Π.Δ. τονίζεται στην Κ.Δ. πως η Εκκλησία είναι «ο Ισραήλ του Θεού» (Γαλ. 6,16), «οι ἁγιοι» (Πραξ. 9,32· 41· 26,10 Ρωμ. 1,7· 8,27· 12,13· 15,25· 16,5· Α' Κορ 1,2· 6,1-2 κλπ.), «οι εκλεκτοί» (Ρωμ 8,33· Κολ 3,12 κ.α.) το «εκλεκτόν γένος» (Α'Πε 2,9), το «βασίλειον ιεράτευμα» (Α'Πε 2,9), ο ἅγιος δηλαδή λαός του Θεού κατά τους εσχατους χρόνους, για τον οποίο ισχύουν όλες οι επαγγελίες της Γραφής. Ό,τι δηλαδή αναφέρει η Έξοδος για το Ισραήλ (19,6· 3, 12 εξ) η αρχική χριστιανική κοινότητα πίστευε ότι ίσχυε για τον εαυτό της.

5. Βλ. π.χ. Α. Γ. Κόμπου, *Θρησκευτική και κοσμική εξουσία κατά την Καινή Διαθήκην*, Αθήνα 1969, σελ 128· επίσης τη δακτυλογραφημένη μεταπυχιακή μελέτη του Ν. Παπαστεργίου, *Χριστιανός και εξουσία κατά την Καινή Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1984.

6. «Η Εκκλησία εν τη Κ.Δ.», *Tί είναι Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 25-44.

7. Στο ίδιο σελ. 44.

8. Πρβλ. Δ. Δόϊκου, «Η Εκκλησία εν τη Π.Δ.», στο ίδιο, σελ. 10-24.

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο είναι ότι η πρωτοχριστιανική κοινότητα χρησιμοποίησε τον όρο «Εκκλησία» με τη σημασία που είχε στην Π.Δ. Είναι ενδεικτικό ότι «εκκλησία» στην ελληνική μετάφραση των Ο’ της Π.Δ. αντιστοιχεί στην εβραϊκή λέξη *qaħal*, έναν όρο δηλαδή που αναφέρεται και εκφράζει την κοινότητα, το λαό δηλαδή του Ισραήλ, είτε εν συνάξει, είτε γενικώς. Οι Ο’ ποτέ δεν μεταφράζουν σε «εκκλησία» το εβραϊκό ‘edhah, που συνήθως αντιστοιχεί στον όρο «συναγωγή»⁹. Σ’ αυτή την πρώιμη περίοδο χωρίς καμία απολύτως αμφιβολία τα μέλη της χριστιανικής κοινότητας ταυτίζονται με την εκκλησία, είναι η εκκλησία, δεν είναι απλώς μέσα στην εκκλησία, δεν αποτελούν δηλαδή απλώς μέλη ενός οργανισμού¹⁰.

Η δευτερη γεννιά με την Πεντηκοστή χαρακτηρίζεται ασφαλώς από την πληθωρική συμβολή του αποστόλου Παύλου. Ο απόστολος παραλαμβάνει ασφαλώς τη χαρισματική αυτή αντίληψη για την εκκλησία, της δίνει όμως παράλληλα ένα παγκόσμιο οικουμενικό χαρακτήρα. Στην εκκλησία ανήκουν δυνάμει όλοι οι άνθρωποι, ιουδαίοι και εθνικοί, αφού οι δεύτεροι μπολιάστηκαν στον ίδιο κορμό του λαού του Θεού (Ρωμ 11,11εξ). Η εκκλησία, έτσι, ως ο νέος Ισραήλ συγκροτείται όχι με εξωτερικά κριτήρια (περιτομή κλπ.), αλλά με βάση την πίστη της στον Ιησού Χριστό. «Οὐ γάρ πάντες οἱ ἔξ Ισραὴλ οὗτοι Ἰσραὴλ» (Ρωμ 9,6).

Εκεί όμως που επισημοποιείται η χαρισματική αυτή αντίληψη της εκκλησίας είναι στο χαρακτηρισμό της από τον Απόστολο ως σώματος *Χριστού*¹¹. Με την μεταφορική αυτή έκφραση ο Παύλος θέλει να τονίσει παραστατικά πως στην

9. Bλ. K. L. Schmidt, «εκκλησία». Thwnt τομ. III σελ. 501-536.

W. Sshrage, «Ekklesia und Synagoge. Zum Ursprung des Urchristlichen Kirchenbegriffs», ZTK 60 (1963) 178-202. D.E.H. Whiteley, *The Theology of St. Paul*. Oxford 1972, σελ. 186εξ.

10. E. Lohse, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, ελληνική μετάφραση Αθήνα 1980, σελ. 90 και K. Stendahl, «Kirche und Urchristentum» RGG³, τομ. III σελ. 1297-1304, στον οποίο παραπέμπει ο Lohse.

*11. Ο κορυφαίος ορθόδοξος θεολόγος, αειμνηστος π. Γ. Φλορόφσκυ υποστηρίζει ότι από όλες τις εικόνες που χρησιμοποιούνται στην Κ.Δ. για να εκφράσουν την ουσία της Εκκλησίας «η εικόνα του σώματος είναι η πλέον ιλαρά και η πλέον εκφραστική» (*To σώμα του ζώντος Χριστού. Μία ορθόδοξη ερμηνεία της εκκλησίας*, ελληνική μετάφραση, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 33). Ο Φλορόφσκυ επέμενε ότι η αντίληψη του Παύλου περί της εκκλησίας ως σώματος Χριστού αν και παραλείφθηκε από την αρχαία πατερική σκέψη, αργότερα λησμονήθηκε είναι λοιπόν καιρός «να επανέλθωμεν εις αυτήν την εμπειρίαν της αρχαίας Εκκλησίας η οποία ημπορεί να προσφέρη ισχυρόν θεμέλιον δια μίαν σύγχρονον θεολογικήν σύνθεσιν» (στο ίδιο, σελ. 36.)

εκκλησία υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός από διακονήματα και λειτουργήματα, μια ποικιλία δηλαδή χαρισμάτων, που είναι απαραίτητα για την οικοδομή του σώματος αυτού του Χριστού και την προκοπή του συνόλου. Συνέπεια αυτής της αντίληψης για την εκκλησία υπήρξε και η έμφαση στην υπεροχή του αποστολικού αξιώματος (Α΄ Κορ 12,28 εξ) απέναντι σε οποιαδήποτε άλλη εξουσία. Γι' αυτό άλλωστε και ο απόστολος Παύλος υπερασπίζεται στις περισσότερες επιστολές του με τόσο πάθος το αποστολικό του αξίωμα. Είναι ύψιστης σπουδαιότητας ότι σ' αυτήν την αποφασιστική περίοδο διαμόρφωσης της χριστιανικής θεολογίας ο κορυφαίος αυτός θεολόγος του χριστιανισμού είναι πεπεισμένος —και το διακυρήττει— ότι είναι «ἀπόστολος οὐκ ἀπό ἀνθρώπων οὐδὲ δι’ ἀνθρώπων, ἀλλά διά Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ πατρός» (Γαλ 1,1). Με τον τρόπο όμως αυτό ο κορυφαίος απόστολος των εθνών αμφισβητούσε την αποκλειστική αυθεντία οποιασδήποτε ηγετικής μερίδας, είτε από τον κύκλο των 12, είτε γενικότερα από τον κύκλο της ιεροσολυμιτικής κοινότητας¹².

Είναι, βέβαια, γεγονός πως λίγο αργότερα —πάντος εντός της περιόδου που γράφτηκαν τα κείμενα της Κ.Δ.— η χαρισματική αυτή κοινότητα απέκτησε μια ορισμένη τάξη διοικητικών αξιωμάτων, διαμόρφωσε ένα συγκεκριμένο πολίτευμα, οι φορείς του οποίου ήταν υπεύθυνοι για τη διατήρηση της αποστολικής κληρονομιάς¹³ και το διαχωρισμό της σωστής (της «ὑγιαίνουσας» όπως αποκαλείται, πρβλ. Α΄ Τιμ 1, 10· 6,3· Β΄ Τιμ. 1,13· 4,3· Τιτ 1,9· 2,1) από τη λαθεμένη διδασκαλία. Μάλιστα μπορεί να υποστηριχτεί πως από τη γένινησή της η εκκλησία ποτέ δεν έζησε χωρίς «τάξη». Σε καμιά όμως περίπτωση δεν απώλεσε τον προφητικό και χαρισματικό της χαρακτήρα¹⁴. Γι' αυτό και το θαυμάσιο ιεροκοινοτικό κείμενο. Το *"Άγιον Όρος* και ή παιδεία τοῦ έθνους μας, τις ίδιες διαπιστώσεις κάνει: «Η εκκλησία ανέκαθεν σκεπάζει το λαό και ο λαός είναι φύλαξ της αληθειας της Εκκλησίας. Όπου πάει ο λαός, ακολουθεί η Εκκλησία. Ο λαός είναι ένα κομμάτι της εκκλησίας, είναι η ίδια

12. Διστυχώς δεν έχει ερευνηθεί όσο έπρεπε η πτυχή αυτή της παύλειας Θεολογίας, ούτε οι προεκτάσεις της στην πατερική σκέψη.

13. Περισσότερα στο Σ.Χ. Αγοριδη, «Χριστολογία και υγιαίνουσα διδασκαλία εν τας ποιμαντικαίς επιστολαίς». Βιβλικά μελετήματα I. Θεσσαλονίκη 1966 σελ 59-66· επίσης Γ. Α. Γαλιτη, *Η προς Τίτον επιστολή του αποστόλου Παύλου*, Θεσσαλονίκη 1978 σελ 51εξ· και Λ. Ι. Φιλιππίδη, *Η πρώτη προς Τιμόθεον ποιμαντική επιστολή του αποστόλου Παύλου*. Αθήνα 1973, σελ. 90εξ.

14. Πρβλ. Ι. Παναγόπουλου, *Η Εκκλησία των προφητών*. Αθήνα. 1986.

η Εκκλησία»¹⁵. Γι' αυτό και το BEM¹⁶, το γνωστό κείμενο του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών στο οποίο πρωταρχικό ρόλο διαδραματίζει η Ορθόδοξη Εκκλησία, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η Εκκλησία που ζει με τη δύναμη του Αγίου Πνεύματος χαρακτηρίζεται από ποικιλία χαρισμάτων... Η χειροτονημένη ιερωσύνη —που και η ίδια είναι ένα χάρισμα— δε θα πρέπει να γίνει εμπόδιο στην ποικιλία των χαρισμάτων. Αντίθετα θα πρέπει να βοηθήσει την κοινότητα να ανακαλύψει τά δώρα, τα οποία σκόρπισε πάνω της το 'Άγιο Πνεύμα'.¹⁷

Σ' ένα τέτοιο ακριβώς εκκλησιολογικό υπόβαθρο πρέπει να κατανοήσουμε το βασικότερο αναφορικά με το πρόβλημα των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας αγιογραφικό χωρίο της προς Ρωμαίους (13,1-7)¹⁸. Πέρα σύμως από το εκκλησιολογικό υπόβαθρο, σημαντική για τη διασαφήνιση των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Κ.Δ. είναι και η κοινωνιολογική ανάλυση της σχετικής περικοπής. Το Ρωμ 13,1-7 από άποψη ανάλυσης της ιστορίας των παραδόσεων (TRADITIONGESCHICHTE) του αρχικού χριστιανισμού εκφράζει ουσιαστικά την ίδια τάση μέσα στην πρωτοχριστιανική κοινότητα με τα παράλληλα χωρία Α' Πέτρου 2, Ιεξ· Τιτ 3,1 (πρβλ και Α' Τιμ 2,Ιεξ). Τα χωρία αυτά, αναγόμενα χρονολογικά στο Ρωμ 13,1-7, κοινωνιολογικά οφείλουν να συνεκτιμηθούν με παραπλήσια χωρία της Παύλειας γραμματείας, τα οποία είτε αποδέχονται σιωπηρά τη δουλεία (πρβλ Α' Κορ 7,21· Εφ 6,5 · Κολ 3,22· Α'

15. Το 'Άγιον Όρος και η παιδεία του γένους μας. Κείμενο της περάς Κοινότητος του Αγίου Όρους, Άγιον Όρος 1974, σελ. 75. Παρόμοιες απόψεις έχουν κατά καιρούς εκφράσει πολλοί θεολόγοι χωρίς δυστυχώς να έχουν μέχρι σήμερα επηρεάσει ουσιαστικά στο σύγχρονο θεολογικό προβληματισμό. Ενδεικτικά αναφέρουμε I.N. Καρμίρη, «Η θέσις και η διακονία των λαϊκών εν τη ορθοδόξω εκκλησίᾳ». Θεολογία (1976); K. Παπαπέτρου, «Χάρις, χαρίσματα, αξιώματα», Σ. Αγουρίδη (εκδ), Περί Αγίου Πνεύματος, Αθήνα 1971, σελ. 147, του ίδιου, «Περί το δόνομα της Εκκλησίας». Εκκλησιαστικός φάρος 56 (1974); H. Βουλγαράκη, Η ανανέωσις της Εκκλησίας, Αθήνα 1972; N. E. Ορνεράκη, Σχέσεις Εκκλησίας Κόσμου, Αθήνα 1972; Γ. A. Τσανανά, Σχέση Εκκλησίας και Κόσμου σήμερα, Θεσσαλονίκη 1979; Γ. Πατρώνου, Εκκλησία και Κόσμος, Αθήνα 1983.

16. Το BEM είναι το κείμενο το οποίο αποτυπώνει τις «συγκλίνουσες» απόψεις των διαφόρων χριστιανικών ομολογιών πάνω στα τρία βασικά μυστήρια της Εκκλησίας (Βάπτισμα. Ευχαριστία. Ιερωσύνη, εξ ού και η ονομασία του, BEM, από τα αρχικά των αντίστοιχων αγγλικών όρων. Το κείμενο αυτό έχουν αποδειχτεί στη βάση του όλες σχεδόν οι ορθόδοξες εκκλησίες.

17. Βάπτισμα, Ευχαριστία, Ιερωσύνη, Σαμπεζύ 1983, σελ. 74.

18. Για τα ερμηνευτικά προβλήματα καθώς και την ευρύτερη και στενότερη συνάφεια του χωρίου αυτού βλ. Π. Βασιλειάδη, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας ή Η θεολογία της κοινωνικής ένσωματωσης (Σχόλιο στο Ρωμ 13, 1)», Γρηγόριος ο Παλαμάς 69 (1986) σελ. 111-115.

Τιμ 6, Ι· Τιτ 2,9), είτε υπαινίσσονται υποδεέστερη για τη γυναίκα θέση στην κοινωνία (Α' Κορ 14,34 εξ· πρβλ Α' Κορ 11,2 εξ· Εφ 5,22 εξ· Κολ 3,1 θεξ· Α' Τιμ 2,11), είτε γενικά παραθέτουν τους γνωστούς και κατά γενική ομολογία ξεπερασμένους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς (HAUSTAFEL): Κολ 3,18-41· Εφ 5,22. 6,9. πρβλ Α' Πέτρου 2,18-3,7). Τα χωρία αυτά έγιναν αφορμή να θεωρηθεί ο Απόστολος Παύλος, ο μεγάλος αυτός διανοητής της χριστιανοσύνης, ως ο κύριος υπεύθυνος της άμβλυνσης της ριζοσπαστικότητας του αρχικού χριστιανικού κηρύγματος. Οι περισσότεροι αυστηροί επιτιμητές του υποστηρίζουν πως ο απόστολος των εθνών δεν αντιστάθηκε όσο έπρεπε στο κοινωνικοπολιτικό STATUS QUO της εποχής του, ότι ανέχτηκε τις κοινωνικές δομές, και ουσιαστικά υποτάχθηκε, ή και υπέταξε την Εκκλησία στον «καίσαρα»¹⁹.

Είναι αλήθεια ότι το καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας που φαίνεται να απορρέει από τα παύλεια κείμενα, δεν έχει στο υπόβαθρό του ούτε τον ηθικό ριζοσπαστισμό του παλαιστινού χριστιανισμού (με τις ιδέες για κοινοκτημοσύνη, ή και ακτημοσύνη ή για κάθε απάρνηση του πλούτου ή το ανελέητο μαστίγωμα της εξουσίας, θρησκευτικής και πολιτικής) ούτε το μυστικισμό και την πλήρη αντιδιαστολή προς τις αρχές και τις εξουσίες του κόσμου τούτου της ιωάννειας παράδοσης²⁰. Στον Παύλο προβάλλεται μια ρεαλιστική λύση «κοινωνικής ενσωμάτωσης» του χαρισματικού αυτού λαού του Θεού (της Εκκλησίας δηλαδή) στη φθίνουσα και παρακμάζουσα τότε κοινωνία²¹. Η Εκκλησία ως θρησκευτική εξουσία δεν αντιπαρατάσσεται προς την Πολιτεία ως κοσμική εξουσία, γιατί απλούστατα δεν είναι καν εξουσία, αλλά ο εσχατολογικός και χαρισματικός λαός του Θεού που ενσωματώνεται ειρηνικά στον κοινωνικό περίγυρό του, με σκοπό να τον καθαιγάσει και να τον

19. Για το πρόβλημα αυτό βλ. τις θαυμάσιες μελέτες του G. Theissen στο The Social Setting of Pauline Christianity, αγγλική μετάφραση Philadelphia 1979.

20. Η άποψη την οποία εκφράζει η Αποκάλυψη του Ιωάννη (κεφ. 13) με μια πρώτη ματιά φαίνεται εντελώς αντίθετη από εκείνη της προς Ρωμαίους (κεφ. 13). Κάτι τέτοιο εντούτοις δεν μπορεί με σοβαρότητα να υποστηριχθεί αφού είναι εντελώς διαφορετική η οπτική γωνία θεώρησης των πραγμάτων. Για την ορθή κατανόηση του Αποκ 13εξ βλ. την τελευταία ομιλία του Β. Στογιάννου, Αποκάλυψη και Πολιτική Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 21εξ· επίσης Σ. Αγουρίδη, Η Αποκάλυψη του Ιωάννη. Ιστορική και συγχρονιστική ερμηνευτική προσπάθεια, Αθήνα 1978.

21. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει η πρόσφατη μελέτη μου Χάρις-Κοινωνία-Διακονία. Ο κοινωνικός χαρακτήρας των παύλειου προγράμματος της λογοτελούς (Εισαγωγή και ερμηνευτικό υπόμνημα στο Β' Κορ 8-9). Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 304.

μεταμορφώσει. Για να θυμηθούμε τα λόγια του αείμνηστου Βασίλη Στογιάννου σε ένα σχολιασμό παράλληλου χωρίου, «η αποξένωση της εκκλησίας από την πολιτική και κοινωνική προβληματική, που περιορίζει τις διαστάσεις της στα πλαίσια μιας συμβατικότητας θρησκευτικής και ανώδυνης για τον κόσμο είναι αντίθετη με την πρακτική των αποστόλων και των Πατέρων. Η Εκκλησία είναι πάροικη και παρεπίδημη στον κόσμο, αλλά συγχρόνως και το φύραμα που αλλάζει τον κόσμο»²².

Το σύστημα αυτό των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας, συνέπεια της γενικότερης θεωρίας της κοινωνικής ενσωμάτωσης του αποστόλου Παύλου αποτέλεσε ουσιαστικά τη βάση της πνευματικής επικυριαρχίας του Χριστιανισμού πάνω στην καταρρέουσα ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

22. Β. Στογιάννου, *Πρώτη επιστολή Πέτρου*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 255.

*Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας
στην Ελλάδα σήμερα*

Όσο περισσότερο γίνεται λόγος στην Ελλάδα για επικράτηση ενός ιδεώδους συστήματος σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας, τόσο περισσότερο αντιλαμβάνεται κανείς, κατά την ιστορική εξέλιξη του πράγματος, να επιβάλλεται η Πολιτεία στην Εκκλησία και να κινδυνεύει μάλιστα η Εκκλησία να χάσει κι αυτή ακόμα την εσωτερική ελευθερία της. Αυτά έγραφε πριν μερικά χρόνια ο διαπρεπής καθηγητής θεολόγος Ernest Benz, που, όπως είναι γνωστό, ασχολήθηκε και με θέματα της Ορθοδοξίας.

Παρόλο που πιστεύω πως οι κρίσεις των ξένων μελετητών για τις υποθέσεις του τόπου μας είναι, κατά κανόνα, ορθές, τα συμπεράσματά τους όμως δε μου φαίνονται καθόλου πετυχημένα. Στην περίπτωση Benz, που αναφέραμε προηγουμένως, έχουμε μια από τις εξαιρέσεις, δηλαδή νομίζω πως το συμπέρασμά του ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά τους κι από την αρχή. Θέλω να πιστεύω πως απαραίτητο εδώ, σήμερα, είναι να δούμε

τις δύο όψεις του προσώπου των σχέσεων, τα γενεσιουργικά τους αίτια και τα αποτελέσματά τους. Έτσι ελπίζω ότι θα έχουμε μια κάποια εικόνα του θέματος που μας απασχολεί κι ότι θα μας δοθούν τα κατάλληλα ερεθίσματα για σκέψεις και διάλογο.

Το πρόβλημα στην προκείμενη περίπτωση, για μένα, παραμένει πάντοτε ένας πώς θα τα καταφέρουμε να περάσουμε την αλήθεια μέσα από το ψέμα και την υποκρισία, πώς θα πετύχουμε να πετάξουμε το «ψιμύθιον» και να δούμε το καθαρό της υπόθεσης πρόσωπο, γιατί χρόνια τώρα, πολλά συσσώρευσαν πάνω του στοιχεία που αλλοίωσαν τη μορφή του. Έτσι είμαι υποχρεωμένος να προβώ στην καταγραφή όχι ουδέτερων και διακοσμητικών στοιχείων-εικόνων που αν δε διακρίνονται για τη λεπτότητά τους, φταίχτης δεν είμαι εγώ αλλά τα ίδια τα πράγματα.

Μιλήσαμε προηγουμένως για δύο όψεις των σχέσεων, και πρέπει να εξηγήσουμε, πρώτ' απ' όλα, πώς εννοούμε απ' τη μια πλευρά αυτό που αναφαίνεται μέσα στη θεωρία κι απ' την άλλη αυτό που φυσικά κι απέριττα αναδύεται μέσα από την πράξη, τη ζωή.

Οι Έλληνες σπουδαίοι θεωρητικοί, απ' τα παλιά χρόνια, δε θα φηναν και την υπόθεση αυτή, των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας, χωρίς ένα λαμπρό βασιλικό μανδύα. Κι ήταν βασιλικός πραγματικά, γιατί και παλιότερα στο Βυζάντιο και στους νεότερους χρόνους, στον ελλαδικό χώρο, κόπηκε και ράφτηκε στα εργαστήρια της μοναρχίας και απολυταρχίας. Στην προκείμενη περίπτωση, η αναφορά μας στο Βυζάντιο έγινε γιατί καταβλήθηκε προσπάθεια στο παρελθόν, μα καταβάλλεται παρόμοια και σήμερα, να στηριχθεί το σημερινό καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας σ' εκείνο του παρελθόντος, που είχε επικρατήσει στη μακρόχρονη ιστορία του Βυζαντίου. Και φυσικά το Βυζάντιο μεγαλούργησε κι ίσως το μεγαλείο του αυτό να μην είναι άσχετο με τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, κι έτσι το σύστημα να αποτελεί εγγύηση για ένα σχετικό ή παρόμοιο αποτέλεσμα και στους νεότερους χρόνους. Βλέπουμε δηλαδή πως το πράγμα παρουσιάζεται μ' ένα ιδεολογικό αρχικό περιβλήμα, μ' ένα μύθο, του οποίου όμως τη βασική αρχή δηλώσαμε προηγουμένως ξεκάθαρα. Εδώ ίσως είναι αναγκαίο να λεχθεί πως οι αντιρρήσεις που εγέρθηκαν στη θεμελίωση του καθεστώτος των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα μετά τον αγώνα της παλιγγενεσίας, δεν έθιγαν καθόλου την αρχή αυτή. Σ' άλλα σημεία παρουσιάστηκαν διαφορές, και που νομίζουμε ήταν μάλλον ήσσονος, όπως λέμε, σημασίας. Έτσι

θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, κι αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στα γεγονότα, πως δε υποπτεύθηκαν ούτε αυτοί που πρώτοι σ' ορισμένα σημεία αντέδρασαν, που οδηγούνταν τα πράγματα.

Το αγαστό κι από τις δύο πλευρές σύστημα σχέσεων πήρε το όνομα της παραλληλίας ή συναλληλίας, της συμφωνίας ή συνεργασίας, με αφετηρία τον Μέγα Κωνσταντίνο κι ιδιαίτερη στήριξή του στην 6 νεαρά του Ιουστινιανού και με επιστέγασμά του την «Επαναγωγή» του αυτοκράτορα Βασιλείου. Κατά πόσο τώρα πράγματι στο Βυζάντιο εφαρμόστηκε το σύστημα συναλληλίας ή απλώς δόθηκε στο σύστημα του καισαροπαπισμού και της «νόμφη κρατούσης Πολιτείας» η ονομασία αυτή, αυτό αποτελεί ακόμα μέχρι σήμερα σοβαρό θέμα αντεγκλήσεων και διαλόγου μεταξύ των επιστημόνων.

Το όλο θέμα στον Ελλαδικό χώρο, με τη σύσταση του ελληνικού κράτους, συνδυάστηκε, όπως είναι γνωστό, με το θέμα του αυτοκεφάλου, κι έτσι από τη μια έγινε ένας αποπροσανατολισμός κι από την άλλη εξυπηρετήθηκε ιδιαίτερα το σύστημα που εγκαινιάσθηκε, χωρίς ούτε την παραμικρή αντίδραση στο καίριο πρόβλημα.

Το τι επιβλήθηκε μ' αυτό, είναι γνωστό σ' όλους μας. Με βασιλικό καταστατικό διάταγμα, της 23ης Ιουλίου 1833, ανακηρύχθηκε η Εκκλησία της Ελλάδος αυτοκέφαλη, υποδουλώθηκε στην Πολιτεία ως απλό σωματείο και η Σύνοδος της, «Η ιερά Σύνοδος του βασιλείου της Ελλάδος», απέβαινε απλός τροχός της κυβερνητικής μηχανής. Αυτά, βέβαια, πρέπει να τονίσουμε ότι δεν διέφεραν απ' εκείνα που είχαν αποφασιστεί και προηγουμένως καθώς κι απ' εκείνα που είχαν συντελεστεί και στους κατοπινούς και μέχρι χθές χρόνους, άσχετα αν πάντοτε διακηρυσσόταν ότι η Εκκλησία είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη, ελεύθερη και κυρίαρχη. Πρέπει όμως εδώ να εξαρθεί πως ο συνοδικός τόμος του Πατριαρχείου του 1850, με τον οποίο γινόταν η αποκατάσταση των σχέσεων της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Πατριαρχείο κι αναγνωρίζόταν κανονικώς το αυτοκέφαλο της Ελλαδικής Εκκλησίας, περιέχει, κατά το γνωστό εκείνο θαυμάσιο του Φαναριού διπλωματικό τρόπο, αρκετά σημεία που έθεταν κάποιους περιορισμούς στην ολοκληρωτική χειρωση της Εκκλησίας από την Πολιτεία. Χαρακτηριστικό είναι ότι σ' αυτόν τονιζόταν πως η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος ως αρχή της γνωρίζει «σύνοδον διαρκή, συνισταμένην εξ αρχιερέων, προσκαλουμένων αλληλοδιαδόχως κατά τα πρεσβεία της χειροτονίας... και διοικούσαν τα της Εκκλησίας κατα τους θείους και ιερούς κανόνας ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής

επεμβάσεως». Φυσικά αυτό ίσχυε και για τις άλλες εκχωρήσεις του σεπτού πατριαρχείου που έγιναν με τις πατριαρχικές και συνοδικές πράξεις του 1866, του 1882 και του 1928.

Η ανταπόκριση της Πολιτείας στις περιπτώσεις αυτές δεν ήταν εκείνη που ζητούσαν τα πράγματα, γιατί πρέπει απεριφραστα να λεχθεί πως οι προτάσεις του πατριαρχείου ως προς ορισμένα βασικά σημεία δε λήφθηκαν καθόλου υπόψη κι η Πολιτεία συνέχισε τις παρεμβάσεις της στα πράγματα της Εκκλησίας με τις ίδιες προθέσεις και τους ίδιους όχι τόσο ευθείς τρόπους.

Η συμπεριφορά αυτή είναι ένα πλέγμα αιτίων και αιτιατών που εξωραΐστηκαν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η όλη υπόθεση της σύζευξης Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα να πάρει την όψη ενός μεθυστικού ποτού που μ' αυτό ποτίστηκαν γενιές ολόκληρες από την ελληνική επανάσταση και μέχρι σήμερα και που η σύνθεσή του δεν είναι άλλη παρά αφάνταστα ουτοπιστικός ρομαντισμός και πρακτική ανεπάρκεια.

Καιρός τώρα να δούμε αυτό το πλέγμα, ακολουθώντας τις δύο αυτές σοβαρές και με βαρύτητα παρατηρήσεις μας.

Είναι γνωστό, το αναφέραμε κατά κάποιο τρόπο προηγουμένως, πως τα δεδομένα στο ελληνικό κράτος ήταν τελείως διαφορετικά απ' εκείνα του Βυζαντίου κι όμως αναζητήθηκαν λύσεις που έλαβαν υπόψη τα παλιά δεδομένα. Η διοίκηση της Εκκλησίας στον Ελλαδικό χώρο ήταν τελείως αποδιοργανωμένη, το μορφωτικό επίπεδο του κλήρου ιδιαίτερα χαμηλό κι η ικανότητά του να ποιμάνει το λαό πολύ περιορισμένη. Αυτή η διοίκηση έπρεπε να παιίξει καθοριστικό ρόλο στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας, αφού θα εκπλήρωνε συγχρόνως, φυσικά, τις υποχρεώσεις της απέναντι στο λαό ως φυσικός ηγέτης του. Αυτό βέβαια είχε στο παρελθόν πραγματοποιηθεί, αλλά με τελείως διαφορετικά δεδομένα. Ο κλήρος τότε ήταν η ηγέτιδα τάξη του λαού, διαπραγματεύόταν για χάρη του τα δίκαια του, κι αγωνίζοταν γι' αυτά, τον μόρφωνε, γινόταν ο υποκινητής κι εμπνευστής μεγάλων πολιτιστικών έργων, πρωτοστατούσε στο κοινωνικό έργο, αντιτασσόταν, τέλος, στην κρατική εξουσία, χωρίς δισταγμό για θυσίες, σε περίπτωση που αυτή παρεξέκλινε από την ορθή πορεία της. Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, οι λίγοι μορφωμένοι και δυναμικοί κληρικοί απορροφήθηκαν στον κρατικό μηχανισμό ως σύμβουλοι των αρχόντων, ως βουλευτές και ως μινίστροι και φυσικά δεν μπόρεσαν να παιίζουν το φυσικό ρόλο τους μια που ανέλαβαν υποχρεώσεις που τους επέβαλε ένας άλλος από την κύρια ιδιότητά τους φορέας. Οι υπόλοιποι μέσα στην αδυναμία και

στη φτώχεια τους ζήτησαν στηρίγματα, για να εξασφαλίσουν τη ζήση τους, να διατηρήσουν τα κυριαρχικά πάνω στο λαό δικαιώματά τους, για να περισώσουν μέρος της εκκλησιαστικής περιουσίας που αυτοί διαφέντευαν.

Έτσι η Εκκλησία ως οργανισμός κατά κάποιο τρόπο έγινε, και παρέμεινε μέχρι σήμερα, κρατική, με σοβαρές στη ζωή επιπτώσεις, για τις οποίες στη συνέχεια θα κάνουμε λόγο. Ως αντάλλαγμα οι φορείς της Πολιτείας, άλλοτε με καλή διάθεση, μα τις περισσότερες φορές με ιδιοτελείς σκοπούς, της πρόσφεραν αρκετά, που κατά κανόνα μ' αυτά απόκρυψαν τα πραγματικά κίνητρά τους, με τη βοήθεια πάντοτε κάποιου ειδικού ευφημισμού, όπως γίνεται, εξάλλου, και στις καθημερινές σχέσεις μας, που η πονηριά χαρακτηρίζεται διεισδυτικότητα, ή αρπακτικότητα, δικαιούτερη κατανομή και μέριμνα για το κοινωνικό σύνολο, η αυταρχική επιβολή, πρόνοια κ.ο.κ.

Αν θα θέλαμε μερικά απ' αυτά να κωδικοποιήσουμε, θα φθάναμε στην εξής επιγραμματική σχηματοποίηση:

1. Αναγνώριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως της «επικρατούσης».
2. Προστασία και βοήθεια της επικρατούσης θρησκείας από μέρους της Πολιτείας.

Οι λεπτομέρειες είναι ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσες, δεν μας επιτρέπει όμως ο χρόνος να επεκταθούμε σ' αυτές, γι' αυτό κι αμέσως ερχόμαστε να κάνουμε τις σχετικές παρατηρήσεις κι επισημάνσεις μας, με τις οποίες και κλείνουμε τη μικρή εισήγησή μας.

Με το καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα καθιερώθηκαν ορισμένοι θεσμοί που πρέπει να αναρωτηθούμε πού τελοσπάντων στηρίχθηκαν. Είναι γνωστό πως οι θεσμοί διαμορφώνονται με βάση ορισμένες ανάγκες που εξυπηρετούν το κοινωνικό σύνολο, —ποίμνιο της Εκκλησίας, Πολίτες της Επικρατείας— και με τη βοήθεια κάποιου μύθου, που αποτελεί αντανάκλαση ορισμένων συλλογικών επιθυμιών. Ποιο μύθο εξυπηρέτησε και πόσο γνήσιο μύθο, νομίζω ότι μ' αυτά που προηγουμένως είπαμε, το δηλώσαμε, τις ανάγκες όμως είναι απαραίτητο να τις διαγράψουμε.

Επιγραμματικά εδώ αναφέρουμε τη συνταγματική κατοχύρωση της «επικρατούσης» θρησκείας, την απονομή σ' αυτήν και στους εκπροσώπους της σεβασμού και τιμών, τη μισθοδοσία του κλήρου, την περιβολή των πολιτειακών γιορτών με θρησκευτικό ένδυμα, την καθιέρωση του μαθήματος των θρησκευτικών ως υποχρεωτικού στα σχολειά, την ίδρυση

κρατικών θεολογικών σχολών κ.ά. Φυσικά προβάλλει το ερώτημα, πόσο αναγκαίο ήτων όλα αυτά να εκχωρηθούν από την Πολιτεία στην Εκκλησία και κατά πόσο μ' αυτά εξυπηρετήθηκε, κατά το πνεύμα της Εκκλησίας, ο λαός του Θεού.

Πέρα όμως απ' αυτά έχουμε να τονίσουμε ότι με τη συνεργασία αυτή πέρασε στην Εκκλησία ο Δυτικός φορμαλισμός κι η γραφειοκρατεία, που είχε επιφρατήσει στην Πολιτεία, και που στον εκκλησιαστικό τομέα συνδέθηκε εύκολα με την προσωποκρατία. Κι είναι γνωστό πως κι οι δυο αυτές αρχές είναι αρκετά συνδεμένες με το συντρητισμό και τη συστηματική αδιαφορία της εκκλησιαστικής εξουσίας στον τόπο μας για τα εκκλησιαστικά προβλήματα του ποιμνίου. Τα προτεσταντικά πρότυπα διοίκησης πέρασαν εύκολα στον ορθόδοξο χώρο και μάλιστα με καταφανή παραθεώρηση κάθε φιλελευθερισμού τους. Έτσι η ιεραρχία επέβαλε δεσποτικό καθεστώς, κατά μεγάλες περιόδους, όμοιο προς εκείνο του αφέντη της. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι έλειψαν στο τόπο μας εκείνοι που λάμπρυναν με τη ζωή και το έργο τους την Εκκλησία. Το γνήσιο συνοδικό σύστημα αλλοιώθηκε με την αμάρτυρη στην Παράδοσή μας διαρκή σύνοδο κι ο λαός αποξενώθηκε από τις κύριες προς την Εκκλησία υποχρεώσεις του. Οι λαϊκοί έπαψαν να μετέχουν ενεργά στην εκλογή των κληρικών τους κι έτσι η πολιτική εξουσία μπορούσε άνετα να ασκεί τις παρεμβάσεις της. Τα σιμωνικά, τα ευαγγελικά, παλιά και πρόσφατα, η στενή συνεργασία κληρικών και λαϊκών ενεργών μελών «της Εκκλησίας» με τις δικτατορικές κυβερνήσεις, η υποβάθμιση του ρόλου των λαϊκών στη ζωή της Εκκλησίας, η ύποπτη αυξομείωση των μητροπόλεων, οι σχολάζοντες μητροπολίτες κι αρχιεπίσκοποι, η απώλεια μεγάλου μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας, η παράξενη διαχείριση των οικονομικών της Εκκλησίας, η ύπαρξη θρησκευτικών οργανώσεων αντιμαχόμενων μεταξύ τους, η εχθρότητα κι οι φιλίες τους με τους ιεράρχες, το παλιοημερολογητικό, αυτά και, τόσα άλλα μήπως δείχνουν πως ο μηχανισμός που τόσο έντεχνα στήθηκε στον Ελλαδικό χώρο, με τη συνεργασία Πολιτείας και Εκκλησίας, δεν εργάστηκε και δεν εργάζεται σωστά; Και φυσικά μια απάντηση στο ερώτημα που ανακύπτει φαίνεται αναπόφευκτη.

Ζητούμε χωρισμό Εκκλησίας-Πολιτείας; Απαιτούμε διατήρηση των πραγμάτων όπως έχουν; Εμείς πριν από τη μια ή οποιαδήποτε άλλη απάντηση θέλουμε να τονίσουμε ότι δεν μπορεί σ' οποιεσδήποτε αποφάσεις να παραγνωρίζεται ο λαός, είτε από μέρους της άρχουσας Πολιτείας είτε από μέρους της

ιεραρχίας κι ακόμη ότι δεν πρέπει να αναζητηθεί λύση έξω από τα ιστορικά δεδομένα αυτού του λαού, της Ελληνικής Πολιτείας, της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Τι θα λέγατε, αλήθεια, για έναν ειλικρινή κι ανυπόκριτο διάλογο ανάμεσα στην Πολιτεία κι Εκκλησία και για μια δικαιότερη και γνησιότερη σχέση που ν' ανταποκρίνεται στη ζήτηση του κυρίαρχου λαού, του λαού που έχει τόση ευαισθησία για την Εκκλησία και την Πολιτεία του.

*O χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας
στο Σύνταγμα του 1975*

Όσοι ασχολήθηκαν με το θέμα της διαμόρφωσης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας μετά το Σύνταγμα του 1975 διαπιστώνουν, με ελάχιστες εξαιρέσεις¹, ότι ο νέος καταστατικός χάρτης της χώρας καθιέρωσε σημαντικές αλλαγές στο χώρο των πιο πάνω σχέσεων². Για να καταστεί δυνατή η επισήμανση των αλλαγών αυτών με ακρίβεια, πρέπει να προηγηθεί η έκθεση του καθεστώτος που επικρατούσε στις

1. Είναι πραγματικά περίεργο, πώς ο Γ. Κωσταράς, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα, «Εκκλησία» 55 (1978) 255-256, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «το νέο Σύνταγμα της Ελλάδος εις τα σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας δεν διαφέρει των προϊσχυσάντων συνταγμάτων του 1864, 1911, [1925 και 1952].

2. Βλ. κυρίως *Αρ. Μάνεση - K. Βαβούσκου*, Γνωμοδότηση, «Εκκλησία» 52 (1975) 304-310 = «Νομικό Βήμα» 23 (1975) 1031-1037-*K. Βαβούσκου*. Η Εκκλησία της Ελλάδος κατά το νέο Σύνταγμα και τον νέον Καταστατικόν αυτής Χάρτην, «Αρμενόπουλος» 32 (1978) 197-207 —*Ph. Spyropoulos*, Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, [Αθήνα] 1981, σ. 144 επ. -*An. Marínou*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, [Εκκλησ. Επιστ. και Μορφ. Ίδρυμα Ιω. και Εριέττης Γρηγοριάδου. Σειρά Επιστημονική] Αθήναι 1984, σ. 18 επ.

σχέσεις του Κράτους και Εκκλησίας πριν από το 1975, ενόσω δηλαδή ίσχυε το Σύνταγμα του 1952.

Το Σύνταγμα αυτό, δηλαδή του 1952, προβλέπει —όπως άλλωστε και όλα τα ελληνικά συντάγματα ήδη από την εποχή του αγώνα για την ανεξαρτηρία³— την ύπαρξη μέσα στο Κράτος «επικρατούσας θρησκείας». Η ιδιότητα της «επικρατούσας θρησκείας» δεν σημαίνει ότι η θρησκεία αυτή ασκεί κάποια εξουσία πάνω στις άλλες «γνωστές»⁴ θρησκείες μέσα στην επικράτεια, αλλ’ ότι αποτελεί την επίσημη θρησκεία που το Κράτος έχει «προικίσει» με ορισμένα προνόμια. Η παροχή αυτών των προνομίων δημιουργεί ασφαλώς κάποια ανισότητα ανάμεσα στην επικρατούσα και στις υπόλοιπες γνωστές θρησκείες, που δεν επεκτείνεται όμως και στους οπαδούς τους, γιατί η εισαγωγή διαφορετικής (άνισης) μεταχείρισης για τους πιστούς των διαφόρων θρησκειών θα αποτελούσε παραβίαση της αρχής της θρησκευτικής ισότητας των ατόμων, αρχής που συνιστά σημαντικό επιμέρους δικαίωμα της καθόλου θρησκευτικής ελευθερίας⁵.

Με την παραπάνω λοιπόν ιδιότητα η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία απολαύει —ενόσω ισχύει το Σύνταγμα του 1952— των ακόλουθων προνομίων:

α) Ο Βασιλιάς, ο Διάδοχος, ο Επίτροπος ανήλικου βασιλιά καθώς και ο Αντιβασιλέας πρέπει να πρεσβεύουν το ανατολικό ορθόδοξο δόγμα (άρθρα 47, 51 και 52 Σ. 1952· για το Βασιλιά δεν γίνεται ρητή μνεία στα άρθρα αυτά, γιατί η περίπτωση καλύπτεται από τη διάταξη για το Διάδοχο).

β) Ο κληρονομικός Ανώτατος Άρχοντας ορκίζεται κατά την ανάληψη των καθηκόντων του να προστατεύει «την επικρατούσαν θρησκείαν των Ελλήνων» (άρθρο 43 παράγρ. 2 Σ. 1952). Ο όρκος αυτός, που δίνεται ενώπιον των ανώτατων αρχών του Κράτους (στις οποίες, με ρητή αναφορά της συνταγματικής διάταξης, περιλαμβάνεται και η Ιερά Σύνοδος), δεν έχει θεωρητική μόνο αξία, αλλά μεγάλη πρακτική, γιατί σε αυτήν στηρίχτηκε από τη νομολογία⁶ η εξουσία της Διοίκησης να

3. Βλ. Σπ. *Τρωιάνου*. Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου. β' έκδ. Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σ. 63 επ. Τα σχετικά συνταγματικά κείμενα είναι συγκεντρωμένα στους K. Μαυριά-Αντ. Παντελή, Συνταγματικά κείμενα ελληνικά και ξένα. Αθήνα -Κομοτηνή 1981.

4. Βλ. *Τρωιάνο*, δ.π., σ. 84 επ.

5. Αν. *Μαρίνου*, Η θρησκευτική ελευθερία. Αθήνα 1972, σ. 118 επ.

6. Βλ. την ιδιαίτερα σημαντική για την περίοδο εκείνη απόφαση της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας αριθ. 1661/1947. «Θέμις» τ. ΝΗ' σ. 510-512.

παίρνει προστατευτικά μέτρα υπέρ της επικρατούσας θρησκείας, ακόμα και προληπτικής μορφής.

γ) Απαγορεύεται ο προσηλυτισμός, αλλά και κάθε άλλη επέμβαση, σε βάρος της επικρατούσας και μόνον θρησκείας⁷ (άρθρο 1 Σ. 1952).

δ) Επιτρέπεται η κατάσχεση εντύπων «ένεκα προσβολής κατά της Χριστιανικής Θρησκείας»—εδώ όχι μόνο κατά της επικρατούσας, αλλά και κατά των άλλων χριστιανικών δογμάτων (άρθρο 14 παράγρ. 2 Σ. 1952).

ε) Καθορίζεται ως σκοπός της εγκύλιας παιδείας η θική και πνευματική αγωγή και η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των νέων «επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» (άρθρο 16 παράγρ. 2 Σ. 1952), που έχει βέβαια άμεση εξάρτηση από τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Γι' αυτό και στο πρόγραμμα των σχολείων της γενικής εκπαίδευσης περιλαμβάνεται και το μάθημα των θρησκευτικών κατά το ορθόδοξο δόγμα.

Μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων αυτών που χάρασσε το Σύνταγμα είχε καθιερώσει και ο κοινός νομοθέτης μια σειρά από προνομιακά μέτρα. Ειδικότερα:

α) Το εορτολόγιο, οι επίσημες τελετές και οι αργίες των δημόσιων υπηρεσιών κ.τ.λ. καθορίζονται σύμφωνα με το τυπικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας. β) Αναγνωρίζεται στα διοικητικά όργανα της Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας περιορισμένη δικαιοδοσία σε θέματα ιδιωτικού δικαίου (όπως η επισκοπική άδεια γάμου, η απόπειρα συνδιαλλαγής των συζύγων από την έγερση αγωγής διαζυγίου, η πνευματική λύση του γάμου). γ) Το Κράτος ενισχύει (και) υλικά την Ορθόδοξη Εκκλησία, είτε έμμεσα (όπως π.χ. με την ανάληψη της μισθοδοσίας του κλήρου), είτε έμμεσα (όπως π.χ. με διάφορες φορολογικές απαλλαγές, ατέλειες κ.τ.λ.). Στα ίδια μέτρα μπορούν να περιληφθούν, λόγω του κυρίως υλικού χαρακτήρα

που σε ένα σημείο του σκεπτικού της δικαιολογεί τη λήψη ενός προληπτικού μέτρου ως εξής: «Άλλως τε κατά το άρθρ. 43 του Συντάγματος, ο Βασιλεὺς ως αρχηγός της Εκτελεστικής Εξουσίας οφείλει να προστατεύσῃ την επικρατούσαν θρησκείαν των Ελλήνων, την αυτήν δ' υποχρέωσιν υπέχει και η Διοίκησις, ης ο Βασιλεὺς είναι αρχηγός» (σ. 511).

7. Ο περιορισμός όμως αυτός δεν ισχύει για την ποινική δίωξη του εγκλήματος του προσηλυτισμού, που συνίσταται στην άμεση ή έμμεση προσπάθεια για διείδυση στη θρησκευτική συνείδηση «ετεροδόξου», χωρίς καμιά διάκριση ως προς το είδος της θρησκείας, εφόσον επιχειρείται με ορισμένο αποδοκιμαζόμενο από το νόμο τρόπο. Βλ. για το θέμα αυτό *Τρωιάνο*, δ.π. σ. 98 επ. (με βιβλιογραφία).

τους, η προβλεπόμενη από τη νομοθεσία εκτέλεση των αποφάσεων εκκλησιαστικών αρχών από πολιτειακά όργανα⁸, καθώς και η ανάληψη από την Πολιτεία της ευθύνης για την κατάρτιση των λειτουργών της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την ίδρυση και συντήρηση ειδικών σχολών⁹.

Ερχόμαστε τώρα στο Σύνταγμα που ψηφίστηκε στις 7 Ιουνίου 1975. Με το Σύνταγμα αυτό επήλθαν οι παρακάτω μεταβολές:

α) Η διάταξη ότι ο Ανώτατος Άρχοντας, ήδη ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, πρέπει να ανήκει στην ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν επαναλαμβάνεται στο νέο Σύνταγμα και ειδικότερα στο άρθρο 31, που προβλέπει τις προϋποθέσεις για, την εκλογή στο αξίωμα αυτό. Διατυπώθηκε από ορισμένους κύκλους η άποψη, ότι η ανάγκη να ανήκει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας στην επικρατούσα θρησκεία συνάγεται έμμεσα από τη διατύπωση του κειμένου του όρκου, που δίνει πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του («Ομνύω εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος κ.τ.λ.», άρθρο 33 παράγρ. 2). Η άποψη αυτή όμως δεν μπορεί να ευσταθήσει¹⁰, γιατί χωρίς αμφιβολία ο συντακτικός νομοθέτης διατύπωσε τον όρκο με βάση τις περιπτώσεις που αποτελούν τον κανόνα, μη λαμβάνοντας υπόψη τις όχι πιθανές, αλλά πάντως όχι και αδύνατες, εξαιρέσεις-μολονότι η σαφέστερη διατύπωση, όπως αυτή του άρθρου 59 για τους βουλευτές, θα ήταν οπωσδήποτε προτιμότερη. Άλλα κι αν ακόμα γινόταν δεκτή η αντίθετη εκδοχή, ότι δηλαδή ο συντακτικός νομοθέτης πραγματικά θέλησε με τη διατύπωση του άρθρου 33 να καθιερώσει έμμεσα την υποχρεωτική προέλευση του Ανώτατου Άρχοντα από τους οπαδούς της επικρατούσας θρησκείας, η διάταξη αυτή θα ερχόταν σε σύγκρουση με τα άρθρα 4 και 13 παράγρ. 1, δηλαδή με διατάξεις που κατοχυρώνουν ατομικά δικαιώματα, και επομένως θα υποχωρούσε μπροστά τους.

β) Από το κείμενο του παραπάνω όρκου, που δίνει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ενώπιον της Βουλής (και όχι πια ενώπιον της Ιεράς Συνόδου, όπως ο Βασιλιάς στο παρελθόν),

8. Βλ. π.χ. τα άρθρα 53, 54, 62 και 107 του Ν. 5383/1932, 6 του Α.Ν. 2200/1940 και 7 παράγρ. 3 του Ν. 671/1943.

9. Πρβλ. *Αν. Χριστοφιλόπουλον*, Ελλην. εκκλησ. δίκαιον, β' έκδ. Αθήναι 1965, σ. 205 επ.

10. Σύμφωνοι στην απόκρουση αυτής της άποψης και οι *Μάνεσης-Βαβούσκος*, δ.π. σ. 306=1032, *Spyropoulos*. δ.π. σ. 126, *Μαρίνος*, Σχέσεις κ.τ.λ. (ο.π. σημ. 2) σ. 19.

έχει απαλειφθεί η υπόσχεση να προστατεύεται η επικρατούσα θρησκεία των Ελλήνων.

γ) Σύμφωνα με το άρθρο 13 παράγρ. 2 εδ. γ', ο προσηλυτισμός απαγορεύεται γενικά, δηλαδή σε βάρος οποιασδήποτε (γνωστής) θρησκείας και όχι μόνο της επικρατούσας, όπως μέχρι το 1975. Επίσης δεν επαναλήφθηκε η διάταξη που απαγόρευε τις κάθε είδους άλλες (εκτός από τον προσηλυτισμό) επεμβάσεις σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας.

δ) Η κατάσχεση εντύπων επιτρέπεται σε κάθε περίπτωση που προσβάλλεται οποιαδήποτε γνωστή θρησκεία και όχι μόνον η χριστιανική (άρθρο 14 παράγρ. 3 Σ. 1975).

ε) Οι σκοποί της παιδείας διαμορφώνονται κατά διαφορετικό τρόπο. Η επιταγή να λαμβάνονται ως βάση οι ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού δεν επαναλαμβάνεται και απλώς γίνεται μία διεύρυνση με την προσθήκη δίπλα στην εθνική συνειδηση και της θρησκευτικής συνείδησης, στων οποίων την ανάπτυξη αποβλέπει η παιδεία (άρθρο 16 παράγρ. 2)¹¹.

Αξιολογώντας τις αλλαγές αυτές οι Αρ. Μάνεσης και Κ. Βαβούσκος καταλήγουν στη διαπίστωση μιας τάσης αποδέσμευσης της Πολιτείας από την Εκκλησία. Προχωρώντας όμως ακόμα ένα βήμα, έχω τη γνώμη ότι ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» δεν έχει στο Σύνταγμα του 1975 το ίδιο περιεχόμενο, όπως στα μέχρι τότε Συντάγματα: ότι δηλαδή δεν σημαίνει πια την επίσημη θρησκεία, που τυχαίνει ιδιαίτερης, προνομιακής μεταχείρισης, αλλά μόνο την αριθμητικά επικρατούσα θρησκεία, τη θρησκεία της συντριπτικής πλειονότητας του ελληνικού λαού¹².

Με τα παραπάνω δεδομένα, δηλαδή το διαφορετικό περιεχόμενο της έννοιας «επικρατούσα θρησκεία» στο Σύνταγμα του 1975 και την τάση του για εξίσωση δλων των γνωστών θρησκειών, οι παραδοσιακά στενοί δεσμοί μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας έχουν γίνει πολύ χαλαροί και στον

11. Στο Σχέδιο Συντάγματος υπήρχε μια ακόμα αλλαγή, που δεν διατηρήθηκε όμως και στο κείμενο που ψηφίστηκε από τη Βουλή. Πρόκειται για την επίκληση της Αγίας Τριάδας, που είχε αρχικά απαλειφθεί από το προοίμιο.

12. Με την απόφαση αυτή είναι σύμφωνος και ο Μαρίνος, Σχέσεις κ.τ.λ. σ.22 επ. Πρβλ., και το Πρακτικό επεξεργασίας σχεδίου Π.Δ/τος του Συμβουλίου της Επικρατείας αριθ. 548/1984 (Τμ. Β' Διακοπών), «Χριστιανός» 23 (1984) 133-135 (εδώ 134). Αντίθετος ο Γ. Πουλής, Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, «Αρμενόπουλος» 36 (1982) 965-971 (εδώ 969 επ.).

κοινό νομοθέτη απόκειται να τους καταστήσει ακόμα χαλαρότερους-μια και το Σύνταγμα του παρέχει αυτή τη δυνατότητα. Ενόσο δύναμης δεν εκδηλώνεται τέτοια πρωτοβουλία του κοινού νομοθέτη, η Εκκλησία διατηρεί την ιδιότητά της ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου και την προνομιακή της μεταχείριση στον τομέα της κρατικής ενίσχυσης και αρωγής, για τις οποίες έγινε λόγος πιο πάνω, με την αυτονόητη προϋπόθεση βέβαια, πως δεν θα κριθεί ότι μία προνομιακή μεταχείριση αυτής της μορφής έρχεται σε αντίθεση με κάποια επιτακτική ή απαγορευτική διάταξη του Συντάγματος¹³.

Παρά το γεγονός ότι ως προς τα σημεία που εκτέθηκαν πιο πάνω η βούληση του συντακτικού νομοθέτη είναι σαφής, σε έναν αλλοι ωστόσο τομέα των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας παρουσιάζεται στο Σύνταγμα του 1975 μία σοβαρή ανακολουθία, που χαρακτηρίστηκε (ορθά) ως «οπισθοδρόμηση» στη φανερή πρόθεση, να προσδοθεί με το νέο Σύνταγμα στην Πολιτεία θρησκευτικά ουδέτερος χαρακτήρας¹⁴. Πρόκειται για το ειδικότερο θέμα της αυτοδιοίκησης της Εκκλησίας. Η αυτοδιοίκηση δεν είναι νεοτερισμός του Συντάγματος του 1975, όπως μη ορθά υποστηρίχθηκε¹⁵. Απλώς, αντί για την αόριστη διάταξη των προγενέστερων συνταγμάτων, ότι η Εκκλησία της Ελλάδος «δίοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων» —διατύπωση που κατά καιρούς δημιούργησε όχι λίγα ερμηνευτικά προβλήματα—, στο νέο Σύνταγμα ορίστηκε ότι η Σύνοδος αυτή αποτελείται από τους εν ενεργείᾳ Αρχιερείς και παράλληλα κατοχυρώθηκε και ο θεσμός της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, «συγκροτουμένης ως ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας ορίζει». Με την προσθήκη όμως αυτής της άγνωστης στα παλαιότερα συνταγματικά κείμενα φράσης, που, όπως προκύπτει

13. Βλ. σχετικά την πολύ εμπεριστατωμένη απόφαση αριθ. 261/1983 του Ειρηνοδικίου Πατρών, «Το Σύνταγμα» 9 (1983) 646-652 (με σχόλιο Φ.Θ.Β. /γιλερή/ σ. 652-653), που έκρινε αντισυνταγματική τη διάταξη του άρθρου 11 του Ν.Δ. 3485/1955, με την οποία επιβάλλεται ερανική εισφορά στους καταναλωτές ηλεκτρικής ενέργειας του Δήμου Πατρών. εισπραττόμενη μέσω του λογαριασμού της Δ.Ε.Η., για την ανέγερση του Ι.Ναού του Αγίου Ανδρέου. Δεν είναι καθόλου δύσκολο να φανταστεί κανείς, ότι με το ίδιο ή κάποιο ανάλογο σκεπτικό είναι δυνατό να εκδοθούν στο μέλλον δικαστικές αποφάσεις με σοβαρές ίσως επιπτώσεις στα οικονομικά θέματα της Εκκλησίας.

14. Μαρίνος, Σχέσεις κ.τ.λ. σ. 19.

15. Χ.Ροκόφυλλος - Ηλ. Χαλιακόπουλος, Γνωμοδότηση, «Εκκλησία» 52 (1975) 310-316 (εδώ 315 επ.). Βλ. την απόφαση αριθ. 1476/1975 του Σ.τ.Ε. «Το Σύνταγμα» 1 (1975) 887 επ. (με σχόλιο Σπ. Τρωιάνου σ. 890-892), από την οποία προκύπτει, ότι η αυτοδιοίκηση υπήρχε και πριν από το Σύνταγμα του 1975 (πρβλ. την απόφαση αριθ. 3345/1975 του Σ.τ.Ε.).

από το συνδυασμό με το άρθρο 72 παράγρ. Ι του Συντάγματος, υποδηλώνει νόμο του Κράτους, ο οποίος πρέπει να ψηφιστεί από την Ολομέλεια της Βουλής, «νομιμοποίησε» την κρατική ανάμειξη στη ρύθμιση των επιμέρους θεμάτων της εκκλησιαστικής διοίκησης.

Εκ πρώτης όψεως η προσθήκη αυτή δεν φαίνεται τόσο επώδυνη, όσο είναι στην πραγματικότητα, γιατί δόθηκε η εντύπωση, ότι με τη φράση που ακολουθεί στο κείμενο του Συντάγματος «τηρουμένων των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ’» (29) Ιουνίου του έτους 1850 και της Συνοδικής Πράξεως της 4ης Σεπτεμβρίου 1928» ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε να επιβάλει στον κοινό νομοθέτη την τήρηση των διατάξεων αυτών των δύο κειμένων, δηλαδή Πατριαρχικού Τόμου και Συνοδικής Πράξεως, στο σύνολό τους, πράγμα που έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα, γιατί στο πρώτο από τα κείμενα αυτά προβλέπεται, ότι η Ι. Σύνοδος θα ασκεί τη διοίκηση της Εκκλησίας «κατά τους θείους και iερούς κανόνας ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως». Η άποψη όμως αυτή¹⁶ δεν επικράτησε στη νομολογία, γιατί με πολλές αποφάσεις έκρινε το Συμβούλιο της Επικρατείας, ότι η συνταγματική επιταγή καλύπτει μόνον εκείνες τις διατάξεις των παραπάνω κειμένων που αναφέρονται στη συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου¹⁷.

Με την ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να γίνει λόγος για απομάκρυνση του Συντάγματος του 1975 από το σύστημα της «νόμω κρατούσης Πολιτείας», εφόσον, όπως προαναφέρθηκε, ρητά το καθιερώνει κάνοντας μνεία του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας μέσα στο ίδιο του το κείμενο. Αυτό είναι κάτι που ασφαλώς αποτελεί μία πολύ ιδιόρρυθμη από θεωρητικής πλευράς —όχι όμως και ανεξήγητη από άποψη «νεοελληνικής» εκκλησιαστικής πολιτικής— κάμψη της αρχής του θρησκευτικού αποχρωματισμού του Κράτους, που σταθερά φαίνεται να επιδιώκεται στο Σύνταγμα του 1975.

16. Βλ. Μάνεσης-Βανούσκος, ό.π. σ. 308 επ. = 1035 επ.

17. Βλ. τις αποφάσεις του Σ.τ.Ε. αριθ. 3178/1976 (Ολομ.) και 545-546/1978 (Ολομ.). Πρβλ. και Αρχοντίας Διαμαντή. Πορίσματα της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1982-1983. «Χριστιανός» 23 (1984) 160-185 (εδώ 164).

*Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το
Σύνταγμα του 1975**

Το σύστημα που διέπει τις σχέσεις του Κράτους και της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα είναι το πολιτειοκρατικό. Ειδικότερα, είναι εκείνη η μερικότερη εκδήλωσή του που αποκαλείται σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας». Το Κράτος νομοθετεί για τα εκκλησιαστικά ζητήματα και, επίσης, με νόμο επεμβαίνει ακόμη και σε θέματα που ανάγονται στην εσωτερική διοίκηση της Εκκλησίας. Η διάταξη του άρθρ. 72,§1 του Συντάγματος (εφεξής Σ.) είναι σαφής. Η Ολομέλεια της Βουλής είναι το αρμόδιο νομοθετικό σώμα για τη συζήτηση και την ψήφιση νομοσχεδίων και προτάσεων νόμων που αναφέρονται, παράλληλα με άλλα, στα θέματα του άρθρ. 3 Σ., δηλαδή σε εκείνα που αφορούν την Ορθόδοξη Εκκλησία. Στην Εκκλησία αναγνωρίζεται από το Ν. 590/1977 «περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος» (άρθρο 9, §1, εδ. γ'), και όχι από το Σ.,

* Εισήγηση στην Ημερίδα που διοργάνωσε ο Θεολογικός Σύνδεσμος με αντικείμενο τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, στη Θεσσαλονίκη την 20ή Απριλίου 1986 στην αιθουσα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

απλώς το δικαίωμα να γνωμοδοτεί «επί παντός υπό ψήφισιν εκκλησιαστικού νόμου», χωρίς η γνωμοδότηση αυτή της Διαρκούς Ι.Συνόδου να είναι δεσμευτική για την Πολιτεία.¹

Σε δύο άρθρα του Σ. περιέχονται διατάξεις που άμεσα αφορούν: Α. τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και Β. το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Είναι τα άρθρα 3, § 1 και 72, § 1 αντίστοιχα.

Α. Το άρθρο 3, § 1 Σ.² περιλαμβάνει τις ακόλουθες, κατά

-
1. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. το έργο του *Π. Πουλίσσα*, Σχέσις Πολιτείας και Εκκλησίας, ιδίᾳ επί εκλογής επισκόπων, τχ. α', Αθήναι 1946, που διατηρεί την αξία του με τον πλούτο των στοιχείων που παρέχει. Από τη σχετική με το ισχύον Σ. βιβλιογραφία, βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υπουργικών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, Αθήναι 1975, σσ. 398-414, και τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ολομελείας της Βουλής των Συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, Αθήναι 1975, σσ. 393-421, καθώς και τις ειδικές μελέτες και γνωμοδοτήσεις των : *K. Μουρατίδου*, Εκκλησία-Πολιτεία-Σύνταγμα, «*Κοινωνία*» 18 (1975) 3-29; *Βλ. Φειδά*, Αι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας εν Ελλάδι, «*Κοινωνία*» 18 (1975) 31-50; *Π. Χριστινάκη*, Αι εις βάρος της Ορθοδόξου Εκκλησίας «καινοτομία» του νέου Συντάγματος, «*Κοινωνία*» 18 (1975) 51-80; Μητροπολίτη Τυάνων *Παντελήμονος* [Ροδοπόλου], Γνωμοδότης, «*Εκκλησία*» 52 (1975) 300-304; *Αρ. Μάνεση-Κ. Βαβούσκου*, Γνωμοδότης, «*Εκκλησία*» 52 (1975) 304-310, [αναδημ.: ΝοΒ 23 (1975) 1031-1037]; *Χρ. Ροκοφύλλου-Ηλ. Χαλιακοπούλου*, Γνωμοδότης «*Εκκλησία*» 52 (1975) 310-316, [αναδημ.: ΝοΒ 23 (1975) 853-859]; *Θ. Θεοδωρακοπούλου*, Γνωμοδότης, «*Εκκλησία*» 52 (1975) 316-318; *I. Παναγοπούλου*, Το νέον Σύνταγμα και η αυτοκέφαλος αποστολική Εκκλησία της Ελλάδος, *EEN* 42 (1975) 266-272, [αναδημ.: του ίδιου, Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, Αθήναι 1980, σσ. 465-481]; *K. Βαβούσκου*, Η Εκκλησία της Ελλάδος κατά το νέον Σύνταγμα και τον νέον Καταστατικόν αυτής Χάρτην, «*Αρμενόπουλος*» 32 (1978) 197-207; *Δ. Καλουτά*, Εκκλησία και Πολιτεία, «*Ελληνική Δικαιοσύνη*» 19 (1978) 763-764; *J. Konidaris*, Die orthodoxen Kirchen in Griechenland nach der neuen Grundgesetzgebung, «*Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht*» 23 (1978) 189-201; *Γ. Κωσταρά*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα, «*Εκκλησία*» 55 (1978) 255-256, [αναδημ.: *EEN* 45 (1978) 434-435]; * *Ph. Spyropoulos*, Einige Bemerkungen zur staatskirchenrechtlichen Ordnung Griechenlands, «*Archiv für katholisches Kirchenrecht*» 144 (1980) 112-121; του ίδιου, Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, χ.τ. έκδ. 1981; του ίδιου, Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα, *ΕΔΔΔ* 25 (1981) 332-343; *Π. Παραρά*, Σύνταγμα 1975-Corpus, τ. α', Αθήναι-Κομοτηνή 1982, σσ.21-26; *Γ. Πουλή*, Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, «*Αρμενόπουλος*» 36 (1982) 955-971; *Ευ. Μαντζουνέα*, Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, Αθήναι² 1984, σσ. 251-260; *Αν. Μαρίνου*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήναι 1984; Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου *Προκοπίου* [Τσακουμάκα], Εκκλησία και Σύνταγμα, «*Χριστιανός*» 23 (1984) 145-159; *Σπ. Τρωιάνου*, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αθήναι-Κομοτηνή² 1984, σσ.45-51, 74-107; *Γ. Λιλάου*, Νομοκανονικά, τ. α', Αθήναι 1985, σσ. 11-21; *K. Βαβούσκου*, Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη⁴ 1986, σσ. 146-150, 172-190.
 2. Οι διατάξεις του άρθρου 3 Σ. δεν είναι στο σύνολό τους νέες. Απαντούν (με τις

κύριο λόγο, θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος, και γενικότερα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στο Ελληνικό Κράτος: 1. Το Ορθόδοξο δόγμα συνιστά την επικρατούσα θρησκεία, 2. η Εκκλησία της Ελλάδος υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη πνευματικά με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τις λοιπές ομόδοξες Εκκλησίες, και 3. η Εκκλησία αυτοδιοικείται.

Ας ψαύσουμε τώρα εις τον τύπον των συνταγματικών και νομοθετικών ήλων ως προς την εφαρμογή των παραπάνω αρχών.

1. Το ισχύον Σ. έχει απομακρυνθεί κατά πολύ από τις διατάξεις του Σ. 1952 σχετικά με ορισμένες επιμέρους εκδηλώσεις της αναγνώρισης της Ορθόδοξης θρησκείας ως επικρατούσας. Συγκεκριμένα: α) Ο Διάδοχος του Θρόνου (άρα έμμεσα και ο Βασιλεὺς), ο Επίτροπος του ανήλικου Διαδόχου και ο Αντιβασιλεύς έπρεπε να είναι Ορθόδοξοι (άρθρα 47, 51 και 52 Σ. 1952). Παρόμοια διάταξη δεν απαντά στο Σ. 1975 για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. β) Κατά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Βασιλεὺς ορκίζεται να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία (άρθρο 43, §2). Τέτοια διαβεβαίωση δεν περιέχεται στον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρο 33, §2). γ) Τον παραπάνω όρκο ο Βασιλεὺς τον έδινε επί παρουσία και της Ι. Συνόδου (άρθρο 43, §2), διάταξη που έχει απαλειφθεί στο ισχύον Σ. (βλ. άρθρο 33, §2). δ) Η άσκηση προσηλυτισμού και «πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας» απαγορεύοταν από το άρθρο 1, §1 Σ. 1952. Στο ισχύον έχει απαλειφθεί το δεύτερο σκέλος της διάταξης αυτής, ενώ η άσκηση προσηλυτισμού απαγορεύεται πλέον γενικά σε βάρος κάθε γνωστής θρησκείας (άρθρο 13, §2). ε) Βάση της διδασκαλίας στην εγκύκλια παιδεία ήταν οι ιδεολογικές αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού (16, §2 Σ. 1952), τις οποίες η ερμηνεία του Σ. άμεσα τις συνέδεε με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η διάταξη αυτή έχει αντικατασταθεί από εκείνη, κατά την οποία μεταξύ των σκοπών της παιδείας περιλαμβάνεται και η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 16, §2 Σ. 1975). στ.) Η κατάσχεση εφημερίδων και

εκάστοτε διαφοροποιήσεις τους) σε όλα τα προϊσχύσαντα Σ.: § α' Σ. Επιδαύρου (1822), § α' Σ. Αστρους (1823), άρθρο 1 Σ. Τροιζήνας (1827), άρθρα 1-2 Σ. 1844, άρθρα 1-2 Σ. 1864, άρθρα 1-2 Σ. 1911, άρθρο 1 Σ. 1927, άρθρα 1-2 Σ. 1952, άρθρο 1 συνταγματικού κειμένου 1968. Απαντούν επίσης, και σε εκείνα τα Σ. που δεν ίσχυσαν: άρθρα 6-12 Ηγεμονικού ή Βασιλικού Σ. 1832, άρθρο 9 Σ. 1925, άρθρο 9 Σ. 1926, καθώς και άρθρο 3, κεφ. ε' Σ. του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων (1817) και άρθρο α' Προσωρινού Πολιτεύματος της Νήσου Κρήτης (1822), βλ. *Ηλ. Κυριακοπούλου*, Τα Συντάγματα της Ελλάδος, Αθήναι 1950.

εντύπων επιτρέπόταν και «ένεκα προσβολής κατά της Χριστιανικής Θρησκείας» (14,§2 Σ. 1952). Το ισχύον Σ. την επιτρέπει «ένεκα προσβολής της χριστιανικής και πάσης άλλης γνωστής θρησκείας» (άρθρο 14,§3, α').³

Το προοίμιο του Σ. 1952 παραμένει στο Σ. 1975 πανομοιότυπο. Επίσης στον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας (33,§2), και των βουλευτών (59,§1) διατηρείται η επίκληση της Αγίας, Ομοούσιας και Αδιαίρετης Τριάδας. Παρατηρούμε, όμως, ότι ενώ αυτή η φύση της Αγίας Τριάδας διδάσκεται από δλες σχεδόν τις Εκκλησίες (η Αγία Τριάδα είναι καταρχήν άγια, ομοούσια και αδιαίρετη στη Δογματική τόσο της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας όσο και της Αγγλικανικής και των διαφόρων Προτεσταντικών Ομολογιών, με μόνη εξαίρεση τις λεγόμενες αντιτριαδικές αιρέσεις των πρώτων αιώνων), το Σ. ορίζει στο άρθρο 59,§2 ότι οι ετερόδοξοι βουλευτές ορκίζονται σύμφωνα με τον τύπο του δικού τους δόγματος. Φαίνεται δηλαδή πως ο συνταγματικός νομοθέτης θεωρεί ότι η παραπάνω επίκληση προσιδίαζει μόνο στη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, οπότε από την πανομοιότυπη επίκληση του άρθρ. 33,§2 θα μπορούσε ίσως να προβληθεί η άποψη ότι έμμεσα το Σ. μόνον Ορθοδόξου την εκλογή επιτρέπει ως Προέδρου της Δημοκρατίας. Αυτό, όμως, δεν νομίζω πως ευσταθεί. Τη διατύπωση του άρθρου 59,§2 του Σ. μπορούμε να την αποδώσουμε σε θεολογική άγνοια του συνταγματικού νομοθέτη. Παράλληλα, οι διατάξεις των άρθρ. 4 και 13,§1 Σ. θα θεμελίωναν ερμηνεία αντίθετη προς την παραπάνω υπόθεση.⁴

3. Σχετικά με τα προϊσχύσαντα, ενδεικτικά βλ. *N. N. Σαρπόλου*, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τ. β', Αθήναι² 1914, σσ.543-564· *K. Ράλλη*, Εγχειρίδιον του Εκκλησιαστικού Δικαίου, τχ. α'. Αθήναι 1927, σσ.13-43· *Π.Παναγιωτάκου*, Εκκλησία και Πολιτεία ανά τους αιώνας (33-1939 μ.Χ.), Αθήναι 1939, σσ. 256-286· *Δ. Βεζανή*, Η Εκκλησία εν τη Πολιτείᾳ, ΑΕΚΔ 1 (1946) 33-38. 2(1947) 31-36, 148-154, 238-245· *Π. Πουλίτσα*, δ.π.: *Χρ. Θηβαίου*, Περί Θρησκείας και Εκκλησίας, ΑΕΚΔ 2 (1947) 163-171, 255-261. 3 (1948) 47-53· *Θ.Τσάτσου*, Εισηγήσεις επι των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος, ΑΕΚΔ 2 (1947) 37-50, 155-162, 245-254. 3 (1948) 36-46, (αναδημ.: του ιδίου, Μελέται Συνταγματικού Δικαιού, [Αθήναι] 1958, σσ.85-133)· *Π.Παναγιωτάκου*, Γενικαὶ παρατηρήσεις επὶ τῆς θέσεως της θρησκείας καὶ της Εκκλησίας εν Ελλάδι κατά το ισχύον Σύνταγμα, ΑΕΚΔ 7 (1952) 3-24· *Α.Σβώλου-Γ.Βλάχου*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, μερ.I, τ. α', Αθήναι 1954, σσ. 27-82· *P. Pouletsas*, Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, στο «Die orthodoxe Kirche in griechischer Sicht», II, Stuttgart (1960), σσ.38-48· *Χρ. Στουράτσα*, Συνταγματικόν Δίκαιον, τ. β'/1, Αθήναι 1964, σσ.120-128· *Αν. Χριστοφιλοπούλου*, Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, τχ. γ', Αθήναι² 1965, σσ. 70-82· *K. Γεωργοπούλου*, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τχ. γ', Αθήναι² 1973, σσ. 111-125.

4. Βλ *Σπ. Τρωιάνου*, δ.π., σ. 80.

Η απομάκρυνση του ισχύοντος Σ. από τις επιμέρους μόνο διατάξεις του Σ. 1952 ως προς την επικρατούσα θρησκεία, οδήγησε στη διατύπωση της άποψης ότι επικρατούσα σημαίνει πλέον τη θρησκεία της πλειονότητας του ελληνικού λαού.⁵ Δεν μπορώ να προσχωρήσω στην άποψη αυτή. Στην όλη προβληματική το συμπέρασμά της αποτελεί, νομίζω, το δεδομένο. Είναι επικρατούσα, επειδή συνδέεται με τις παραδόσεις και την πλειονότητα των Ελλήνων. Ζητούμενο είναι το νομικό περιεχόμενο της διάταξης του Σ., του οποίου προορισμός δεν είναι η απεικόνιση στατιστικών στοιχείων από την απογραφή του πληθυσμού. Παράλληλα, η μη υιοθέτηση από το ισχύον Σ. των επιμέρους διατάξεων του Σ. 1952, δείχνει πως η νομική φόρτιση της συνταγματικής κατοχύρωσης της επικρατούσας θρησκείας είναι υποτονική σε σύγκριση με το Σ. 1952 μόνον ως προς τις μερικότερες συνέπειες της ύπαρξης τέτοιας θρησκείας, ενώ το πλαίσιο της γενικού περιεχομένου διάταξης του άρθρ. 3,§1 Σ. παραμένει αλώβητο, ίδιο όπως και στο προϊσχύσαν συνταγματικό καθεστώς.

«Επικρατούσα» σημαίνει, νομίζω, ότι: α) το Ορθόδοξο δόγμα αποτελεί την επίσημη θρησκεία στο ελληνικό Κράτος, β) η Εκκλησία που εκφράζει το δόγμα αυτό έχει ιδία νομική υπόσταση δύνας νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου κατά τις νομικές σχέσεις της, όπως άλλωστε είναι και οι διάφοροι οργανισμοί της,⁶ και γ) το Κράτος την περιβάλλει με επηγέημένο ενδιαφέρον και η ίδια απολαύει ειδική μεταχείριση, που δεν επεκτείνεται αυτοδικαίως στα άλλα δόγματα και θρησκεύματα, χωρίς αυτό να είναι αντίθετο προς τη συνταγματική αρχή της ισότητας.⁷

Η ειδική μεταχείριση: αα) αφορά την Εκκλησία· όχι

5. Βλ.Σπ. Τρωιάνου, δ.π., σσ. 94-95· Αν. Μαρίνου, δ.π., σ. 22· Φ. Σπυροπούλου, Το σύστημα, δ.π., 337-338· Αν. Μαρίνου, Το Σύνταγμα, η Δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήναι 1981, σ. 19. Πρβλ. *Th. Tsatsos, Die verfassungsmäßige Gewährleistung der Religionsfreiheit in Griechenland, στο «Festschrift für L. Schmidt zum 70. Gegurtstag», Berlin (1959), σ. 229.

6. Άρθρο 1.§4 Ν. 590/1977 «περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος». Γενικότερα, βλ. Αν. Χριστοφιλοπούλου, δ.π., σσ.204-208· Σπ. Τρωιάνου, δ.π., σσ. 251-259.

7. Όπως είναι η εκτέλεση αποφάσεων των εκκλησιαστικών Αρχών της επικρατούσας θρησκείας από πολιτειακά όργανα (άρθρα 53, 54, 62 και 107 του Ν. 5383/1932 «περί των εκκλησιαστικών δικαστηρίων και της προ αυτών διαδικασίας»), ο αμιγής Ορθόδοξος χαρακτήρας της Θρησκευτικής Υπηρεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων (άρθρο 2, §1 Ν.Δ. 90/1973), η ανάληψη από το κράτος της ίδρυσης και συντήρησης Ορθοδόξων Εκκλησιαστικών Σχολών (βλ. Ν. 476/1976 «περί Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσεως»).

ατομικά τους πιστούς της, οπότε θα οδηγούμασταν σε διαφορετική αντιμετώπιση των ετεροδόξων και των ετεροθρήσκων εκ μέρους του Κράτους, κάτι που θα συνεπαγόταν παραβίαση της αρχής της ισότητας εξαιτίας της άνισης μεταχείρισής τους σε σύγκριση με τους Ορθόδοξους πολίτες για λόγους θρησκευτικούς, ββ) αφορά καταρχήν την Εκκλησία της Ελλάδος και τις λοιπές Μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου που εδρεύουν στην Ελλάδα, αλλά περαιτέρω ειδική μεταχείριση έχουν και οι Ελληνικές Ορθόδοξες Εκκλησίες της Ανατολής και της Διασποράς,⁸ γγ) πρέπει να είναι γενικού περιεχομένου και να μην στρέφεται ειδικά σε βάρος ορισμένης θρησκείας ή δόγματος, καθώς και σε βάρος της λατρείας τους,⁹ και δδ) δεν επιτρέπεται να έρχεται σε αντίθεση με κάποια απαγορευτική ή επιτακτική διάταξη του Σ.¹⁰

Ως προς το περιεχόμενο του όρου «επικρατούσα», θα πρέπει να επισημανθεί πως αν εξαιρέσουμε το χαρακτηρισμό του Ορθόδοξου δόγματος ως επίσημης θρησκείας (ή ως θρησκείας της επικρατείας), τα δύο άλλα στοιχεία της αναγνώρισής του αυτής δεν προσιδιάζουν αποκλειστικά και μόνο σε αυτό.¹¹ Μέρος, τουλάχιστο, της θεωρίας έχει υποστηριχεί ότι τόσο η ΡΚαθολική όσο και οι Προτεσταντικές Εκκλησίες στην Ελλάδα είναι επίσης νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου,¹² με συνέπεια η

8. Όπως η διάταξη του άρθρ. 18, §8 Σ., βλ. Χ. Παπαστάθη. Το αναπαλλοτρίωτο υπέρ των Πρεσβυτερών Πατριαρχείων. Συμβολή στη μελέτη του άρθρου 18, §8 του Συντάγματος, «Χαριστείον Σεραφείμ Τίκα, Αρχιεπισκόπω Αθηνών και πάσης Ελλάδος», Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 515-530. Γενικότερα, βλ. Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Βαρθολομαίου [Αρχοντώνη]. Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον εν τω Συντάγματι της Ελλάδος και εν τω Καταστατικώ Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου», Αθήναι 1984, σσ. 391-413.

9. Βλ. Α. Σβάλον-Γ.Βλάχου. δ.π., σ. 36.

10. Βλ. τη ρηξικέλευθη απόφαση 261/1983 του Ειρηνοδικείου Πατρών. «Το Σύνταγμα» 9 (1983) 646-652 (με παρατ. Φ.Θ.Β. [εγγερή]. 652-653), που έκρινε ότι αντίκειται σε απαγορευτικές διατάξεις του Σ. η διάταξη του άρθρ. 11 του Ν.Δ. 3485/1955, με την οποία επιβλήθηκε σε δλους τους καταναλωτές ηλεκτρικής ενέργειας στην Πάτρα εισφορά, που εισπράττονταν με τους λογαριασμούς της Δ.Ε.Η., για την ανέγερση του ναού του Αγίου Ανδρέα.

11. Χαρακτηριστικά ο Γ. Λιλαίος, δ.π., σ. 23, παρατηρεί «εμειώθη η παρά της Πολιτείας εκ του Συντάγματος προστασία της επικρατούσης θρησκείας των Ελλήνων και Αύτη εξισώθη σχεδόν με τας λοιπάς εν Ελλάδι γνωστάς θρησκείας».

12. Βλ. Κ. Βαβούσκου, Εγχειρίδιον, δ.π., σσ. 97-106, δ. παραπομπές σε άλλες μελέτες του ίδιου. Ο Δ. Σαλάχας, Η νομική θέσις της Καθολικής Εκκλησίας εν τη Ελληνική Επικρατεία. Αθήναι 1978, σ. 157, συμπεραίνει ότι η ΡΚαθολική Εκκλησία είναι στην Ελλάδα «νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου sui generis». Βλ. τις παρατηρήσεις του Σπ. Τρωιάνου, Η νομική υπόστασις της Λατινικής Αρχιεπισκοπής των εν Αθήναις Καθολικών. ΝοΒ 31 (1983) 485-487.

άσκηση δημόσιας διοίκησης να μην περιορίζεται μόνο στις Αρχές της επικρατούσας, παρά να εκτείνεται και σε εκείνες των γνωστών δογμάτων, όπως π.χ. γινόταν πριν από τη θέση σε ισχύ του Ν. 1250/1982 «περί την καθιέρωση του πολιτικού γάμου» με την έκδοση της αδείας γάμου (κατά το τότε ισχύον άρθρο 1368 ΑΚ) από αλλόδοξο επίσκοπο σε μέλος του ποιμνίου του.¹³ Και όσον αφορά την ειδική μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας από τον κοινό νομοθέτη, ας μη μας διαφεύγει ότι: α) Σε πολλά προνόμια μετέχουν και τα άλλα γνωστά θρησκεύματα και δόγματα, όπως ενδεικτικά ο Ν. 160/1975 «περί αντικαταστάσεως διατάξεών τινων του Ν.Δ. 720/1970 περί στρατολογίας...» εξαιρεί από τη στράτευση τους μοναχούς, καθώς και τους σπουδαστές και αποφοίτους θεολογικών σχολών που προτίθενται να ιερωθούν, αδιάφορα αν είναι Ορθόδοξοι ή πιστοί των λοιπών γνωστών θρησκειών¹⁴ από τη φορολογία του εισοδήματος νομικών προσώπων (Ν.Δ. 3843/1958) και από το φόρο ακίνητης περιουσίας (Ν. 1249/1982) απαλλάσσονται τόσο οι Ορθόδοξοι (πρβλ. δμως παρακάτω) όσο και οι ετερόδοξοι ναοί και μονές· έγινε δεκτό ότι ισχύει και για τις ΡΚαθολικές μονές η διάταξη εκείνη του άρθρ. 21 του Ν.Δ. από 22.4./6. 5.1926, που ορίζει ότι τα δικαιώματα του Δημοσίου, της Αεροπορικής Άμυνας και των I. Μονών σε ακίνητα δεν υπόκεινται σε παραγραφή.¹⁵ β) Υπάρχουν «προνόμια» της επικρατούσας θρησκείας που ίσως θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν *privilegia odiosa*. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η μισθοδοσία από το Δημόσιο των Μητροπολιτών¹⁶ και των ενοριακών κληρικών (εφημερίων) της,¹⁷ με ανταλλάγματα δμως ειδικά ως προς τη μισθοδοσία των δευτέρων: αα) την περιέλευση στο Κράτος του μεγαλύτερου και πιο προσδοφόρου τμήματος της εκκλησιαστικής περιουσίας, και ββ) την επιβολή στους Ορθόδοξους ναούς ειδικής εισφοράς ύψους 35% επί όλων γενικά των ακαθάριστων εισπράξεών τους.¹⁸ Έτσι, ενώ οι ετερόδοξοι

13. Βλ. Δ. Σαλάχα, ο.π., σ. 155.

14. Εφ. Θεσσαλονίκης 1161/1983, «Χριστιανός», 23 (1984) 33-35 (με σχόλιο Σπ. Τρωιάνου, 35-38).

15. Άρθρο 8 Ν. 1041/1980 «περί αυξήσεως των αποδοχών των Δημοσίων εν γένει υπαλλήλων...».

16. Α.Ν. 536/1945 «περί ρυθμίσεως των αποδοχών του Ορθόδοξου Εφημεριακού Κλήρου της Ελλάδος, του τρόπου πληρωμής αυτών και περί καλύψεως της σχετικής δαπάνης»· Α.Ν. 469/1968 «περί μισθολογικής διαβαθμίσεως του Εφημεριακού κλήρου της Εκκλησίας της Ελλάδος».

17. Το άρθρο 2,§ 2, στ. Α) του Α.Ν. 536/1945 είχε ορίσει ποσοστό 25%, το οποίο αυξήθηκε σε 35% από το άρθρο 5 του Α.Ν. 469/1968.

ναοί απαλλάσσονται από τη φορολογία του εισοδήματος, οι ναοί της επικρατούσας θρησκείας είναι τα βαρύτερα φορολογούμενα πρόσωπα στην Ελλάδα, καθώς υποχρεώνονται να καταβάλλουν ποσοστό 35% από όλες τις ακαθάριστες εισπράξεις τους (περιλαμβάνονται και οι εισπράξεις από το κερί και το δίσκο), αδιάφορα από τη μετονομασία του φόρου σε «εισφορά» και την παράλληλη πλασματική διατήρηση σε ισχύ του Ν.Δ. 3843/1958, που απαλλάσσει και τους Ορθόδοξους ναούς από την καταβολή φόρου εισοδήματος. γ) Έχουν θεσπιστεί από τη νομοθεσία ειδικά προνόμια για τους οπαδούς άλλων «θρησκευμάτων» (τα οποία είναι συζητήσιμο ακόμη στη νομολογία αν εμπίπτουν στην έννοια της «γνωστής θρησκείας»),¹⁸ όπως είναι οι αντίθετες, κατά τη γνώμη μου, προς τη διάταξη του άρθρ. 13, §4 Σ. διατάξεις του Ν. 731/1977, που ουσιαστικά επιτρέπουν την απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία όλων εκείνων που λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων αρνούνται να φέρουν όπλα.

2. Ο συντακτικός νομοθέτης, ήδη από το 1844, όρισε ότι η Εκκλησία της Ελλάδος υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη πνευματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και κάθε άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία (άρθρο 2 Σ. 1844, 1864 και 1911· 1, §2 Σ. 1927· 2 Σ. 1952· 1, §2 1968 και 3, §1 Σ. 1975). Ο συντακτικός νομοθέτης ήθελε και θέλει να είναι Ορθόδοξη η επικρατούσα στην Ελλάδα θρησκεία. Γι' αυτό ο ίδιος, οδεύοντας σε θεολογικές ατραπούς, επιβάλλει την ενότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος με τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες.¹⁹ Πώς δύναται διατηρείται η ενότητα; Εδώ το Σ. στο «ηνωμένη δογματικώς» προσθέτει: «τηρούσα απαραταλεύτως, ως εκείναι, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις».

Η διατύπωση αυτή του Σ., που παραμένει η ίδια από το 1844

18. Όπως κατέληξαν για τους λεγόμενους «Μάρτυρες του Ιεχωβά» οι αποφάσεις του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου 272/1984, Αρχ. Νομολ. 36 (1985) 678-688 (με σχόλια των *I. Πασχαλίδη* και *K. Μουρατίδη*), και «Χριστιανός» 24 (1985) 19-37 (με σημ. *G. Πουλή*), και 87/1986, ΝοΒ 34 (1986) 1091-1098 (με σχόλιο *I. Κονιδάρη*), «Αρμενόπουλος» 40 (1986) 591-615 (με σχόλιο *I. Μανωλεδάκη*), Αρχ. Νομολ. 37 (1986) 470-499 (με σχόλια των *K. Βαρδούσκου* και *G. Κρίππα*) και «Χριστιανός» 25 (1986) 108-148 (με παρατ. *Θ. Παναγοπούλου*). Βλ. *I. Κονιδάρη*, Θεωρία και νομολογία για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», ΝοΒ 34(1986) 502-513, και του ίδιου, Νομική θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Αθήνα 1987.

19. Για την έννοια της «ενότητας» βλ. *Xρ. Ανδρούτσου*, Δογματική της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, Αθήνα² [1956], σ. 273 κε.

(η μόνη διαφορά είναι ότι το «απαραλλάκτως» του Σ. 1844 έγινε «απαρασαλεύτως» σε όλα τα μεταγενέστερα Σ.), ενώ απέβλεπε στην πνευματική ενότητα, υπό το καθεστώς της «νόμω κρατούσης πολιτείας» οδήγησε τη θεωρία και τη νομολογία στο συμπέρασμα ότι εδώ το Σ. εισάγει νέα αυτοτελή διάταξη τη συνταγματική δύναμη των Ι. Κανόνων. Άποψη που με τις επιμέρους διαφοροποιήσεις της έχει προκαλέσει εκ διαμέτρου αντίθετες ερμηνείες, αμφισβήτησεις σχετικά με τη συνταγματικότητα του ενός ή του άλλου νόμου, και αέναες προσφυγές κατά πράξεων της Δημόσιας Διοίκησης και της Εκκλησίας της Ελλάδος στο Συμβούλιο της Επικρατείας, έτσι που το έχουν καταστήσει κανονολογούσα Οικουμενική Σύνοδο. Η διαμάχη για τη συνταγματική δύναμη των Ι. Κανόνων είναι αντικείμενο μόνιμης επικαιρότητας στο Ελλαδικό Εκκλησιαστικό Δίκαιο· γι' αυτό δεν είναι αναγκαίο λεπτομερειακά να ιστορηθεί εδώ. Έχουν διατυπωθεί οι εξής βασικές απόψεις:

α) Όλοι γενικά οι Ι. Κανόνες, είτε αφορούν το δόγμα και τη λατρεία είτε τη διοίκηση της Εκκλησίας, κατοχυρώνονται από το Σ.: άρα οι νόμοι που προσκρούουν στις διατάξεις τους είναι αντισυνταγματικοί.²⁰

β) Συνταγματική κατοχύρωση έχουν μόνον οι λεγόμενοι δογματικοί Ι. Κανόνες.²¹ Επομένως, ο κοινός νομοθέτης ελεύθερα επιλαμβάνεται με όλα εκείνα τα θέματα που εμπίπτουν στη διοίκηση και την οργάνωση της Εκκλησίας. Είναι η άποψη με την οποία παγίως έχει ταχθεί η νομολογία των πολιτικών και των διοικητικών δικαστηρίων, και

γ) Η διάταξη που σήμερα απαντά στο άρθρο 3, § 1 Σ. δεν προσδίδει ισχύ στους Ι. Κανόνες, παρά αποβλέπει στην εξασφάλιση της «δογματικής» ενότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες.²² Το άρθρο αυτό «περιέχει ακριβώς ειπείν θεολογικήν διάταξιν και στερείται νομικής σημασίας» και δεν αποβλέπει στο «να προσδώσῃ νομικόν κύρος εις εκκλησιαστικάς διατάξεις».²³ Έτσι δεν υπάρχει συνταγματικό κώλυμα για τη θέσπιση νόμων που περιέχουν διατάξεις αντίθετες με εκείνες των Ι. Κανόνων, ενώ υπάρχει όταν αυτοί οι

20. Βλ. αναλυτικά *P. Πουλίτσα*, δ.π., σσ. 224-228.

21. Βλ. *P. Πουλίτσα*, δ.π., σσ. 229-245. δ. ανάλυση της βιβλιογραφίας.

22. Βλ. *P. Πουλίτσα*, δ.π., σσ. 246-250.

23. Βλ. *Διομήδους Κυριακού*, Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος, τ. α', Αθήναι 1904, σ. 15. Γρ. *Κασπάτη*, Οι εκκλησιαστικοί Κανόνες ως πηγαί του Ιδιωτικού Δικαίου, Αρχ. Ιδιωτ. Δ. 7(1940) 433-436. Αν. *Χριστοφιλοπούλου*, δ.π., σ.

ναοί απαλλάσσονται από τη φορολογία του εισοδήματος, οι ναοί της επικρατούσας θρησκείας είναι τα βαρύτερα φορολογούμενα πρόσωπα στην Ελλάδα, καθώς υποχρεώνονται να καταβάλλουν ποσοστό 35% από δλες τις ακαθάριστες εισπράξεις τους (περιλαμβάνονται και οι εισπράξεις από το κερί και το δίσκο), αδιάφορα από τη μετονομασία του φόρου σε «εισφορά» και την παράλληλη πλασματική διατήρηση σε ισχύ του Ν.Δ. 3843/1958, που απαλλάσσει και τους Ορθόδοξους ναούς από την καταβολή φόρου εισοδήματος. γ) Έχουν θεσπιστεί από τη νομοθεσία ειδικά προνόμια για τους οπαδούς άλλων «θρησκευμάτων» (τα οποία είναι συζητήσιμο ακόμη στη νομολογία αν εμπίπτουν στην έννοια της «γνωστής θρησκείας»),¹⁸ δύναται είναι οι αντίθετες, κατά τη γνώμη μου, προς τη διάταξη του άρθρο 13, §4 Σ. διατάξεις του Ν. 731/1977, που ουσιαστικά επιτρέπουν την απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία δύνατων εκείνων που λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων αρνούνται να φέρουν όπλα.

2. Ο συντακτικός νομοθέτης, ήδη από το 1844, όρισε ότι η Εκκλησία της Ελλάδος υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη πνευματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολεως και κάθε άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία (άρθρο 2 Σ. 1844, 1864 και 1911· 1, §2 Σ. 1927· 2 Σ. 1952· 1, §2 1968 και 3, §1 Σ. 1975). Ο συντακτικός νομοθέτης ήθελε και θέλει να είναι Ορθόδοξη η επικρατούσα στην Ελλάδα θρησκεία. Γι' αυτό ο ίδιος, οδεύοντας σε θεολογικές ατραπούς, επιβάλλει την ενότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος με τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες.¹⁹ Πώς όμως διατηρείται η ενότητα; Εδώ το Σ. στο «ηνωμένη δογματικώς» προσθέτει: «τηρούσα απαρασαλεύτως, ως εκείναι, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις».

Η διατύπωση αυτή του Σ., που παραμένει η ίδια από το 1844

18. Όπως κατέληξαν για τους λεγόμενους «Μάρτυρες του Ιεχωβά» οι αποφάσεις του Πολιυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου 272/1984, Αρχ. Νομολ. 36 (1985) 678-688 (με σχόλια των I. Πασχαλίδη και K. Μουρατίδη), και «Χριστιανός» 24 (1985) 19-37 (με σημ. Γ. Πουλή), και 87/1986, NoB 34 (1986) 1091-1098 (με σχόλιο I. Κονιδάρη), «Αρμενόπουλος» 40 (1986) 591-615 (με σχόλιο I. Μανωλεδάκη), Αρχ. Νομολ. 37 (1986) 470-499 (με σχόλια των K. Βαβούσκου και Γ. Κρηππα) και «Χριστιανός» 25 (1986) 108-148 (με παρατ. Θ. Παναγοπούλου). Βλ. I. Κονιδάρη, Θεωρία και νομολογία για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», NoB 34(1986) 502-513, και του ιδίου, Νομική θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά». Αθήνα 1987.

19. Για την έννοια της «ενότητας» βλ. Xp. Ανδρούτσου, Δογματική της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Αθήναι² [1956], σ. 273 κε.

(η μόνη διαφορά είναι ότι το «απαραλλάκτως» του Σ. 1844 έγινε «απαρασαλέυτως» σε όλα τα μεταγενέστερα Σ.), ενώ απέβλεπε στην πνευματική ενότητα, υπό το καθεστώς της «νόμω κρατούσης πολιτείας» οδήγησε τη θεωρία και τη νομολογία στο συμπέρασμα ότι εδώ το Σ. εισάγει νέα αυτοτελή διάταξη τη συνταγματική δύναμη των I. Κανόνων. Άποψη που με τις επιμέρους διαφοροποιήσεις της έχει προκαλέσει εκ διαμέτρου αντίθετες ερμηνείες, αμφισβητήσεις σχετικά με τη συνταγματικότητα του ενός ή του άλλου νόμου, και αέναες προσφυγές κατά πράξεων της Δημόσιας Διοίκησης και της Εκκλησίας της Ελλάδος στο Συμβούλιο της Επικρατείας, έτσι που το έχουν καταστήσει κανονολογούσα Οικουμενική Σύνοδο. Η διαμάχη για τη συνταγματική δύναμη των I. Κανόνων είναι αντικείμενο μόνιμης επικαιρότητας στο Ελλαδικό Εκκλησιαστικό Δίκαιο· γι' αυτό δεν είναι αναγκαίο λεπτομερειακά να ιστορηθεί εδώ. Έχουν διατυπωθεί οι εξής βασικές απόψεις:

α) Όλοι γενικά οι I. Κανόνες, είτε αφορούν το δόγμα και τη λατρεία είτε τη διοίκηση της Εκκλησίας, κατοχυρώνονται από το Σ.: άρα οι νόμοι που προσκρούουν στις διατάξεις τους είναι αντισυνταγματικοί.²⁰

β) Συνταγματική κατοχύρωση έχουν μόνον οι λεγόμενοι δογματικοί I. Κανόνες.²¹ Επομένως, ο κοινός νομοθέτης ελεύθερα επιλαμβάνεται με όλα εκείνα τα θέματα που εμπίπτουν στη διοίκηση και την οργάνωση της Εκκλησίας. Είναι η άποψη με την οποία παγίως έχει ταχθεί η νομολογία των πολιτικών και των διοικητικών δικαστηρίων, και

γ) Η διάταξη που σήμερα απαντά στο άρθρο 3, §1 Σ. δεν προσδίδει ισχύ στους I. Κανόνες, παρά αποβλέπει στην εξασφάλιση της «δογματικής» ενότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες.²² Το άρθρο αυτό «περιέχει ακριβώς ειπείν θεολογικήν διάταξιν και στερείται νομικής σημασίας» και δεν αποβλέπει στο «να προσδώσῃ νομικόν κύρος εις εκκλησιαστικάς διατάξεις».²³ Έτσι δεν υπάρχει συνταγματικό κώλυμα για τη θέσπιση νόμων που περιέχουν διατάξεις αντίθετες με εκείνες των I. Κανόνων, ενώ υπάρχει όταν αυτοί οι

20. Βλ. αναλυτικά Π. Πουλίτσα, δ.π., σσ. 224-228.

21. Βλ. Π. Πουλίτσα, δ.π., σσ. 229-245, δ. ανάλυση της βιβλιογραφίας.

22. Βλ. Π. Πουλίτσα, δ.π., σσ. 246-250.

23. Βλ. Διομήδους Κυριακού, Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος, τ. α', Αθήναι 1904, σ. 15· Γρ. Κασιμάτη, Οι εκκλησιαστικοί Κανόνες ως πηγαί του Ιδιωτικού Δικαίου, Αρχ. Ιδιωτ. Δ. 7(1940) 433-436· Αν. Χριστοφιλοπούλου, δ.π., σ.

νόμοι είναι αντίθετοι στη Δογματική της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ως προς τα πρακτικά αποτελέσματά της δηλαδή, η άποψη αυτή δεν διαφέρει από τη δεύτερη.

Οι δύο πρώτες απόψεις διαστέλλουν το «...υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς...» από το «...τηρούσα απαρασαλεύτως ως εκείναι τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις». Σύμφωνα με αυτές, το Σ. εισάγει δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους διατάξεις: την ενότητα του δόγματος και τη συνταγματική κατοχύρωση (ή μη κατοχύρωση) των Ι. Κανόνων και των Ι. Παραδόσεων. Δεν μπορώ να συμφωνήσω με το συμπέρασμά τους. Νομίζω ότι στο Σ. υπάρχει εδώ μία και μόνη διάταξη· η υποχρέωση του Κράτους και της Εκκλησίας της Ελλάδος να σέβονται και να διατηρούν την ενότητα της τελευταίας. Διαφορετικά πώς μπορεί να ερμηνευτεί το «...ως εκείναι...», που παρεμβάλλεται στην αυτοτελή (;) διάταξη για τη συνταγματική δύναμη των Ι.Κανόνων; Για το λόγο αυτό, καθώς και από το γεγονός ότι η πρώτη άποψη καταλήγει στην ιεροκρατία και η δεύτερη στον καισαροπαπισμό, (καθεστώτα απολύτως αντίθετα προς τις αρχές του Σ. της Ελληνικής Δημοκρατίας), φρονώ ότι η τρίτη άποψη προσεγγίζει καταρχήν την κατά τη γνώμη μου ορθή ερμηνεία της συνταγματικής διάταξης. Το μειονέκτημά της έγκειται, νομίζω, στο ότι δεν δίνει τη δέουσα σημασία στο εύρος της ενότητας, η οποία όπως είναι γνωστό δεν περιορίζεται μόνο στη δογματική διδασκαλία της Ορθοδοξίας, παρά περιλαμβάνει και τη λεγόμενη «ενότητα διοικήσεως»,²⁴ η οποία εκφράζεται με την ταυτότητα των αρχών του διοικητικού συστήματος της Εκκλησίας. Μία Ορθόδοξη Εκκλησία που έχει κηρυχθεί σχισματική, παραμένει Ορθόδοξη από δογματική άποψη, στερείται όμως ενότητας διοικήσεως· άρα η όλη ενότητά της έχει αναμφισβήτητα διαταραχθεί.²⁵ Για το λόγο αυτό νομίζω πως η τρίτη άποψη, —μολονότι έχει παρατηρηθεί πως στερείται νομικής σημασίας—, είναι εκείνη που θα μπορούσε να οδηγήσει κατ' αρχήν στη λύση του προβλήματος. Της λείπει όμως το στοιχείο εκείνο, σύμφωνα με το οποίο η ενότητα της κάθε Ορθόδοξης Εκκλησίας επιβάλλει, εκτός από τα δόγματα, την

24. *X. Φραγκίστα*, Συνταγματική δύναμις των Κανόνων της Εκκλησίας, «Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Ν.Ο.Ε. (Α.Π.Θ.)» 13 (=Τιμητικός Τόμος υπέρ Ηλία Γ. Κυριακοπούλου), τχ. β', Θεσσαλονίκη 1966-1969, 1188.

24. Ο *Xρ. Ανδρούτσος*, δ.π., σ. 274, τονίζει ότι η Εκκλησία «είναι ηνωμένη εν τη πίστη και εν τη διοικήσει».

25. *Βλ. Xρ. Ανδρούτσου*, δ.π., σσ. 274-276.

πιστή τήρηση επιπλέον εκείνων των κανονικών διοικητικών θεσμών και διατάξεων, που μαζί με τη Δογματική θεμελιώνουν τον Ορθόδοξο χαρακτήρα της.

Για το συμπέρασμα αυτό ως προς την Εκκλησία της Ελλάδος, νομίζω ότι συνηγορούν τόσο το γράμμα της συνταγματικής διάταξης όσο και το ιστορικό πλαίσιο της πρώτης χρονολογικά θέσπισής της. Είναι γνωστό ότι όταν συντασσόταν το Σ. 1844, είχε διακοπεί η ενότητα της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες, εξαιτίας της αντίθετης προς την κανονική παράδοση ανακήρυξης του αυτοκέφαλου καθεστώτος της. Με την παραπάνω συνταγματική διάταξη η «της Γ' Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις» απέβλεπε να διακηρύξει την Ορθόδοξια της Εκκλησίας του νεοπαγούς βασιλείου.²⁶ Επομένως, νομίζω πως κριτήριο για τον κοινό νομοθέτη του άρθρου 72, § 1 Σ. πρέπει να είναι από ποιές διατάξεις των Ι.Κανόνων διαφοροποιείται ή με ποιές συγκρούεται ο υπό σύνταξη νόμος, και εφόσον οι διατάξεις του μπορούν να προκαλέσουν διατάραξη της ενότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος προς τις άλλες ομόδοξες Εκκλησίες, τότε ο συζητούμενος νόμος αντιβαίνει στο Σ.

Από την άποψη των αποτελεσμάτων, σε κάπως παράλληλη αντιμετώπιση του θέματος, είχε καταλήξει στα 1967 το Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο εγκαταλείποντας την αυστηρή άποψη ότι το Σ. κατοχυρώνει αποκλειστικά και μόνο

26. Κατά τις συζητήσεις στην Α' Συντακτική Συνέλευση (1843-1844), ο πληρεξούσιος Ηπειρωτών Λ. Μελάς επανειλημμένως τόνισε την ανάγκη να αποκατασταθούν οι σχέσεις της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, βλ. Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις. Πρακτικά, Αθήναι 1844, σσ. 112-114. Ο πληρεξούσιος Κορώνης Μ. Σχινάς πρότεινε τη διατύπωση: «... υπάρχει δογματικώς και κανονικώς αναποσπάστως ηνωμένη..., πολιτικώς δε είναι ανεξάρτητος και διοικείται κατά τους Αποστολικούς και Συνοδικούς Κανόνας και τας Ιεράς Παραδόσεις υπό Συνόδου Αρχιερέων». Προτάθηκε, επίσης, η διάταξη: «...υπάρχει δογματικώς μεν αναποσπάστως ηνωμένη κατά τους υπό των Αποστόλων και των Οικουμενικών Συνόδων Κανόνας μετά της εν Κωνσταντινούπολει...», όπως και «...πνευματικώς μεν και δογματικώς είναι αναποσπάστως ηνωμένη...». Τελικώς οι προτάσεις αυτές δεν έγιναν δεκτές, επειδή άλλοι πληρεξούσιοι υποστήριξαν τη διάκριση μεταξύ δογματικών και διοικητικών Ι. Κανόνων, και άλλοι προέβαλαν το επιχείρημα ότι στο «δογματικώς» περιέχεται και το «κανονικώς», ενώ παρατηρήθηκε ακόμη ότι «προτείνεται να τεθή η λέξις κανονικώς, αλλά πώς δυνάμεθα να παραδεχθώμεν εν αγνοίᾳ λέξιν, της οποίας την ακριβή σημασίαν και το περιεχόμενον αγνοούμεν», βλ. δ.π., σσ. 114-139: Αλ. Βαμβέτσου, Εισαγωγή εις το Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον των Ορθοδόξων, Αθήναι 1911, σσ. 128-133: Π.Πονλίτσα, δ.π., σσ. 256-259: Χ.Φραγκίστα, δ.π., 1190-1191.

τους δογματικούς Ι. Κανόνες, νομολόγησε ότι «ο νομοθέτης... κατά το πνεύμα του άρθρ. 2, παράγρ. 1 του Σ. [= 1952]... δεν δύναται διά των επιφερομένων υπ' αυτού τροποποιήσεων να χωρίσει και μέχρι θεμελιώδους μεταβολής βασικών διοικητικών θεσμών, καθιερωμένων παγίως από μακρού εντός της Ορθοδόξου Εκκλησίας». ²⁷ Το Συμβούλιο της Επικρατείας με τη νομολογία του αυτή και σύμφωνα με το «πνεύμα» της διάταξης του άρθρ. 2, § 1 Σ. 1952 (αντίστοιχης προς εκείνη του άρθρ. 3, § 1 του ισχύοντος Σ.), υποστήριξε τότε ότι: α) το Σ. κατοχυρώνει πλήρως τα δόγματα και τα όσα αναφέρονται στην Ορθόδοξη λατρεία, και β) το Σ. δεν κατοχυρώνει πλήρως τους διοικητικούς θεσμούς που περιέχονται στους Ι. Κανόνες εν γένει. Οι διοικητικοί αυτοί θεσμοί (και όχι διοικητικοί Ι. Κανόνες) διακρίνονταν πλέον σε βασικούς και μη βασικούς. Ο νομοθέτης μπορούσε να φτάσει μέχρι θεμελιώδη μεταβολή των δευτέρων σε μεταβολή μεν, αλλά όχι θεμελιώδη των πρώτων. Το μειονέκτημα στο σκεπτικό της νομολογίας αυτής του Συμβουλίου της Επικρατείας, —η οποία, πρέπει να το τονίσω, αποτελεί πρόδοδο σε σύγκριση με την έως τότε άκαμπτη στάση του—, έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στο κριτήριο για την διάκριση των διοικητικών θεσμών των Ι. Κανόνων σε βασικούς και μη βασικούς. Το κριτήριο «καθιερωμένοι παγίως από μακρού εντός της Ορθοδόξου Εκκλησίας», φοβούμαι πως είναι ρευστό και απαιτεί διαχρονική προσέγγιση εκ μέρους του νομοθέτη, κάτι δηλαδή που δεν είναι πάντοτε ευχερές.²⁸

Η νομολογία, όμως, του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου γνώρισε και τρίτη φάση, υπό το κράτος πλέον του ισχύοντος Σ. Συγκεκριμένως, χωρίς να εγκαταλείπεται το άρθρο 3, § 1 Σ., πρωτεύουσα θέση προσδίδεται πλέον στο άρθρο 13, §§ 1-2 Σ., με το οποίο κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και για τους οπαδούς της επικρατούσας θρησκείας. Έτσι, αποτρέπεται κάθε ενέργεια του νομοθέτη, που θα παραβίαζε την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία της λατρείας. Αλλά η κατοχύρωση από τα άρθρα 3, § 1 και «ιδία» 13, §§ 1-2 Σ., δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επεκτείνεται σε εκείνους τους Ι. Κανόνες και Ι. Παραδόσεις που αναφέρονται σε θέματα διοικητικής φύσης αποκλειστικά, επειδή αυτοί δεν μπορούν να έχουν την εσωτερική σημασία των δογματικών και,

27. Βλ. Σ.τ.Ε. 609/1967 και 610/1967.

28. Βλ.Σπ. Τρωιάνου, Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1974-1978, «Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1929-1979», Αθήναι-Κομοτηνή 1979, 547.

επιπλέον, επειδή τα ίδια θέματα ρυθμίζονται σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνίας και κάτω από την επίδραση των νεότερων αντιλήψεων. Επομένως, υποστηρίζει το Συμβούλιο της Επικρατείας, οι Ι.Κανόνες και οι Ι. Παραδόσεις, που αναφέρονται σε διοικητικά ζητήματα, είναι κατ' ανάγκη μεταβλητοί προς το κοινό συμφέρον της Εκκλησίας και της Πολιτείας και υπόκεινται σε τροποποίηση εκ μέρους του νομοθέτη, ο οποίος δύναται να προχωρήσει σε θεμελιώδη μεταβολή εκείνων των βασικών διοικητικών θεσμών, που έχουν καθιερωθεί από μακρού παγίως στην Ορθόδοξη Εκκλησία.²⁹ Έτσι, η πρόσφατη νομολογία του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου, χωρίς να εγκαταλείπει τη διάκριση των εκκλησιαστικών διοικητικών θεσμών σε βασικούς και μη βασικούς, ως συνταγματική βάση για την προστασία των Ι.Κανόνων και των Ι. Παραδόσεων και ως μέτρο της έκτασής της υιοθετεί το άρθρο 13, §§ 1-2 Σ. «ιδία».

Ήδη πριν από τη στροφή αυτή της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, ο Αν. Μαρίνος είχε υποστηρίξει ότι το απαραβίαστο των Ι.Κανόνων εκ μέρους της Πολιτείας απορρέει «ευθέως και αμέσως ουχί εκ του άρθρ. 3,§1, αλλά εκ του άρθρ. 13 Σ».³⁰ Ο ίδιος διακρίνει τους Ι. Κανόνες ανάλογα με το αν αναφέρονται: α) στο δόγμα, τη λατρεία και το ουσιαστικό περιεχόμενο της θρησκείας, και β) στη διοίκηση της Εκκλησίας. Το άρθρο 13 Σ. κατοχυρώνει ευθέως και αμέσως τους πρώτους, αλλά όχι απολύτως τους δεύτερους. Ειδικά γι' αυτούς «παρέχεται υπό του Σ. εις τον κοινόν νομοθέτην η εξουσία να επεμβαίνη εις τον τρόπον διοικήσεως της Ελλαδικής Εκκλησίας. Η εξουσία δύναται να θεσπίζη νόμους αφορώντας εις την οργάνωσιν και την διοίκησιν της Εκκλησίας υπό την προϋπόθεσιν ότι διά των νόμων τούτων δεν ανατρέπεται η έννοια και το ουσιαστικό περιεχόμενον του υπό του Σ. αναγνωριζομένου εις την Εκκλησίαν δικαιώματος αυτοδιοικήσεως, ως το δικαίωμα τούτο γίνεται αντιληπτόν κατά την εκκλησιολογικήν αυτού βάσιν».³¹ Η Πολιτεία επομένως,

29. Βλ. την υπ' αριθμ. 3178/1976 οριακή απόφαση του Σ.τ.Ε. Επίσης, Σ.τ.Ε. 1269/1977, 1270/1977, 2037/1979, 2635/1980, 3619/1982· Σπ. Τρωιάνου, Παραδόσεις, δ.π., σσ. 50-51· του ιδίου, Πορίσματα, δ.π., 547· Π.Παραρά, δ.π., σ. 12 κε.

30. Βλ. Αν. Μαρίνου, Σχέσεις, δ.π., σ. 147.

31. Βλ. Αν. Μαρίνου, Η συνταγματική κατοχυρωσις των Ιερών Κανόνων, «Νέον Δίκαιον» 30 (1974) 533· του ιδίου, Σχέσεις, δ.π., σ. 140.

καταλήγει, μπορεί να θεσπίζει νόμους που θέτουν μόνο γενικές αρχές για τη διοίκηση και την οργάνωση της Εκκλησίας.

Φοβούμαι ότι η άποψη αυτή, παρά τη λαμπρή θεωρητική της διατύπωση, εισάγει κριτήρια που πολύ δύσκολα μπορούν να λειτουργήσουν στην πράξη. Δεν είναι καθόλου εύκολο για το νομοθέτη κάθε φορά να οριοθετεί με επιτυχία ανάμεσα στο δικό του δικαίωμα να νομοθετεί για την Εκκλησία (άρθρο 72,§1 Σ.) και στο σύμφωνα με το άρθρο 13 Σ. δικαίωμα αυτοδιοίκησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και μάλιστα «κατά την εκκλησιολογικήν αυτού βάσιν». ³² Επίσης, νομίζω ότι η άποψη αυτή δεν δίνει τη δέουσα σημασία στο εύρος των διατάξεων του άρθρ. 3, §1 Σ., καθώς την όση συνταγματική κατοχύρωση των Ι. Κανόνων η ίδια αποδέχεται τη στηρίζει αποκλειστικά στο άρθρο 13 Σ., όχι απλώς έτσι εξομοιώνοντας παρά καθιστώντας, όπως η ίδια το ομολογεί, ³³ την επικρατούσα θρησκεία υποδεέστερη ως προς την αυτοδιοίκησή της σε σύγκριση με τα άλλα θρησκεύματα και δόγματα στην Ελλάδα, μολονότι το άρθρο 72,§1 Σ. καμιά διαφοροποίηση δεν εισάγει στη νομοθετική εξουσία της Ολομελείας της Βουλής ως προς τα θέματα των άρθρ. 3 και 13 Σ. Για τους λόγους αυτούς δεν μπορώ να αποδεχτώ πλήρως το σκεπτικό της άποψης αυτής, ³⁴ που ως προς το άρθρο 13,§§ 1-2 Σ. νιοθετήθηκε από τη σύγχρονη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Νομίζω ότι η δέσμευση του νομοθέτη από την αρχή της πνευματικής ενότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος με τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες, αποτελεί σταθερότερη εγγύηση ως προς την υποχρέωση και τον περιορισμό του απαρασάλευτα να είναι προσανατολισμένος στο γράμμα και το

32. Βλ. χαρακτηριστικά Σ.τ.Ε. 1269/1977 και 1270/1977, οι οποίες δέχθηκαν ότι η συγκρότηση του οργάνου που διοικεί προσκυνηματικό ίδρυμα της Εκκλησίας είναι θέμα διοικητικής φύσης μη θεμελιώδες, οπότε ελεύθερα τη ρυθμίζει ο νομοθέτης. Αντίθετα, η μειοψηφία του Σ.τ.Ε. υποστήριξε ότι η συγκρότηση αυτή ανάγεται στην αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας.

33. Ο *An. Μαρίνος*, Η συνταγματική κατοχύρωσις, δ.π., 534, και *Σχέσεις*, δ.π., σ. 143, παρατηρεί χαρακτηριστικά : «....Εν άλλαις λέξεσιν η έναντι των επεμβάσεων της Πολιτείας κατοχύρωσις των Ιερών Κανόνων των διεπουσών πάσας τας λοιπάς, πλην της επικρατούσης, θρησκείας είναι πληρεστέρα συγκρινομένη προς την κατοχύρωσιν των Ιερών Κανόνων των διεπουσών την επικρατούσαν θρησκείαν. Η διαπίστωσις δε αυτή αποτελεί και μίαν ηχηράν απάντησιν εις πάντας εκείνους οι οποίοι αρέσκονται, άγνωστον διά ποιόν λόγον, να επαναλαμβάνουν ότι εν Ελλάδι αι μη ορθόδοξοι χριστιανικά εκκλησίαι και αι μη χριστιανικά θρησκευτικά κοινότητες ευρίσκονται εις μειονεκτικήν θέσιν εν σχέσει με την ορθόδοξον χριστιανικήν εκκλησίαν».

34. Βλ. και την κριτική του *G. Πουλή*, Τα συνταγματικά πλαίσια, δ.π., 970, και τις σχετικές με αυτή παραπήρησεις του *An. Μαρίνου*, *Σχέσεις*, δ.π., σσ.147-148.

πνεύμα των συνταγματικών διατάξεων σε ό,τι αφορά τη διοίκηση της Εκκλησίας.

3. Το ισχύον Σ. καινοτομεί ως προς τη διατύπωση της διατάξης εκείνης του άρθρ. 3,§1, που αφορά την αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αυτοδιοίκηση υπήρχε και υπό το κράτος των προηγουμένων Σ., τα οποία δρίζαν ότι η Εκκλησία «διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων» (άρθρο 2 των Σ. 1844, 1864, 1911· 1,§2 1927· 2 Σ. 1952 και 1,§2 1968), αδιάφορα από την έκταση που είχε η αυτοδιοίκηση και του όσου σεβασμού επεδείκνυε η Πολιτεία προς αυτή.³⁵ Το Σ. 1975 εισάγει σαφέστερες διατάξεις ειδικά ως προς τα κεντρικά όργανα διοίκησης, καθώς ορίζει ότι «...διοικείται υπό της Ιεράς Συνόδου των εν ενεργείᾳ Αρχιερέων και της εκ ταύτης προερχομένης Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, συγκροτουμένης ως ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας ορίζει...». Από τη διάταξη αυτή έπεται ότι η I. Σύνοδος συγκροτείται από όσους διαποιμαίνουν επαρχία αρχιερείς, δηλαδή Μητροπολίτες εν ενεργείᾳ, ενώ τα προϊσχύσαντα Σ. αναφέρονταν σε I. Σύνοδο Αρχιερέων, διατύπωση που στην πράξη έδινε τη δυνατότητα στην Πολιτεία να επεμβαίνει στα εκκλησιαστικά με το διορισμό αριστίνδην Συνόδου, αφού είναι γνωστό πως σχεδόν κάθε νέα πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα απέδιδε την κακοδαιμονία της χώρας στους αρχιερείς και στους πανεπιστημιακούς καθηγητές και απ' αυτούς άρχιζε —και μ' αυτούς τελείωνε—, την κάθαρση των αμαρτιών του παρελθόντος.

Με τη διάταξη του ισχύοντος Σ.: α) Αποτρέπεται κατ' αρχήν ο διορισμός αριστίνδην Συνόδου. β) Αποκλείεται η συμμετοχή στην I. Σύνοδο εφησυχαζόντων αρχιερέων, τιτουλαρίων και βοηθών επισκόπων, καθώς και εκπροσώπων των πρεσβυτέρων, των διακόνων και του ποιμνίου, και γ) Διοίκηση ασκεί, επίσης, και η προερχόμενη από την I. Σύνοδο της Ιεραρχίας Διαρκής I. Σύνοδος, η συγκρότηση της οποίας καθορίζεται από τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας (άρθρο

35. Ο *Εν. Παπανούτσος*, (βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ολομελείας της Βουλής των Συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, δ.π., σ. 394), τόνισε ότι η Πολιτεία ήταν αρνητική ως προς την παροχή αυτοδιοίκησης στην Εκκλησία. Επίσης, οι *Χρ. Ροκόφυλλος-Ηλ. Χαλιακόπουλος*, δ.π., 312-313, υποστηρίζουν ότι για πρώτη φορά στο Σ. 1975 τέθηκαν διατάξεις που ευθέως κατοχυρώνουν το δικαίωμα της Εκκλησίας να αυτοδιοικείται. Βλ. όμως Σ.τ.Ε. 1476/1975, «Το Σύνταγμα» 1 (1975) 887-888 (με την έκθεση του εισηγητή *Αν. Μαρίνου*, 889-890, και παρατ. *Σπ. Τρωάνου*, 890-892) που υποστηρίζει ότι αυτοδιοίκηση υπήρχε και πριν από το ισχύον Σ.

3,§1 Σ.), που είναι νόμος του κράτους σύμφωνα με το άρθρο 72, § 1 Σ. Και εδώ το Σ. εισάγει στο άρθρο 3,§ 1 μια ρηξικέλευθη διάταξη: «τηρουμένων των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ'» (29) Ιουνίου του έτους 1850 και της Συνοδικής Πράξεως της 4ης Σεπτεμβρίου 1928».

Με τον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850, το Οικουμενικό Πατριαρχείο χορήγησε αυτοκέφαλο καθεστώς στην Ελλαδική Εκκλησία. Με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη της 4.9.1928 περιήλθαν «επιτροπικώς» στη διοίκηση της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος οι Πατριαρχικές Μητροπόλεις των λεγομένων Νέων Χωρών (που μαζί από τότε απαρτίζουν την Εκκλησία της Ελλάδος), οι οποίες δύμως νομοκανονικά συνεχίζουν να ανήκουν στον Οικουμενικό Θρόνο. Είχε προηγηθεί η δημοσίευση του N. 3615/10-11.7.1928 «περί της εκκλησιαστικής διοικήσεως των εν ταις Νέαις Χώραις της Ελλάδος Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου». Η Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη περιλαμβάνει περισσότερους «γενικούς δρους» από εκείνους του N. 3615/1928, πράγμα που προκάλεσε διχογνωμίες σχετικά με την ισχύ όλων τους.³⁶

Το Σ. 1975 είναι το πρώτο που καθιερώνει τον Πατριαρχικό Τόμο και την Πατριαρχική Πράξη σε πηγές δικαίου επηγέννησης τυπικής δύναμης. Μέρος της θεωρίας υποστήριξε ότι η αναφορά του Σ. στα δύο αυτά κείμενα δεν εξαντλείται στο ειδικό θέμα του φορέα της διοίκησης της Εκκλησίας, στη συγκρότηση δηλαδή της Διαρκούς Ι.Συνόδου, παρά ανάγεται στη διοίκηση της Εκκλησίας εν γένει.³⁷ Κατά την άποψη αυτή, η Εκκλησία της Ελλάδος πρέπει να διοικείται «κατά βάσιν» όπως τα πατριαρχικά κείμενα ορίζουν. Και δεδομένου ότι ο Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος προβλέπει ότι η Ι. Σύνοδος διοικεί «τα της Εκκλησίας κατά τους θείους και iερούς κανόνας ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως», επόμενο θα ήταν να διανοιχτεί ο δρόμος προς την ουσιαστική

36. Ζήτημα που ανέκυψε στα 1973, βλ. K.Βαβούσκου, Η νομοκανονική υπόστασις των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών, Θεσσαλονίκη² 1973, σσ. 29 κε.: του ιδίου, Έγγραφα στοιχεία σχετικά προς την νομοκανονικήν υπόστασιν των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών, «Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Ν.Ο.Ε. (Α.Π.Θ.)» 17 (=Χάρισμα εις Δημήτριον Ι. Δελιβάνην), Θεσσαλονίκη 1980, 83-101· του ιδίου, Εγχειρίδιον, δ.π., σσ. 128-133, δ. περαιτέρω βιβλιογραφία An. Μαρίνου, Η συνταγματική κατοχύρωσις, δ.π., 535-536· του ιδίου, Σχέσεις, δ.π., σσ. 131-132.

37. Βλ. Μητροπολίτη Τυάνων Παντελεήμονος [Ροδοπούλου], δ.π., 302-304· Ap. Μάνεση-K.Βαβούσκου, δ.π., 308-309· Xρ. Ροκοφύλλον-Ηλ. Χαλιακοπούλου, δ.π., 313-314· Θ. Θεοδωρακοπούλου, δ.π., 317-318.

αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος, ενώ παράλληλα θα λυνόταν οριστικά το ζήτημα των «γενικών όρων»³⁸ της Πατριαρχικής Πράξης και του Ν. 3615/1928 υπέρ της πρώτης. Το Συμβούλιο της Επικρατείας όμως νομολόγησε ότι το Σ. επιβάλλει την ισχύ των πατριαρχικών κειμένων μόνον ως προς τη συγκρότηση της Διαρκούς Ι. Συνόδου περιοριστικά, και όχι στο σύνολό τους.³⁹

Η αυτοδιοίκηση δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη στο καθεστώς της νόμω κρατούσης πολιτείας ή πιο κατηγορηματικά «σε καθεστώς νόμω κρατούσης πολιτείας, η αυτονομία της Εκκλησίας έχει θεωρητική μονάχα σημασία».⁴⁰

Β. Το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας» ισχύει στην Ελλάδα από τη δημοσίευση του Διατάγματος από 3 (15)/14 (27) Απριλίου 1833 της Αντιβασιλείας, που δριζε ότι στην αρμοδιότητα της «Γραμματείας [=Υπουργείου] επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσεως» ανήκει και «η εγκαθίδρυσις των Συνοδικών Αρχών, η επιτήρησις εις τας πράξεις αυτών και η έκδοσις των κατά συνέπειαν αποφάσεων... τα ηγεμονικά δίκαια ως προς τον διορισμόν εις τα Εκκλησιαστικά κατάστηματα και ως προς την άδειαν της χειροτονίας ιερέων και διακόνων». Κατά τρόπο σαφέστερο —και απροκάλυπτο— το ίδιο πλαίσιο των σχέσεων επανα-

38. Βλ. υποσ. 36.

39. Βλ. Σ.Τ.Ε. 3178/1976, 545/1978· 546/1978. *Π.Παραρά*, ό.π., σ. 22· *Σπ. Τρωιάνου*, Πορίσματα, ό.π., 548· *Αρχοντίας Διαμαντή*, Πορίσματα της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1982-1983, «Χριστιανός» 23 (1984) 164· *Αν. Μαρίνου*, *Σχέσεις*, ό.π., σσ. 67-69. Στην ε' /28.1.1975 συνεδρίαση της Β' Υπεπιτροπής επί του Συντάγματος το όλο θέμα περιορίστηκε μόνο στην Πατριαρχική Πράξη. Κατά τη σχετική συζήτηση μεταξύ του υφυπουργού *Χρ. Καραπέρη* και του βουλευτή *Αθ. Κανελλοπούλου*, διευκρινίστηκε ότι η αναφορά στην Πράξη του 1928 αφορά αποκλειστικά και μόνο τη συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υπεπιτροπών, ό.π., σ. 413. Στο Σχέδιο Σ., που εκπόνησε η Ολομέλεια της Επιτροπής Συντάγματος, η αναφορά στην Πράξη περιλήφθηκε ως ερμηνευτική δήλωση της § 1 του εκεί αρθρ. 4 και είχε ως εξής: «Κατά την έννοιαν της παραγράφου ταύτης η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας αποτελείται εκ του συνόλου των εν ενεργείᾳ μητροπολιτών, η δε Διαρκής Ιερά Σύνοδος εκλέγεται καθ' α ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας ορίζει, τηρούμενων των διατάξεων της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως της 4ης Σεπτεμβρίου 1928», βλ. ό.π., σσ. 683-684. Κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής η ερμηνευτική δήλωση ενσωματώθηκε στο κείμενο του άρθρου και προστέθηκε η αναφορά στον Πατριαρχικό Τόμο, βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής, ό.π., σ. 420.

40. Βλ. *N. Ρώτη*, Συνταγματική τάξη και ιεροί κανόνες, (ΣτΕ 2336/ 80). «Το Σύνταγμα» 7 (1981) 428-429.

λήφθηκε στην από 23 Ιουλίου (4 Αυγούστου) 1833 Διακήρυξη της Αντιβασιλείας «περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής (sic) Εκκλησίας», ενέργεια που προκάλεσε ανυπολόγιστη βλάβη στα εθνικά μας δίκαια και συμφέροντα στο χώρο της Βαλκανικής και της Εγγύς Ανατολής. Συνάμα, η διακήρυξη καθιστούσε την Πολιτεία αποκλειστική νομοθετική Αρχή της Εκκλησίας, ενώ την Εκκλησία υποχείρια του μονάρχη: «η Ορθόδοξος...Εκκλησία του Βασιλείου της Ελλάδος, εν πνεύματι μη αναγνωρίζουσα άλλην κεφαλήν, παρά τον θεμελιωτήν της Χριστιανικής Πίστεως, τον Κύριον και Σωτήρα ημών Ιησού Χριστόν, κατά δε το διοικητικόν μέρος έχουσα αρχηγόν τον Βασιλέα της Ελλάδος...» (άρθρο 1). Οριζόταν, ακόμη, ότι η «υπέρτατη Εκκλησιαστική εξουσία εναπόκειται, υπό την του Βασιλέως κυριαρχίαν, εις χείρας Συνόδου...» (άρθρο 2): τα μέλη της Ι. Συνόδου διορίζονταν από την κυβέρνηση (άρθρο 3), στις συνεδριάσεις της παρίστατο ο Βασιλικός Επίτροπος (άρθρο 6), και κάθε απόφαση που λαμβανόταν εν απουσίᾳ του ήταν άκυρη (άρθρο 7). Επιπλέον, καμιά συνοδική απόφαση δεν μπορούσε να «κοινοποιηθῇ, ουδέ να εκτελεσθῇ» χωρίς κυβερνητική έγκριση (άρθρο 9): οι συνοδικές αποφάσεις, και για εκείνα ακόμη τα ζητήματα που είχαν από τη Διακήρυξη αναγνωριστεί ότι ανάγονταν στα εσωτερικά της Εκκλησίας (άρθρο 10), δεν μπορούσαν να εκτελεστούν «ειμῇ μετά προηγουμένην επικύρωσιν της κυβερνήσεως και συμφώνως με τους υπάρχοντας νόμους» (άρθρο 17).⁴¹

Προδρομική μορφή του νομοθετικού αυτού πλαισίου απαντά στο «Ηγεμονικό» (ή «Βασιλικό»), όπως είχε αποκληθεί, Σ. της Ε΄ Εθνικής Συνέλευσης (1832), που στο άρθρο 8 όριζε ότι «η νομοθετική εξουσία θέλει πραγματευθή τα περί της Ιεραρχικής αλληλουχίας προς διατήρησιν της πνευματικής ενότητος: θέλει διορίσει ομοίως τον αριθμόν των Αρχιερέων και των Ιερέων...».⁴² Άλλα το Σ. αυτό ποτέ δεν τέθηκε σε ισχύ. Στη συνέχεια η βαυαροκρατία, από το φόβο ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία, λόγω της ταύτισής της με το έθνος και του παραλλήλου πολιτικού χαρακτήρα που ως εθναρχούσα είχε κατά τήν τουρκοκρατία, θα μπορούσε να αποβεί αντίρροπη δύναμη στην αλλογενή δυναστεία, την υποβίβασε σε θεραπαινίδα της μοναρχίας με την εγκαθίδρυση του συστήματος της

41. Βλ. το κείμενο στη συλλογή του Μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα Τζωρτζάτου, Η καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου, Αθήναι 1967, σσ. 75-84.

42. Βλ. Ηλ. Κυριακοπούλου, δ.π., σ. 94.

«νόμω κρατούσης πολιτείας», η ισχύς του οποίου συνεχίζεται, αδιάφορα από το γεγονός ότι αυτό κατά καιρούς γνώρισε διαφοροποιήσεις.

Κατά τις συζητήσεις για τη σύνταξη του ισχύοντος Σ., προβλήθηκε ως δικαιολογία της διατήρησης του συστήματος αυτού η παράδοση που έχει διαμορφωθεί.⁴³ Φοβούμαι πως η άποψη αυτή δεν δίνει τη δέουσα σημασία στις ζωτικές ανάγκες της Εκκλησίας για ουσιαστική αυτοδιοίκηση, και πως επίσης παραβλέπει τα ιστορικά δεδομένα, μολονότι επικαλείται την παράδοση. Και εδώ δεν εννοώ μόνο το αμφιλεγόμενο στην επιστήμη θέμα της θέσης που είχε η Εκκλησία στο βυζαντινό κράτος, παρά διάτη κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού Αγώνα του 1821 διαφορετικό πλαίσιο σχέσεων είχε συνταγματικά εγκαθιδρυθεί. Τα Σ. της επαναστατημένης Ελλάδας καθιέρωναν τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως «επικρατούσα» ή ως «θρησκεία της επικρατείας», με παράλληλη εξασφάλιση ανοχής υπέρ των οπαδών κάθε άλλου δόγματος ή θρησκεύματος ως προς την ελεύθερη τέλεση των λατρευτικών τους καθηκόντων. Το Σ. της Εθνικής Συνέλευσης στην Τροιζήνα (1827) πρόσθετε ακόμη ότι «ο Κλήρος κατά τους Κανόνας της Αγίας και Ιεράς ημών Εκκλησίας, δεν εμπειριπλέκεται εις κανέν δημόσιον υπούργημα» (άρθρο 24). Και με τη διάταξη αυτή, τα Σ. της Επανάστασης οριοθετούνταν.⁴⁴ Τίποτα

43. Κατά τη σύνταξη του Σ. 1975, ο υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Π. Ζέπος τόνισε «υπό τας παρούσας συνθήκας και λόγω της παραδόσεως που υπάρχει, κατά την οποία υπάρχει στενή σχέσις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας, είναι δύσκολον να εκφύγωμεν αυτήν την στιγμήν από το κρατούν σύστημα», βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ολομελείας της Βουλής, δ.π., σ. 419.

44. Βλ. *Ηλ. Κυριακοπούλου*, δ.π., σ. 63. Μόνον η «Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» (ή «Οργανισμός του Αρείου Πάγου, Γερουσίας της Ανατολικής Ελλάδος») περιείχε διατάξεις αντίθετες προς τα Σ. της επαναστατημένης Ελλάδας. Τα άρθρα Α' και Β' του τμήματος «Αποπλήρωμα» όριζαν ότι: «Ο Ιερός κλήρος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος είναι εις χρέος να λάβῃ μέρος, με όποιον τρόπον και ο λοιπός της Ελλάδος κλήρος, εις όσα μεταγενέστερα τον Ιερόν κλήρον της Ελλάδος αποβλέπουσι γενικώς, και εν ειδήσει της Εθνικής Βουλής» και «Οποίαν μεταγενεστέραν διάταξιν λάβῃ ο Ιερός κλήρος, αν επικυρωθή από την Εθνικήν Βουλήν, ανεξετάστως δέχεται η Ανατολική Χέρσος Ελλάς», βλ. *Ηλ. Κυριακοπούλου*, δ.π., σ. 657. Επίσης, προβλεπόταν ιδιαίτερη «εφορεία της λατρείας», που : «φροντίζει διά την ευταξίαν των Εκκλησιών και Μοναστηρίων. Διά τήν καλήν διαγωγήν των ιερέων και μοναχών. Διά τήν σύστασιν πνευματικών και ιεροκηρύκων», βλ. *Διον. Ματαράγκα. Δίκαιον Εκκλησίας-Πολιτείας Ελλάδος*, τ. α', Αθήναι 1937, σ. 19. Η «Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» όμως αφορούσε τοπικό πολίτευμα, καταργήθηκε από τη Β' Εθνική Συνέλευση του 'Αστρους (30.3.1823), εξέφραζε τις προσωπικές απόψεις του Θ. Νέγρη και αρκετές από τις

το σχετικό με το δικαίωμα του κράτους να νομοθετεί σε εκκλησιαστικά ζητήματα δεν περιείχαν. Οι αναφερόμενες στη θρησκεία και την Εκκλησία διατάξεις τους διακρίνονταν για το σαφή αυτοπεριορισμό του συνταγματικού νομοθέτη να μην επεμβαίνει στα εκκλησιαστικά, με μόνη εξαίρεση τη δυνατότητά του να χορηγεί στην επικρατούσα θρησκεία ειδική προστασία, χωρίς να υποχρεώνεται σε παράλληλη απονομή της προς τα άλλα δόγματα και θρησκεύματα. Τα Σ. της Επανάστασης εισήγαγαν στις σχέσεις Πολιτείας και Ορθόδοξης Εκκλησίας το σύστημα της ομοταξίας. Κάθε μία ασχολούνταν με τα δικά της ζητήματα και ισότιμα συνεργάζονταν σε εκείνα του κοινού ενδιαφέροντος. Οι αγωνιστές του '21 είχαν συλλάβει την έννοια της ομοταξίας, που η καθιέρωσή της θα γενικεύσταν πλέον ύστερα από λίγες δεκαετίες στη Δύση μεταξύ των διαφόρων κρατών και της ΡΚαθολικής Εκκλησίας μέσω των κογκορδάτων. Είναι το ίδιο σύστημα που σήμερα ισχύει στην Κυπριακή Δημοκρατία.⁴⁵

Η ομοταξία των δημοκρατικών Σ. της περιόδου 1822-1827,

διατάξεις της ήταν αντιφατικές, βλ. *Απ. Δασκαλάκη*, Οι Τοπικοί Οργανισμοί της Επαναστάσεως του 1821 και το Πολίτευμα της Επίδαυρου, Αθήναι 1966, σσ. 76-81. Ειδικά ως προς το τελευταίο, σε ό.τι αφορούσε τη θέση εν γένει της Εκκλησίας επισημαίνονται οι διατάξεις εκείνες του άρθρ. Δ' του Τμήματος Γ' και του άρθρ. Γ' του Τμήματος Στ' (κεφ. α'), οι οποίες αναφερόμενες στην ισχύ των «Κοινωνικών Νόμων» των Βυζαντινών αυτοκρατόρων όριζαν: «Ο Ἀρειος Πάγος να προσκαλέσῃ τους Αρχιερείς των επαρχιών της περιφερείας του και να καθυποβάλῃ εις την επίκρισιν αυτών την εκλογήν ταύτην των Κοινωνικών Νόμων, και επικυρωθείσαν ούτα να δημοσιεύσῃ διά του τύπου» και «Να καθυποβληθῇ και αυτών η εκλογή εις την επίκρισιν των Αρχιερέων διά του Κριτηρίου του Αρείου Πάγου» [=ως προς την επιλογή των διατάξεων της συλλογής των Βασιλικών για τα «Δικανικά, Κολαστικά, Αγρονομικά, Θαλάσσια, και Εμπορικά】], βλ. *Ηλ. Κυριακοπούλου*, δ.π., σσ. 654 και 657 αντιστοίχως. Γενικότερα, για τη θέση της Ελλαδικής Εκκλησίας κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, βλ. ενδεικτικά *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, τ. α'. Αθήναι 1920, σσ. 21-33; *N. Πανταζοπούλου*, Georg Ludwig von Maurer. Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας, «Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Ν.Ο.Ε. (Α.Π.Θ.)» 13 (=Τιμητικός Τόμος υπέρ Ηλία Γ. Κυριακοπούλου), τχ. β', Θεσσαλονίκη 1966-1969, 1387-1396 [= σσ. 213-222 ανατύπου]; *Ch. A. Frazee*, Ορθόδοξης Εκκλησίας και Ελληνική Ανεξαρτησία, 1821-1852, Αθήνα (μετάφρ. *I. Ροηλίδη*) 1987, σσ. 31-96.

45. Κατά τον *X. Παπαστάθη*, Περί την διοικητικήν οργάνωσιν της Εκκλησίας της Κύπρου, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 31-37. «Έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι στην Κύπρο ισχύει το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας», βλ. *Kr. Τορναρίτου*, Αι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το εν Κύπρω ισχύον δίκαιον, «Επιθεώρησις Δημοσίου και Ιδιωτικού Δικαίου» 1 (Λευκωσία 1980), σσ. 9-16; τον ίδιον, Ιδιορρυθμίες του Κυπριακού Συντάγματος και επιπτώσεις στην ομαλή λειτουργία του κράτους, Λευκωσία 1980, σ. 20.

όπως άλλωστε και η κοινοτική αυτοδιοίκηση, —που άμεση σχέση είχε με την ενορία—, ανατράπηκε από τη βαναροκρατία. Αυτή μας κληροδότησε την πολιτειοκρατεία, η οποία συνταγματικά κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στα 1844. Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι διατάξεις των άρθρ. 1 και 2 Σ. 1844, οι οποίες χωρίς σχεδόν καθόλου τροποποιήσεις, αλλά με αρκετές προσθήκες, επαναλήφτηκαν σε όλα τα μεταγενέστερα Σ. (άρθρα 1 και 2 Σ. 1864· 1 και 2 Σ. 1911· 1 Σ. 1927· 1 και 2 Σ. 1952· 1 συνταγματικού κειμένου 1968 και 3 Σ. 1975, καθώς και στο άρθρο 9 των Σ. 1925 και 1926, που δεν τέθηκαν σε ισχύ) δεν αναφέρονται, νομίζω, στη «νόμω κρατούσα πολιτεία», παρά μόνο στη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Από συνταγματική άποψη το δικαίωμα του κοινού νομοθέτη να επεμβαίνει στα εκκλησιαστικά, δηλαδή η νόμω κρατούσα πολιτεία, επιβλήθηκε με το άρθρο 105 του Σ. 1844, που όριζε ότι: «δι' ίδιαιτέρων Νόμων, και όσον ένεστι ταχύτερον, πρέπει να ληφθή πρόνοια περί των εξής αντικειμένων: α) περί του αριθμού των Επισκοπών του Κράτους, της εξασφαλίσεως των προς συντήρησιν των κληρικών, αναλόγως με την αξιοπρέπειαν του χαρακτήρος των, και περί των ιερών καταστημάτων και των εν αυτοίς λειτουργούντων ή μοναζόντων, β) περί των εκκλησιαστικών κτημάτων...».⁴⁶ Στά μετά το 1844 Σ. δεν απαντά διάταξη για τη σχετική νομοθετική αρμοδιότητα του Κράτους, παρά μόνο στο συνταγματικό κείμενο του 1968 (άρθρο 1, § 5 σε συνδυασμό με την § 2 και στο ισχύον (άρθρο 72, §1), με το οποίο η Ελληνική Δημοκρατία επανήλθε στα μοναρχικά πρότυπα του 1844.⁴⁷

Καθ' όλο το διάστημα από το 1864 έως το 1968, το δικαίωμα του Κράτους να επιβάλλεται με νόμο στα διοικητικά της Εκκλησίας διατηρήθηκε από τους διαφόρους Καταστατικούς Χάρτες της Εκκλησίας της Ελλάδος, καθώς και άλλους σχετικούς με αυτήν νόμους. Το σύστημα δηλαδή της «νόμω κρατούσης πολιτείας» δεν θεμελιώνόταν πλέον σε συνταγματική επιταγή, αλλά σε κοινούς νόμους, παρά το αυτοδιοίκητο που είχαν θεσπίσει όλα τα Σ. υπέρ της Εκκλησίας («διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων»), και χωρίς μάλιστα να περιλαμβάνουν στη διάταξη αυτή την απαραίτητη σε παρόμοιες καταστάσεις προσθήκη «ως νόμος ορίζει». Τα Σ. 1864, 1911, 1927 και 1952 λοιπόν, καθιέρωναν όχι μόνο το αυτοδιοίκητο, παρά και το αδέσμευτο και το ομότακτο της Εκκλησίας προς το

46. Βλ. *Ηλ. Κυριακοπούλου*, δ.π., σσ. 144-145.

47. «Η Εκκλησία δηλαδή υπήχθη εις την Πολιτείαν», παρατηρεί ο *An. Marinos*, Σχέσεις, δ.π., σ. 63.

Κράτος, και τίποτα δεν ανέφεραν για τη νομοθετική αρμοδιότητα της Πολιτείας ως προς την Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτή την έλλειψη συνταγματικής ρύθμισης προσπαθούσαν να καλύψουν οι εναγώνιες εκείνες προσπάθειες της θεωρίας και της νομολογίας με τη διάπλαση μετέωρων ολιτειοκρατικών κατασκευών, που θεμελίωναν τη «νόμω κρατοί σα πολιτεία» στη συνταγματική αναγνώριση του Ορθόδοξοι δόγματος ως επικρατούσας θρησκείας ή στον όρκο του βασιλέως να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία⁴⁸ ή στην όση δέσμευση επέβαλλε στον κοινό νομοθέτη η αρχή της λεγόμενης συνταγματικής κατοχύρωσης των Ι. Κανόνων, η οποία κατά τη γνώμη μου —όπως παραπάνω αναλύθηκε— αλλού απέβλεπε άμεσα. Από το 1864 έως το 1968 ίσχυε κατά συνταγματική πλάνη το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας». Το συνταγματικό κείμενο της δικτατορίας της 21ης Απριλίου, καθώς και το Σ. της Ελληνικής Δημοκρατίας επανήλθαν στο μοναρχικό Σ. του 1844, χωρίς και πάλι ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 να επαναλάβει τουλάχιστον τις διατάξεις εκείνες τόσο των εδ' α' και β' του άρθρου 105 του Σ. 1844, που καθόριζαν περιοριστικά τα εκκλησιαστικά θέματα στα οποία μπορούσε η Βουλή να νομοθετεί, όσο και του άρθρ. 1, § 5 του συνταγματικού κειμένου του 1968, που δριζε δι χωρίς γνωμοδότηση της Διαρκούς Ι. Συνόδου, σχέδιο ή πρόταση νόμου για την οργάνωση και τη Διοίκηση της Εκκλησίας δεν συζητούνταν στη Βουλή παρά μόνον αν περνούσε άπρακτη εικοσαήμερη προθεσμία. Για τους λόγους αυτούς δεν μπορώ να προσχωρήσω στην άποψη εκείνη, που υποστηρίζει ότι η μεταβολή του Σ. 1975 «χωρίς βεβαίως να φθάνη μέχρι του χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας, πλησιάζει ουχ ήττον προς το λεγόμενον σύστημα της ομοταξίας...η σημερινή φάσις των σχέσεων μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας... δύναται να λεχθή, ότι ευρίσκεται εις το μεταίχμιον μεταξύ του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας και ενός καθεστώτος συναλληλίας».⁴⁹ Δεν μπορώ να συμφωνήσω με το συμπέρασμα αυτό, —μολονότι είμαι οπαδός του συστήματος της ομοταξίας—, επειδή με εμποδίζει το άρθρο 72, § 1 Σ. Στο Σ. δεν υπάρχει «τάσις αμοιβαίας αποδεσμεύσεως», παρά μονομερής

48. Βλ. Σ.τ.Ε. 1661/1947, «Θέμις» 58 (1947) 510-512, δ. (511) «...ο Βασιλεύς ως αρχηγός της Εκτελεστικής εξουσίας οφείλει να προστατεύσῃ την επικρατούσαν θρησκείαν των Ελλήνων, την αυτήν δ' υποχρέωσιν υπέχει και η Διοίκησις, ης ο Βασιλεύς είναι αρχηγός...».

49. Κατά τους *Αρ. Μάνεση-K. Βαβούσκο*, δ.π., 310, ή «οιονεί συναλληλίας» επαναλαμβάνει ο *Αρ. Μάνεσης*, Ατομικές Ελευθερίες, τ. α', Θεσσαλονίκη² 1979, σ. 256. Βλ. *J. Konidaris*, δ.π., 195-196.

προϊούσα αποδέσμευση του Κράτους από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Όχι το αντίστροφο. Το ισχύον Σ. εκκοσμικεύει το Κράτος και πολιτειοκρατεί την Εκκλησία.

Παράλληλα, οι ετερόδοξες Εκκλησίες και οι διάφορες θρησκείες στην Ελλάδα χαίρουν ουσιαστικά πολύ περισσότερης ελευθερίας απ' όση η επικρατούσα, αφού ο κοινός νομοθέτης ευσχημόνως απέχει από κάθε ρύθμιση που θα μπορούσε να εκληφθεί ως επέμβαση στη διοίκησή τους, μολονότι το άρθρο 72, § 1Σ. τον εξουσιοδοτεί να νομοθετεί για τα ζητήματα του άρθρ. 13 Σ., όπως τέτοια είναι η ελευθερία των γνωστών θρησκειών και η εποπτεία του Κράτους στους λειτουργούς τους. Εδώ, όμως, —για να μεταφερθούμε στο πεδίο της θρησκευτικής πολιτικής—, αντιμετωπίζουμε το σύνδρομο που έχει διαποτίσει το νεοελληνικό Κράτος από την εποχή της σύστασής του σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του με το εξωτερικό, από όπου κατευθύνονται και χρηματοδοτούνται οι γνωστές θρησκείες και δόγματα στην Ελλάδα. Και μπορούμε να φαντασθούμε τι ασφυκτικές παρακλήσεις θα υποβάλλονταν από τους πρέσβεις μικρών και μεγάλων Δυνάμεων στην ελληνική εκείνη κυβέρνηση που θα σκόπευε να απαλλοτριώσει ένα ακίνητο της ΡΚαθολικής ή της Ευαγγελικής Εκκλησίας ή θα επέβαλλε στα βακουφικά μουσουλμανικά ιδρύματα της Δ. Θράκης περιορισμούς ανάλογους με εκείνους που το τουρκικό κράτος συνεχίζει να επιβάλλει στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Ο παράλληλα με την πνευματική αποστολή της πολιτικός χαρακτήρας της εθναρχούσας Εκκλησίας κατά την τουρκοκρατία, προκάλεσε την ανησυχία των ιθυνόντων του νεοπαγούς Κράτους. Ο φόβος της τυχόν αντιπαράθεσης της Εκκλησίας προς την πολιτειακή εξουσία, οδήγησε στον πλήρη έλεγχο της πρώτης εκ μέρους της δεύτερης. Εις πείσμα του γεγονότος ότι το Ορθόδοξο δόγμα συνιστά στην Ελλάδα την επικρατούσα θρησκεία, η Ορθόδοξη Εκκλησία μεταβλήθηκε σε θεραπαινίδα της Πολιτείας και χαίρει λιγότερης ελευθερίας και αυτοδιοίκησης απ' όση τα άλλα δόγματα και θρησκεύματα. Το πλέγμα των συνταγματικών και κοινών νομοθετικών διατάξεων της έχει προσδώσει τη δομή δημόσιας υπηρεσίας, και αυτό συνεπάγεται πολλά μειονεκτήματα για την άσκηση της θρησκευτικής και εθνικής αποστολής της. Επιπλέον, το υπάρχον σύστημα της νόμων κρατούσης πολιτείας με τις αλληλοεξαρτήσεις και αλληλοεπικαλύψεις του επέβη σε βάρος και αυτού του ίδιου του Κράτους. Η καθιέρωση της ομοταξίας, αφού είναι πλέον δεδομένη από το ισχύον Σ. η βαθμιαία αποδέσμευση της

Πολιτείας από την Εκκλησία· η εκ των πραγμάτων ανάγκη ουσιαστικής συμμετοχής του θρησκευομένου ποιμνίου στη λειτουργία του εκκλησιαστικού οργανισμού, ξεκινώντας από αυτό το ενοριακό κύτταρο· η επαναφορά των Νέων Χωρών, με τη μορφή της ημιαυτόνομης Εκκλησίας, στη διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, είναι ενδεικτικώς τα σημεία εκείνα στα οποία, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να πορευθούν Εκκλησία και Πολιτεία στο κατώφλι του 21ου αιώνα, τόσο για την αμοιβαία ικανοποίηση των αναγκών τους όσο και για την προώθηση των εθνικών μας συμφερόντων στο χώρο της καθ' ημάς Ανατολής.

Οπωσδήποτε, η Εκκλησία δεν είναι αμέτοχη στη συντήρηση του καθεστώτος της νόμω κρατούσης πολιτείας. Η κύρια ευθύνη, πάντως, βαρύνει το Κράτος, το οποίο, —χωρίς ίσως να το έχει συνειδητοποιήσει—, γηροκομεί ένα κατασκεύασμα της βαυαροκρατίας, που επιβλήθηκε από το φόβο ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία θα μεταβαλλόταν σε φορέα αντίστασης προς την αλλογενή και αλλόδοξη μοναρχία και θα συνιστούσε την εστία αναβίωσης της εθνικής μας κυριαρχίας, αμόλυντη πάντοτε η ίδια από οθνείς επιρροές και αδέσμευτη από ξένα κέντρα λήψης αποφάσεων.

**Σημεία ερμηνευτικής τριβής
στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων
Κράτους και Εκκλησίας***

*I. Η παλινδρομική κίνηση του Συντάγματος 1975/86
στο πεδίο των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας*

1. Το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος του 1974 και σε μικρότερο αλλά επαρκή βαθμό το ίδιο Σύνταγμα του 1975 τροφοδότησε —όπως είναι γνωστό— μία ενδιαφέρουσα θεωρητική συζήτηση για τη διαρρύθμιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας υπό το νέο (τότε) Σύνταγμα της χώρας¹.

* Το κείμενο αυτό πρόκειται να δημοσιευθεί στον τόμο που εκδίδει η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών προς τιμή του καθηγητή κυρίου Κωνσταντίνου Α. Βαβούσκου.

1. Βλ. κυρίως τις γνωμοδοτήσεις των *Αρ. Μάνεση - Κ. Βαβούσκου*, Εκκλησία 52 (1975), σελ. 300 επ. (=ΝοΒ 1975, σελ. 1031 επ.), *Χρ. Ροκόφυλλου - Η. Χαλιακόπουλου*, Εκκλησία 52 (1975) σελ. 310 επ. (=ΝοΒ 1975 σελ. 853 επ.), *Μητροπολίτη Τυνάνων Παντελεήμονος*, Εκκλησία 52 (1975), σελ. 300 επ. και *Θ. Θεοδωράκοπουλου* Εκκλησία 52 (1975), σελ. 316 επ. ακόμη, *Ι. Παναγόπουλου*, *Το νέον Σύνταγμα και η αυτοκέφαλος αποστολική Εκκλησία της Ελλάδος*, ΕΕΝ 1975, σελ.

Πράγματι, συγκρινόμενο με το Σύνταγμα του 1952 και όλα τα προγενέστερα ελληνικά Συντάγματα το Σύνταγμα του 1975 εισέφερε πολλές ορατές αλλά και λανθάνουσες καινοτομίες στο πεδίο των σχέσεων κράτους και εκκλησίας.

Θεωρητικές απόψεις που έχουν αναπτυχθεί φαίνεται να θεωρούν δεδομένη μία χαλάρωση των σχέσεων², ενώ άλλοι έγκριτοι συγγραφείς θεωρούν ότι με το Σύνταγμα του 1975 μεταβάλλεται ο ίδιος ο τύπος των σχέσεων κράτους και εκκλησίας με τη μετάβαση από την πολιτειοκρατική εκδοχή της «νόμω κρατούσης πολιτείας» σ' ένα σύστημα «συναλληλίας»³.

Η συζήτηση αυτή φαίνεται να βασίζεται στη γνωστή δέσμη ενδείξεων: στο νέο περιεχόμενο και στο νέο τρόπο δόσης του όρκου του αρχηγού του κράτους (άρθρ. 33 παρ. 2 Σ.), στη νέα διατύπωση των σκοπών της Παιδείας (άρθρ. 16 παρ. 2 Σ.), στην απαγόρευση του προστηλυτισμού κατά κάθε γνωστής θρησκείας (άρθρ. 13 παρ. 2 Σ.), στη δυνατότητα κατάσχεσης εφημερίδων και εντύπων λόγω προσβολής κάθε γνωστής θρησκείας (άρθρ. 14 παρ. 3 εδ. α Σ.).

2. Δεν θα υφίστατο κανένα ερμηνευτικό πρόβλημα αν η κίνηση αυτή του Σ. 1975 που χαρακτηρίστηκε αρχή χωρισμού⁴ δεν συνοδευόταν από την εισαγωγή —για πρώτη φορά σε συνταγματικό κείμενο— ρητών διατάξεων που θεμελιώνουν, πέρα από κάθε αμφιβολία, την αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη να ρυθμίζει «τα θέματα του άρθρου 3» για να

266 επ.: αργότερα δημοσιεύθηκαν μεταξύ άλλων οι μελέτες των *K. Βαβούσκον*. Η Εκκλησία της Ελλάδος κατά το νέον Σύνταγμα και τον Νέον Καταστατικόν αυτής Χάρτην, Αρμ. 1978, σελ. 197 επ., *Δ. Καλούτα*, Εκκλησία και Πολιτεία, Ελλάδ 1978, σελ. 763 επ., *Γ. Κωσταρά*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα, Εκκλησία 55 (1978), σελ. 255 επ., (=ΕΕΝ 1978, σελ. 435 επ.), *Γ. Πουλή*, Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, Αρμ. 1982, σελ. 955 επ.: εκδόθηκε επίσης η διδ. διατριβή του *Φ. Σπυρόπουλον*, Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, 1981 (βλ. και του ίδιου, Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα, ΕΔΔ 1981, σελ. 332 επ.), η μονογραφία του *A. Μαρίνου*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, 1984 και η συλλογή γνωμοδοτήσεων του *Γ. Λιλαίου*, Νομοκανονικά κ.ά. 1985, σελ. 11 επ. Για μία συστηματική παρουσίαση του ζητήματος *K. Βαβούσκο*, Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου, 1986⁴, σελ. 146 επ., 172 επ. και *Σπ. Τρωιάνου*, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, 1984², σελ. 74 επ. Υπό το καθεστώς του Σ. 1952 βλ. αντί όλων, *A. Σβάλος-Γ. Βλάχος*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τομ. Α', 1954, σελ. 27 επ.

2. Β. κυρίως *Σπ. Τρωιάνου*, ό.π. (υποσ. 1), σελ. 91 επ. και ιδίως σελ. 96.

3. *A. Μάνεσης - K. Βαβούσκος*, δ.π. (υποσ. 1), ιδίως σελ. 306 επ.

4. Ή και τάση αποδέσμευσης: βλ. κυρίως *Αρ. Μάνεση - K. Βαβούσκο και Σπ. Τρωιάνου*, ο.π.

χρησιμοποιήσω την ουδέτερη αλλά εντυπωσιακά γενική διατύπωση του άρθρου 72 παρ. 1 που επιφυλάσσει τη σχετική αρμοδιότητα υπέρ της ολομέλειας της Βουλής⁵.

3. Η αρμοδιότητα αυτή του κοινού νομοθέτη δεν μνημονεύεται ρητά μόνο στο άρθρο 72 παρ. 1 Σ. ούτε μόνο στο άρθρο 3 παρ. 1 που επιφυλάσσεται υπέρ του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, δηλαδή υπέρ του νόμου. Αναδεικνύεται σαφέστατα και πανηγυρικά και μέσα από μία αξιοπρόσεχτη αντιδιαστολή που περιέχει το άρθρ. 105 παρ. 3 Σ. με το οποίο προβλέπεται ειδική δικαιοπαραγωγική διαδικασία για τη θέσπιση του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους που συντάσσεται από την Ιερά Κοινότητα με τη σύμπραξη του αντιπροσώπου του Κράτους (Διοικητή του Αγίου Όρους) και επικυρώνεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Βουλή των Ελλήνων⁶. (Η επικύρωση αυτή γίνεται προφανώς με τυπικό νόμο που ψηφίζεται από τη Βουλή και στη συνέχεια εκδίδεται και δημοσιεύεται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας στο Σύνταγμά μας δεν φαίνεται να υπάρχει άλλη δικαιοπαραγωγική ευχέρεια της Βουλής στο σημείο αυτό, συνεπώς, όταν το Σύνταγμα κάνει λόγο για επικύρωση από τη Βουλή των Ελλήνων εννοεί —με στοιχειώδη διορθωτική ερμηνεία : επικύρωση με νόμο). Παρόμοιες, όμως, ειδικές διατάξεις περιοριστικές της γενικής αρμοδιότητας του κοινού νομοθέτη δεν τίθενται προκειμένου για τα θέματα του άρθρου 3 Σ, όπως δεν τίθενται ούτε προκειμένου για τη ρύθμιση με εκτελεστικό νόμο του τρόπου άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας στο πεδίο προστασίας της οποίας εμπίπτει, βέβαια, και η Ορθόδοξη Εκκλησία.

4. Η ενδιαφέρουσα αυτή παλινδρομική κίνηση στο Σύνταγμα του 1975/86 δημιούργησε ποικίλα, όπως είναι γνωστό, ερμηνευτικά προβλήματα σε συνδυασμό κυρίως με την κλασική πια διάκριση των Ιερών Κανόνων σε δογματικούς (όρους) και διοικητικούς και αυτών των τελευταίων σε θεμελιώδεις και μη θεμελιώδεις. Διάκριση που εγκαθίδρυσε και παγίωσε, ιδίως μετά το 1975, η νομολογία του ΣτΕ⁷.

5. Βλ. αντί άλλων, *Π. Παραράς*, Σύνταγμα 1975 - Corpus II, 1985, σελ. 308 επ.

6. Βλ. ενδεικτικά, *Σπ. Τρωιάνος* δ.π. (υποσ. 1), σελ. 475 επ.

7. Για τη σχετική θεωρητική συζήτηση βλ. κυρίως *K. Βαβουσκος*, Οι Ιεροί κανόνες και το Συμβούλιο της Επικρατείας, σε: Τόμος Τιμητικός ΣτΕ II, 1982, σελ. 105 επ., *Σπ. Τρωιάνο*, Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1974-1978, σε Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ I, 1979, σελ. 539 επ..

Η παλινδρομική, λοιπόν, αυτή κίνηση έχει οδηγήσει ένα μέρος της θεωρίας στην άποψη πως η αρχή χωρισμού κράτους και εκκλησίας που εμφανίζεται με τη δέσμη ενδείξεων που είδαμε παραπάνω, οριθετεί και μάλιστα αυστηρά τη ρυθμιστική αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη⁸. Και αυτό ανεξάρτητα από την ύπαρξη, για πρώτη φορά, ρητών διατάξεων που θεμελιώνουν την αρμοδιότητα του νομοθέτη για τη ρύθμιση των θεμάτων του άρθρου 3 και ανεξάρτητα από τις συνέπειες της γνωστής διάκρισης των I. Κανόνων σε δογματικούς και διοικητικούς (θεμελιώδεις ή μη θεμελιώδεις). Βασικό επιχείρημα της άποψης αυτής είναι η συνταγματική κατοχύρωση —για πρώτη φορά— του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της Πατριαρχικής και Συνοδικής πράξης του 1929, ζήτημα όμως στο οποίο έχει διαμορφωθεί η γνωστή πάγια θέση της νομολογίας του ΣτΕ, σύμφωνα με την οποία τα δύο αυτά κείμενα κατοχυρώνονται συνταγματικά μόνο σ' ό,τι αφορά τον τρόπο συγκρότησης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου κατά τα πρεσβεία της Αρχιερωσύνης και κατ' ισομοιρία από Μητροπολίτες της παλιάς αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος και των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών⁹.

Στην άποψη αυτή νομίζω ότι υπολανθάνει ή και δηλώνεται η αντίληψη πως το Σύνταγμα του 1975/86 παρουσιάζει μία βασική αντίφαση κατά τη διαρρύθμιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας: αλλού απομάκρυνση και αλλού ρυθμιστική επέμβαση.

5. Έχω την εντύπωση ότι η επιλογή του Συντάγματος του 1975/86 είναι σαφής και συνεπής —ανεξάρτητα από το αν την αποδέχεται κανείς ή όχι: *Η χαλάρωση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας είναι πράγματι προφανής, με την έννοια, όμως, της ολοκλήρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας*¹⁰. Για το λόγο αυτό δεν περιλήφθηκαν στο συνταγματικό κείμενο κραυγαλέες περιπτώσεις περιορισμού και κάμψης της θρησκευτικής ελευθερίας

A. Μαρίνος, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 137 επ. Πρόσθ. Αρ. Λιαμαντή. Πορίσματα της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1982-1983, Χριστιανός, τχ. 272/1978, σελ. 160 επ., 163 επ.

8. Βλ. κυρίως τις γνωμοδοτήσεις που μνημογεύονται στην υποσ. 1.

9. Βλ. κυρίως την ΣτΕ (ολ.) 3178/76 contra οι A. Μάνεσης - K. Βαβούσκος και X. Ροκόφυλλος - H. Χαλιακόπουλος, ο.π. (υποσ. 1). Για την υποστήριξη των θέσεων της νομολογίας βλ. αντί άλλων A. Μαρίνος, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 67 επ. όπου και αναφορές στις προπαρασκευαστικές εργασίες του Σ. 1975.

10. Πρβλ. και τη γνωμοδότηση των Αρ. Μάνεση - K. Βαβούσκον, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 306.

οι οποίες λειτουργούσαν υπέρ της επικρατούσας θρησκείας και σε βάρος κάθε άλλου υποκειμένου της θρησκευτικής ελευθερίας και ιδίως σε βάρος κάθε άλλης γνωστής θρησκείας.

Πρέπει, μάλιστα, να γραφεί ότι οι αποκλίσεις αυτές δεν κόμιζαν κατ' ουσία τίποτα υπέρ της Ορθοδοξίας η οποία είχε και έχει συνταγματικά διασφαλισμένο το *status* της ως εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας.

Με τις νέες, λοιπόν, ρυθμίσεις που σημειώσαμε στην αρχή επέρχεται μια —πολύ καθυστερημένη— ολοκλήρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, υπέρ των μη ορθοδόξων χριστιανών και όλων των άλλων θρησκευτικών ομάδων. Μάλιστα, η αναγκαία αυτή αποκάθαρση δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας και στο επίπεδο της διοικητικής πρακτικής, παρότι τόσο το άρθρο 13 Σ. δύσι και το πλέγμα όλων των άλλων συναφών διατάξεων είναι σαφή¹¹.

6. Το ζήτημα όπως τίθεται (: ολοκλήρωση θρησκευτικής ελευθερίας) αφορά βέβαια εν ευρεία εννοία τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας σε αναφορά, όμως, κυρίως προς τους τρίτους : Από τη δέσμη των διατάξεων που είδαμε δεν προκύπτει το ερμηνευτικό συμπέρασμα ότι ο συντακτικός και στη συνίχεια ο κοινός νομοθέτης περιόρισαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους και τελικά την αρμοδιότητά τους σχετικά με τη διοικητική οργάνωση και τη διοικητική λειτουργία της επικρατούσας θρησκείας.

II. Η συνταγματική τυποποίηση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας

1. Νομίζω, όμως, ότι μπορούμε να προσεγγίσουμε το βασικό αυτό πρόβλημα από μία πολύ πιο ριζική και ταυτόχρονα πολύ πιο απλή οπτική γωνία, αποφεύγοντας τους διάφορους ερμηνευτικούς και λογικούς κινδύνους που κρύβει η πρόταξη μίας εκ προοιμίου καταστρωμένης τυπολογίας στην οποία πρέπει να υπαχθούν οπωσδήποτε και οι ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις¹².

2. Το βασικό, λοιπόν, στοιχείο που έχει στη διάθεσή του ο ερμηνευτής των σχετικών συνταγματικών διατάξεων είναι το

11. Βλ. για παράδειγμα την ΕιρΠατρών 261/83. ΤοΣ. 1983, σελ. 646 επ. (Παρατηρήσεις Φ. Θ. Βεγλερή) καθώς επίσης και την μέχρι πριν από λίγο καιρό άρνηση του υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων να διορίσει δασκάλους και νηπιαγωγούς που ανήκουν στο καθολικό δόγμα.

12. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Χ. Ανδρούτσου, Εκκλησία και Πολιτεία εξ όψεως ορθοδόξου, 1964, σελ. 13 επ.

γεγονός πως οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας είναι σχέσεις συνταγματικά τυποποιημένες. Η ιδιαίτερη θέση της ορθόδοξης εκκλησίας καθίσταται ειδικό ρυθμιστικό αντικείμενο του Συντάγματος της χώρας. Πρόκειται, συνεπώς, για σχέσεις νομικές που διέπονται καταρχήν από κανόνες αυξημένης τυπικής ισχύος. Είναι, άλλωστε, φυσικό το Σύνταγμα να μη μένει αδιάφορο απέναντι στην οργανωτική υπόσταση και τη δράση της εκκλησίας στην οποία ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού.

Εφόσον, επομένως, οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας είναι σχέσεις νομικές και μάλιστα συνταγματικά τυποποιημένες υπάγονται σε μία ρύθμιση που είναι αναπόφενκτα και εξ ορισμού «πολιτειοκρατική» με την πιο ευρεία έννοια του όρου, στο μέτρο που το Σύνταγμα ως προϊόν της συντακτικής εξουσίας είναι προϊόν της κρατικής εξουσίας στην πιο απόλυτη νομική της εκδήλωση· στη θέσπιση ή στην αναθεώρηση αυτού του ίδιου του Συντάγματος¹³.

Κατά συνέπεια, ο κοινός νομοθέτης, κινούμενος στα πλαίσια της γενικής αρμοδιότητάς του αλλά και κάνοντας χρήση των επιφυλάξεων που διατηρεί υπέρ του νόμου το Σύνταγμα, ρυθμίζει σε υποδεέστερο νομικό επίπεδο και με πιο λεπτομερή τρόπο τις σχέσεις αυτές σεβόμενος τα δρια που το ίδιο το Σύνταγμα ενός κράτους δικαίου θέτει (αυτό) περιορίζοντας την κρατική εξουσία και στο πεδίο αυτό. Το γεγονός πάντως πως οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας είναι ύλη του τυπικού Συντάγματος εντάσσει τις σχέσεις αυτές στο δικαιοπαραγωγικό μηχανισμό του κράτους και στη λειτουργία του πολιτεύματος.

3. Η χαλάρωση, επομένως, των σχέσεων κράτους και εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975 δεν σημαίνει πως η θέση της επικρατούσας θρησκείας και τα σχετικά με τη διοίκησή της έπαφαν να είναι αντικείμενο κρατικού ενδιαφέροντος. Από το Σύνταγμα απορρέουν μάλιστα δύο πρόσθετα κριτήρια που πρέπει να προσανατολίζουν τη δράση του κοινού νομοθέτη και της διοίκησης: *Πρώτον*, η ανάγκη οριοθέτησης της ιδιαίτερης μεταχείρισης που απολαμβάνει η επικράτουσα θρησκεία σε σχέση με άλλες θρησκείες, άλλα δόγματα και γενικά σε σχέση μ' άλλες θρησκευτικού τύπου συσσωματώσεις. *Δεύτερο*, το γεγονός πως ούτως ή άλλως το συνταγματικό δικαίωμα του

13. Βλ. αντί άλλων, E. B. Βενιζέλος, Τα δρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, σελ. 13 επ.

θρησκευτικού συνεταιρισμού που οι άλλες θρησκευτικές ομάδες αναζητούν στο συνδυασμό των άρθρων 12 και 13 παρ. 2-4 Σ υπάγεται σε νομικές προδιαγραφές όχι ευκαταφρόνητες και σε δικαστικό έλεγχο ενίστε πολύ αυτηρό¹⁴.

4. Διαμορφώνεται έτσι μία θεσμική ισορροπία που συνδέει την ιδιαίτερη θέση της ορθόδοξης εκκλησίας με την απόλαυση και προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Αν θεωρήσουμε ότι το άρθρο 3 παρ. 1 Σ. εισάγει μία θεσμική εγγύηση¹⁵, τότε αυτή η θεσμική εγγύηση δεν συνδέεται μόνο με την αποτελεσματικότερη άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας της Ορθόδοξης εκκλησίας και των ορθόδοξων χριστιανών συνδέεται ταυτόχρονα και με τη διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας όλων των άλλων.

5. Πρέπει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι ο ερμηνευτής του Συντάγματος και καταρχήν ο κοινός νομοθέτης έχει να αντιμετωπίσει στη σημερινή εποχή την τάση πολλών ατόμων να διαμορφώνουν μία επιλεκτική σχέση με τη θρησκεία τους και τη θρησκευτική τους κοινότητα, με την οποία συνδέονται στο μέτρο που θέλουν και στις εκδηλώσεις που θέλουν. Σ' όλες τις άλλες περιπτώσεις αξιώνουν την προστασία της αρνητικής θρησκευτικής τους ελευθερίας από το κράτος. Για παράδειγμα, ο ορθόδοξος χριστιανός που έχει τελέσει βάπτισμα και χρίσμα, μετέχει σ' ορισμένες εκδηλώσεις της ευχαριστιακής κοινότητας, επιλέγει, όμως, να τελέσει πολιτικό γάμο. Αυτός έχει ως φορέας της θρησκευτικής ελευθερίας στη συγκεκριμένη περίπτωση αξίωση να διαφυλαχθεί η αρνητική του ελευθερία ανεξάρτητα από τις πνευματικού τύπου συνέπειες που μπορεί να έχει η επιλογή του αυτή και τις οποίες επιβάλλουν τα αρμόδια εκκλησιαστικά όργανα¹⁶.

14. Βλ. για παράδειγμα ΠολΠρΗρ 272/1983, ΑρχΝομ 1985, σελ. 678 επ. (Παρατηρήσεις Ι. Πασχαλίδη, Κ. Μουρατίδη) = Χριστιανός, 24/1985 σελ. 16 επ. (Παρατηρήσεις Γ. Πουλή), ΠολΠρΗρ. 87/86, ΝοΒ 1986, σελ. 1091 (Παρατηρήσεις Ι. Κονιδάρη), = Αρμ. 1986, σελ. 591 επ. (Παρατηρήσεις Ι. Μανωλεδάκη) = ΑρχΝομ. 1986, σελ. 470 επ. (Παρατηρήσεις Κ. Βαβούσκου, Γ. Κρίπα), = Χριστιανός 25/1986, σελ. 108 επ. (Παρατηρήσεις Θ. Παναγόπουλου). Τώρα πλέον βλ. και την ΕφΚρήτης 354/1987 ΝοΒ 1987, σελ. 1259 επ. Γενικότερα βλ. Ι. Κονιδάρη, Νομική θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», 1987.

15. Βλ. Πρόχειρα και αντί πάρα πολλών K. Hesse, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 1984¹⁴, σελ. 112 επ. (ιδίως υποσ. 4).

16. Βλ. την επίσημη γνωμοδότηση του Εισαγγ. του Α.Π. Κ. Σταμάτη, Αρμ. 1986, σελ. 701 επ. και τις αντίθετες παρατηρήσεις του Κ. Βαβούσκου.

III. Το ζήτημα του χωρισμού κράτους και εκκλησίας.

1. Μετά τα όσα σημειώσαμε για τη σημασία που έχει το γεγονός πως οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας ανήκουν στην ύλη του Συντάγματος μπορούμε να δούμε ποιες νομικές προϋποθέσεις πρέπει να συγκεντρώνει ο κατά καιρούς συζητούμενος χωρισμός κράτους και εκκλησίας. Μπορούμε να δούμε το πιθανό νομικό περιεχόμενο ενός παρόδου διαβήματος αφήνοντας κατά μέρος τα ουσιαστικά προβλήματα που αυτό εμπεριέχει ακόμη κι αν συγκεντρώνει την απόλυτη συναίνεση του κράτους και της εκκλησίας.

2. Πρέπει, λοιπόν, καταρχήν να αποσαφηνιστεί ότι με δεδομένη τη συνταγματική τυποποίηση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, ο χωρισμός προϋποθέτει την προηγούμενη αναθεώρηση του Συντάγματος και δεν ικανοποιείται με μία εκτεταμένη χαλάρωση των σχέσεων σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας. Οποιαδήποτε επομένως συζήτηση για χωρισμό κράτους και εκκλησίας υπακούει εξ ορισμού στις χρονικές προδιαγραφές του άρθρου 110 παρ. 6· πρέπει δηλαδή να αναμένει την πάροδο της πενταετούς προθεσμίας ώριμου χρόνου που τάσσει το Σύνταγμα με αφετηρία την περάτωση της προηγούμενης αναθεώρησης η οποία ως γνωστόν συντελέσθηκε με τη δημοσίευση του Α΄ ψηφίσματος της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής (12 Μαρτίου 1986)¹⁷.

Ος προς τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος που τάσσει το άρθρο 110 παρ. 1 δεν δημιουργείται πρόβλημα, γιατί το άρθρο 3 καθώς και οι συναφείς διατάξεις των άρθρων 13 παρ. 3 και 72 παρ. 1 Σ. δεν ανήκουν στον «σκληρό πυρήνα» των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων¹⁸. Η συνταγματική θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν είναι στοιχείο ούτε της βάσης ούτε της μορφής του πολιτεύματος, οι δε σχετικές διατάξεις (3,72) δεν περιέχονται στον κατάλογο των ρητά απαριθμούμενων συνταγματικών διατάξεων που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση¹⁹. Στον κατάλογο αυτό περιέχεται, αντιθέτως, το άρθρο 13 παρ. 1 Σ. Η ειδική αυτή μνεία του άρθρου 13 παρ. 1 εμπεριέχει το εξ αντιδιαστολής επιχείρημα πως η διάταξη η σχετική με τη θέση της επικρατούσας θρησκείας υπόκειται σε αναθεώρηση. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η ιστορική ερμηνεία του άρθρου 110 παρ. 1. Τόσο από τις

17. *E. B. Βενιζέλος*, δ.π. (υποσ. 13), σελ. 224 επ.

18. Ό.π. σελ. 75/76.

19. Ό.π. σελ. 47 επ.. 72 επ.

προπαρασκευαστικές εργασίες στα πλαίσια της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής όσο και από τη σύγκριση της νομοτεχνικής κάταστρωσης του άρθρου 110 παρ. 1 με τη νομοτεχνική κατάστρωση των αντίστοιχων διατάξεων των προηγούμενων συνταγμάτων συνάγεται η σαφής βούληση του συντακτικού νομοθέτη να μην περιλάβει πλέον στο «σκληρό πυρήνα» του Συντάγματος την ιδιάίτερη συνταγματική θέση της ορθόδοξης εκκλησίας²⁰.

3. Μετά από αυτό μπορούμε να προσδιορίσουμε κάπως συμβατικά το βασικό στόχο ενός παρόμοιου διαβήματος: Ας υποθέσουμε ότι αυτό θα συνίσταται πάντως στην κατάργηση του άρθρου 3 παρ. 1 Σ. για την επικρατούσα θρησκεία και την ιδιαίτερη νομική θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος με αποτέλεσμα την υπαγωγή της οργάνωσης και της δράσης της ορθόδοξης εκκλησίας της Ελλάδος στις προδιαγραφές του άρθρου 13 παρ. 1 και 2 Σ. δηλαδή στη συνταγματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Άμεση και αναγκαία νομοτεχνική συνέπεια θα ήταν και η απάλειψη των θεμάτων του άρθρου 3 από τον κατάλογο του άρθρου 72 παρ. 1 Σ που προσδιορίζει τα ζητήματα αποκλειστικής αρμοδιότητας της ολομέλειας της Βουλής.

4. Ήδη από το σημείο αυτό αρχίζουν να ανακύπτουν διάφορα ουσιαστικά ή και απλώς νομοτεχνικά προβλήματα. Σημειώνω τελείως ενδεικτικά ορισμένα απ’ αυτά: καταρχήν, η ενδεχόμενη αναθεωρηση του άρθρου 3 παρ. 1 Σ. πρέπει αναγκαστικά να παρασύρει και το άρθρο 13 παρ. 3 για την εποπτεία της πολιτείας επί των λειτουργών όλων των γνωστών θρησκειών και για τις υποχρεώσεις αυτών των τελευταίων απέναντι στην Πολιτεία: μέτρο της εποπτείας αυτής και των υποχρεώσεων αυτών είναι η νομική κατάσταση των λειτουργών της επικρατούσας θρησκείας. Άρα οι διατάξεις των άρθρων 3 παρ. 1 και 13 παρ. 3 είναι συστηματικά αλληλένδετες.

Το πιο σημαντικό πρόβλημα, όμως, αναφέρεται στη συνταγματική θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου²¹ είτε άμεσα είτε έμμεσα. Μ’ άλλα λόγια το πρόβλημα που τίθεται είναι αν ο

20. Βλ. υποσ. 18.

21. Βλ. γενικότερα για τη θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, *K. Βαβούσκο, δ.π. (υποσ. 1), σελ. 26 επ., 113 επ., 177 επ., Μητροπολίτον Φιλαδελφείας Βαρθολομαίου, Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον εν τω Συντάγματι της Ελλάδος και εν τω καταστατικώ γάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, σε: τόμο «Μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου», 1984. σελ. 391 επ.*

«χωρισμός» θα θίγει και τη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων του ελληνικού κράτους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Είναι, βέβαια, προφανές ότι η συνταγματική διασφάλιση του αναπαλλοτριώτου (άρθρο 18 παρ. 8 Σ.) της περιουσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, των άλλων πρεσβυγενών Πατριαρχείων και της Ι. Μονής του Σινά²² είναι άσχετη με το πλέγμα των συνταγματικών διατάξεων που ρυθμίζουν το συνταγματικό status της Εκκλησίας της Ελλάδος. Το ίδιο συμβαίνει και με την ειδική συνταγματική διάταξη του άρθρου 105 για το Αγιο Όρος με την οποία προβλέπεται —όπως τονίσαμε— η συμμετοχή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στις δικαιοπαραγωγικές διαδικασίες θέσπισης του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους: και αυτή η ρύθμιση δεν ανήκει στο πλέγμα των κρίσιμων διατάξεων. Στο κρίσιμο όμως πλέγμα ανήκει βέβαια το άρθρο 3 παρ. 2 Σ. που έχει άμεση σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι αν θα εγκαταλειφθεί η ειδική συνταγματική πρόβλεψη για τη δογματική ένωση της ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος με τη «Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και με κάθε άλλη ομόδοξη εκκλησία του Χριστού». Θα μπορούσε εδώ βέβαια να υποστηριχθεί ότι η δογματική αυτή ένωση θα διασφαλίζεται μέσα από την εκκλησιαστική τάξη και κάτω από τις εγγυήσεις της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρ. 13 παρ. 1 και 2), χωρίς όμως, καμία ιδιαίτερη συνταγματική διασφάλιση.

Το δεύτερο ερώτημα που τίθεται είναι πιο οξύ και πιο πρακτικό: η συζήτηση για τον χωρισμό εκκλησίας και κράτους περιλαμβάνει μόνο την εκκλησία της Ελλάδος ή και το ειδικό εκκλησιαστικό καθεστώς της Κρήτης και της Δωδεκανήσου το οποίο αφορά άμεσα και από διοικητικής πλευράς το Οικουμενικό Πατριαρχείο;

Αφησα για το τέλος αυτού του ενδεικτικού καταλόγου προβλημάτων το άρθρο 3 παρ. 3 για το γλωσσικό τύπο της Αγίας Γραφής που μπορεί να μεταφερθεί σε άλλο γλωσσικό τύπο μόνο με έγκριση της «Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος» και της «Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη». Αν καταργηθεί η διάταξη αυτή, τότε γίνεται προφανές ότι ο γλωσσικός τύπος της Αγίας Γραφής δεν θα διασφαλίζεται από το

22. Βλ. σχετικά τη μελέτη του Χ. Παπαστάθη, Το αναπαλλοτρίωτο υπέρ των πρεσβυγενών Πατριαρχείων Συμβολή στη μελέτη του άρθρου 18 παρ. 8 του Συντάγματος, σε: «Χαριστείον Σεραφείμ Τίκα, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος», 1984, σελ. 515 επ.

άρθρο 13 παρ. 1 και 2, γιατί η διάταξη του άρθρου 3 παρ.3 συνιστά απόκλιση από το άρθρο 14 παρ. 1 το οποίο στην περίπτωση αυτή θα ισχύει χωρίς την ειδική εξαίρεση του άρθρου 3 παρ. 3 Σ.

5. Από τη σύντομη αυτή επισκόπηση των ερμηνευτικών και νομοτεχνικών προβλημάτων προκύπτει, κατά τη γνώμη μου, το συμπέρασμα πως ο χωρισμός κράτους και εκκλησίας, με την έννοια ότι θα καταργηθεί η αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη να ρυθμίζει ζητήματα σχετικά με την οργάνωση και διοίκηση της εκκλησίας, είναι νομικώς αδύνατος.

Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, αν ο χωρισμός προσλάβει σε επίπεδο συνταγματικών διατάξεων τη μορφή που περιγράψαμε παραπάνω, θα έχουν και πάλι ανάγκη νομικής τυποποίησης. Μόνο που η νομική αυτή τυποποίηση δεν θα υπακούει στο άρθρο 3 παρ. 1, αλλά στη γενική ρύθμιση περί θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 13. Έτσι, για παράδειγμα, ο κοινός νομοθέτης θα μπορεί —κινούμενος χωρίς συνταγματικές δεσμεύσεις— να προσδίδει στην εκκλησία της Ελλάδος ακόμη και το νομικό χαρακτήρα ενός ν.π.δ.δ. (ως προς τις νομικές της σχέσεις). Επειδή, όμως, κάτι τέτοιο θα ήταν επανάλειψη αυτού που συμβαίνει και τώρα, χωρίς απλώς τις συνταγματικές εγγυήσεις του άρθρου 3 παρ. 1 Σ, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο κοινός νομοθέτης θα ρυθμίζει διαφορετικά τη νομική φύση της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αν θέλουμε, λοιπόν, να παραμείνουμε στα γνωστά νομικά οργανωτικά σχήματα, η Εκκλησία της Ελλάδος θα μπορούσε να θεωρηθεί από το νόμο ως ν.π.ι.δ. Η μορφή του σωματείου (άρθρο 12 παρ. 1 σε συνδυασμό με το άρθρ. 13 παρ. 1 και 2 Σ) δύσκολα συμβιβάζεται, όμως, με το σύστημα διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος μόνο από τους εν ενεργείᾳ Αρχιερείς. Έτσι, πιθανότερη φαίνεται σε μία παρόμοια περίπτωση η νομική μορφή του ιδρύματος, στη σύσταση του οποίου είναι καθοριστικός ο ρόλος του κράτους²⁷ γιατί απαιτείται —ως γνωστό— και από τις γενικές διατάξεις που ισχύουν η έκδοση π.δ.

6. Προβλήματα, όμως, δεν θέτει μόνον αναπόφευκτη νομική τυποποίηση σε άλλο επίπεδο και με άλλη μορφή των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Προβλήματα θέτει και ο αναπόφευκτος δικαστικός έλεγχος (δηλαδή ο έλεγχος από τα κρατικά δικαιοδοτικά όργανα) της οργάνωσης και λειτουργίας της εκκλησίας, ανεξάρτητα από το αν αυτή θα παύσει να είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου ως προς τις νομικές της σχέσεις και θα καταστεί σωματείο, ίδρυμα ή οτιδήποτε άλλο.

Απλώς ο δικαστικός έλεγχος θα μεταφερθεί από το Συμβούλιο της Επικρατείας και τα τακτικά διοικητικά δικαστήρια στα τακτικά πολιτικά δικαστήρια (άρθρ. 94 Σ.): οι δικαστικές διαφορές που ανακύπτουν γύρω από τη διοίκηση της εκκλησίας δεν είναι —ας το σημειώσουμε— στη συντριπτική τους πλειοψηφία αποτέλεσμα της νομικής της φύσης ως ν.π.δ.δ. ή, αποτέλεσμα του ειδικού συνταγματικού της *status*. Οι διαφορές αυτές πηγάζουν από τις αποφάσεις και τις επιλογές των ίδιων των εκκλησιαστικών οργάνων (π.χ. αντίθεση του ποιμνίου μιας Μητρόπολης προς την εκλογή νέου Μητροπολίτη με απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας).

7. Σ' όλα τα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε και ορισμένα λεπτά προβλήματα που θα γεννούσε οποιαδήποτε μεταβολή του νομικού χαρακτηρισμού της Εκκλησίας της Ελλάδος ως προς το νομικό χαρακτηρισμό κυρίως ορισμένων άλλων χριστιανικών εκκλησιών που κατά μία άποψη είναι ν.π.δ.²³.

8. Περιττεύει, τέλος, να σημειωθεί ότι οποιαδήποτε συνταγματική μεταβολή στο κεφάλαιο των σχέσεων κράτους και εκκλησίας θα είχε ως άμεση αλλά όχι αυτόματη συνέπεια τη μεταβολή και την αποκάθαρση μιας πολυδαιδαλης, αποσπασματικής και βαθύτατα ριζωμένης κοινής νομοθεσίας, η οποία ακόμη και τώρα πάσχει από αντισυνταγματικότητες, γιατί προσβάλλει σε μερικές περιπτώσεις τη θρησκευτική ελευθερία των μη ορθόδοξων χριστιανών.

9. Υπάρχει, βέβαια, θεωρητικά και η άλλη εκδοχή: Ο χωρισμός κράτους και εκκλησίας μέσα από την αναθεώρηση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων να οδηγήσει στη διασφάλιση της αυτονομίας της εκκλησίας της Ελλάδος με τη ρητή κατάργηση της ρυθμιστικής αρμοδιότητας του κοινού νομοθέτη (άρθρ. 3 παρ. 1 και 72 παρ. 1 Σ). Αυτό θα σήμαινε πως η επικρατούσα θρησκεία ή πάντως η εκκλησία της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού θα έμενε έξω από τη ρυθμιστική αρμοδιότητα και την ευθύνη του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη.

23. Βλ. κυρίως *K. Βαβούσκο* δ.π (υποσ. 1), σελ. 97 επ. (όπου και παραπομπή σε άλλες μελέτες του ίδιου), *Δ. Σαλάχα*. Η νομική θέσις της ~~καθολικής~~ εκκλησίας εν τη ελληνική επικρατεία. 1978, σελ. 157. *Σπ. Τρωιάνο*. Η νομική υπόστασις της Λατινικής Αρχιεπισκοπής των εν Αθήναις Καθολικών ΝοΒ 1983, σελ. 485 επ. Αντίθετος ο *Γ. Λιλαίος*, δ.π. (υποσ.1) σελ. 172 επ.

Υπό την εκδοχή αυτή ο χωρισμός εκκλησίας και κράτους αφενός μεν θα ήταν ετεροβαρής αφετέρου δε θα προϋπέθετε μία βαθιά μεταβολή στη νομική φύση της Εκκλησίας της Ελλάδος και στις σχέσεις της με το ελληνικό κράτος που και πάλι θα αναζητούσε τη θεμελίωσή της στο Σύνταγμα, σε ένα ειδικό συνταγματικά status. Θα είχε δηλαδή «πολιτειοκρατική» μήτρα.

10. Δεν θα ήταν, νομίζω, παρακινδυνευμένο να διαπιστώσει κανείς, ύστερα από όσα σημειώθηκαν, ότι ο χωρισμός κράτους και εκκλησίας ως κατάργηση ή ως έντονος περιορισμός της ρυθμιστικής αρμοδιότητας του κοινού νομοθέτη είναι αν όχι αδύνατος πάντως εξαιρετικά δυσχερής. Οποιαδήποτε σχετική κίνηση μπορεί να προκαλέσει νομικά προβλήματα περισσότερα και οξύτερα από αυτά που θα φιλοδοξούσε να επιλύσει.

11. Και όλα αυτά χωρίς να συνυπολογισθεί το βάρος της Ιστορίας και της παράδοσης όπως επίσης και χωρίς να συνυπολογισθεί η δεδομένη αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη να ρυθμίζει τον τρόπο άσκησης και να εγγυάται την απόλαυση της θρησκευτικής ελευθερίας των μη ορθοδόξων²⁴. Αρμοδιότητα που περιλαμβάνει στην εμβέλειά της και την οριοθέτηση της δράσης του μεγαλύτερου θρησκευτικού οργανισμού της χώρας σε σχέση με τις άλλες θρησκείες, και τα άλλα δόγματα.

IV. Μια λανθάνουσα καινοτομία στη συνταγματική θεμελίωση των αυτοκεφάλου;

1. Στο Σύνταγμα του 1975/86 το πιο έντονο ίσως παράδειγμα της σημασίας που έχει η συνταγματική τυποποίηση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας εντοπίζεται στη συνταγματική θεμελίωση του αυτοκεφάλου της εκκλησίας της Ελλάδος (άρθρ. 3 παρ. 1).

Αν συγκρίνει κανείς τη νομοτεχνική κατάστρωση του άρθρου 3 Σ. 1975/86 με τη νομοτεχνική κατάστρωση του άρθρου 1 Σ. 1927 και του άρθρου 2 Σ. 1952, δηλαδή με τα Συντάγματα που τέθηκαν σε ισχύ μετά την απελευθέρωση των «Νέων Χωρών», καταλήγει σε μερικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα που δεν έχουν προσεχθεί τόσο όσο θα έπρεπε:

Από τη γραμματική διατύπωση του άρθρ. 3 παρ. 1 του Συντάγματος συνάγεται ότι η *Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος*

24. Βλ. τελείως ενδεικτικά, *Αρ. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα α'—ατομικές ελευθερίες*, 1982, σελ. 248 επ., 256 επ.

που «είναι αυτοκέφαλη» και «διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργείᾳ Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο καταστατικός χάρτης της εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της ΚΘ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928» είναι η Εκκλησία της Ελλάδος συνολικά και όχι μόνο η Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος που ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη με πολιτειακή πράξη το 1833, και αναγνωρίσθηκε ως αυτοκέφαλη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με τον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850.

Το γεγονός πως το άρθρο 3 παρ. 1 αναφέρεται στην Εκκλησία της Ελλάδος που περιλαμβάνει και τις Μητροπόλεις των Νέων Χωρών φαίνεται καθαρά από τη μνεία στο άρθρο 3 παρ. 1 Σ. της συνοδικής Πράξης του 1928. Η πράξη αυτή αφορά τη διοίκηση των Μητροπόλεων των νεων χωρών και αν το άρθρο 3 παρ. 1 Σ. χαρακτήριζε ως αυτοκέφαλη μόνο την παλιά Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος δεν θα υπήρχε λόγος να μνημονευθεί η Συνοδική Πράξη του 1928 που αφορά πάντως (όπως θεωρεί η νομολογία του ΣτΕ) τον τρόπο συγκρότησης της Δ.Ι.Σ της Εκκλησίας της Ελλάδος (που περιέχει και τις Μητροπόλεις των νέων χωρών). Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από την επιφύλαξη υπέρ του καταστατικού χάρτη που περιλαμβάνει το άρθρο 3 παρ. 1 Σ. 1975/86. Ο καταστατικός χάρτης είναι ο καταστατικός χάρτης που ρυθμίζει συνολικά την οργάνωση και λειτουργία της Εκκλησίας της Ελλάδος, παρότι ο ν. 590/77 αναφέρεται σ' αυτήν την εσωτερική διαίρεση της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας.

Οι ερμηνευτικές συνέπειες που επιφέρει η νέα αυτή νομοτεχνική κατάστρωση του άρθρ. 3 παρ. 1 ως προς τη συνταγματική θεμελίωση του αυτοκεφάλου γίνονται σαφέστερες από την αντιδιαστολή που υπάρχει ανάμεσα στη γραμματική διατύπωση της παραγράφου 1 του άρθρου 3 που αναφέρεται στην εκκλησία της Ελλάδος συνολικά και της γραμματικής διατύπωσης της παραγράφου 3 του ίδιου άρθρου που εξαρτά την τυχόν μεταβολή του γλωσσικού τύπου της Αγίας Γραφής από προηγούμενη έγκριση αφενός μεν της «Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος» αφετέρου δε της «Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη». Στο σημείο αυτό δύο ερμηνευτικές εκδοχές είναι δυνατές: είτε ότι η αυτοκέφαλη εκκλησία της Ελλάδος είναι αυτή που περιλαμβάνεται στην παράγραφο 1 είτε ότι ειδικά για το ζήτημα του γλωσσικού τύπου της Αγίας Γραφής δεν είναι αρμόδια τα όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος, αλλά της παλιάς αυτοκέφαλης εκκλησίας της

Ελλάδος που δεν έχει δύμας ιδιαίτερα όργανα. Απομένει έτσι κατά τη γνώμη μου μόνο η πρώτη εκδοχή που ενισχύει το συμπέρασμά μας πως κατά τρόπο λανθάνοντα έχει μεταβληθεί με το Σύνταγμα του 1975/86 η συνταγματική θεμελίωση του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Μ' άλλα λόγια, η ορθόδοξη εκκλησία της Ελλάδος που διοικείται σύμφωνα με τους δρους της πατριαρχικής και συνοδικής πράξης του 1928 δεν είναι η αυτοκέφαλη εκκλησία του 1833 και του 1850. Συνεπώς στο άρθρο 3 παρ. 1 τα συνταγματικά δεδομένα φαίνεται να υπερβαίνουν τα εκκλησιολογικά δεδομένα, γιατί, βέβαια, δεν υπάρχει εκκλησιαστική πράξη, που να αναγνωρίζει το αυτοκέφαλο της «Εκκλησίας της Ελλάδος». αντίθετα η εκκλησιαστική διοίκηση των νέων χωρών έχει παραχωρηθεί —όπως είναι γνωστό— «επιτροπικώς» στην παλιά Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.

2. Το πρόβλημα δεν λύνεται ούτε από την παρ. 2 του άρθρου 3 Σ. 1975/86 που αναφέρεται στο εκκλησιαστικό καθεστώς «που υπάρχει σ' ορισμένες περιοχές του κράτους» και το οποίο διατηρείται. Από τη συστηματική ερμηνεία των παραγράφων 1 και 2 του άρθρου 3 συνάγεται ότι η παρ. 2 αναφέρεται στην Κρήτη και τα Δωδεκάνησα και όχι, βέβαια, στις «Νέες Χώρες» για τις οποίες μεριμνά η Συνοδική Πράξη του 1928.

Άλλωστε, στο Σύνταγμα του 1927 είχε περιληφθεί ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 1 που αναφερόταν στο εκκλησιαστικό καθεστώς της Κρήτης και των νέων χωρών²⁵, επίσης, υπό το άρθρο 2 του Συντάγματος του 1952 είχε τεθεί ερμηνευτική δήλωση που αναφερόταν στην εκκλησιαστική κατάσταση των «Νέων Χωρών»²⁶. Τώρα, το άρθρ. 3 παρ. 2 Σ. 1975/86 κάνει λόγο για «ορισμένες περιοχές του κράτους» και δεν αναφέρεται πια στις «Νέες Χώρες» γιατί η εκκλησιαστική τους κατάσταση ρυθμίζεται στην προηγούμενη παράγραφο.

3. Τα συνταγματικά δεδομένα γίνονται ακόμη πιο περίπλοκα και ακόμη πιο πρωτότυπα ως προς την κατοχύρωση του αυτοκεφάλου, αν συνυπολογίσουμε ότι μετά την έκδοση της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης του 1928, του ν. 3615/1928, με τον οποίο κυρώθηκε η παραπάνω πράξη και του

25. «Εις την αληθή έννοιαν του άρθρου 1 δεν εντάσσεται η εν ταῖς Νέαις Χώραις καὶ τῇ Κρήτῃ υφισταμένη εκκλησιαστική κατάστασις».

26. «Εις την αληθή έννοιαν του άρθρου δεν αντίκειται η εις τας Νέας Χώρας Εκκλησιαστική κατάστασις».

κωδικοποιημένου νόμου 5438/1952, το πρώτο ελληνικό Σύνταγμα το οποίο μνημονεύει την πράξη του 1928 είναι το ισχύον Σύνταγμα του 1975/86. Έτσι για πρώτη φορά ρυθμίζεται σε επίπεδο συνταγματικών διατάξεων το ζήτημα της συγκρότησης της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας και της Δ.Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος, ρυθμίζεται δηλαδή ο βασικός διοικητικός θεσμός της εκκλησίας της Ελλάδος συμπεριλαμβανομένων των νέων χωρών και όχι μόνο της παλιάς αυτοκέφαλης εκκλησίας της Ελλάδος.

Υπό την έννοια, άρα, αυτή η εκκλησιαστική κατάσταση των νέων χωρών όπως και το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Ελλάδος φαίνεται να θεμελιώνεται νομικά μόνο στο Σύνταγμα και στην πράξη του 1928 στο μέτρο που σ' αυτή παραπέμπει το ίδιο το Σύνταγμα (έστω μόνο για τον τρόπο συγκρότησης της Δ.Ι.Σ., σύμφωνα με τη νομολογία του ΣτΕ). Άρα δεν φαίνεται να τίθεται πλέον ζήτημα ούτε ως προς τη χρονική σειρά ούτε ως προς τη νομική σχέση που συνδέει την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928 με το ν. 3615/1928 και στη συνέχεια με τον κωδ. ν. 5438/1952²⁷ γιατί το ζήτημα αυτό τέμνεται πλέον σε επίπεδο συνταγματικών διατάξεων.

4. Η αναντιστοιχία αυτή ανάμεσα στη συνταγματική και στην εκκλησιαστική θεμελίωση του αυτοκεφάλου της εκκλησίας της Ελλάδος δεν φαίνεται να έχει πρακτική σημασία και δεν ισχυρίζομαι ότι είναι προϊόν μιας συνειδητής επιλογής του συντακτικού νομοθέτη. Άλλωστε η νομοτεχνική αυτή κατάστρωση φαίνεται να έχει τις ρίζες της στη διατύπωση του άρθρου 1 του δικτατορικού συνταγματικού κειμένου του 1968/1973. Η παρ. 3 του χουντικού κειμένου είναι η ίδια με την παρ. 1 του άρθρ. 3 Σ. 1975 ενώ ίδιο νομοτεχνικό πρόβλημα με την παρ. 1 του άρθρ. 3 Σ. 1975 είχε και η παρ. 2 in fine του χουντικού συνταγματικού κειμένου²⁸.

Τίποτα, όμως, μέσα στο συνταγματικό κείμενο που υπόκειται σε αντικειμενική ερμηνεία δεν είναι τυχαίο ή περιττό. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να βρει σοβαρά επιχειρήματα για να υποστηρίξει μία διορθωτική ερμηνεία του άρθρου 3 παρ. 1 ως

27. Ήλ. για όλα αυτά *K. Βαβούσκο*, δ.π. (υποσ. 1), σελ. 121 επ. και του ίδιου, 'Εγγραφα στοιχείων σχετικά προς την νομοκανονική υπόστασιν των Μητροπόλεων των νέων χωρών. σε: Επιστ. Επετηρίδα σχολής NOE «Χάρισμα εις Δημ. Δελιβάνην». 1977, σελ 83 επ.

28. Δεν υπάρχει δηλαδή διάταξη ή ερμηνευτική δήλωση που να αναφέρεται στο εκκλησιαστικό καθεστώς των Νέων Χωρών.

προς τη θεμελίωση του αυτοκεφάλου έτσι ώστε να εναρμονίσει τα συνταγματικά και τα εκκλησιαστικά δεδομένα²⁹.

Γεγονός, παρόλα, αυτά είναι ότι το Σύνταγμα φαίνεται να ρυθμίζει κυριαρχικά το νομικό status της Εκκλησίας της Ελλάδος έχοντας υπόψη του την ενιαία νομική της μορφή και όχι την ιστορική και εκκλησιολογική της διαίρεση σε αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος και μητροπόλεις των νέων χωρών. Επιπλέον δε η ίδια η εκκλησία της Ελλάδος από ό,τι γνωρίζω, δεν αντέδρασε ποτέ σ' αυτή τη νομοτεχνική κατάστρωση του άρθρου 3 παρ. 1 Σ.

Θεωρώ, επομένως, ότι η συνταγματική θεμελίωση του αυτοκεφάλου είναι μία ισχυρή ερμηνευτική ένδειξη που υποστηρίζει όσα προαναφέραμε για τη σημασία της συνταγματικής τυποποίησης των σχέσεων κράτους και εκκλησίας.

VI. Τελικές παρατηρήσεις: Προτεραιότητα της νομικής ή της εκκλησιολογικής προσέγγισης κατά την ερμηνεία των σχετικών συνταγματικών διατάξεων;

1. Το μείζον θεωρητικό ζήτημα που υφέρπει σ' όλες τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν είναι βέβαια ένα πρόβλημα μεθόδου ερμηνείας των σχετικών συνταγματικών διατάξεων. Μ' άλλη διατύπωση μπορούμε να πούμε ότι το καίριο αλλά υπολανθάνον ερώτημα είναι αν οι διατάξεις του άρθρου 3 που ανήκουν στο ενιαίο τυπικό Σύνταγμα του 1975/86 υπακούουν στις μεθοδολογικές αρχές της ερμηνείας του Συντάγματος³⁰ ή αν αξιώνουν μία ιδιαίτερη ερμηνευτική προσέγγιση που θα σέβεται ή θα προτάσσει το θεολογικό και εκκλησιολογικό περιεχόμενο των όρων που χρησιμοποιούνται στο συνταγματικό κείμενο (π.χ. «Ιεροί αποστολικοί και συνοδικοί κανόνες και ιερές παραδόσεις», «αυτοκέφαλη» κ.ο.κ.).

29. Β. τις σκέψεις των *Αρ. Μάνεση - Κ. Βαβουόσκον*, δ.π. (υποσ. 1), σελ. 206. Ο Σπ. Τρωάνος, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 9697 θεωρεί ότι η διατύπωση του άρθρ. 3 παρ. 1 Σ. οφείλεται σε παραδρομή.

30. Βλ. τελείως ενδεικτικά από την πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία, Α. Θ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, 1985, σελ., 148 επ., *A. Manitákης*. Η νομική φύση και ο πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος. ΤοΣ 1985, σελ. 476 επ., *E.B. Beniçélos*, Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ νομικής δογματικής και επιστημολογικής ειλικρινείας, ΝοΒ. 1986, σελ. 1529 επ., και φυσικά την παλαιότερη βασική μελέτη του Θ. Τσάτσου. Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω (ανάτυπο από τον Β' τόμο της Επετερίδος Επιστ. Ερευνών Πανεπ. Αθηνών), 1970. Από την αχανή διεθνή βιβλιογραφία βλ. την κλασική συλλογή μελετών των *R. Dreiger-F. Schwiegmann* (επιμ.) *Probleme der Verfassungsinterpretation*, 1976.

2. Η βασική διαπίστωση πως οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας είναι νομικές σχέσεις και μάλιστα σχέσεις συνταγματικά τυποποιημένες έχει ως άμεση και αυτονόητη συνέπεια κάθε σχετική έννοια που περιέχεται στο Σύνταγμα να μετατρέπεται σε νομική έννοια που διαθέτει κανονιστικό περιεχόμενο.

Αυτό δεν αποκλείει βέβαια να θεωρηθούν³¹ ορισμένες από τις έννοιες αυτές ως «τεχνικές» με καταρχήν αποσαφηνισμένο θεολογικό ή εκκλησιολογικό περιεχόμενο. Και αυτές, όμως, δεν παύουν να είναι σε τελική ανάλυση έννοιες νομικές υποκείμενες στους κανόνες της νομικής ερμηνείας και πιο συγκεκριμένα στις ιδιαίτερες επιστημολογικές και μεθοδολογικές προδιαγραφές της ερμηνείας του Συντάγματος.

Διαφορετικά θα είμαστε αναγκασμένοι να δεχθούμε την ύπαρξη παραπομπών θεολογικού και εκκλησιολογικού περιεχομένου που διασπούν την αρχή του ενιαίου Συντάγματος χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένα και σαφή κείμενα, τα οποία παρόλα αυτά εισέρχονται στη δέσμη των διατάξεων αυξημένης τυπικής ισχύος. Ο προβληματισμός αυτός έχει έμμεσα τεθεί στα πλαίσια της γνωστής θεωρητικής και δικαστικής αντιπαράθεσης για τη σχέση των ιερών κανόνων με το Σύνταγμα που έχει καταλήξει στη κλασική διάκριση ανάμεσα σε δογματικούς διοικητικούς κανόνες³².

3. Οι παρατηρήσεις όμως αυτές αφορούν τις έννοιες του άρθρου 3 Σ, γιατί, βέβαια, στα πλαίσια της θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 13 το θεολογικό και γενικότερα μεταφυσικό περιεχόμενο της χριστιανικής διδασκαλίας και πιο συγκεκριμένα το ορθόδοξο δόγμα προστατεύεται απέναντι στην κρατική εξουσία. Αυτό είναι άλλωστε το αμυντικό περιεχόμενο του άρθρου 13. Η προστασία, όμως, κάθε μεταφυσικής αγωνίας, καθε θρησκευτικής ομολογίας και καθε δόγματος εδράζεται σε νομικές έννοιες. Απορρέει μέσα από τη νομική προσέγγιση των εννοιών και των όρων που χρησιμοποιεί το άρθρο 13 Σ και κυρίως μέσα από την οριοθέτηση των νομικών εννοιών «θρησκευτική συνείδηση», «γνωστή θρησκεία» και «λατρεία».

2. Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιτρέπουν ίσως να τοποθετηθεί σ' ένα ευρύτερο μεθοδολογικό και επιστημολογικό πλαίσιο η σχετικά πρόσφατη επιλογή της νομολογίας του ΣτΕ

31. Βλ. ενδεικτικά. Θ. Τσάτσος, ό.π. (υποσ. 30), σελ. 50 επ.

32. Βλ. υποσ. 24.

να θεμελιώνει τη συνταγματική προστασία των δογματικών και των θεμελιωδών διοικητικών I. Κανόνων πρωτίστως στο άρθρο 13 και όχι στο άρθρο 3 Σ³³. Θεμελίωση που είναι ακριβέστερη και ασφαλέστερη όχι μόνο από τη σκοπιά της νομικής μεθόδου αλλά και από τη σκοπιά της δογματικής υπόστασης και του αυτοδιοίκητου της Εκκλησίας της Ελλάδος γιατί οριοθετεί το χώρο της ελεύθερης ύπαρξης και δράσης της.

33. Βλ. τις παρατηρήσεις του A. Μαρίνου, δ.π. (υποσ. 1), σελ. 133 επ.

*Eίναι συνταγματικά ανεκτός
ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας
με τυπικό νόμο;*

Αφ' ότου το κράτος κατέστη κυρίαρχο, η σχέση του προς τις θρησκευτικές κοινότητες, που διαμορφώνεται από τον κρατικό νομοθέτη¹, εμφανίζεται κατά βάση υπό δύο συστήματα: είτε υπό το σύστημα της ιδιαίτερης σχέσης του προς μία θρησκευτική κοινότητα, είτε προς το σύστημα της απόλυτης ουδετερότητάς του απέναντι σε κάθε θρησκευτική κοινότητα². Το δεύτερο σύστημα συνάδει κατ' εξοχήν προς την

1. Βλ. Θ. Δ. Τσάτσο, «Εισήγησις επί των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος», στον τόμο του ίδιου συγγραφέα, Μελέται Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα 1958, σ. 105, ο οποίος υποστηρίζει, ορθά, ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για «αλληθή συναλληλία», ως σύστημα που διέπει τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας στην Ελλάδα, δεδομένου ότι αυτή προϋποθέτει τον απολύτως αυτοτελή και κυρίαρχο χαρακτήρα της πολιτειακής και της εκκλησιαστικής εξουσίας. Στο κυρίαρχο, κοσμικό κράτος η εκκλησιαστική εξουσία δεν μπορεί να θεωρηθεί απολύτως αυτοτελής και κυρίαρχος.

2. Βλ. Ν. Μαρίνο, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήναι 1984, σ. 11 επ. Για τη σχέση κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων και για τα κλασσικά συστήματα που ανέπτυξε η επιστήμη πριν από την εκκοσμίκευση, βλ. κυρίως Χ. Ανδρούτσο, Εκκλησία και Πολιτεία εξ απόψεως ορθοδόξου, εκδ. 2α, Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 7 επ., 9 επ., 20 επ., 23 επ., 27 επ.

αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας³. Τούτο βεβαίως δεν σημαίνει ότι το πρώτο αντίκειται σαφώς στη θρησκευτική ελευθερία⁴.

Στην Ελλάδα το σύστημα σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων είναι το λεγόμενο «σύστημα της κρατούσης πολιτείας»⁵. Ανήκει στην πρώτη από τις δύο κατηγορίες συστημάτων που αναφέρθηκαν: το ελληνικό κράτος έχει ιδιαίτερους δεσμούς προς την «Εκκλησία της Ελλάδος»⁶, οι οποίοι δεν βρίσκουν την έκφρασή τους μόνο στην ιστορία και στη παράδοση⁷ αλλά και στην ισχύουσα νομοθεσία, με τη μορφή προνομίων της Εκκλησίας της Ελλάδος⁸.

Επιστημονικός ορισμός, συνοπτικός και ακριβής, του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας δεν φαίνεται να έχει επιτευχθεί. Χαρακτηριστκή της εννοιολογικής ρευστότητάς του είναι η ακόλουθη διατύπωση: «άποτελεῖ (τό σύστημα) τοῦτο ἔλαιφράν ἀπόκλισιν ἀπό τοῦ ἰσχύσαντος ἐν Βυζαντίῳ συστήματος τῆς συναλληλίας ἡ παραλληλίας, καὶ ἔχει τό κοινόν μετ' ἐκείνου γνώρισμα δτι ἀφίσταται τῶν δύο ἀκραίων συστημάτων, τοῦ τῆς ἐνώσεως Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, ἰσχύσαντος ἄλλοτε ἐν τῇ Δύσει ὑπό τάς μορφάς τῆς ἱεροκρατίας καὶ τῆς Πολιτειοκρατίας ἡ τοῦ Καισαροπατισμού, καὶ τοῦ πλήρους χωρισμού τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τοῦ Κράτους, ἰσχύσντος ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν ταῖς λαϊκαῖς δημοκρατίαις. Ἀλλ᾽ ἀφίσταται ἔτι πλέον καὶ τοῦ συστήματος τῆς δμοταξίας, ἰσχύοντος ἐν Ἰταλίᾳ δυνάμει...συμφωνιῶν...καθ」⁹ δ αἱ σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, ἀνεξαρτήτων καὶ κυριάρχων ἐν τῇ ἴδιᾳ αὐτῶν τάξει, ρυθμίζονται συμβατικῶς...». Ο «ορισμός» αυτός δεν καθορίζει

3. Βλ. S. M. Bates, Religious Liberty, New York/London 1946, σ. 315. E. Fischer, Trennung von Staat und Kirche, Frankfurt M./Berlin 1971, σ. 166, Ανδρούτσο (σημ. 2), σ. 40 επ., Μαρίνο, Η θρησκευτική ελευθερία, Αθήναι, 1972, σ. 93 επ.

4. Βλ. U. Scheuner «Staatskirche», RGG, 3η εκδ., τομ. 6, στ. 314 επ.

5. Ο όρος οφείλεται στον K. Ράλλη, Εγχειρίδιο του Εκκλησιαστικού Δικαίου, τομ. 1, Αθήναι 1927, σ. 14, 20. Κριτική του όρου και σύνδεσή του με το πολιτειοκρατικό σύστημα βλ. στον Φ. K. Σπυρόπουλο, «Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα», Ε.Δ.Δ. 25 (1981), σ. 337.

6. Η Εκκλησία της Ελλάδος αποτελείται από τις ορθόδοξες μητροπόλεις των απλαιών και νέων χωρών, των Ιονίων νήσων, της Ήπειρου και της Θεσσαλίας. Οι μητροπόλεις της Κρήτης (ημιαυτόνομος Εκκλησία της Κρήτης), της Δωδεκανήσου και το Αγιον Όρος δεν ανήκουν στην Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

7. Βλ. K. Μουρατίδη, Σχέσις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήναι 1965, σ. 196 επ., Ph. Sherrard, Δοκίμια για το Νέο Ελληνισμό, Αθήναι 1971, σ. 249 επ.

8. Βλ. κυρίως αντί πολλών Σ. Τρωιάνο, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, β' εκδ., Αθήναι/Κομοτηνή 1984, σ. 91 επ.

9. X. Γ. Σγουρίτσας, Συνταγματικόν Δίκαιον, Τομ. B', Τεύχος A', Αθήναι 1964,

ευθέως τι είναι το σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας, περιγράφει απλώς τι δεν είναι, προϋποθέτοντας μάλιστα τη γνώση των λοιπών συστημάτων. Οι συγγραφείς που ασχολούνται με το ζήτημα αναλύουν βεβαίως το νομικό καθεστώς της Εκκλησίας της Ελλάδος και των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων στη χώρα μας με βάση την εκάστοτε ισχύουσα νομοθεσία.

Αποτελεί, όμως, ερωτάται, κάθε διάταξη της νομοθεσίας για τις σχέσεις κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων αναπόσπαστο τμήμα του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας; Η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική για τον λόγο ότι, αφ' ότου για πρώτη φορά (1927) χρησιμοποιήθηκε ο όρος «σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας»¹⁰, η σχετική νομοθεσία τροποποιήθηκε κατ' επανάληψη¹¹, ενώ το σύστημα των σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων στην Ελλάδα εξακολούθει να αποδίδεται με τον ίδιο όρο: «σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας».

Το πιο πάνω ερώτημα πρέπει συνεπώς να αναδιατυπωθεί ως εξής: Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας; Και περαιτέρω, όπερ και συνταγματικά ενδιαφέρον: καθορίζει το Σύνταγμα σύστημα σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων, ώστε να δεσμεύεται ο κοινός νομοθέτης να μην τροποποιήσει τον υφιστάμενο; Ως προς το πρώτο ερώτημα: Το βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας φαίνεται ότι είναι η δημοσίου δικαίου νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Το βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος των χωρισμού κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων, της απόλυτης δηλαδή ουδετερότητας του κράτους απέναντι στις θρησκευτικές κοινότητες, η οργάνωσή τους και η δράση τους ως νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου¹².

Ως προς το δεύτερο ερώτημα: Το Σύνταγμα δεν καθορίζει σύστημα σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων¹³. Ο

σ. 133. Βλ. επίσης *A. I. Σβάλο/Γ. Κ. Βλάχο*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τομ. Α΄, Αθήνα 1954, σ. 30, σημ. 8, με βιβλιογραφικές υποδείξεις.

10. Βλ. πιο πάνω, σημ. 5.

11. Πρβλ. της συλλογές νομοθεσίας των *I. Κονιδιάρη/Σ. Τροιάνου*, Εκκλησιαστική Νομοθεσία, Ι. Αθήνα/Κομοτηνή 1984 και *B. Δ. Τζωρτζάτου*, Η καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1967.

12. Βλ. *Μαρίνο* (σημ. 2), σ. 11-13.

13. Ας σημειωθεί ότι το σχέδιο του δικτατορικού Συντάγματος το 1968 ανέφερε ότι «το διέπον τας σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας καθεστώς είναι το της νόμω κρατούσης πολιτείας» (βλ. Εστενογραφημένα Πρακτικά του Νέου Συντάγματος 1968,

λόγος περί συστημάτων είναι λόγος καθαρά επιστημονικός. Καθιστά ευχερέστερη την κατανόηση των σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων στην ποικιλία των μορφών που προσέλαβαν κατά τη μακραίωνη ιστορική διαδρομή τους στα διάφορα κράτη. Συστήματα σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων διαμορφώνει η επιστήμη¹⁴. Σχέσεις κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων διαμορφώνει στο σύγχρονο, κυρίαρχο κράτος, ο νομοθέτης, συντακτικός ή κοινός.

Το ισχύον Σύνταγμα περιέχει διάταξη (άρθρο 13) για τη θρησκευτική ελευθερία, που έχει βασική σημασία για τις σχέσεις κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων¹⁵, στο μέτρο που η θρησκευτική ελευθερία είναι αμυντικό συνταγματικό δικαίωμα όχι μόνο του καθενός ατόμου ξεχωριστά αλλά και των ομάδων (θρησκευτικών κοινοτήτων) συλλογικά: περιέχει επίσης ειδική διάταξη (άρθρο 3) για την Εκκλησία της Ελλάδος, σύμφωνα με την οποία η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία είναι η επικρατούσα θρησκεία και η Εκκλησία της Ελλάδος διοικητικά μεν αυτοκέφαλη και αυτοδιοίκητη, δογματικά δε ενωμένη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και με τις άλλες ομόδοξες Εκκλησίες. Το Σύνταγμα δεν ορίζει ότι η Εκκλησία της Ελλάδος είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου. Στο μέτρο λοιπόν που βασικό χαρακτηριστικό του συστήματος της νόμων κρατούσης πολιτείας είναι η δημοσίου δικαίου νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος και το Σύνταγμα το ίδιο δεν επιβάλλει κάτι τέτοιο¹⁶, το σύστημα της νόμων κρατούσης πολιτείας δεν μπορεί να λεγεθεί ότι είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο, ώστε να αποκλείεται η εισαγωγή του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας.

Η Εκκλησία της Ελλάδος είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου με βάση τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 4 του ν. 590/1977. Για πρώτη φορά καθορίσθηκε νομοθετικά ως νομικό

Εν Αθήναις 1969, σ. 12), η διάταξη όμως αυτή απαλείφθηκε από το τελικό κείμενο. ίσως διότι θεωρήθηκε ότι ο καθορισμός συστήματος σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας δεν πρέπει να αποτελεί αντικείμενο κανόνα δικαίου. Βλ. όμως και την ερμηνεία του Κ. Λ. Γεωργοπούλου, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Τεύχ. Γ', 2α εκδ., Αθήναι 1973, σ. 117.

14. Βλ. *Ανδρούτσο* (σημ. 2), σ. 5.

15. Βλ. *Bates* (σημ. 3), σ. 310, 323, 374, *Scheuner*, «Die Religionsfreiheit im Grundgesetz», DöV, 1967, σ. 585 ΕΠ., *Th. Tsatsos*, «Die verfassungsmäßige Gewährleistung der Religionsfreiheit in Griechenland», FS C. Schmitt, Berlin 1959, σ. 223.

16. Έτσι και ο *Μαρίνος* (σημ. 2), σ. 38: η Εκκλησία της Ελλάδος «είναι εν ιδιόμορφον...νομικόν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, το οποίον εδημιουργήθη...διότι το ηθέλησεν ο πολιτειακός νομοθέτης, μη περιοριζόμενος εις τούτο εκ του Συντάγματος».

πρόσωπο δημοσίου δικαίου με το άρθρο 1 παρ. 4 του δικτατορικού ν.δ. 126/1969¹⁷. Και πριν όμως από το 1969, όπως άλλωστε και σήμερα ακόμη, το Συμβούλιο της Επικρατείας παγίως νομολογεί ότι οι πράξεις των αρχών της Εκκλησίας της Ελλάδος, με τις οποίες εφαρμόζονται διατάξεις της νομοθεσίας, εφ' όσον ανάγονται σε διοικητικά θέματα και είναι εκτελεστές, υπόκεινται στο ένδικο βοήθημα της αιτήσεως ακυρώσεως¹⁸. Συνεπώς η Εκκλησία της Ελλάδος, και πριν ακόμη καθορισθεί από τον νομοθέτη ρητά ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, γινόταν δεκτό ότι αποτελεί διοικητική αρχή, υπό τις πιο πάνω προϋποθέσεις. Εάν όμως αρθούν οι προϋποθέσεις αυτές και κυρίως αν καταργηθεί η σχετική κοινή νομοθεσία, τότε οι πράξεις των οργάνων της Εκκλησίας της Ελλάδος, που ανάγονται σε θέματα διοικητικά, δεν θα υπόκεινται σε αίτηση ακυρώσεως. Και επομένως δεν θα τίθεται, στην πράξη τουλάχιστον¹⁹, ζήτημα και για τις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες.

Το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζει ότι η Εκκλησία της Ελλάδος «...διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργείᾳ Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτήν και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού

17. «Η Εκκλησία της Ελλάδος, αι Ιεραί Μητροπόλεις αυτής...είναι Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου και απολαύουσται των προνομίων του Κράτους, προκειμένου περί των πράξεων, αίτινες ανάγονται αμέσως εις τους πνευματικούς και θρησκευτικούς σκοπούς των». Εάν η φράση «προκειμένου...σκοπούς των» αναφερόταν στα προνόμια της Εκκλησίας και ειδικότερα στα εκ του (τότε) Συντάγματος παρεχόμενα προνόμια, δεν θα προβλημάτιζε. Εάν όμως θεωρηθεί ότι αναφερόταν και στη δημοσίου δικαίου νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος, των Μητροπόλεων κ.λπ., τότε η διάταξη θα αντέκειτο ευθέως στο τότε ισχύον Σύνταγμα που δρίζε στο άρθρο 16 παρ. 2 ότι «πάσα γνωστή θρησκεία είναι ελευθέρα και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό το κράτος και την προστασίαν των νόμων». Με βάση τη διάταξη αυτή, που επαναλάμβανε προϊσχύσαν —και παγιωθέν και στο Σύνταγμα του 1975— δίκαιο, πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι θρησκευτικές κοινότητες, σε σχέση με τις πράξεις τους που ανάγονται σε πνευματικούς, λατρευτικούς και εν γένει θρησκευτικούς σκοπούς, αποτελούν απλώς και μόνον «θρησκευτικές κοινότητες», χωρίς να μπορεί να τεθεί το ζήτημα της νομικής προσωπικότητάς τους. «Πάσα γνωστή θρησκεία είναι ελευθέρα και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων» σημαίνει ότι η συλλογική πραγμάτωση της θρησκευτικής συνείδησης δεν έχει χρείαν να λειτουργήσει με βάση την ικανότητα δημιουργίας νομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Η κοινότητα των πιστών δεν απαιτείται, με άλλα λόγια, να προσλάβει τη μορφή νομικού προσώπου, για να απολαύει συνταγματικής προστασίας.

18. Βλ. αντί πολλών *Μαρίνο* (σημ. 2), σ. 149 επ.

19. Βλ. *Μαρίνο* (σημ. 2), σ. 35, σημ. 17α, σ. 38, σημ. 18α με παραπομπές.

Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928». Το άρθρο 72 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζει ότι «στην Ολομέλεια της Βουλής συζητούνται και ψηφίζονται...νομοσχέδια και προτάσεις νόμων...για τα θέματα (μεταξύ άλλων και του) άρθρου 3...». Από τον συνδυασμό των δυο αυτών διατάξεων συνάγεται ότι ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος πρέπει να είναι τυπικός νόμος και να προέρχεται από την Ολομέλεια της Βουλής. Είναι όμως, ερωτάται, επιβεβλημένη από το Σύνταγμα η θέσπιση Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος ή μήπως από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 3 παρ. 1 και 72 παρ. 1 προκύπτει ότι, εάν ο νομοθέτης θελήσει να θεσπίσει Καταστατικό Χάρτη, τούτο μπορεί μόνον να γίνει με τυπικό νόμο προερχόμενο από την Ολομέλεια της Βουλής; Αποτελεί, με άλλα λόγια, ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος οργανωτικό νόμο, χωρίς τη θέσπιση του οποίου δεν είναι δυνατό να λειτουργήσει η διάταξη του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος;

Οι εκτελεστικοί του Συντάγματος νόμοι διακρίνονται σε οργανωτικούς (ή οργανικούς ή θεσμικούς) νόμους και σε απλώς εκτελεστικούς νόμους. Οι οργανωτικοί νόμοι ρυθμίζουν τη συγκρότηση ή και τη λειτουργία των άμεσων οργάνων του κράτους και γενικότερα την οργάνωση ή και λειτουργία θεσμών που προβλέπονται από το Σύνταγμα. Αποτελούν αναγκαίο συμπλήρωμα του τυπικού Συντάγματος, χωρίς τη θέσπιση των οποίων δεν είναι δυνατή η λειτουργία των άμεσων κρατικών οργάνων και των συνταγματικών θεσμών. Οι απλώς εκτελεστικοί νόμοι, που προβλέπονται ή εξυπακούνται από το Σύνταγμα, είτε θεσπισθούν είτε δεν θεσπισθούν, δεν επηρεάζουν κατ' αρχή την εφαρμογή των αντιστοίχων διατάξεων του Συντάγματος²⁰.

Το άρθρο 3 του Συντάγματος δεν θα επηρεαζόταν από την έλλειψη Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος. Και η Ορθοδοξία θα εξακολουθούσε να είναι επικρατούσα θρησκεία και δογματική ένωση της Εκκλησίας της Ελλάδος με τον Οικουμενικό Θρόνο και τις λοιπές ομόδοξες Εκκλησίες θα υπήρχε και η τήρηση των ιερών κανόνων δεν θα παραβλαπτόταν και το αυτοκέφαλο και το αυτοδιοίκητο δεν θα αναιρούνταν.

Ειδικά για το αυτοδιοίκητο χρειάζεται μια επεξήγηση: η πρόβλεψη για τον καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της

20. Βλ. Α. I. Μάνεση, Συνταγματικόν Δίκαιον. Τομ. Α', Θεσσαλονίκη/Αθῆναι 1967, σ. 284 επ.

Ελλάδος στο άρθρο 3 παρ. 1 το Συντάγματος γίνεται σε αναφορά με τη συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου. Το *minimun* δηλαδή περιεχόμενο του Καταστατικού Χάρτη, που προβλέπει το Σύνταγμα, αφορά στα της συγκροτήσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου. Το Σύνταγμα καθορίζει ότι η Εκκλησία της Ελλάδος διοικείται όχι μόνο από τη Σύνοδο των Αρχιερέων αλλά και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο, η οποία συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της Συνοδικής Πράξης του 1928. Οι ρυθμίσεις των πατριαρχικών και συνοδικών αυτών κειμένων είναι σχεδόν πλήρεις ως προς τη διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος, την οποία εναποθέτουν σε Διαρκή Σύνοδο²¹, χωρίς όμως να καθορίζουν τον αριθμό των μελών της, τη θητεία της κ.λπ. Το Σύνταγμα ορθώς κατέστησε ανώτατο όργανο διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος τη Σύνοδο όλων των Αρχιερέων²². Η Σύνοδος αυτή είναι αρμόδια για κάθε θέμα διοίκησης της Εκκλησίας σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες της και την ιερά παράδοση. Εάν το θελήσει, μπορεί κατά Σύνταγμα να εκχωρήσει αρμοδιότητες στη Διαρκή Ιερά Σύνοδο, σε μια ολιγομελή δηλαδή και ευκίνητη Σύνοδο, τον αριθμό των μελών της οποίας μπορεί να καθορίσει και χωρίς Καταστατικό Χάρτη. Μια τέτοια κατανόηση του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος ενισχύεται από τον σκοπό της διάταξης, που προκύπτει τόσο από την υποκειμενική ερμηνεία²³ όσο και από την αντικειμενική

21. Στον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως όρισε «...ίνα η εν τω Βασιλείῳ της Ελλάδος Ορθόδοξης Εκκλησία... υπάρχη του λοιπού κανονικώς αυτοκέφαλος, υπερτάτην εκκλησιαστικήν αρχήν γνωρίζουσα Σύνοδον διαρκή, συνισταμένην εξ Αρχιερέων, προσκαλουμένων αληλοδιαδόχως κατά τα πρεσβεία της χειροτονίας. Πρόεδρον έχουσαν τον κατά καιρούς Ιεράτατον Μητροπολίτην Αθηνῶν, και διοικούσαν τα της Εκκλησίας κατά τους θείους και ιερούς κανόνας ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως ...» [βλ. Τζωρτζάτο (σημ. 11), σ. 20 επ.]. Στην Συνοδική Πράξη του 1928, με την οποία οι Μητροπόλεις των «νέων χωρών» υπήχθησαν στην «άμεση διακυβέρνηση» της Εκκλησίας της Ελλάδος, ορίσθηκε ότι: «άμεσος...κεντρική και των Επαρχιών τούτων ανωτέρα εκκλησιαστική αρχή αναγνωρίζεται εφ' εξής η εν Αθήναις Ιερά Σύνοδος της Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος, ής συμμετεχουσι και οι Μητροπολίται των Επαρχιών τούτων καλούμενοι εις αυτήν κατ' ίσον αριθμόν προς τους εκ των Επαρχιών της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος προσκαλούμενοι αρχιερείς και κατά τον αυτόν τρόπον και σύστημα και μετά των αυτών δικαιωμάτων.» [βλ. Τζωρτζάτο (σημ. 11), σ. 52 επ.].

22. Για το συνοδικό σύστημα διοίκησης της Εκκλησίας πρβλ. τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στον Ph. C. Spyropoulos, Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, Athen 1981, σ. 64, σημ. 180.

23. Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων των υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής*, Αθήναι 1975, σ. 404, 406 επ., 412 επ., *Πρακτικά*

ερμηνεία της, στην οποία προέβη το Συμβούλιο της Επικρατείας: Ο σκοπός της τελευταίας φράσης του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος («όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου...») είναι να δεσμευθεί ο κοινός νομοθέτης να μην επανεισαγάγει τον κατά καιρούς χρησιμοποιηθέντα θεσμό των «αριστίνδην» συνόδων, συνόδων δηλαδή, τα μέλη των οποίων διορίζει ανεξέλεγκτα η Κυβέρνηση²⁴.

Ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι επομένως ένας απλός εκτελεστικός νόμος, η κατάργηση του οποίου δεν φαίνεται αντισυνταγματική. Τα άρθρα 3 παρ. 1 και 72 παρ. 1 του Συντάγματος έχουν συνεπώς την έννοια ότι, εάν ο νομοθέτης θελήσει να επέμβει στα της Εκκλησίας της Ελλάδος, μπορεί να το πράξει μόνο με τυπικό νόμο, ψηφιζόμενο από την Ολομέλεια της Βουλής²⁵ δεν έχει την έννοια ότι η θέσπιση Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι υποχρεωτική. Με άλλη εκδοχή: το *timītum* περιεχόμενο του Καταστατικού Χάρτη αφορά αποκλειστικά τη συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου. Όστε και αν ακόμη είναι υποχρεωτική η θέσπιση Καταστατικού Χάρτη, το περιεχόμενό του δεν είναι υποχρεωτικό, από το Σύνταγμα, να εκτείνεται πέρα του ζητήματος της συγκροτήσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου.

Το συμπέρασμα της ανάλυσης που προηγήθηκε είναι ότι ο κοινός νομοθέτης δεν δεσμεύεται να καταργήσει τη νομοθεσία για την Εκκλησία της Ελλάδος, με επιφύλαξη μόνον ως προς τη συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου. Η κατάργηση της νομοθεσίας αυτής και κυρίως της δημοσίου δικαίου νομικής προσωπικότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος θα έχει ως συνέπεια ότι το σύστημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας θα γίνει σύστημα χωρισμού.

Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 όχι μόνο δεν απέκλεισε τον χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας αλλ' αντίθετα, καθώς ορθά υποστηρίζεται, δέχθηκε θεωρητικά την ιδέα του χωρισμού και μάλιστα ως επιδιωκτέα αρχή²⁵. Ο χωρισμός μπορεί να

των συνεδριάσεων της Ολομελείας της Βουλής επί των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, Αθήναι 1975, σ. 402 επ., 416 επ.

24. ΣτΕ 3178/1976 [ΤοΣ, 2(1976), σ. 708]. Βλ. επίσης ΣτΕ 545 και 546/1978 και Σ. Τρωιάνο, «Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου Επικρατείας των ετών 1974-1948», Τόμος Τιμητικός του ΣτΕ, Αθήναι/Κομοτινή 1979, σ. 548

25. Βλ. A. I. Μάνεση / K. A. Βαφούσκο, «Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα-Γνωμοδότησις», Νο Β, 23 (1975), σ. 1032, με παραπομπές στις συζητήσεις στη Συντακτική Βουλή του 1975.

πραγματοποιηθεί από τον κοινό νομοθέτη. Θα μπορούσε ενδεχομένως να αντιταχθεί ότι η συνταγματική αναγόρευση της Ορθοδοξίας σε «επικρατούσα θρησκεία» δεν επιτρέπει την εισαγωγή του συστήματος του χωρισμού. Η έννοια της επικρατούσης θρησκείας είναι όμως, όπως δέχονται οι θεωρητικοί στην πλειονότητά τους, καθαρά διαπιστωτική του γεγονότος ότι ο ελληνικός λαός περίπου στο σύνολό του ασπάζεται το ορθόδοξο δόγμα²⁶. Επομένως κανένα συνταγματικό κώλυμα δεν θα είχε ο κοινός νομοθέτης να καταργήσει, εάν το επιθυμούσε, τα προνόμια της κοινής νομοθεσίας υπέρ της Εκκλησίας της Ελλάδος²⁷, τα οποία θεωρήθηκαν ότι συμβιβάζονται με την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας —που επιβάλλει κατ' αρχήν και θρησκευτική ισότητα²⁸— ακριβώς διότι η ορθοδοξία είναι κατά Σύνταγμα «επικρατούσα θρησκεία». Εάν η έννοια της επικρατούσης θρησκείας είναι απλώς διαπιστωτική του ότι η πλειονότητα του λαού ομολογεί την ορθοδοξία, κανένα συνταγματικό εμπόδιο δεν τίθεται στην κατάργηση των προνομίων της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η ίδια η Ορθοδοξία άλλωστε και η Εκκλησία της Ελλάδος δεν «επικρατούν», επειδή έτσι ορίζει το Σύνταγμα, ούτε επειδή σήμερα το σύστημα των σχέσεων τους προς το Κράτος είναι το της νόμων κρατούσης πολιτείας²⁹.

26. Βλ. *Σβάλο-Βλάχο*(σημ. 9), σ. 30. *Σγουρίτσα* (σημ. 9), σ. 128. 153. *Tsatsos* (σημ. 15), σ. 240. *Μαρίνο*, (σημ. 3), σ. 97.

27. Βλ. *Τρωιάνο* (σημ. 8), σ. 92 επ... 94 επ.

28. Βλ. B. Schmidt-Bleibtreu/F. Klein, *Kommendar zum GG*, 3η έκδ., Neuwied/Berlin 1973, σ. 186. W. Hamel, «Glaubens-und Gewissnsfreiheit». Die Grundrechte, έκδ. των K.A. Bettermann / H. C. Nipperdey / U. Scheuner, Τομ. 4, Ήμιτομ. 1, Berlin 1960, σ. 93.

29. Πρβλ. και Δ. Θ. Τσάτσο, «Γενική εισήγηση Μειοψηφίας επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος», ΤοΣ, 1 (1975), σ. 231: «....Προς υπεράσπιση και της εκκλησίας μου και της πίστεώς μου δεν θα έπρεπε να θεωρώ αναγκαία τα νομικά δεκανίκια για να στηριχθεί μια πίστη που υποστηρίζω. Θεωρώ ότι η δύναμη της εκκλησίας και η δύναμη της θρησκείας ευπάρχουν στο συγκεκριμένο τους έργο.»

*Η διοίκηση των Ορθόδοξων
Εκκλησιών*

Όταν το 1962 είχε δημιουργηθεί ζήτημα να παραιτηθεί ο νεοεκλεγμένος αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιάκωβος Βαβανάτσος κι αυτός δεν ήθελε, η κυβέρνηση απείλησε ότι θα ψηφίσει νόμο να μετέχουν και οι λαϊκοί στην εκλογή του αρχιεπισκόπου. Τότε πολλοί του είπαν να παραιτηθεί, μήπως η κυβέρνηση πραγματοποιήσει την απειλή της και αυτό δώσει κακό παράδειγμα και σε άλλες χώρες που έχουν ορθόδοξες εκκλησίες. Αυτοί όμως που έλεγαν αυτά ήταν αμελέτητοι και δεν ήξεραν τι γίνεται στη γειτονιά τους. Το 1972 ο μητροπολίτης Κίτρους Βαρνάβας εξέδωκε ένα βιβλίο με τίτλο «*Oι βασικοί θεσμοί Διοικήσεως των Ορθοδόξων Πατριαρχείων*». Αυτό νομίζω ότι ελάχιστοι το διάβασαν και λιγότεροι το κατάλαβαν. Και όμως αυτό το βιβλίο πρέπει να είναι πολύ διδακτικό για μας. Θα σας δώσω ένα γενικό περίγραμμα για τον τρόπο διοικήσεως των Ορθοδόξων Εκκλησιών εκτός από τη δική μας. Ας χωρίσουμε τις εκκλησίες σε δύο κατηγορίες: σ' αυτές που ανήκουν στο λεγόμενο δυτικό κόσμο και σε όσες ανήκουν στο λεγόμενο ανατολικό, αν και αυτό είναι τελείως σχηματικό.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και η Αρχιεπισκοπή της Κύπρου. Ας έχουμε πρώτα στο νου μας ότι το 1860 εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη οι Εθνικοί ή Γενικοί Κανονισμοί για τη διοίκηση του Πατριαρχείου, οι οποίοι έδωσαν ευρύτατη συμμετοχή στη διοίκηση της Εκκλησίας στους λαϊκούς και αυτοί επέδρασαν και στα άλλα Πατριαρχεία. Και τα τρία πατριαρχεία ας θυμόμαστε ότι ζούσαν σε χώρες μουσουλμανικές και των Ιεροσολύμων τώρα σε ισραηλινό κράτος. Είναι σχετικά ελεύθερα από πολιτικές επιδράσεις και συντάσσουν μόνα τους κανονισμούς τους οποίους επικυρώνουν οι αλλόθρησκες κυβερνήσεις. Στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας σύμφωνα με τον κανονισμό που συντάχθηκε το 1935 ο Πατριάρχης εκλέγεται από εκλογική συνέλευση που αποτελείται από 36 κληρικούς και διπλάσιους λαϊκούς. Στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, αν και είναι μοναχική αδελφότητα, στη σύνοδο υπάρχουν ως μέλη και αρχιμανδρίτες και όχι μόνον επίσκοποι. Σε κάθε κοινότητα υπάρχουν Κοινοτικά τοπικά Συμβούλια και μεικτό συμβούλιο στο Πατριαρχείο με 8 λαϊκά μέλη και 5 κληρικούς που κατ' ουσίαν διοικούν την εκκλησία και την περιουσία της και αποφασίζουν για τον προϋπολογισμό και τον διορισμό αξιωματούχων.

Τα ίδια συμβαίνουν και στο Πατριαρχείο Αντιοχείας. Εκεί υπάρχει Γενικό Κοινοτικό Συμβούλιο που αποτελείται από τη Σύνοδο και λαϊκούς αντιπροσώπους των μητροπόλεων και αυτό νομοθετεί για τα οικονομικά, τα διοικητικά, τα δικαστικά και εκπαιδευτικά ζητήματα του Πατριαρχείου. Πριν λίγα χρόνια ο Πατριάρχης και οι μητροπολίτες εκλέγονταν από συμβούλια κληρικών και λαϊκών, τώρα όμως αυτό καταργήθηκε και εκλέγονται από τη Σύνοδο. Στον κανονισμό του Πατριαρχείου περιλαμβάνονται επίσης διατάξεις για τους ιερείς και τους διακόνους, για την περιουσία των κληρικών και την κληρονομία τους.

Στην Εκκλησία της Κύπρου και οι γυναίκες μετέχουν στην εκλογή του αρχιεπισκόπου και των μητροπολιτών με ειδικούς αντιπροσώπους των κοινοτήτων, που εκλέγονται για το σκοπό αυτό. Η διοίκηση των εκκλησιών στα πατριαρχεία αυτά όπως την περιγράψαμε προήλθε από την επίδραση των Εθνικών Κανονισμών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και από το γεγονός ότι βρίσκονται σε μουσουλμανικά κράτη ανάμεσα σε μουσουλμάνους και αναπτύχθηκαν οι χριστιανικές κοινότητες για τη διοίκηση και τα οικονομικά της εκκλησίας. Οι εκκλησιαστικές κοινότητες φρόντισαν να κρατούν κοντά τους χριστιανούς και ένα στοιχείο να υποκινήσει το δεσμό και το

ενδιαφέρον τους ήταν η άμεση εκλογή των επισκόπων και η έμμεση εκλογή των πατριαρχών.

Ας έλθουμε τώρα στις ανατολικές χώρες. Όπως είναι γνωστό εδώ επικράτησε ο χωρισμός της εκκλησίας από το κράτος και καθεστώτα που πήραν στάση αδιάφορη ή εχθρική απέναντι στην εκκλησία. Δήμευσαν την περιουσία της και έβαλαν ποικίλες απαγορεύσεις στη δραστηριότητά της. Με το πέρασμα του καιρού βρέθηκε τρόπος να χαλαρώσουν οι περιορισμοί και άφηναν στις εκκλησιαστικές αρχές να αναπτύσσουν δραστηριότητα, θεωρούσαν την εκκλησία ως ένα είδος σωματείο που συνέτασσε κανονισμό που επικύρωνε το κράτος. Στους κανονισμούς αυτούς βλέπουμε να συμμετέχει και όλος ο λαός γιατί χωρίς τη συμμετοχή του λαού δεν θα μπορούσε να υπάρξει δραστηριότητα στην εκκλησία, αλλά και η ηγεσία της εκκλησίας ήθελε να έχει και το λαό κοντά της να δίνει δικαιώματα στη διοίκηση ώστε να παρακινούνται και να συμμετέχουν και να βοηθούν γιατί έτσι αισθάνονται την εκκλησία ως κάτι δικό τους. Έτσι σε κάθε διοικητική μονάδα από την ενορία μέχρι το Πατριαρχείο υπάρχουν κληρικολαϊκές διοικητικές μορφές. Στη Βουλγαρία κύριο όργανο διοικήσεως της εκκλησίας είναι η κληρικολαϊκή συνέλευση με εκτελεστικό όργανο το Ανώτατο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Αυτά τα δύο όργανα διοικούν την εκκλησία, διαχειρίζονται τα οικονομικά και τα άλλα ζητήματα. Ο πατριάρχης και οι μητροπολίτες εκλέγονται από κληρικολαϊκές συνελεύσεις με την πλειοψηφία λαϊκών και στην εκλογή του πατριάρχη μετέχουν και ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι.

Στη Ρουμανία υπάρχει η Εθνική Εκκλησιαστική Συνέλευση που αποφασίζει για όλα τα ζητήματα της Εκκλησίας. Τα μέλη της εκλέγονται από τις επαρχιακές συνελεύσεις και στην πλειοψηφία τους είναι λαϊκοί. Στη συνέλευση αυτή μετέχουν και τα μέλη της Συνόδου. Εκτελεστικό και διοικητικό όργανο είναι το Εθνικό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο με 3 μέλη κληρικούς και 6 λαϊκούς που εκλέγονται από την Εθνική Εκκλησιαστική Συνέλευση. Υπάρχουν ακόμη οι ενοριακές συνελεύσεις για κάθε ενορία και ενοριακά συμβούλια με ανάλογο αριθμό ενοριτών. Οι ενοριακές συνελεύσεις συγκροτούν τις επαρχιακές συνελεύσεις με αναλογία μελών 1/3 κληρικούς και 2/3 λαϊκούς. Οι συνελεύσεις αυτές αποφασίζουν για όλα τα διοικητικά και οικονομικά ζητήματα της επαρχίας. Ο πατριάρχης εκλέγεται από εκλογική συνέλευση που αποτελείται από τα μέλη της Εθνικής Εκκλησιαστικής Συνέλευσεως. Οι μητροπολίτες και επίσκοποι από τα μέλη της αντίστοιχης

επαρχιακής συνελεύσεως της επαρχίας που χηρεύει. Και στη Σερβία υπάρχει η ίδια περίπου διάρθρωση με τις κληρικολαϊκές συνελεύσεις. Η μεγαλύτερη είναι η Πατριαρχική Συνέλευση που αποτελείται από τους συνοδικούς, από αντιπροσώπους κάθε επαρχίας, έγγαμους κληρικούς, αντιπροσώπους των επαρχιακών συνελεύσεων και 10 λαϊκούς. Αυτή αποφασίζει για όλα τα ζητήματα της Εκκλησίας. Κάτω από αυτή είναι οι επαρχιακές συνελεύσεις που αποτελούνται από 1 κληρικό από κάθε επαρχιακή επιτροπή και 5 λαϊκά μέλη. Αυτή διοικεί την επαρχία. Και για τις ενορίες υπάρχει η Εκκλησιαστική κοινοτική συνέλευση με 24-60 μέλη που εκλέγονται από τα μέλη της ενορίας.

Στη Ρωσία υπάρχουν οι ενοριακές κοινότητες που δέχονται από το κράτος τον ενοριακό ναό και διορίζουν 3μελή επιτροπή η οποία φροντίζει για το ναό και τα οικονομικά του. Όταν έγινε η εκλογή του πατριάρχη της Μόσχας Ποιμένα, δίπλα σε κάθε εκλέκτορα επίσκοπο καθόταν και ένας λαϊκός αντιπρόσωπος της επαρχίας και ο επίσκοπος έλεγε «ο κλήρος και ο λαός της επαρχίας τάδε ψηφίζει τον Ποιμένα Πατριάρχη». Έτσι οι εκλεγμένοι λαϊκοί αντιπρόσωποι έλαβαν μέρος στην εκλογή του πατριάρχη.

Αυτή είναι μια πολύ σύντομη αναδρομή στον τρόπο διοικήσεως των Ορθόδοξων Πατριαρχείων. Βλέπουμε ότι στα πιο μικρά όργανα διοικήσεως μέχρι τα πιο μεγάλα μετέχουν και οι λαϊκοί και μάλιστα σε μερικά κατά πλειοψηφία. Όπως φαίνεται όχι μόνο δεν φοβούνται τους λαϊκούς αλλά τους θεωρούν στήριγμα της εκκλησίας, όπως είναι κιόλας, γιατί κατάλαβαν ότι η εκκλησία και τα οικονομικά της στηρίζονται στους λαϊκούς και χωρίς αυτούς δεν υπάρχει. Άλλα και άλλος λόγος τους έκανε να δώσουν διοικητικές αρμοδιότητες στους λαϊκούς, όπως γινόταν και στην αρχαία εκκλησία. Οι λαϊκοί ζουν στον κόσμο, ξέρουν καλύτερα από τους κληρικούς τα οικονομικά και διοικητικά ζητήματα και μπορούν με την πείρα τους να βοηθήσουν αποφασιστικά τη διοίκηση της εκκλησίας... Άλλωστε η κληρικοκρατία και ο αποκλεισμός των λαϊκών ή ο περιορισμός τους σε μικρά και ασήμαντα έργα δεν συμφωνεί ούτε με την πρακτική της αρχαίας εκκλησίας, ούτε με όσα συνέβαιναν στην εκκλησία τον καιρό της τουρκοκρατίας. Αυτά που συμβαίνουν στη δική μας εκκλησία επικράτησαν από την αγραμματοσύνη και την αδιαφορία των λαϊκών και των κληρικών.

*Εξασφάλιση προϋποθέσεων
από την πλευρά της Εκκλησίας
για την αναβάθμιση
των σχέσεών της με την Πολιτεία*
(Θεώρηση θεολογική)*

1. Το ζήτημα συνοπτικά

Πληθαίνουν οι ενδείξεις ότι το υφιστάμενο σύστημα σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας δεν έχει πια μέλλον και οδηγεί σε αδιέξοδο. Έτσι, επιτακτικά τονίζεται το αίτημα, οι δύο πλευρές να αναθεωρήσουν και ποιοτικά να αναβαθμίσουν από κοινού και πάνω σε σύγχρονες βάσεις τις σχέσεις τους, ώστε να είναι σε θέση στις μέρες μας να φέρουν εις πέρας την αποστολή τους για χάρη του λαού κατά τον καλύτερο τρόπο.

Ο υπεύθυνος διάλογος και οι διαπραγματεύσεις που είναι απαραίτητο να γίνουν το ταχύτερο, προκειμένου να καταλήξουν σε ένα βιώσιμο νέο σχήμα σχέσεων, προϋποθέτει πολλά, προπάντων από την πλευρά της Εκκλησίας. Αυτή όμως φαίνεται

*Εισήγηση (σε κάπως επεξεργασμένη μορφή) που έγινε κατά την ημερίδα του «Θεολογικού Συνδέσμου» στην αίθουσα Μακεδονικών Σπουδών Θεσ/νίκης την Κυριακή 20 Απριλίου 1986. (Για τεχνικούς λόγους δεν είχε διαβαστεί τότε ολόκληρη).

να μην είναι έτοιμη. Και οι ακριβοί της τίτλοι και η επίκληση της βαρύτιμης ελληνορθόδοξης κληρονομιάς —κτήμα άλλωστε ολοκλήρου του ελληνικού λαού— δεν είναι σήμερα αυτονότητα μεγέθη. Γι' αυτό και δεν είναι εύκολο να μετρήσουν αποφασιστικά υπέρ των θεσεών της, και μάλιστα όταν η Ιεραρχία της θελήσει να κινηθεί με διεκδικητική τακτική.

Αυτό που από την πλευρά της θα βαρύνει κατεξοχήν είναι η ποιοτική της παρουσία. Άλλα αυτή —για πολλούς και διαφόρους λόγους— εμφανίστηκε στο Ελληνικό Κράτος πολύ συχνά προβληματική και προκαλεί σήμερα έντονη δυσπιστία: δυσπιστία που επιτείνεται ακόμη περισσότερο και από το γεγονός ότι στα εκκλησιαστικά πράγματα τον τελευταίο καιρό κερδίζει έδαφος το ογκοδυναμικό στοιχείο παρά το ποιοτικοδυναμικό.

Η Εκκλησία μας χρειάζεται σε βάθος αυτοκριτική, ανασύνδεση με τις ρίζες της, ανακαίνιση και εκσυγχρονισμό των μορφών ύπαρξης, έκφρασης και παρουσίας της. Χρειάζεται ακόμη αναθεωρήσεις, μεταβολές και νέους προσανατολισμούς στον τρόπο επικοινωνίας και δράσης της μέσα στο σημερινό κόσμο, με την αξιοποίηση και κινητοποίηση ολόκληρου του εκκλησιαστικού δυναμικού, ύστερα από νέες φροντίδες για την καλλιέργεια της αυτοσυνειδησίας του. Προσπαθώντας στη ζωή, στη σκέψη και στην πράξη να είναι όντως Εκκλησία του Χριστού, μπορεί να έχει τις προϋποθέσεις για να αρθρώσει πειστικό λόγο στην προσπάθεια δημιουργίας καλύτερων σχέσεων της με την Πολιτεία. Φαίνεται λοιπόν ότι το έργο της αναθεώρησης και ποιοτικής αναβάθμισης αυτών των σχέσεων είναι πρώτιστα και κύρια όχι θέμα διεκδικήσεων αλλά ζήτημα ενδοεκκλησιαστικό.

Για το τί πιο αναλυτικά και συγκεκριμένα μπορεί και πρέπει να γίνει προς την κατεύθυνση αυτή ασφαλώς όλοι έδω μέσα, καθώς και κάθε άλλος ενδιαφερόμενος, έχουμε και γνώση και πείρα και δικαίωμα και χρέος να πούμε και να ενεργήσουμε τα πρέποντα. Η εισήγηση αυτή θα υπενθυμίσει ορισμένα πράγματα και θα επιδιώξει να δώσει μερικά ερεθίσματα για το καλύτερο. Συγκεκριμένα: α) Θα ρίξει μια αποσπασματική κριτική ματιά στα εκκλησιαστικά μας πράγματα όπως έχουν σήμερα. β) Στη συνέχεια θα διατυπώσει μερικούς προβληματισμούς πάνω στην εκκλησιαστική κατάσταση. γ) Με ευρύτερη εκκλησιολογική πλαισίωση και εκτεταμένα θα δώσει έπειτα ιδιαίτερη έμφαση στο αίτημα της υπεύθυνης συμμετοχής των λαϊκών στα εκκλησιαστικά. δ) Τέλος, θα υποδηλώσει προσγειωμένους τρόπους για διέξοδο προς το ζητούμενο.

2. Κριτικές ματιές στη σημερινή εκκλησιαστική κατάσταση

Από όποια πλευρά και αν προσεγγίσουμε τον εκκλησιαστικό χώρο σήμερα θα συναντήσουμε σπουδαία έργα με πνοή και ζωντάνια, αλλά και σοβαρά προβλήματα: στο διδακτικό έργο, στο κηρυκτικό, το θεολογικό, το καθοδηγητικό, το iεραποστολικό, της μαρτυρίας, της ομολογίας, της διακονίας, της οργάνωσης και της διοίκησης γενικά σε όλο το φάσμα της χριστιανικής βίωσης, σκέψης, εκδήλωσης και στράτευσης. Θα μνημονεύσουμε μερικά και θα επιμείνουμε λίγο σε κάποια άλλα.

Ας απαριθμηθούν πρώτα κάποια από τα ευρέως συζητούμενα εκκλησιαστικά προβλήματα: Στοιχεία αυταρχισμού και δεσποτισμού στην ηγεσία της Εκκλησίας. Ανάδειξη κληρικών ερήμην του εκκλησιαστικού λαού, με κριτήρια προβληματικά και με αδιαφανείς διαδικασίες. Γόντρα, υπερβολικές τιμές και προνόμια στον ανώτερο κλήρο. Κηδεμόνευση του λαού και του λεγόμενου «κατώτερου» κλήρου. Δυσπιστία ή και εχθρότητα απέναντι σε πρωθημένες θεολογικές προσπάθειες, προπάντων κατά τα ανοίγματα προς τον κοινωνικό χώρο. Απάθεια και αδιαφορία της κοινής γνώμης για τα εκκλησιαστικά. Κατά το πλείστον αδάπανη και περισσότερο με λόγια τοποθέτηση απέναντι στα μεγάλα προβλήματα που σχετίζονται με την ειρήνη και την κοινωνική δικαιοσύνη στον κόσμο σήμερα. Υπερβολικός τονισμός της σημασίας του μοναχισμού και τάσεις μοναστηριοποίησης της Εκκλησίας. Προβολή ενός ελιτίστικου Χριστιανισμού από την πλευρά νεομοναστικών κύκλων και «προφητικών» θεολογικών παραγόντων. Προβληματικός σεβασμός προς άλλες Εκκλησίες και Ομολογίες, καθώς και απέναντι στις χριστιανικές οικουμενικές προσπάθειες. Τάση για ανακάλυψη και καταγγελία πλανών και αιρετικών διδασκαλιών σε γραπτά ή σε ενέργειες κάποιων που έχουν άλλη ευαισθησία και διαφορετικές εκτιμήσεις και επιλογές.

Ας μεταβούμε τώρα σε μια κάπως εξειδικευμένη επισήμανση και περιγραφή άλλων εκκλησιαστικών προβλημάτων, που μαζί με τα παραπάνω δίνουν την εικόνα σοβαρής εκκλησιαστικής κρίσης, για την οποία όχι σπάνια γίνεται λόγος. Η Εκκλησία λοιπόν δείχνει ότι είναι πολύ πιο πίσω από την εποχή μας στη νοοτροπία, στη γλώσσα επικοινωνίας, στις μορφές οργάνωσης και δράσης της, στην τακτική και τις σχέσεις της, τόσο τις ενδοεκκλησιαστικές όσο και προς τον κόσμο. Παραπέρα, παρατηρείται ότι στρέφεται και βλέπει συνεχώς και σχεδόν αποκλειστικά προς τα πίσω, τάχα προς την παράδοσή της. Μάλλον πρόκειται για φυγή προς το γνωστό και βέβαιο παρελθόν. Ενώ προς τα εμπρός, προς τον Ερχόμενο και προς το

μέλλον οφείλει να βλέπει και να κινείται, κρατώντας με φόβο και τρόμο ό,τι πιο πολύτιμο έχει και ζει μέσα της από το παρελθόν. Πιο πέρα ακόμη, σε κάποια ζητήματα φαίνεται ότι έχει μείνει πίσω και σε σχέση με την αποστολή της. Δεν είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ότι σε όλα δεν ακολουθεί πιστά και με συνέπεια τον Ιδρυτή της. Δείχνει να εξουσιάζει τους ανθρώπους μάλλον παρά να τους διακονεί. Γι' αυτό όλο και πιο συχνά ακούγεται το σύνθημα: «Ιησούς ναι, Εκκλησία όχι»!

Στη συνείδηση των περισσότερων ανθρώπων είναι όχι απλώς διάχυτη άλλα σχεδόν καθοριστική η σύγχυση της Εκκλησίας με τον εξουσιαστικό διοικητικό μηχανισμό της. Αυτός ο μηχανισμός κρύβει αρκετά σήμερα τη θέα του σώματος του Χριστού, και γύρω του τείνει να σχηματιστεί ένας σκληρός ιεροκρατικός φλοιός, απομονωτικός και περιοριστικός της εναισθησίας και της δυνατότητας επικοινωνίας της. Πρέπει να βρούμε το θάρρος να ομολογήσουμε ότι η διοικητική παράδοση της Εκκλησίας είναι η πιο προβληματική και μεταρρυθμιστέα απ' όλες τις άλλες.

Έχει κανείς την εντύπωση ότι οι πιστοί δεν είναι μέλη αλλά υπήκοοι της Εκκλησίας, κάτι που πλήττει την πραγματικότητά της ως αδελφότητας. Οι αιώνες άφησαν στο σώμα της Εκκλησίας κατάλοιπα από τους χώρους των πολιτικών σχημάτων, της οικογένειας, του σχολείου, της ιδιοκτησίας κλπ. Αυτά τα κατάλοιπα δεν επιτρέπουν να ολοκληρωθεί η κατά Χριστόν χειραφέτηση των πιστών και διαιωνίζουν καταστάσεις και σχέσεις λίγο ή πολύ αμφισβητούμενες, όπως ότι οι κληρικοί, ιδιαίτερα οι επίσκοποι, είναι οι μόνοι υπεύθυνοι διαχειριστές όλων των εκκλησιαστικών υποθέσεων¹ κλπ.

Απογοητευτικό και πρόξενο αισχύνης είναι το ζήτημα της μη κατοχυρωμένης συμμετοχής των ελλήνων ορθοδόξων στην εκκλησιαστική οργάνωση και διοίκηση. Σε όλες τις ορθόδοξες Εκκλησίες τα μέλη τους εκλέγουν τουλάχιστον τους εκκλησιαστικούς συμβούλους. Εδώ σε μας καμία προσπάθεια δεν έγινε από την πλευρά της εκκλησιαστικής ηγεσίας για να ισχύσει εκ νέου αυτό το δικαίωμα που καταργήθηκε από τη δικτατορία του Ιω. Μεταξά. Στις περισσότερες ορθόδοξες Εκκλησίες, κατά τρόπο μάλιστα πρότυπο στην Εκκλησία της Κύπρου, μικτά εκλεκτορικά σώματα iερωμένων και λαϊκών εκλέγουν ακόμη και

1. Από τους πιο πάνω χώρους προέρχονται και κάποιοι τίτλοι και προσφωνήσεις όπως: «μητροπολίτης», «υπέρτιμος και ἔξαρχος», «τέκνον», «πάτερ», «δέσποτα» κ.ά.π. Το ότι αυτά λειτουργούν αλλοτριωτικά στις σύγχρονες συνειδήσεις, δεν χρειάζεται να τονιστεί ιδιαίτερα.

επισκόπους, αρχιεπισκόπους και πατριάρχες. Εδώ στον τόπο μας αναφωνούμε απλώς «άξιος!», κατόπιν εκλογής που έκαναν άλλοι τάχα απομέρους μας και για χάρη μας αλλά χωρίς εμάς. Θα ήταν άδικο λοιπόν να πει κανείς ότι η Εκκλησία μας στον οργανωτικό και διοικητικό τομέα —και όχι μόνο σ' αυτόν!— λειτουργεί ολιγαρχικώς; Τα δεδομένα και τα στηρίγματα από την εκκλησιαστική ιστορία και παράδοση δεν επιδέχονται καμιά αμφισβήτηση ως προς την έκταση της δικαιωματικής συμμετοχής των λαϊκών στα της Εκκλησίας. Γι' αυτό και οι υπεύθυνοι της προ πολλού θα έπρεπε να είχαν επαναφέρει και εκ νέου θεσπίσει τη συμμετοχή των λαϊκών σε όλα που αφορούν τη ζωή, οργάνωση, έκφραση και δράση της Εκκλησίας. Η αδικαιολόγητη εμμονή στην άρνηση αυτού του δικαιώματος αποτελεί πολύ σοβαρή εκκλησιολογική παρέκκλιση από το ορθό και πρέπον. Όμως για το σπουδαιότατο αυτό ζήτημα θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω.

Όπως και σε πολλούς τομείς της σύγχρονης ζωής έτσι και στον εκκλησιαστικό η καταναλωτική νοοτροπία και συμπεριφορά αποτελεί φαινόμενο ανησυχητικό. Σημαντικός αριθμός πιστών, εθελοντικά ή στρατευμένοι πνευμάτικα, προσφέρουν αξιόλογες υπηρεσίες στα έργα της Εκκλησίας. Οι περισσότεροι όμως είναι θεατές. «Παρακολουθούν» λ.χ. τη θ. λειτουργία και τις άλλες λατρευτικές εκδηλώσεις χωρίς καν να συμψάλλουν. Συμβουλεύουν και συνεργάζονται, όμως δεν συγ-καθορίζουν ούτε συν-αποφαίνονται συνυπεύθυνα, συναρμόδια και δεσμευτικά. Το εκκλησιαστικό πλήρωμα, στο σύνολό του σχεδόν, είναι στο περιθώριο των ευθυνών της εκκλησιαστικής ζωής. Ανήκει στην Εκκλησία, παρά είναι Εκκλησία. Παίζει το ρόλο του κομπάρσου, είναι αντικείμενο και όχι υποκείμενο ευθύνης στην Εκκλησία και δημιουργικός συμπρωταγωνιστής με βάση τα χαρίσματα του Αγ. Πνεύματος. Το πλέον θλιβερό είναι ότι ανέχεται αδιαμαρτύρητα την περιθωριοποίησή του. Το κληροκρατικό πνεύμα διέπει όχι μόνο μέρος των ιερωμένων αλλά και πολλών λαϊκών, οι οποίοι περιμένουν τα πάντα από τους κληρικούς, είτε γιατί έτσι έχουν διδαχτεί είτε γιατί έτσι είναι βολικότερο, κυρίως όμως γιατί σπάνια ανέλαβαν στην Εκκλησία ευθύνες και αρμοδιότητες κατοχυρωμένες.

Μερικές πρόσφατες ενέργειες της Ιεραρχίας της Εκκλησίας ή μεμονωμένων ιεραρχών², ενέργειες που καλόπιστα θα

2. Λόγου χάρη μεμονωμένες και χωρίς πειστική αιτιολόγηση απαγορεύσεις κηρύγματος από λαϊκούς: συνέδρια κατηχητών με συμμετοχή κληρικών μόνο ο τρόπος αντιμετώπισης της μετάφρασης της Κ. Διαθήκης των «έξι» απαίτηση να

μπορούσαν να νοηθούν ως έκφραση φροντίδας για εκκλησιαστική ευταξία, έγιναν με τέτοιο τρόπο που έδωσε λαβή να γίνει λόγος για «κληρικοκρατική και διοικητική εκκλησιολογία» ή (το βαρύτερο) για παλαιού τύπου «εκβατικανισμό» της Εκκλησίας μας. Αν σ' αυτά προστεθούν τα συχνά κρούσματα κινδυνολογίας καθώς και μισαλλοδοξίας και άκριτης (όχι σπάνια) πολεμικής στάσης και συμπεριφοράς απέναντι σε ιδεολογίες και διάφορα ρεύματα ζωής, σκέψης, δράσης και έκφρασης της πλουραλιστικής εποχής μας, όπως εκδηλώνονται αλλού ή στον τόπο μας, τότε δεν είναι εύκολο να αποκρύψει κανείς την ανησυχία του. Το δε πιο ανησυχητικό είναι ότι καλόπιστη και αυστηρή ή κακόπιστη και άδικη κριτική, ακόμη και πολεμική, εναντίον αρνητικών στοιχείων που σχετίζονται με εκκλησιαστικές καταστάσεις ή ηγέτες της εκλαμβάνονται και καταγγέλλονται ως άρνηση και πόλεμος εναντίον της χριστιανικής πίστης, της Εκκλησίας του Χριστού ή ακόμη και εναντίον του ίδιου του Χριστού, του Θεού γενικότερα.

3. *Προβληματισμοί, δυνατότητες και προοπτικές για διεξόδο*

Οι παραπάνω κριτικές επισημάνσεις και παρατηρήσεις —αποσπασματικές όπως προδηλώθηκε— δεν είναι δύσκολο να εκληφθούν ως ιεροκατηγορίες. Ο εισηγητής πάντως τις νοεί ως ενδοεκκλησιαστική κριτική. ‘Όλοι πονούμε και νοιαζόμαστε —με τον τρόπο του ο καθένας— για ό,τι μας αφορά όλους. Και όλοι ανεξαιρέτως είμαστε συνυπεύθυνοι—έστω και σε διάφορο ο καθένας βαθμό— για όσα τυχόν ελλιπή, προβληματικά ή και απαράδεχτα παρατηρούνται στην Εκκλησία, πανευτυχείς όμως για τα καλά και θεάρεστα. Το αίτημα της αυτοκριτικής και μετάνοιας των μελών της Εκκλησίας για όσα σφάλλουν και τη ζημιώνουν, μαζί με το αίτημα για αυτοδιόρθωση και ανακαίνισή της —μιλάμε πάντοτε για την ανθρώπινη πλευρά της!— είναι στοιχειώδες χρέος εκκλησιαστικής τους ύπαρξης.

Ως προς την αυτοκριτική και μετάνοια: Πρώτιστα και κύρια τα μέλη της Εκκλησίας τις βιώνουν όχι μόνο για το κακό που συνυπεύθυνα έπραξαν, αλλά για τα αγαθά που παρέλειψαν ή που δεν έπραξαν εγκαίρως, ενώ μπορούσαν και έπερπε. Συναισθανόμενα τα σφάλματα, την ανεπάρκεια και την αδυναμία τους επιστρέφουν στη ρίζα τους: στον τριαδικό Θεό και το θέλημά

υπαχθούν οι Θεολογικές Σχολές στην «εκκλησιαστική Αρχή» μονομερής τονισμός διτι οι επίσκοποι είναι «οι φύλακες της πίστεως» υπερβολικές, ανεξέλεγκτες και μισαλλοδοξίες αντιδράσεις με αφορμή ενά επίμαχο βιβλίο της Α΄ Λυκείου κλπ.

του το αγαθό για τον άνθρωπο και για τον κόσμο. Ο Θεός είναι μεγαλύτερος από την Εκκλησία του. Στην κοινωνία της Χριστιανικής Εκκλησίας ο Ιησούς Χριστός είναι το παν, πέρα και πάνω απ' όλα τα σχήματα και τα συστήματα. Αυτός είναι «το θεμέλιο, η δύναμη και η ελπίδα της Εκκλησίας, κριτής της ύπαρξης της και κριτήριο της αλήθειας της», «η κριτική της Εκκλησίας από τα έσω» (J. Moltmann). Εκ νέου συγκέντρωση της Εκκλησίας σ' Αυτόν και το Ευαγγέλιο του σημαίνει εκ νέου μέτρημα της αλήθειας, της γνησιότητας και ποιότητας της παρουσίας της στον κόσμο, πράγμα που σηματοδοτεί νέο ξεκίνημά της.

Ως προς την αυτοδιόρθωση και ανακαίνιση: Μιλάμε σοβαρά γι' αυτές, όταν γίνονται ριζικά και ξεπερνούν τα επισκευαστικά και εξωραϊστικά πλαίσια: όταν επιχειρούνται με τόλμη και σύνεση, αλλά και ύστερα από μελέτη, μεταρρυθμιστικά ανοίγματα. Στην κίνησή της αυτή η Εκκλησία πάντοτε καταφεύγει στο ανοιχτό και δυναμικό αποστολικό της πρότυπο. Και το πρότυπο αυτό βιώθηκε, όπως ξέρουμε, με βάση ό,τι ήταν και όσα φανέρωσε και έδειξε ο Χριστός. Αυτός είναι το «αποφασιστικά και χαρακτηριστικά χριστιανικό» (H. Küng), που μετράει και παραμένει ορόσημο σε όλες τις αυτοδιόρθωτικές και ανακαινιστικές της προσπάθειες. Αυτές πάντοτε υπηρετούν το στόχο: η Εκκλησία να είναι και να γίνεται —κατά το μέτρο του Χριστού, του Ευαγγελίου του και της δυναμικής του αποστολικού προτύπου— χριστιανικότερη, φιλανθρωπότερη, ανοιχτότερη και διαλογικότερη. Όντας και προσπαθώντας να είναι έτσι και τέτοια υπηρετεί αξιόπιστα την υπόθεση του Χριστού για χάρη του ανθρώπου και του κόσμου.

Στοιχειώδεις και σχετικά εύκολες αυτοδιορθωτικές κινήσεις για να είναι ανανεωμένη είναι: το να μελετά και να λαβαίνει σοβαρά υπόψη τα «σημεία των καιρών», η κατά το μέτρο της αλήθειας του Χριστού προσγείωση και προπάντων η για χάρη του ανθρώπου ριζική σχετικοποίηση του νομικού και εξουσιαστικού πνεύματος, που αποτελεί μόνιμο πειρασμό της. Όπως θα γίνει εκτενέστερα λόγος παρακάτω, η Εκκλησία δεν είναι ούτε μπορεί να ασκεί εξουσία. Σώμα διακονίας και συνευθύνης είναι. Και προκειμένου να συντελέσει αποφασιστικά ώστε το εκκλησιαστικό πλήρωμα να περάσει από την καταναλωτική εκκλησιαστική νοοτροπία —από την οποία πάσχει τώρα— στη συμμετοχική, είναι ανάγκη να γίνουν πολλά: ο λαός να ενημερωθεί σχετικά, να διδαχτεί, να εκπαιδευτεί και να ενθαρρυνθεί, ώστε να είναι σε θέση εν ανάγκη να διεκδικήσει και να πιέσει, ώσπου να ανακτήσει το πρωταρχικό και αναφαίρετο αυτό δικαίωμά του. Αυτή η συμμετοχικότητα,

αίτημα αλλά και κατάκτηση του σύγχρονου δημοκρατικού ιδεώδους, δεν αποτελεί για την Εκκλησία νεωτερισμό, αλλά επιστροφή στην αποστολική και πρωτοχριστιανική αντίληψη και πράξη σημαίνει αναβίωση του συνοδικού-δημοκρατικού προτύπου της. Λεπτομερέστερα όμως γι' αυτό ευθύς άμεσως.

4. Η υπεύθυνη συμμετοχή των λαϊκών, ελπίδα για την ανακαίνιση της Εκκλησίας.

Ο εκκλησιαστικός λαός είναι απροετοίμαστος για τα παραπάνω. Οι περισσότεροι ιεράρχες και λοιποί κληρικοί και θεολόγοι είναι προκατειλημμένοι και δεν μελέτησαν ούτε ανέλυσαν σε βάθος το ζήτημα, ώστε να είναι σε θέση να προτείνουν βιώσιμες λύσεις. Ας απομονώσουμε μια εξόχως σημαντική πτυχή του: τις σχέσεις κλήρου και λαού. Από τη σωστή αντιμετώπιση και επίλυση αυτού του προβλήματος έχει να κερδίσει πολλά η ποιοτική παρουσία της Εκκλησίας.

Η σχέση κληρικών και λαϊκών είναι μια πολύ ευαίσθητη πτυχή της εκκλησιολογίας. Αυτή η πτυχή είναι στις μέρες μας επιβαρυμένη με εξελίξεις που δεν θυμίζουν αυθεντική εκκλησιαστική παράδοση. Το κυριαρχικό και εξουσιαστικό επισκοποκρατικό στοιχείο έχει δημιουργήσει ένταση ανάμεσα σε επισκόπους και λοιπούς κληρικούς, επισκόπους, λοιπούς κληρικούς και λαϊκούς. Κάτι έχει αποδιοργανωθεί από το αποστολοπαράδοτο και αυθεντικά παραδοσιακό, αρμονικό, χαρισματικό σχήμα σχέσεων τους. Και δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι παρατηρείται μια αυξανόμενη κληρικοκρατική σκλήρυνση. Κάποιες αλήθειες λειτουργίας του εκκλησιαστικού σώματος έχουν ατονήσει και παρεμπνευτεί. Να τις θυμηθούμε συνοπτικά —και χωρίς αυστηρή συστηματικότητα—, διατυπώνοντας συνάμα το επιτακτικό αίτημα να ξαναζωντανέψουν και να ξαναλειτουργήσουν δημιουργικά.

Ξέρουμε ότι το σώμα της Εκκλησίας έχει χαρισματική διάρθρωση. Κάθε μέλος του είναι φορέας ενός ή περισσότερων χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος, που βρίσκονται σε ενεργό κατάσταση ή σε αδράνεια. Τα χαρίσματα νοούνται ως διακονίες, ως υπηρεσίες των φορέων τους για χάρη του όλου σώματος της Εκκλησίας. Παρά τις οποιεσδήποτε διαφορές των διακονικών χαρισμάτων τους, τα μέλη της Εκκλησίας είναι ίσα και ισότιμα. Είναι αδελφοί υπό τον ένα κοινό Πατέρα και τον ένα Κύριο Ιησού και το ένα κοινό Άγιο Πνεύμα. Κοινά είναι για όλους το Ευαγγέλιο, η πίστη, το βάπτισμα, η ευχαριστία και τα λοιπά μυστήρια: κοινή η ποικίλη χάρη, η κλήση για τελείωση, η ελπίδα, η αγάπη, η πολύμορφη διακονία, η εν Χριστώ

στράτευσή τους στον κόσμο. Τα πάντα είναι κοινά για όλους: ως δωρεά, ως δικαίωμα και ως χρέος.

Όλα τα παραπάνω και πολλά άλλα ακόμη έχουν δωρηθεί σε ολόκληρο το σώμα και στο καθένα μέλος της Εκκλησίας. Το όλο σώμα και το καθένα μέλος είναι καταρχήν διάδοχοι των αποστόλων στη μαρτυρία και την ομολογία της πίστης, στη διακονία και στην ενέργεια ζωής τους, σε όλα. Αμοιβαίως διδάσκουν και διδάσκονται ως «διδάκτοι Θεού» (Ιω 6,45), ακούν και υπακούν. Εκτός από την τέλεση των μυστηρίων και των αγιαστικών πράξεων, που είναι στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κληρικών —απαραιτήτως όμως με την παρουσία και ενεργό συμμετοχή του εκκλησιαστικού πληρώματος— όλα τα μέλη της Εκκλησίας, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας, φυλετικής και κοινωνικής προέλευσης και λοιπών διακρίσεων, έχουν —κατά το χάρισμα και κατά τη δύναμή του το καθένα— μερίδιο όχι μόνο στις απολαβές αλλά και σ' όλες τις ευθύνες μέσα στο εκκλησιαστικό σώμα: α) στο αγιαστικό έργο και το λειτουργικό, β) στο κηρυκτικό, διδακτικό, iεραποστολικό, ποιμαντικό και διακονικό και γ) στο οργανωτικό και διοικητικό. Η ισότητα λοιπόν και ισοτιμία των μελών έχει βαθιές ρίζες και στηρίζεται στην κοινότητα των δωρεών που έλαβαν από το Θεό και στο κοινό χρέος να ανταποκριθούν σ' αυτές αξίωσ.

Με βάση τα παραπάνω πρέπει να τονιστεί με έμφαση ότι η Εκκλησία δεν είναι κοινωνία δύο τάξεων: αρχόντων και υπηκόων, κατεχόντων και ενδέων, προνομιούχων και εξαρτημένων, ωρίμων και ανωρίμων, μυημένων και αμυήτων, γνωριζόντων και αμαθών. Οι προεστώτες και ηγέτες της Εκκλησίας, ιδίατερα οι επίσκοποι, έχουν λάβει διά της χειροτονίας την ειδική iερωσύνη, στην οποία εντάσσεται και η ειδική αποστολική διαδοχή. Η ειδική αυτή iερωσύνη δεν είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη από την iερωσύνη του Χριστού και από τη γενική iερωσύνη, της οποίας μέτοχοι είναι όλα τα μέλη της Εκκλησίας αδιακρίτως. Πέρα απ' αυτό η ειδική iερωσύνη είναι χάρισμα διακονικό, δηλ. δωρεά Θεού γιά χάρη των πιστών και της οικοδομής του σώματος της Εκκλησίας.

Οι προεστώτες λοιπόν της Εκκλησίας δεν είναι στρώμα ηγεσίας μέσα στην Εκκλησία με εξουσία μονόπλευρη. Δεν είναι κύριοι και κυρίαρχοι, αλλά διάκονοι της Εκκλησίας σε ενοριακό και ευρύτερο εκκλησιαστικό επίπεδο. Δεν αποτελούν δομή εξουσίας, αλλά μια ιδιαίτερη δομή ευθύνης και διακονίας. Η αυθεντία τους θεμελιώνεται πάνω στη διακονία τους. Στην κοινότητα της αγάπης, που κατεξοχήν είναι η Εκκλησία, μόνον η περισσότερη διακονία παρέχει περισσότερη αυθεντία, στους

κληρικούς πρώτα αλλά και σε κάθε μέλος της Εκκλησίας.

Αυτό που είναι η Εκκλησία ως σώμα με τα λαϊκά της μέλη δεν προέρχεται από τους προεστώτες της· ούτε αυτό που είναι οι προεστώτες της Εκκλησίας προέρχεται απ' αυτήν και από τα μέλη της. Το είναι, το έργο, η εντολή, η αρμοδιότητα και η δύναμη για την αποστολή και των δύο προέρχονται απευθείας από τον Κύριο της Εκκλησίας. Σ' αυτόν έχουν την κοινή τους προέλευση και όλα τα χαρίσματα και διακονήματα, εξίσου σοβαρά και σπουδαία όλα, ανάμεσα στα οποία και το ιδιαίτερο χάρισμα, η κλήση και αποστολή των κληρικών, που τους δωρήθηκε με τη δύναμη της χειροτονίας μέσα στην Εκκλησία με τη συνέργεια (συναίνεση και συμπροσευχή) του παρισταμένου εκκλησιαστικού πληρώματος. Με βάση αυτό εκτελούν το έργο τους μονίμως, τακτικώς και δημοσίως. Και το έργο τους αυτό, καθώς και η καθόλου θέση τους στην Εκκλησία, γίνεται και είναι μέσα στην Εκκλησία, με την Εκκλησία και για χάρη της και όχι έξω, πέρα και πάνω απ' αυτήν.

Το έτσι νοούμενο έργο και η θέση των κληρικών δεν μπορούν να αγνοηθούν και να παραμεριστούν. Εκκλησιαστική κοινότητα και προεστώτες της αλληλοκαθορίζονται από το εσώτατο είναι τους.

Με σεβασμό και τιμή αλληλοβιοθούνται, αλληλοκρίνονται και αλληλοδιορθώνονται. Κλήρος και λαός είναι ένα σώμα. Η άρρηκτη εν Χριστώ συνάφεια πληρώματος και προεστώτων αποκλείουν μονομερείς ενέργειες που σχετίζονται με όλο το φάσμα ζωής, παρουσίας, έκφρασης και δράσης της Εκκλησίας. Λοιπόν όχι μονόδρομοι λαϊκών χωρίς τους κληρικούς και των κληρικών ερήμην των λαϊκών. 'Οχι μονοκρατορία ή ολιγαρχία ή δικτατορία ή οχλοκρατία του ενός, των λίγων ή των πολλών. 'Οχι οι προεστώτες πάνω από τα λαϊκά μέλη της Εκκλησίας ούτε οι λαϊκοί πάνω από τους προεστώτες. Αλλά αμοιβαίο διδόναι και λαμβάνειν ανάλογα με το χάρισμα, τη θέση και των δύο μερών του ενός, ενιαίου και μη προνομιακού εκκλησιαστικού σύμματος.

'Οταν επικρατούν τέτοιο πνεύμα και τέτοιες σχέσεις, τότε στη θέση της κλειστότητας και της απομόνωσης, της κηδεμόνευσης και του δεσποτισμού, της υπηκοότητας και της εξουσιαστικότητας μπορούν να ανθίσουν αντίστοιχα: η ανοιχτότητα και η αλληλεγγύη, η αδελφικότητα και η διακονία, η ελευθερία και το υπάρχειν για τους άλλους.

Το αποστολοπαράδοτο και αυθεντικό πατροπαράδοτο σχήμα ζωής, οργάνωσης και δράσης της Εκκλησίας είναι το

συν-οδικό. Οι προεστώτες και όλα τα μέλη του πληρώματος: συνγένονται τις δωρεές του τριαδικού Θεού, συμ-προσεύχονται και συλ-λατρεύουν, συμ-μετέχουν σε όλα, συν-κινούνται και συμπορεύονται, συν-αγωνίζονται, συν-ομολογούν, συν-διακονούν, συμ-πάσχουν και συν-αναμένουν τον Ερχόμενο και την επικράτηση του καινούργιου κόσμου του Θεού, της «βασιλείας» του. Αυτό το σχήμα εκκλησιαστικής ζωής, παρουσίας και κίνησης αυτή τη στιγμή είναι παραμορφωμένο και αποδυναμωμένο σε βαθμό απογοητευτικό. Ενώ μέσα στο σώμα της Εκκλησίας υπάρχουν όλες οι δυνάμεις και οι δυνατότητες, αυτό το ίδιο το σώμα είναι αποσυντονισμένο, του λείπει ο γνήσιος εκσυγχρονισμός και η δημοκρατική λειτουργία με βάση την ισοτιμία και συν-οδικότητα όλων των μελών του. Και στον ορίζοντα δεν φαίνεται να κινείται κάτι αξιοσημείωτο για την αποκατάσταση στην πρωταρχικότητά του.

Οι ραγδαίες όμως εξελίξεις σε εθνικό, πανευρωπαϊκό και ευρύτερο διεθνές επίπεδο, καθώς και οι αμείλικτες απαιτήσεις των καιρών δεν θα αφήσουν για πολύ ακόμη ήρεμη και ανέπαφη την ανύποπτη εκκλησιαστική μακαριότητα. Γρήγορα, μελετημένα και αποφασιστικά είναι ανάγκη ηγεσία και λαός της Εκκλησίας να κινηθούν ανανεωτικά. Το σχετικώς εύκολο ξεκίνημα μπορεί να γίνει από τη διοίκηση της Εκκλησίας. Η συμμετοχή των λαϊκών στη διοίκηση αυθόρμητα, εθελοντικά και επικουρικά, όμως ερασιτεχνικά και αδέσμευτα, δεν θα λείψει ποτέ. Ωστόσο σήμερα ολοένα και περισσότερο γίνεται κατανοητό ότι αυτό πια δεν αρκεί. Η συμμετοχή τους, εκκλησιολογικά θεμελιωμένη, πρέπει εκ νέου να κατοχυρωθεί και να θεσμοθετηθεί και νομοκανονικά.

Η ηγεσία της Εκκλησίας έχει χρέος να μελετήσει με κάθε δυνάμενον και να προτείνει την καθιέρωση τοποθέτησης αιρετών λαϊκών μελών στα διοικητικά εκκλησιαστικά πόστα και κέντρα λήψης αποφάσεων. Αυτοί οι εκλεγμένοι λαϊκοί εκπρόσωποι να συμμετέχουν στο εξής μαζί με τους κληρικούς όλων των βαθμών υπό τον επίσκοπο ουσιαστικά στη διοίκηση της Εκκλησίας, καθώς υπείθυνα και με κατοχυρωμένο λόγο και με ψήφο όχι μόνον θα συμ-βουλεύουν και θα συν-εργάζονται, αλλά και θα συν-αποφαίνονται, θα συν-αποφασίζουν και θα συγκαθορίζουν όσα σχετίζονται με τα διοικητικά ζητήματα της Εκκλησίας. Από τη διοίκηση θα ετοιμαστεί ομαλά το έδαφος και για τη συμμετοχή των λαϊκών στην εκλογή των κληρικών καθώς και σε όλα τα ζητήματα λειτουργίας του εκκλησιαστικού σώματος.

Οι παραπάνω προβληματισμοί για αλλαγή νοοτροπίας και

για αναθεωρήσεις, καθώς και οι ζυμώσεις και η δρομολόγηση ενεργειών για θαρραλέα ανακαίνιστικά ανοίγματα και διοικητικές αναδιαρθρώσεις, πιστεύουμε ότι αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις που μπορούν να δώσουν στην Εκκλησία κύρος και άνεση, ώστε να συμβάλει —και στην ανάγκη να απαιτήσει— να γίνει η πρέπουσα και δημιουργική αναβάθμιση των σχέσεων της με την Πολιτεία. Θα κλείσουμε με λίγες προσγειωτικές σκέψεις και προτάσεις.

5. Συγκεκριμένες νύξεις για θετικές ζυμώσεις στον εκκλησιαστικό χώρο.

Πού καταλήγουμε; 'Οπως ειπώθηκε και στην αρχή της εισήγησης, η ποιοτική αναβάθμιση των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας είναι κατεξοχήν ενδοεκκλησιαστικό ζήτημα. Διευκρινίστηκε ότι αφορά όχι μόνο την ηγεσία της Εκκλησίας αλλά όλο τον εκκλησιαστικό λαό. Και για να υπάρξουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις από την πλευρά της Εκκλησίας ως συνόλου είναι ανάγκη να δραστηριοποιηθεί ολόκληρο το σώμα της, για να μπορέσει έτσι να ανταποκριθεί στα αιτήματα των καιρών και να είναι ανανεωμένο και έτοιμο για το άλμα του καθορισμού νέων και αλλιώτικων σχέσεων με την Πολιτεία. Και έτοιμο θα πει: μελετημένες και προωθημένες θέσεις· όχι αναχρονιστικές απαιτήσεις και διεκδικήσεις.

Οι ρεαλιστές και γνώστες των εκκλησιαστικών πραγμάτων θα ρωτήσουν: Μπορούν να γίνουν όλα αυτά —έστω και κάποια μόνον; Και πότε θα γίνουν; Μήπως μάταια περιμένουμε αυτόσουλες μεταβολές στο εκκλησιαστικό σώμα; Σ' αυτά δεν υπάρχει εύκολη απάντηση. Δυστυχώς δεν μπορούμε να αισιοδοξήσουμε. Βέβαια —θα λέγαμε στην κάπως ρομαντική εκκλησιαστική γλώσσα— οι τύχες της Εκκλησίας και οι εξελίξεις στα εσώτερά της δεν εξαρτώνται μόνον από τους λόγους και τα έργα των ηγετών και των λαϊκών μελών της· η Κεφαλή της Εκκλησίας έχει την τελευταία λέξη γι' αυτήν, το δε απροσδόκητο είναι γνωστή και οικεία εμπειρία στη ζωή της πίστης. 'Ετσι, όλα είναι ανοιχτά, πιθανά και ενδεχόμενα για την έκπληξη. Άλλωστε ουτοπία δεν είναι ό,τι δεν έχει «τόπο», αλλά αυτό που δεν έχει ακόμη «τόπο».

Κάποιες εξελίξεις στα εκκλησιαστικά πράγματα δρομολογούνται όχι σπάνια μέσα από μια υπόγεια (κάτω από την εξουσιαστική κρούστα) δυναμική των αφοσιωμένων πιστών. Αυτοί αγαπούν την Εκκλησία του Χριστού όπως είναι και όπως θα μπορούσε να γίνει. Ξέρουν ότι παρά τις όποιες αδυναμίες, μικρές ή μεγάλες ή και απελπιστικές, που παρουσίασε στο

ανθρώπινο στοιχείο της κατά τη διαδρομή της ιστορίας, είναι και παραμένει ο αυθεντικός τόπος της ανάμνησης του Χριστού. Κατεξοχήν μέσα στην εκκλησιαστική κοινότητα —και όχι μόνον από βιβλία, ακόμη κι από τη Βίβλο— γνωρίζουν οι άνθρωποι, και πρώτιστα οι πιστοί, το Χριστό και την υπόθεσή του για χάρη των ανθρώπων και του κόσμου.

Όμως αυτή η αγάπη δεν είναι τυφλή και άπραγη, αλλά κριτική, άγρυπνη και απαιτητική. Με βάση αυτήν μπορεί να τονιστεί με έμφαση: όλα τα μέλη της Εκκλησίας έχουν τα χαρίσματά τους, τις κρίσεις τους, τις απόψεις τους και τις ιδέες τους: τις αγωνίες, τις προτάσεις και τη φαντασία τους. Όμως κάποια απ' αυτά και πολλά άλλα ακόμη μένουν ανέκφραστα, αδρανή και ανεκμετάλλευτα, στο περιθώριο. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η κατάσταση δεν μπορεί να συνεχιστεί άλλο. Πρέπει να βρεθεί διέξοδος.

Είναι ξεκάθαρο ότι μεταβολές στην κορυφή της Εκκλησίας ή με την πρωτοβουλία της ηγεσίας της δεν αναμένονται να γίνουν εύκολα και γρήγορα. Το λόγο έχει η «υπόγεια δυναμική», όπως ειπώθηκε πιο πάνω. Μεθοδευμένες ενέργειες είναι σε θέση να ασκήσουν πίεση στην κορυφή για μεταβολές. Από τους πολλούς συγκεκριμένους τρόπους ενέργειών μερικοί θα μπορούσαν να είναι οι εξής³:

- Όχι ουδετερότητα και σιωπή. Κάθε υπεύθυνο μέλος της Εκκλησίας να λέει ό,τι θεωρεί σωστό για την ανανέωση της Εκκλησίας.
- Αυτενέργεια. Οι μεμψιμοιρίες σπανιότατα ωφελούν. Συγκεκριμένες, μελετημένες και δραστήριες πρωτοβουλίες μπορούν να ανοίξουν δρόμο.
- Συλλογική δράση. Όπως παντού έτσι και στον εκκλησιαστικό χώρο η συσπείρωση των δυνάμεων για το καλύτερο μπορεί να αποδειχτεί αποτελεσματικότερη.
- Ενδιάμεσες λύσεις. Πολύ υψηλοί και άκρως φιλόδοξοι στόχοι είναι κάποτε ανέφικτοι. Μικρά ανοίγματα, επίτευξη μερικών λύσεων, επιδιώξη ρεαλιστικών στόχων προετοιμάζουν το έδαφος για τις μεγάλες μεταβολές.
- Όχι παραίτηση. Είναι ο μεγάλος πειρασμός. Μαζί με την επιμονή και την υπομονή χρειάζεται ελπίδα. Όπου λείπει η ελπίδα, εκεί απουσιάζει και η πράξη.

3. Πρβλ. H. Küng, 200-4 (βλ. βιβλιογραφική σημείωση).

Ας συνοψίσουμε τα κύρια σημεία της εισήγησης:

Σήμερα ζούμε σε έναν αλλιώτικό κόσμο, πλουραλιστικό, όπου πολλά άλλαξαν και μεταβάλλονται με ραγδαίο ρυθμό. Για να ανταποκριθεί η Εκκλησία σωστά σε όλα, αλλά και ειδικά στο θέμα της ποιοτικής αναβάθμισης των σχέσεών της με την Πολιτεία, που εδώ το παρουσιάσαμε από καθαρά ενδοεκκλησιαστική σκοπιά, χρειάζεται να γίνουν ριζικές κινήσεις και ανακατατάξεις στο σώμα της. Μερικές απ' αυτές:

- Βαθύτομη αυτοκριτική, επισήμανση λαθών και αδυναμιών της και αυτοδιόρθωση με το μέτρο του Χριστού και του Ευαγγελίου του.
- Επιστροφή και αναβάπτισή της στις ευαγγελικές, αποστολικές και αυθεντικές παραδοσιακές ρίζες της.
- Εκσυγχρονιμός και εκδημοκρατισμός της οργάνωσης, διοίκησης και της όλης λειτουργίας της.
- Αγωγή και κινητοποίηση του εκκλησιαστικού λαού για συνειδητοποίηση και ενεργό συμμετοχή στη ζωή, τη δράση, τη διοίκηση και τις αποφάσεις της Εκκλησίας (και με ψήφο).
- Ανοίγματα στον κοινωνικό χώρο με ταυτόχρονη νέα μελέτη και ανάλυση των ιδεολογικών και κοινωνικο-πολιτικών δεδομένων, δυνάμεων, τάσεων και κινημάτων.

Με ελάχιστα λόγια: Αυτοκριτική της Εκκλησίας, επανευαγγελισμός, εκδημοκρατισμός και εκσυγχρονισμός, συμμετοχή όλων σε όλα, αναθεωρήσεις και ανακατατάξεις σε σχέση με τον κοινωνικό χώρο.

Κάποια από όλα τα παραπάνω θα μπορούσαν —κλείνοντας— να ειπωθούν και με δανεικούς ποιητικούς αφορισμούς⁴:

«'Οταν ακούς 'τάξη'
ανθρώπινο κρέας μυρίζει».

4. Οδυσ. Ελύτη, Μαρία Νεφέλη, Αθήνα '1984, 108, 75, 78, 87.

Σημείωση. Για την ετοιμασία της εισήγησης λήφθηκαν ελεύθερα υπόψη (ιδιαίτερα για το σημείο αριθ. 4) οι παρακάτω μελέτες: 1) Παντ. Τρεμπέλα, Οι λαϊκοί εν τη Εκκλησίᾳ. Το «Βασιλείου Ιεράτευμα», Αθήναι 1976. 2) Ιω. Καρμήρη, Η θέσις και η διακονία των λαϊκών εν τη Ορθοδόξω Εκκλησίᾳ, «Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών» (τόμ. 51, 1976), εν Αθήναις 1977, 145-169 (και σε ανάτυπο, Αθήναι 1977). 3) Νίκου Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία, τόμ. Β': Έκθεση της ορθόδοξης πίστης, Θεσ/νίκη 1985, 380-501 (ιδιαίτερα: 380-2, 394-5, 400-1, 411-20, 430-7, 440-5 και 489-93). 4) Hans Küng, Wegzeichen in die Zukunft. Programmatisches für eine christlichere Kirche (12 άρθρα), Hamburg 1980 (rororo

«Μια νομοθεσία
εντελώς άχρηστη για τις Εξουσίες
θά τανε αληθινή σωτηρία».

«Το 'κενό' υπάρχει
όσο δεν πέφτεις μέσα του».

«Κάνε άλμα
πιο γρήγορο από τη φθορά».

7375), 13-43, 131-137, 141-161 και 197-204. 5) Jürgen Moltmann, Thesen für die Arbeit und die Aufgabe der Kirche der Zukunft, στο μικρό του τόμο: «Gott kommt und der Mensch wird frei», München 1975, 36-50.

Nέες προοπτικές στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας

*Ta σύγχρονα δεδομένα οργάνωσης της κοινωνίας
και οι απαιτήσεις για μια διακονούσα Εκκλησία*

Κοινωνιολογική θεώρηση

Εισαγωγή

Είναι γνωστό ότι το σχήμα Εκκλησίας-Πολιτείας έλαβε στις μέρες μας μια νέα θεολογική, κοινωνική και πολιτική σημασία, που ουσιαστικά προσδιορίζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές και ιδεολογικές ανακατατάξεις στο διεθνή χώρο. Πρέπει να σημειώσουμε ότι το φαινόμενο των «σχέσεων», παρά την εθνική του ιδιαιτερότητα, δεν έπαυσε ποτέ να αποτελεί μακροκοινωνικό μέγεθος, και ως τέτοιο είναι αδύνατο να παραμείνει έξω από τις διεθνείς μεταβολές. Οι μεταβολές αυτές, ως ένα σημείο, έχουν σχεδόν ομοιόμορφο τρόπο θετικών ή αρνητικών αντιδράσεων. Με άλλα λόγια στο θέμα των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας δεν είναι δυνατό να αναμένουμε εξελικτικά στον ελλαδικό χώρο σημαντικές αποκλίσεις από αντίστοιχες διαδικασίες, που προηγήθηκαν σε άλλες περιοχές του χριστιανικού κόσμου.

Αυτή είναι μόνο μια μετακοινωνιολογική εκτίμηση, που δεν παραβλέπει τις ιδιομορφίες του προβλήματος, αλλά και δεν

είναι σε θέση να αγνοήσει την είσοδο των ιδιομορφιών σε ένα κύκλο συγκριτιστικών τάσεων, που τις προκάλεσαν το φαινόμενο του διεθνισμού, οι παγκοσμιότητες και βέβαια η πρόσφατα επιταχυνόμενη πορεία της εκκοσμίκευσης.

Εξελικτική

Η τελευταία έννοια οριοθετεί μια σειρά κοινωνικών διαδικασιών που χωρίς εμφανείς εξωτερικές μεταλλαγές, σχεδόν αθρυβα, σε παγκόσμια κλίμακα —και με κάποια καθυστέρηση σε εθνική— πέτυχαν μετάβαση από τον τύπο της πατριαρχικής οικογένειας στον τύπο της μικρής «πυρηνικής». Προτιμώ σκόπιμα ως πεδίο παρατήρησης των μεταβολών την οικογένεια, γιατί με τα δεδομένα του φονξιοναλισμού (*Fonctionnalisme*), που προσαρμόζεται θαυμάσια στην κοινωνιολογική ανάλυση, το πεδίο αυτό θεωρείται το πιο πρόσφορο για προβολικές ερμηνείες μεταβολών στο χώρο της Εκκλησίας (η Εκκλησία ως «σῶμα Χριστοῦ», «κιβωτός σωτηρίας», «νοητή ναῦς» και «κοινωνία ἀγίων», είναι μια ιδιότυπη οικογένεια που στηρίζεται στην πνευματική αδελφότητα των μελών, τα οποία αποδέχονται τον ένα «ἐν οὐρανοῖς Πατέρα»). Βέβαια η οικογένεια τοποθετείται σε ιδιάίτερα μικροκοινωνική κλίμακα, και αυτό είναι αναγκαίο, για να μελετηθεί πιο εύκολα η παράλληλη με μακροκοινωνικά μεγέθη, όπως η ολική κοινωνία και το κράτος, εξελικτική πορεία της.

Το γεγονός αυτό μας οδηγεί σε ορισμένες διαπιστώσεις. Τις προηγούμενες μεταβολές συνόδευσαν μακροκοινωνικά προοδευτικές μετακινήσεις της πολιτικής πρακτικής από αυταρχικές σε δημοκρατικές (συλλογικές) μορφές οργάνωσης της εξουσίας. Οι δύο πορείες φαίνεται πως συμπίπτουν χρονολογικά. Φυσικά δεν πρέπει να αγνοθούν οι θεατές και αθέατες πιέσεις της βιομηχανικής επανάστασης, η γρήγορη ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας και βέβαια οι νέες αντιλήψεις για τη ζωή και την οργάνωσή της.

Αμοιβαιότητες

Οι εσωτερικές λεπτομέρειες των μεταβολών αυτών αντιπροσωπεύουν ένα πλήθος αναπροσανατολισμών. Προσέξτε την πορεία. Από την αυτάρκεια της παραδοσιακής οικογένειας στην εξάρτηση από το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον της νέας μικρής οικογένειας. Άμεσο αποτέλεσμα: επαναπροσδιορισμός των σχέσεων των μελών της οικογένειας. Παραμερίζονται οι έννοιες και οι λειτουργίες της αυθεντίας, της εξουσίας και της

υποταγής, και δίνεται έμφαση στην ισοτιμία των μελών. Επακολουθεί προοδευτική σχετικοποίηση της παλιάς ιεράρχησης και τονίζεται η ευθύνη και η ελευθερία του καθενός. Αυτή η μικροκοινωνική πορεία συνδέεται άμεσα με μακροκοινωνικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν και στην περιοχή της πολιτικής θεωρίας και πρακτικής. Είναι αυτονόητο ότι τις μεταβολές αυτές συνδευσαν και νέες αξίες. Ο νέος τύπος κράτους διαφοροποίησε προοδευτικά τη δημόσια από την ιδιωτική ζωή. Στη δημόσια, τοποθετεί τα ενδιαφέροντα που προσδιορίζουν την ιδιότητα του πολίτη, και στην ιδιωτική, τα ενδιαφέροντα που συνδέονται με την ανθρώπινη και προσωπική ιδιαιτερότητα.

Αξίζει να σημειωθεί πως η πρωτοβουλία για τη μετακίνηση αυτή ανήκει στη φιλελεύθερη φιλοσοφία, και ίσως σε κάποιους ενεργητικούς ορθολογισμούς που, ιδιαίτερα στο γαλλικό εθνικό χώρο, γέννησε το ευρύτερο κίνημα του Εγκυκλοπαιδισμού. Μία από τις συνέπειες αυτής της πρωτοβουλίας (θεοφιλανθρωπισμός), κυρίως μετά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, ήταν η αναθεώρηση της βασικής αρχής της πολιτικής θεολογίας, που έκανε λόγο για την προέλευση της κοσμικής εξουσίας. Με τα δεδομένα εκείνα, πηγή της πολιτικής εξουσίας δε θεωρείται ο Θεός ή οποιαδήποτε άλλη υπερβατική αρχή, αλλά ο λαός με τη σημασία της συλλογικότητας των πολιτών.

Η νέα αντίληψη είναι φανερό ότι εκτιμά με απόλυτα εγκοσμιοκρατικά και πολιτικά κριτήρια το πρόβλημα της προέλευσης της εξουσίας. Γι' αυτήν η θρησκευτική πίστη είναι απλά «μια ιδιωτική υπόθεση» με σαφή τον ατομικό της χαρακτήρα και έξω από τα ενδιαφέροντα του κράτους. Σύμφωνα με τις παραπάνω αντιλήψεις η Εκκλησία και πίστη δεν πρέπει να ασκούν επιρροή πάνω στο κράτος; το σχολείο και την κοινωνία. Ο άνθρωπος «είναι» ελεύθερος να πιστεύει σε ό,τι θέλει. Η εφαρμογή της αρχής «η θρησκεία είναι μια ιδιωτική υπόθεση» κατέληξε πάντοτε στην καταπίεση και καταδίωξη της θρησκείας. Άμεσες συνέπειες της τακτικής αυτής ήταν ο προοδευτικός εκφύλισμός της προσωπικής και κοινωνικής ηθικής, η σχετικοποίηση της εθνικής παράδοσης και η εισβολή ξένων ιδεολογιών με επικίνδυνο για την εθνική επιβίωση περιεχόμενο.

Ta δύο επίπεδα

Το παραπάνω περίγραμμα βοηθά να κατανοήσουμε με ποιο τρόπο δημιουργήθηκαν τα σύγχρονα δεδομένα οργάνωσης της κοινωνίας. Έχουμε ήδη κατανοήσει, ότι από το μονοκεντρικό-

ιεραρχικό σχήμα οργάνωσης των κοινωνιών του παρελθόντος εγγίσαμε το πολυκεντρικό-επίπεδο σχήμα οργάνωσης, που μοιραία περιορίζει ή και αμφισβητεί την έννοια της αυθεντίας. Σε τέτοιο κλίμα οι μονοκεντρικές-ιεραρχικές δομές, οπουδήποτε και αν υπάρχουν, στατικοποιούνται, αποσκληρύνονται και χάνουν την επαφή τους με τις ευρύτερες συλλογικότητες. Έτσι κοινωνιολογικά η σχολή του Gabriel La Bras ερμήνευσε το σύγχρονο φαινόμενο διαφοροποίησης της εκκλησιαστικότητας από τη θρησκευτικότητα. Η εκκλησιαστικότητα, ως συνισταμένη της αναφοράς που προσδιορίζεται άμεσα από την ιερότητα του χώρου και φυσικά από τη σχέση του πιστού με το εκκλησιαστικό ιερατείο, φαίνεται να συρρικνώνεται σημαντικά κατά τα τελευταία χρόνια. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται τη στιγμή που δε σημειώνεται αντίστοιχα θεαματική κάμψη της θρησκευτικότητας ως συνάντησης της προσωπικής πίστης και των βιωμάτων στο οριζόντιο επίπεδο των «άλλων» για τελική αναφορά, στη συνέχεια, στο υπερβατικό, στο θεό.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε, ότι η θρησκευτικότητα, ως ποιότητα της ανθρώπινης προσωπικότητας, έχει τη δυνατότητα να μεταλλάσσεται σε εκκοσμικευμένες μορφές - υποκατάστατα, πράγμα που φαίνεται σε όλα τα επίπεδα της πολιτισμικής ζωής, ενώ δε συμβαίνει το ίδιο με την εκκλησιαστικότητα.

Πολυκεντρισμός

Με άλλα λόγια, η οργάνωση της σύγχρονης κοινωνίας απαιτεί, ιδιαίτερα σήμερα, λειτουργία πολυκεντρικών δομών, πιο απλά αποκέντρωση, αφού οι μονοκεντρικές δομές δεν είναι πια σε θέση να ανταποκριθούν στις νέες κοινωνικές συνθήκες και ανάγκες. Ειδικά για την Εκκλησία αυτό δε σημαίνει νεωτερισμό ούτε και καινοτομία, πολύ περισσότερο ούτε και εκκοσμίκευση, αλλά επιστροφή σε ήδη δοκιμασμένο από αυτήν σχήμα οργάνωσης και λειτουργίας, όπως λ.χ. το αρχαίο μητροπολιτικό. Η υιοθέτησή του στο παρελθόν αποδεικνύει όχι μόνο την αυθεντική σύλληψη, από τους μεγάλους Πατέρες της Ορθοδοξίας, του μυστηρίου της Εκκλησίας, αλλά επίσης και την απόλυτη γνώση των προβλημάτων της ανθρώπινης κοινωνικότητας. Και ακόμα, μαρτυρεί την αγωνία για την προσφορά όχι μίας, αλλά της μοναδικής λύσης στο διαχρονικό πρόβλημα οργάνωσης και λειτουργίας της συλλογικότητας. Το σχήμα αυτό, ειδικότερα, συντονίζει σε επίπεδο τοπικής Εκκλησίας την ενότητα του πληρώματός της (κληρικοί και λαϊκοί) και συνειδητοποιεί στα μέλη της την ποικιλία των χαρισμάτων (ευθύνες, προσφορά, αμοιβαιότητες, διακονία). Στο

ίδιο σχήμα κατατείνει ήδη σήμερα, από άλλη κατεύθυνση και για άλλο σκοπό, μέσα στις προοπτικές της καινοτομίας κι όχι της επιστροφής στο παρελθόν, και η δημόσια διοίκηση. Και εδώ οι διαπιστώσεις δε θεωρούνται ιδιαίτερα ευχάριστες, αφού και μετά την καθιέρωση βασικά του συνταγματικού πολυκεντρισμού (εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική εξουσία), δεν έπαυσαν να παρατηρούνται, κι ούτε φυσικά θα εκλείψουν ολότελα, τάσεις και συγκεκριμένες ακρότητες μονοκεντρισμού.

Oι σχέσεις

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο τοποθετείται το πρόβλημα των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας. Στις σχέσεις αυτές δεν είναι δυνατό να περιοριστούν ούτε οι σύγχρονες αντιλήψεις που απορρέουν από σύγχρονες κοινωνικοπολιτικές θεωρίες που διαρκώς εξελίσσονται και μεταβάλλονται, ούτε επίσης οι απαιτήσεις της Εκκλησίας από την Πολιτεία ειδικών προνομίων που γέννησαν ειδικές συνθήκες σχέσεις του παρελθόντος. Οι σχέσεις εκφράζονται στην ιδιόμορφη συνάντηση των δύο θεσμικών περιοχών κατά την εξέλιξη της ιστορικής προοπτικής της εθνικής πορείας. Με άλλα λόγια, εκεί όπου η Εκκλησία παρουσιάζεται ως συντελεστής της εθνικής πορείας, ο νομικός χαρακτηρισμός της ως «νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου» δεν αποδίδει την ουσιαστική της παρουσία ως υποσύστημα στο ευρύτερο σύστημα που αποτελεί η εθνική κοινωνία. Ας σημειωθεί ότι με τα ίδια δεδομένα και η πολιτική εξουσία, που επικυρώνει αυτή τη λεπτή νομική διάκριση-σχέση, είναι επίσης υποσύστημα του ίδιου συστήματος. Όταν, λοιπόν, συνυπάρχει κοινή αναφορά σε κάποιο δεδομένο σύστημα, τότε μεθοδολογικά δεν μπορούμε παρά να αποδεχτούμε τη συλλειτουργία των υποσυστημάτων του, δηλαδή τη συλλειτουργία των θεσμών του συστήματος. Αυτό σημαίνει πως αν διαπιστωθεί στην ιστορία ενός έθνους συλλειτουργία θεσμών για μεγάλα χρονικά διαστήματα, τότε οι θεσμοί αυτοί, σε μια νέα ιστορική φάση, είναι αδύνατο να αυτονομηθούν και να παύσουν να συλλειτουργούν, χωρίς το άμμεσο ενδεχόμενο αρνητικών συνεπειών πάνω στην εθνική πορεία και επιβίωση.

Συλλειτουργία θεσμών

Εδώ χρειάζεται μάλλον μια θεωρητική παρένθεση που αναφέρεται στις διαπιστώσεις από την εφαρμογή της θεωρίας του φονξιοναλισμού πάνω στη λειτουργία των θεσμών. Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις η λειτουργική σπουδαιότητα κάθε θεσμού

κρίνει τη συμμετοχή του στο τελικό αποτέλεσμα, αλλά επίσης και την ομαλή λειτουργία της ολικής κοινωνίας. Έτσι κάθε θεσμός χρειάζεται τη συλλειτουργία των άλλων και δεν είναι δυνατή για μεγάλα χρονικά διαστήματα η εξέλιξη κοινωνίας, από την οποία έχουν αποσπασθεί και δεν επιτρέπεται να λειτουργούν θεσμοί που μαζί της συμπορεύθηκαν στο παρελθόν. Ας σημειωθεί ακόμα ότι σήμερα για τις κοινωνικές επιστήμες δε θεωρείται σοβαρή η άποψη που είχε κάποτε δεχτεί τους κοινωνικούς θεσμούς ως επιβολές των τύπων της εξουσίας. Έχει γίνει από καιρό αποδεκτό πως οι θεσμοί είναι νομιμοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, και η μοναδική παρέμβαση της εξουσίας αφορά την οριοθέτηση των λειτουργικών τους πλαισίων.

Μετά την παρένθεση επιστρέφουμε στον φονξιοναλισμό που, σύμφωνα με τα παραπάνω, φαίνεται ότι προσδίδει και στη θρησκεία λειτουργικό χαρακτήρα και, ανεξάρτητα από ερμηνείες που θα μπορούσαν ίσως να οδηγήσουν σε συζητήσεις για τη σπουδαιότητά της, επισημαίνει την αναγκαιότητα της ύπαρξής της στις ολικές κοινωνίες. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα αναθεώρησης μιας προηγουμένης τακτικής σε διαφορετικά εθνικά και κοινωνικοπολιτικά επίπεδα είναι ιδιαίτερα ενδεικτικά. Όπως είναι γνωστό, το 1904 πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία πλήρης χωρισμός της Εκκλησίας από το Κράτος με τη λήψη μιας σειράς σκληρών μέτρων του δεύτερου σε βάρος της πρώτης. Μετά από περίοδο μισού και παραπάνω αιώνα συνομολογήθηκαν τα πρώτα «κονκαρδάτα» αμοιβαιοτήτων που προοδευτικά οδήγησαν στα διατάγματα 91/1955, 654/1968 και 1024/1983, με τα οποία ουσιαστικά πια η εθνική Εκκλησία επέστρεψε στα επίπεδα συλλειτουργίας με τους πολιτικούς θεσμούς. Το δεύτερο παράδειγμα αναφέρεται στη Σοβιετική Ένωση, όπου το διάταγμα της 5ης Φεβρουαρίου του 1918 επέβαλε το χωρισμό της Εκκλησίας από το Κράτος και την απομάκρυνση του σχολείου από τον έλεγχο της Εκκλησίας. Η πορεία της αντιθρησκευτικής πολιτικής είναι σχετικά γνωστή, αλλά είναι ελάχιστα γνωστή μια σειρά διαταγμάτων, όπως το 1102/1972, το 69/1973, το 85/1973 και ορισμένα άλλα που συνδέονται με τη γνωστή ημισυνταγματική αναθεώρηση του 1972. Η πρακτική πλευρά των διαταγμάτων αυτών μεταφράζεται σε μια σειρά ευεργετικών μέτρων υπέρ της Ορθοδοξίας, που σιωπηρά αναγνωρίστηκε ως «ανεπίσημη θρησκευτική επισημότητα». Στα μέτρα αυτά ανήκουν σειρά οικονομικών παροχών, εγκρίσεις αδειών για ανέγερση νέων ναών, παροχή κινήτρων σε ιστορικές περιοχές για την επαναλειτουργία άλλοτε γνωστών ιστορικών μοναστηριακών συγκροτημάτων και επίσης διακριτική παροχή

διοικητικών διευκολύνσεων για τη λειτουργία εκκλησιαστικών σεμιναρίων.

Η λύση

Μετά την παρένθεση και τις εμπειρικές επισημάνσεις είναι φανερό πως το γνωστό αίτημα του «χωρισμού» χωρίς εκτίμηση μερικών σημαντικών παραμέτρων όπως θεσμική συλλειτουργία, ιδιομορφία πολιτιστικού και εθνικού παρελθόντος, ιδιοσυγκρασία λαού, τύπος οικονομικής οργάνωσης, ακόμα και γεωγραφικό στίγμα, είναι μια αφελής συνθηματολογία που περιέχει μόνον άγνοια και προκατάληψη. Αντίθετα μια αναθεώρηση του σχήματος των σχέσεων δεν μπορεί παρά να επισημάνει ορισμένες ιστορικές υπερβολές που ευνοούν είτε από τη μια είτε από την άλλη πλευρά τάσεις επιστροφής σε μονοκεντρισμούς με τις γνωστές συνέπειες των υπερβάσεων. Ζούμε σε εποχή που η συλλειτουργία των θεσμών απαιτεί σαφή προσδιορισμό των ορίων της δραστηριότητας του καθενός και παράλληλα εξάντληση των περιθωρίων αμοιβαίας συνεργασίας για την προστασία και εξυπηρέτηση του όλου ανθρώπου. Εδώ βρίσκεται η λύση του προβλήματος και η μοναδική προοπτική δικαιώσης της διακονίας της Εκκλησίας.

*Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους
Η περίπτωση της Ισπανίας*

Εισαγωγικά

Η κατάθεση του νομοσχεδίου για τη ρύθμιση των θεμάτων που αφορούν την εκκλησιαστική περιουσία δεν προκάλεσε μόνο τη γνωστή έντονη διαμάχη Πολιτείας και Εκκλησίας, αλλά έφερε στην επικαιρότητα και ένα κριτιμότερο ζήτημα: κατά πόσο δηλαδή θεωρούνται οι «καιροί ώριμοι» για μια ριζική αναθεώρηση, σε θεσμικό επίπεδο, του πλέγματος των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, με στόχο τον πλήρη χωρισμό τους. Το αίτημα αυτό του χωρισμού προβλήθηκε σαφώς από τα κόμματα της Αριστεράς* και από μερίδα του Τύπου**, αλλά τέθηκε, έστω και με ηπιότερο τόνο, και από εκπροσώπους της Ιεραρχίας***.

* Εφημερίδες: ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ 19.3 (δηλώσεις Κάπου), ΑΥΓΗ 20.3 (ανακοίνωση γραφείου Τύπου Κ.Κ.εσ.), ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 21.3 (θέσεις Δ. Δεσσούλα του Κ.Κ.Ε. και Γ. Γιάνναρου του Κ.Κ.εσ.).

** Βλ. αρθρογραφία ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑΣ 16.3 (Γ. Μασσαβέτα), 17.3 (Β. Νέτα), 22.3 (Α. Μανωλάκου), 23.3. (Θ. Καρζή) και ΑΥΓΗΣ 18.3.

*** Βλ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 14.3 (δηλώσεις Μητροπολίτη Χριστόδουλου), ΡΙΖΟΣΠΑ-

Το πρόβλημα δεν επικεντρώνεται στο αν ο διαχωρισμός της Εκκλησίας από το Κράτος μπορεί και σε ποιο βαθμό να δώσει λύση στα εκάστοτε προβλήματα που δημιουργεί η αναγνώριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επίσημης θρησκείας του Κράτους· ούτε εντοπίζεται στην προσπάθεια εξεύρευσης τεχνικής επίλυσης των κατά καιρούς συγκρούσεων. Άλλα αναφέρεται στο κατά πόσο, σύμφωνα με τα Ελληνικά κοινωνικοπολιτικά και πολιτιστικά δεδομένα, ο χωρισμός αυτός μπορεί να θεωρηθεί ως «ώριμο αίτημα» της Ελληνικής κοινωνίας. Αρκεί δηλαδή μια συγκυριακή αντιπαράθεση Εκκλησίας και Κράτους για να δημιουργήσει τη «συνείδηση» της αναγκαιότητας του διαχωρισμού, ή πρέπει να έχει προηγηθεί μια σειρά διεργασιών που θα καταστήσει ιστορικώς αναγκαία μια τέτοια απόφαση;

Η ανάπτυξη που ακολουθεί για την εξέλιξη σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στην Ισπανία και την τελική αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού από το Σύνταγμα του 1978 δεν αποβλέπει να υποδειχτεί ένα πρότυπο αναλογικής επίλυσης. Μπορείν' αποτελέσει όμως δείκτη της πορείας που ακολούθησε η σχέση αυτή σ' ένα έθνος, ώστε η λύση που τελικά εκεί προκρίθηκε να μην είναι απόρριψια στιγμαίας έντασης, αλλ' αποτέλεσμα ενσυνείδητης επιλογής όλων. Μια συγκυριακή πολιτική επιλογή είναι βέβαια δυνατό να παράγει τα ίδια νομικά αποτελέσματα. Λύσεις όμως που επιβάλλονται άνωθεν, είτε εκ μέρους της Εκκλησίας, είτε εκ μέρους της Πολιτείας, και που δεν έχουν γίνει κοινώς αποδεκτές, εξασφαλίζουν μεν το διαχωρισμό, εγκυμονούν όμως πάντοτε κινδύνους διχασμού.

I. Ένα από τα βασικότερα, ταυτόχρονα δε και από τα πιο «ευαίσθητα», προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν κατά την κατάρτιση του Ισπανικού Καταστατικού Χάρτη του 1978 ήταν η μορφή που έπρεπε να λάβει η σχέση Κράτους και Εκκλησίας, ώστε να είναι σύμφωνη με τις βάσεις που έθεσε ο Συνταγματικός Νομοθέτης εκφράζοντας το αίτημα του ισπανικού λαού για ένα δημοκρατικό και εκσυχρονισμένο Κράτος¹.

Αν και τα θέματα της θρησκείας δεν παρουσίαζαν την ίδια

ΣΤΗΣ 22.3 (Συνέντευξη Π. Χατζούδη με Μητροπολίτη Χριστόδουλο), ΠΡΩΤΗ 24.3 (Συνέντευξη Α. Σκιαδόπουλου με Μητροπολίτη Ειρηναίο) και ΑΥΓΗ 24.3 (δηλώσεις Μητροπολίτη Α' Αθημού σε συνέντευξη Τύπου).

1. Βλ. εδάφιο 6 του Προοιμίου του Ισπανικού Συντάγματος, κατά μετάφρ. Β. Πετριτσόπουλου - Ν. Σακκά - Νικολοπούλου: «Το νέο Σύνταγμα της Ισπανίας», περ. «ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ», 1980, σ. 577 επ. Οι διατάξεις του Ισπανικού Συντάγματος του έτους 1978 αποδίδονται όπως μεταφράστηκαν πιο πάνω.

οξύτητα που είχαν στο παρελθόν, η ψήφιση της παρ. 3 του αρθ. 16 του Συντάγματος², ως επιστέγασμα της θεσπισμένης από το ίδιο άρθρο ιδεολογικής και θρησκευτικής ελευθερίας, και στο πλαίσιο της αρχής του αποδογματοποιημένου Κράτους, αποτελούσε εγχείρημα τολμηρό³. Το να διαχωρίσει η Πολιτεία τη θέση της από την Εκκλησία, και μάλιστα την Καθολική, η οποία από αιώνες ασκούσε απόλυτο έλεγχο στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Ισπανίας, δεν ήταν άμοιρο συνεπειών. Η βαρύτητα δε των συνεπειών της νέας αυτής θεώρησης απέναντι στη «δύναμη» που ονομάζεται Καθολική Εκκλησία μπορεί να γίνει αντιληπτή και να αξιολογηθεί όπως και όσο πρέπει, μόνο αν επιχειρηθεί μια ιστορική αναδρομή στο ρόλο που διαδραμάτισε στο παρελθόν η επίσημη Εκκλησία στη ζωή του τόπου και στο τι αντιπροσώπευε κατά την ψήφιση του Ισπανικού Συντάγματος ως πραγματική πολιτική, οικονομική και κοινωνική «δύναμη». Δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι η Εκκλησία, παρ' όλο που θα έπρεπε να εντάσσεται στις «άχροες» δυνάμεις, αντίθετα, ιδιαίτερα στην Ισπανία, όπως θ' αναπτυχθεί στη συνέχεια, αποτέλεσε μια «πραγματική δύναμη» κάθε άλλο παρά ουδέτερη, η οποία άσκησε αποφασιστική επιρροή και παρεμβάσεις κάθε είδους στη διαμόρφωση των πολιτικοοικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της χώρας.

II. Η στροφή που επιχειρείται στην ισπανική Πολιτεία με το Σύνταγμα του 1978 και που αποσκοπεί στην ανεξαρτητοποίηση της τελευταίας από οποιαδήποτε «επίσημη» θρησκεία, ανεξάρτητα αν αυτό τελικά οι πραγματικές συνθήκες το επιτρέψουν και ουσιαστικά, έχει την πηγή και τη δικαιολογητική της βάση στον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισε η Καθολική Εκκλησία, ως θεσμοποιημένη δύναμη, κατά τους τελευταίους τέσσερις αιώνες στη γώρα.

Οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ισπανία διήλθαν τρεις ιστορικές περιόδους, που η κάθε μία, φυσική συνέπεια της προηγούμενης, οδήγησε αναγκαία στο σημερινό μετασχηματισμό τους.

A. Η περίοδος μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από τον Φράνκο

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια της Καθολικής Εκκλησίας να επιβιώσει και να ισχυροποιήσει τη

2. Άρθρο 16§3: «Δεν υπάρχει επίσημο θρησκευτικό δόγμα του Κράτους...».

3. Το θέμα της θρησκείας ήταν το επίκεντρο της διαμάχης και κατά την προπαρασκευή του Σ/1931. Τελικά στο άρθρο 3 του Συντάγματος αυτού διατυπώθηκε ότι «το Ισπανικό Κράτος δεν έχει επίσημη θρησκεία...».

θέση της σε μια χώρα που αποκτά τη θρησκευτική της ενότητα μόλις το έτος 1492, μετά την οριστική της απαλλαγή από την αραβική κυριαρχία. Η θεμελίωση ισχυρής μοναρχίας με καθολικούς μονάρχες αποτέλεσε θετικό υπόβαθρο στην προσπάθειά της αυτή. Ήπαρά δε το γεγονός ότι ανώτατος ρυθμιστής, όχι μόνο των πολιτικών, αλλά και των εκκλησιαστικών πραγμάτων ήταν ο μονάρχης, επί της βασιλείας ιδίως του Φιλίππου του Β' (1556-1598) η Εκκλησία αποκτά ιδιαίτερη δύναμη. Η Ισπανία γίνεται το κέντρο της θρησκευτικής κίνησης, γνωστής ως «Αντιμεταρρύθμισης», η οποία συνδέεται στενότατα με την Ιερά Εξέταση. Η υπέρμετρη δύναμη αστυνόμευση της πνευματικής ζωής, συνέπεια του θρησκευτικού φανατισμού και της τρομοκρατίας της Ιεράς Εξέτασης, οδηγεί, μετά το θάνατο του Φιλίππου του Β', στο να χάσει και η Ισπανία την αίγλη της και η Εκκλησία το κύρος και την καταξίωσή της στη συνείδηση του ισπανικού λαού. Έτσι, από το 1598 οι σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας είναι ασφείς, χαρακτηρίζονται δε από την προσπάθεια να υπερισχύσει η μία επί της άλλης.⁴

Με το να συνδέσει τη μοίρα της πρώτα με τη δυναστεία των Αψβούργων και αργότερα με τη δυναστεία των Βουρβώνων η Καθολική Ιεραρχία αποκόπηκε περισσότερο από το λαό. Βαθμιαία έγινε το όργανο της άρχουσας τάξης και ο πλούτος που συσσώρευσε την τοποθέτησε αναγκαστικά με το μέρος των προνομιούχων. Γι' αυτό δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η αστική επιχειρηματική τάξη, οι *caciques* και οι μεγαλοκτηματίες, τη χρησιμοποιούν ως «σημαία» για την υπεράσπιση των ταξικών τους συμφερόντων και προνομίων. Αυτή δε η ταύτιση με την άρχουσα τάξη ήταν φυσικό να οδηγήσει την Εκκλησία σε διαμάχη με τη διανόηση και με το προλεταριάτο των μεγάλων πόλεων, που ζητούσαν περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, και να προκληθεί ένας έντονος γενικά αντικληρισμός των μαζών ιδίως από το τέλος του 19ου αιώνα. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ένας λαός, που κατά πλειοψηφία (99,3%) βαφτίζεται σύμφωνα με τους κανόνες του καθολικού δόγματος, κατέληξε να διακατέχεται, αν όχι από αντικαθολικισμό, πάντως από φανατικό αντικληρικισμό. Και οι βασικοί λόγοι που, δικαιολογημένα άλλωστε, οδήγησαν το λαό σ' αυτή τη στάση απέναντι στον κλήρο είναι βασικά τρεις⁵:

4. Βλ. Εγκυκλοπεδικό λεξικό «ΗΛΙΟΥ», λέξη ΙΣΠΑΝΙΑ, τόμ. 9ος, σελ. 1025 επ.

5. Βλ. αναλυτ. Eduarde de Blaye, σε μετάφρ. Brian Pearce, «Franco and the Politics of Spain», London 1976, σελ. 407 επ.

Ο πρώτος, αναφέρθηκε ήδη, είναι η ταύτιση της Εκκλησίας με τους οικονομικά ισχυρούς. Ο δεύτερος, εξ ίσου σημαντικός, είναι ο φραγμός που τέθηκε στη γνώση για την πλειοψηφία του λαού, αφού οι γνώσεις που διοχετεύονταν από τα πολυάριθμα σχολεία της Καθολικής Εκκλησίας απευθύνονταν κατ' εξοχή στην κοινωνική «elite». Ο τρίτος όμως και αποφασιστικότερος λόγος ήταν η στάση της Εκκλησίας απέναντι στη Β' Δημοκρατία, την οποία χαρακτήρισε ως «πραγματική συμφορά», και στα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησαν. Η βοήθεια και η συνεργασία της Εκκλησίας προς το θρόνο, καθώς και το γεγονός ότι δεν κατόρθωσε να πείσει το λαό για την ανεξάρτητη και την αντικειμενική της θέση, αφού φανερά αποτελούσε μέρος της πολιτικής δομής της χώρας, είναι οι κύριοι παράγοντες τόσο της διαμάχης όσο και των σκληρών διώξεων που υπέστη από το 1931 ως το 1939. Την αγριότητα αυτής της διαμάχης πλήρωσε, όπως ήταν επόμενο, ο κλήρος. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι 12 επίσκοποι δολοφονήθηκαν μαζί με 6.832 μοναχούς και κληρικούς, σε άλλους 4.850 κληρικούς υποβλήθηκαν διάφορες ποινές, ενώ καταστράφηκαν 150 εκκλησίες και μοναστήρια. Το βαρύ πλήγμα που δέχθηκε η Εκκλησία αυτή την περίοδο και η ανάγκη της να προστατευθεί από το δικαιολογημένο αντιθρησκευτικό μένος ήταν ακριβώς αυτά που εκμεταλλεύθηκε ο Φράνκο. Σφετεριστής της εξουσίας, ονόμασε το στρατιωτικό του πραξικόπημα «Σταυροφορία» (*Cruzaca*)⁶, κατόρθωσε δε έτσι να επικρατήσει και να νομιμοποιηθεί με τη βοήθεια της Εκκλησίας, η οποία τον θεώρησε ως Σωτήρα της. Η ευθύνη αυτή της Εκκλησίας και η ανοχή της στα στυγερά εγκλήματα που ακολούθησαν με την επικράτηση της Φρανκικής δικτατορίας ήταν τα θεμελιακά εκείνα γεγονότα που την οδήγησαν σε πλήρη διάσταση με το λαό.

B. Η περίοδος από το 1939 ως το 1975

Από το τέλος του εμφυλίου πολέμου και με την εδραιώση του Φρανκικού καθεστώτος αρχίζει η «χρυσή εποχή» της Εκκλησίας, μέχρι σχεδόν το 1960, οπότε νέα γεγονότα κλονίζουν τη σχέση της με την Κρατική Εξουσία.

Αν και δεν εφαρμόστηκε κατά την περίοδο 1931-1939, αφού

6. Alberto de la Hera, *Las relaciones entre la Iglesia y el Estado en España (1953-1964)*, στη Revista Estudios Políticos, Ian.-Φεβρ. 1977, no 211. σελ. 6, σημ. 9 και τις εκεί παραπομπές.

πάντως, δεν καταγγέλθηκε ποτέ επίσημα ούτε από τη Β' Δημοκρατία ούτε από την Αγία Έδρα, βρίσκεται σε ισχύ και τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους ρυθμίζει το Κογκορδάτο της 16ης Μαρτίου 1851⁷. Η ανάγκη για τη σύναψη νέου Κογκορδάτου, ανάγκη πραγματική και πολιτική για το νέο Καθεστώς, είναι προφανής.

Όμως κανένα από τα δύο μέρη δεν επείγεται να προβεί σε νέα συμφωνία. Ο Φράνκο, από την πλευρά του, προβαίνει σε θεαματική παραχώρηση στην Εκκλησία των παλιών της προνομίων, όπως π.χ. την επίσημη κατ' αρχήν προστασία⁸ και τελικά την καθιέρωση της Καθολικής Θρησκείας ως επίσημης θρησκείας του Κράτους⁹, την κατάργηση του πολιτικού γάμου και διαζυγίου¹⁰ κ.λπ. Οι ιδιαίτερες σχέσεις ρυθμίζονται από μερικότερες συμφωνίες. Οι γενναιόδωρες—και διπλωματικές—παραχωρήσεις του Φράνκο προς την Εκκλησία, έστω και με κάποια καθυστέρηση, δεν μένουν τελικά χωρίς αντίκρυσμα. Στις 27 Αυγούστου 1953 η Αγία Έδρα και η Ισπανία συνάπτουν το από καιρό αναμενόμενο νέο Κογκορδάτο, το οποίο, κατά τη γνώμη των ιστορικών, αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα μέσα για τη διεθνή αναγνώριση του ισπανικού καθεστώτος μετά τον πόλεμο¹¹. Το Κογκορδάτο αυτό είχε διπλή σημασία: Πρώτο, ως κείμενο πολιτικό, το οποίο προορίζόταν να νομιμοποιήσει το Φρανκικό καθεστώς τόσο στο διεθνή όσο και στον εσωτερικό χώρο¹². δεύτερο, ως κείμενο νομικό, το οποίο ρύθμιζε τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους και κατέθυνε, σε νομικό επίπεδο, τη θρησκευτική δραστηριότητα των καθολικών Ισπανών.

Το κείμενο¹³ χαρακτηρίζεται από την παραχώρηση

7. Βλ. σχετ. J. Perez Alhama, *La Iglesia y el Estado español. Estudio histórico-jurídico a travérs del Concordato de 1851*, Madridi, 1967.

8. Βλ. άρθρο 6 tou Fuego des los Españoles 1945, στον F. Garrido Falla, *Leyes Políticas de España*, 1969, σελ. 39.

9. Ley de Principios del Movimiento Nacional, Principio II, VII, όπ. αμέσως π.π. σελ. 98.

10. Βλ. σχετικά Andre et Francine Demicuel, *Les Dictatures Européennes*, 1η έκδ. Paris 1973, σελ.275.

11. Το Κογκορδάτο του 1953 μαζί με τη συμφωνία με τα Ηνωμένα Έθνη της 29.11.1953 και τη συμφωνία εισδοχής της Ισπανίας στην ΟΝΥ το Δεκέμβριο του 1955 κατέταξαν την τελευταία στα αντικομμουνιστικά Έθνη του Ευρωπαϊκού χώρου. Βλ. και Arthur P. Whitaker, *Spain and defense of the West*, N.Y. 1962, σελ. 251.

12. Alberto de la Hera, όπ. π. στη σημ. 6, σελ. 5 επ. Jacques Georgel, *Le Franquisme*, Paris 1970, σελ. 254, 255.

13. Concordato entre España y la Santa Sede, 27.8.1953 στον Enrique Tierno

ιδιαίτερων προνομίων στη Καθολική Εκκλησία, αλλά και της Εκκλησίας προς το Κράτος, οι βασικές του δε γραμμές μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Η Καθολική Εκκλησία καθιερώνεται ως επίσημη θρησκεία του Κράτους¹⁴.
2. Αναγνωρίζεται η Εκκλησία ως «sociedad perfecta», που κατά τον συνταγματολόγο Jacques Georgel σημαίνει ότι η Εκκλησία είναι η ίδια μια κοινωνία που η ύπαρξη της αναγνωρίζεται από το Κράτος με «ίσους δρους», αρχή που δεν είχε εμφανισθεί ποτέ στο παρελθόν¹⁵.
3. Παραχωρούνται στην Εκκλησία ιδιαίτερα οικονομικά¹⁶, φορολογικά¹⁷ και δικαιοδοτικά προνόμια¹⁸, τα δε δημοσιεύματά της εξαιρούνται από τη λογοκρισία.
4. Η Εκκλησία ασκεί άμεσο έλεγχο στη νεότητα της μέσης κυρίως εκπαίδευσης, αφού το 80% των μαθητών παρακολουθούν θρησκευτικά σχολεία¹⁹.
5. Η πληροφόρηση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης βρίσκεται υπό τον έλεγχο της Εκκλησίας²⁰.

Η προνομιακή αυτή μεταχείριση της Καθολικής Εκκλησίας είχε συγκεκριμένη αντιπαροχή προς το Φράνκο: όχι μόνο δηλαδή εξασφαλίστηκε η υποστήριξή της προς αυτόν, αλλά άμεσα με το άρθρο VII του Κογκορδάτου, του παραχωρήθηκε το δικαίωμα της παρουσίασης και της ονομασίας των Επισκόπων της²¹. Με το δικαίωμα αυτό, που είχε δοθεί τον 18ο αιώνα στο Στέμμα της Ισπανίας και είχε επικυρωθεί με τα Κογκορδάτα του 1753 και 1851, οπλίζεται ο Φράνκο με τη δυνατότητα της άσκησης veto στην ονομασία των επισκόπων και κατορθώνει

Galván, Leyes Políticas Españolas Fundamentales, 1808-1978, Madrid 1978, σελ. 496 επ.

14. Άρθρο I.

15. Άρθρο II & I: «El estado español reconoce a la Iglesia Católica el carácter de sociedad perfecta...»!

16. Άρθρα XVIII, XIX, XX, XXI.

17. Άρθρα XIV, XV.

18. Άρθρα XVI, XXIII, XXIV.

19. Άρθρα XXVI: «En todos los centros decentes de cualquier orden y grado, sean estatales o no estatales, la enseñanza se agustará a los principios de Dogma y de la Moral de la Iglesia Católica...» άρθρο XXVII§I: «El Estado español garantiza la enseñanza de la Religión Católica como materia ordinaria y obligatoria en todos los centros docentes...» άρθρα XXVIII, XXX, XXXI.

20. Άρθρο XXIX.

21. Για τη διαδικασία αυτή βλ. Α και F. Demichel, όπ. π. σημ. 10, σελ. 276.

• έτσι να έχει υπό την εξουσία του την εκκλησιαστική Ιεραρχία.

Με την αμοιβαία αυτή υποστήριξη οι σχέσεις της Καθολικής Εκκλησίας με το Φρανκικό καθεστώς παραμένουν αδιατάρακτες. Τα όρια της πολιτικής και της θρησκευτικής εξουσίας είναι δυσδιάκριτα σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι ιστορικοί αποδίδουν την περίοδο αυτή με τον όρο «Εθνικο-Καθολικισμός»²². Ο Φράνκο ανυψώνει την Εκκλησία, έστω και χωρίς τη λαϊκή καταξίωση και αποδοχή, σε δύναμη πολιτική και οικονομική, αφού τα συμφέροντά του ταυτίζονται απόλυτα με τα δικά της. Η παραεκκλησιαστική οργάνωση του Opus Del, οργάνωση η οποία στήριξε τη γέννησή της στους εκκλησιαστικούς κύκλους και από το 1947 με βάση το Αποστολικό Σύνταγμα Provida Mater Ecclesia έγινε ιδιαίτερος νομικός θεσμός, υπήρξε από τα βασικότερα στηρίγματα του καθεστώτος. Περί το έτος 1957 η οικονομική πολιτική της χώρας διευθυνόταν από τους νεοκαπιταλιστές τεχνοκράτες του Opus Del και στηριζόταν στην οικονομική δύναμη αυτής της οργάνωσης!²³ Εκτός δε από την επιρροή της στην πολιτικοοικονομική σφαίρα η Εκκλησία ασκούσε αποφασιστική παρέμβαση και στην κοινωνική ζωή της Ισπανίας μέσω των σχολείων της, των τεσσάρων Πανεπιστημίων της, των ραδιοφωνικών σταθμών και των πολυνάριθμων εκδόσεών της.

Τίποτε δεν φαινόταν ότι μπορούσε να διαταράξει αυτή την ισορροπία. Από το 1960 όμως παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές και ανακατατάξεις στο διεθνή χώρο, τόσο στο πολιτικό όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο. Οι Χριστιανοδημοκρατίες υποκαθίστανται βαθμιαία από τις Σοσιαλδημοκρατίες και η Καθολική Εκκλησία υφίσταται μια έντονη αμφισβήτηση και κριτική από τις καθολικές κοινότητες όλων των χωρών. Τα νέα αυτά ρεύματα, αλλά και η οικονομική κρίση (το millargo) που προκάλεσε οικονομική και κοινωνική αναταραχή στα λαϊκά κυρίως στρώματα στην Ισπανία, με συνέπεια την τεράστια αύξηση της μεταναστευτικής κίνησης, δεν μπορούσαν παρά να ευαισθητοποιήσουν τον ισπανικό κλήρο και να επιδράσουν στη μέχρι τότε στάση του Βατικανού στο Φρανκικό καθεστώς.

Το Βατικανό, στα πλαίσια της γενικότερης νέας πολιτικής του, αναθεωρεί τη μέχρι τότε τακτική του και βαθμιαία αποσύρει

22. Oficina de informacion diplomática, Reportage No 229·Jean Bécarud, Eglise et politique dans l'après-franquisme (1975-1978), Pouvoirs 8/1979, σελ. 38.

23. Για την οργάνωση του Opus-Dei βλ. γενικότερα Edouard de Blaye, όπ.π. σημ. 5, σελ. 427 επ. και ειδικότερα για την οικονομική της δραστηριότητα στη σελ. 448. Επίσης A. και F. Demichel, όπ.π. σημ. 10, σελ. 269 επ.

την υποστήριξή του από το καθεστώς της Ισπανίας. Έμμεσες ενέργειες του Πάπα Ιωάννη του 13ου, όπως ο χαρακτηρισμός του ισπανικού εμφυλίου ως «οικτρά αδελφοκτόνου πολέμου», στις 4 Σεπτεμβρίου 1961, η παρέμβασή του —χωρίς επιτυχία— να δοθεί χάρη στον Ισπανό κομμουνιστή J. Grimaу που είχε καταδικασθεί από το Φράνκο σε θάνατο το 1963, και η πρόσκληση του M. Adjoubei στο Βατικανό, συγκλόνισαν συνθέμελα το αντικομμουνιστικό οικοδόμημα του Φράνκο και το μύθο της «Σταυροφορίας» του²⁴.

Ο ισπανικός κλήρος επίσης, κυρίως οι νεότεροι κληρικοί, οι οποίοι με τις σπουδές τους στο εξωτερικό ήρθαν σε επαφή με όλο το φάσμα των πολιτικών και κοινωνικών θεωριών και ιδιαίτερα με το μαρξισμό, άρχισαν να συνειδητοποιούν την ανεπάρκεια της επίσημης εκκλησίας στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του λαού της χώρας τους. Η προσέγγιση αυτή του κλήρου στη λαϊκή βάση είχε ως συνέπεια τις μεμονωμένες αλλά έντονες στην αρχή αντιδράσεις του Κλήρου και των εκκλησιαστικών οργανώσεων στην κυβερνητική πολιτική. Συγκεκριμένα το 1960 η στρατευμένη οργάνωση των καθολικών εργατών η HOAC (Hermandadores Obrera d' Acción Católica), συγκροτημένη με την υποστήριξη μέρους της Ιεραρχίας, αποτολμά να ασκήσει κριτική στην οικονομική πολιτική της Κυβέρνησης και τη χαρακτηρίζει ως «αντιεργατική». Στις 6 Φεβρουαρίου, οι επίσκοποι με κοινή τους διακήρυξη ζητούν περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, και στις 30 Μαΐου του ίδιου έτους ομάδα Βάσκων ιερέων καταγγέλει την προσβολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι αντιδράσεις πολλαπλασιάζονται, και το 1962 η Επιθεώρηση «Εκκλησία», με την ευκαιρία απεργιών, διακηρύσσει ότι η απόλυτη απαγόρευση του δικαιώματος της απεργίας των εργαζομένων είναι «άδικη». Το άρθρο αυτό της Επιθεώρησης για την προβαλλόμενη πολιτική του άποψη υπέστη δριμύτατη κριτική από την εφημερίδα των Φαλαγγιτών Arriba της 18 Μαΐου 1962, αλλά προκάλεσε την αντιδραση και του ίδιου του Φράνκο. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η επίθεση του αβά Avrelí Escarré, μέσω της γαλλικής εφημερίδας «Le monde», στις 14 Νοεμβρίου 1963, για τις καταπατήσεις των δικαιωμάτων στις περιοχές των Βάσκων και της Καταλωνίας²⁵.

Οι μεμονωμένες αυτές αντιδράσεις, ιδιαίτερα τολμηρές

24. Bernard Plaguet, L'Eglise espagnole et la politique, στη Revue politique et parlementaire, Ιούλ.-Αύγ. 1976, σελ. 65 επ.

25. Bernard Praguet, δρ.π. σημ. 24, σελ. 64 επ.

πάντως αν λάβει κανείς υπόψη του το καθεστώς τρόμου που επικρατούσε, δεν ήταν παρά το προανάκρουσμα στη διάσταση των μέχρι τότε «ειδυλλιακών σχέσων» Κράτους και Εκκλησίας, η οποία επρόκειτο να επακολουθήσει. Η κρίση του Κογκορδάτου του 1953 και η ανάγκη αντικατάστασής του άρχισε να διαφαίνεται λίγο χρόνο μετά τη Β' Σύνοδο του Βατικανού του 1966, στην οποία μεταξύ άλλων διακηρυσσόταν η ανεξαρτησία της Εκκλησίας και εζητείτο το δικαίωμα της ελεύθερης εκλογής και ονομασίας των επισκόπων της. Αυτή η Διακήρυξη έθιγε άμεσα το δικαίωμα της ονομασίας των επισκόπων που αναγνωρίζοταν, όπως αναφέρθηκε, στον Αρχηγό του Ισπανικού Κράτους με το άρθρο VII του Κογκορδάτου του 1953.

Η επίδραση του πνεύματος της Β' Συνόδου του Βατικανού στην ισπανική Εκκλησία ήταν άμεση και δημιούργησε πραγματικό «σχίσμα» στους κόλπους της. Το «συνοδικό» ρεύμα, που τον πυρήνα του αποτέλεσαν οι νεότεροι επίσκοποι οι οποίοι είχαν εκλεγεί από την Αγία Έδρα μεταξύ των ετών 1966-1972, κληρικοί προοδευτικότεροι από τους προκατόχους τους, εμπνεόταν από τις αρχές της Συνόδου για τη μη επέμβαση στις δημόσιες υποθέσεις, για πλήρη διαχωρισμό της σφαιράς ενέργειας της πολιτικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας και για μεγαλύτερη ελευθερία των Χριστιανών. Στις τάσεις αυτές, που έθιγαν τα μέχρι τότε προνόμια της Ιεραρχίας, αντιπαρατίθετο το ρεύμα των «συντηρητικών» επισκόπων που παρέμεναν στενά προσκολημμένοι στο παλιό καθεστώς²⁶.

Η πραγματική όμως κρίση του Κογκορδάτου άρχισε με την επίσημη επιστολή του Πάπα Παύλου VI στον Φράνκο στις 28 Απριλίου 1968. Το περιεχόμενο της επιστολής δημιουργούσε κρίση σε πολλά σημεία, όπως στο δικαίωμα της ονομασίας των επισκόπων, στη δικαιοδοσία του κλήρου, στη θρησκευτική διδασκαλία στα δημόσια σχολεία, στην οικονομική βοήθεια του Κράτους προς την Εκκλησία κ.λπ.²⁷ Η αμφισβήτηση και η διαμάχη στα κρίσιμα αυτά θέματα έκαναν την ισπανική Κυβέρνηση να αντιμετωπίσει, για πρώτη φορά, το ενδεχόμενο μιας πιθανής αναθεώρησης του Κογκορδάτου, η οποία όμως δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί μονομερώς, αφού χρειαζόταν η κοινή συμφωνία των συμβαλλομένων μερών.

Εν τω μεταξύ η αντίθεση της Εκκλησίας με το καθεστώς γινόταν περισσότερο έντονη και εμφανής: Τον Απρίλιο του 1971

26. Oficina de información diplomática, Reportage No 229, σελ. 1.

27. Alberto de la Hera, όπ. π. σημ. 6, σελ. 14 και 20 επ.

καταγγέλονται δημόσια από τον José María Larrauri, βοηθό επισκόπου της Pamplona, τα βασανιστήρια των πολιτικών κρατουμένων.

Έξι μήνες αργότερα οι Diaz Marchán και Elias Yaués Alvarez, Αρχιεπίσκοπος και βοηθός επισκόπου αντίστοιχα του Oviedo, με την ευκαιρία της σύλληψης πολιτών μέσα στην εκκλησία της Asturias, καταγγέλλουν με επιστολή τους τα έκτροπα της Αστυνομίας και τονίζουν ότι δεν υπάρχουν «νόδιμα κανάλια» για να εκφραστεί η διαμαρτυρία των πολιτών. Στη συνέχεια, το Μάρτη του 1972, μετά τα επεισόδια στο El Ferrol, όπου δολοφονήθηκαν δύο εργάτες από την Αστυνομία, ο τοπικός επίσκοπος Miguel Augel Aránjo επιτίθεται στην εξουσία για τις ενέργειές της, και το Νοέμβριο του 1973 ο επίσκοπος της Σεγκόβια Antonio Pelenzuela καταγγέλλει δημόσια τις απάνθρωπες συνθήκες κράτησης των αντιφρονούντων κληρικών στις φυλακές της Zamora²⁸.

Η πιο σοβαρή δύμως επίθεση στις δομές του Φρανκικού καθεστώτος από την Καθολική Εκκλησία προήλθε από την επιτροπή του Επισκοπάτου «Δικαιοσύνη και Ειρήνη» η οποία διακήρυξε ότι: «οι πολιτικές δομές του καθεστώτος είναι τέτοιες που καθιστούν αδύνατη την πραγμάτωση αληθινής ειρήνης στην Ισπανία, γιατί λείπουν θεμελιώδη δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της πολιτικής και εμπορικής ενώσεως, των συναθροίσεων, της ελευθερίας της έκφρασης, της απεργίας κ.ά.». Όπως είναι ευνόητο ένα τέτοιο κείμενο, μαζί με τα αναλόγου περιεχομένου συμπεράσματα της Γενικής Συνέλευσης των επισκόπων και κληρικών της 13-16 Σεπτεμβρίου 1971 που είδαν το φως της δημοσιότητας, επέφεραν το τελειωτικό πλήγμα στις σχέσεις του καθεστώτος με την Εκκλησία. Το πνεύμα της Συνέλευσης του 1971 εκφράστηκε ιδιαίτερα από τον επίσκοπο Enriques y Tarancón, ο οποίος, κατά την ενθρόνισή του στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο της Μαδρίτης στις 11 Ιανουαρίου 1972, διακήρυξε το τέλος της συμβίωσης Κράτους και Εκκλησίας και την ανάγκη της ανεξαρτησίας των δύο εξουσιών.

Παρά τη διαπιστωμένη πλέον σφοδρή σύγκρουση των δύο εξουσιών, η αναθεώρηση του Κογκορδάτου αντιμετώπιζε πολλά εμπόδια, αφού και οι δύο πλευρές παρέμεναν σταθερές στις θέσεις τους. Η συνάντηση του Υπουργού των Εξωτερικών του

28. Εκτενέστερα γι' αυτά τα γεγονότα βλ. Edouard de Blaye, όπ. π. σημ. 5, σελ. 416 επ. Ιδιαίτερα για τη διαμαρτυρία του Ant Pelenzuela και τη διάσταση που πήρε βλ. Alberto de la Hera, όπ. π. σημ. 6, τη σημ. 83 της σελ. 30.

Φράνκο Lórez Bravo με τον Πάπα στη Ρώμη στις 12 Ιανουαρίου 1973 και οι επισκέψεις στη Μαδρίτη το 1973 και 1974 του Γραμματέα του Βατικανού Casaroli, δεν έφεραν αποτέλεσμα για μια κοινώς αποδεκτή διευθέτηση. Έτσι οι σχέσεις παρέμεναν εκκρεμείς και στάσιμες μέχρι τουλάχιστον την ενθρόνιση του Jouán Carlos στις 27 Νοεμβρίου 1975.

Γ. Η περίοδος από το 1975 ως το 1978

Η παραχώρηση της εξουσίας στον Jouán Carlos και λίγο αργότερα ο θάνατος του Φράνκο σήμαναν τη νέα εποχή στις σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος που χαρακτηρίζεται από γενικότερη ύφεση. Χαρακτηριστικός είναι ο εξισορροπημένος αλλά συγχρόνως και τολμηρός λόγος του Αρχιεπισκόπου της Μαδρίτης Tarancón²⁹, κατά την ενθρόνιση του Jouán Carlos, στον οποίο τόνισε ότι η Εκκλησία δεν ζητά κανένα προνόμιο παρά μόνο την ελευθερία να εκτελεί την αποστολή της, επισήμανε την ανάγκη της συσπείρωσης γύρω από την προοδευτική και δημοκρατική μοναρχία και το καθήκον της νέας εξουσίας να διασφαλίσει τα ατομικά δικαιώματα και να προωθήσει τη συμμετοχή όλων στα κοινά προβλήματα και στις αποφάσεις της εξουσίας και ζήτησε τον δικαιότερο καταμερισμό των αγαθών.

Η γέννηση του «Ταρανκονισμού» ήταν πλέον γεγονός. Η άσκηση πιέσεων από τις οργανώσεις της άκρας δεξιάς δεν εμπόδισε την πλειοψηφία των κληρικών και των επισκόπων να ακολουθήσει τις κατευθύνσεις του Tarancón και το πνεύμα της Β' Συνόδου του Βατικανού. Σ' αυτές δε τις νέες τάσεις του ισπανικού κλήρου, πρώτη απόδειξη καλής θελήσεως του νέου καθεστώτος ήταν η αποποίηση από τον Jouán Carlos του δικαιώματος της ονομασίας των επισκόπων.

Μετά το δημοψήφισμα της 15ης Δεκεμβρίου 1976, οι επικείμενες εκλογές της 15ης Ιουνίου 1977 για την εκλογή Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης ήταν το κρίσιμο σημείο της εφαρμογής στην πράξη των νέων αυτών θέσεων της Εκκλησίας. Ήταν το σημείο που θα αποδεικνύταν κατά πόσο πράγματι η Εκκλησία θα ακολουθούσε τις διακηρύξεις της Β' Συνόδου του Βατικανού σύμφωνα με τις οποίες —όπως ήδη αναφέρθηκε—, δεν θα επέμβαινε στις δημόσιες υποθέσεις. Επικρατούσε γενικά η αντίληψη ότι θα κατορθώνετο ο σχηματισμός ενός Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος το οποίο, όπως συνέβη και

29. Keesing's contemporary archives, 27518.

σε άλλες χώρες μετά την απαλλαγή τους από δικτατορικά καθεστώτα, θα είχε μεγάλες πιθανότητες να εξασφαλίσει την επιτυχία στις εκλογές. Η πρόβλεψη δεν επαληθεύτηκε και οφελειμένο από τη διαμάχη για τη δημιουργία ενός τέτοιου κόμματος ήταν το UCD, κόμμα που συγκέντρωσε στους κόλπους του ποικίλες πολιτικές τάσεις και τελικά αναδείχθηκε και ο νικητής των εκλογών.

Με δεδομένο πλέον το συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων που θα διεκδικούσαν την ψήφο του ισπανικού λαού και παρά την έλλειψη ενός Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος, η Συνέλευση των επισκόπων διακηρύσσει το Φεβρουάριο και τον Απρίλιο του 1977, λίγους μήνες πριν από τις εκλογές, την ανεξάρτητη στάση της Εκκλησίας απέναντι στα πολιτικά κόμματα, αν δχι και την απόλυτη ουδετερότητά της στις επικείμενες εκλογές³⁰. Η Διακήρυξη αυτή, όπως ήταν επόμενο, δημιούργησε πολλά ερωτηματικά. Θα παρέμενε τελικά η Εκκλησία μακριά από την πολιτική διαμάχη ή θα εκδήλωνε άμεσα ή έμμεσα τη προτίμησή της; Θα άφηνε τον ισπανικό λαό ανεπηρέαστο να ψηφίσει για πρώτη φορά μετά από μισό σχεδόν αιώνα δημοκρατικό κοινοβούλιο;

Παρά τις ανησυχίες που δημιούργησε η Διακήρυξη, ήταν κοινή η διαπίστωση μετά τις εκλογές ότι οι εκκλησιαστικές αρχές δεν υποστήριξαν κανένα υποψήφιο και ότι τήρησαν αμερόληπτη στάση, τελείως διαφορετική από τη μέχρι τότε ενεργό πολιτικοποίησή τους³¹. Μερικές μέρες μετά τα εκλογικά αποτελέσματα ο Αρχιεπίσκοπος Tagancón δήλωνε: «Ως Ισπανός είναι φυσικό να ενδιαφέρομαι για τα αποτελέσματα των εκλογών, αλλά ως επίσκοπος, κυττάντας το παρόν, και το ρόλο της Εκκλησίας στο μέλλον, μπορώ να διαβεβαιώσω ότι τα αποτελέσματα των εκλογών δεν μπορούν να επηρεάσουν την πορεία που έχουμε υποδείξει»³². Η «διαρροή» όμως στον Τύπο του Προσχεδίου του Συντάγματος που εκπονείτο από επιτροπή Συνταγματικών Υποθέσεων και Δημοσίων Ελευθεριών (την Ponencia), έφερε στο φως της δημοσιότητας και τις ριζικές αλλαγές που περιείχε το Προσχέδιο αυτό σχετικά με τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους. Η γνωστοποίηση των νέων διατάξεων δημιούργησε κλίμα έντασης στους πολιτικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους. Στις 26 Νοεμβρίου 1977, η 27η Συνέλευση των

30. Jean Bécarud, όπ. π. σημ. 22, σελ. 41.

31. Keesing's contemporary archives 28325.

32. Oficina de información diplomática, Reportage 9, σελ. 2 και Reportage 229, σελ. 2.

επισκόπων δημοσιεύει κείμενο με το οποίο αμφισβητεί την ορθότητα των ρυθμίσεων του Προσχεδίου του Συντάγματος και προβάλλει το ερώτημα κατά πόσον η Επιτροπή λαμβάνει υπόψη της τη θρησκευτική πραγματικότητα της Ισπανίας. Με την επέμβασή της αυτή δημιουργεί την εντύπωση της επιστροφής της στην πολιτική σκηνή. Εντύπωση η οποία μάλλον δεν θα έπρεπε να δημιουργηθεί αν δεν υπήρχε το βεβαρυμένο παρελθόν, αφού η κριτική της Συνέλευσης ήταν ιδιαίτερα άτονη. Η αντίδραση του Πρωθυπουργού Conzales ήταν άμεση και κατηγορηματική: «η Εκκλησία δεν πρέπει να ανακατεύεται με την πολιτική»³³.

Οι αντιδράσεις αυτές, που μόνον υποτονικές μπορούν να χαρακτηρισθούν σε σχέση με τη θεμελιώδη επιλογή του νέου συντάγματος, έδειχναν ότι το πλήρωμα του χρόνου για το χωρισμό της Εκκλησίας από το Κράτος είχε επέλθει. Μια ιστορική πορεία που χαρακτηρίζεται από μια διαρκή αντιθετική σχέση της Εκκλησίας με το λαό, δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει, αναπόφευκτα σ' αυτό το διαχωρισμό. Ούτε ήταν δυνατόν η αλλαγή στη στάση της τα τελευταία χρόνια να εξαλείψει τη μνήμη μιας Εκκλησίας που ασκούσε πολιτική για την εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων. Η αναγκαιότητα δε της λύσης αυτής δεν είχε καταστεί συνείδηση μόνο στο λαό και στην πολιτική ηγεσία, αλλά και το σημαντικότερο, στην ίδια την Ιεραρχία.

Στη Συνέλευση του Φεβρουαρίου του 1978 και κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της τελικής ψήφισης του Συντάγματος, η Ολομέλεια των Ισπανών Επισκόπων επαναβεβαίωσε τις ιδέες της για αλλαγή και ανασχηματισμό, ιδέες που ακολουθούσε ήδη τα τελευταία χρόνια. Σ' ένα έγγραφο 20.000 λέξεων οι επίσκοποι καθόρισαν το ρόλο της εκκλησίας στη σημερινή Ισπανία όπου, σύμφωνα πλέον με τους κανόνες της δημοκρατίας, είναι δυνατό να συνυπάρχουν στο ίδιο επίπεδο διαφορετικές θρησκευτικές ιδεολογίες. Το σημαντικό και εξαιρετικά νεωτεριστικό στοιχείο που περιέχεται σ' αυτό το έγγραφο είναι το ευρύτατο πεδίο ατομικής ελευθερίας που παρέχεται στους πιστούς, οι οποίοι «θα πρέπει μεν να ζουν σύμφωνα με το πνεύμα της θρησκευτικής κοινότητας, αλλά η λύση σε οποιαδήποτε κατάσταση έχουν να αντιμετωπίσουν θα προέρχεται από τους ίδιους. Δεν θα πρέπει να αναμένουν από την Εκκλησία να τους παρέχει άμεσα τη γνώμη της, ούτε η λύση

33. Keesing's contemporary archises, 28935 Jean Bécarud, σπ. π. σημ. 22, σελ. 42.

που θα ακολουθείται θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα φόβου ή άλλης παρέμβασης στην πράξη της Εκκλησίας». Με το κείμενο αυτό τονίζεται ακόμα περισσότερο η απόφαση της Εκκλησίας να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα που διαμόρφωνε το Σύνταγμα του 1978.

Τελικά η πολιτική της «Συναίνεσης» που ήταν η βασική αρχή όλων των κομμάτων, στην επιθυμία τους να κατερτίζουν ένα Σύνταγμα αποδεκτό από όλους, αλλά και η ήπια στάση της Εκκλησίας, έκαμψαν όλες τις αντιδράσεις και χωρίς ουσιαστικές τροπολογίες στο Προσχέδιο στις 31 Οκτωβρίου 1978 το οριστικό κείμενο του Συντάγματος ψηφίστηκε από την Ολομέλεια του Κογκρέσου και της Γερουσίας με ψήφους 551 υπέρ, 11 κατά και 22 αποχές.

III. Η συνταγματική ρύθμιση και οι συνέπειές της

Το νέο Ισπανικό Σύνταγμα, στο σύστημα σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους που καθιερώνει, χαρακτηρίζεται από δύο στοιχεία: Πρώτο: διακηρύσσει την ανεξαρτησία του Κράτους από οποιαδήποτε επίσημη θρησκεία και τοποθετείται επί «ίσοις όροις» απέναντι σε όλα τα θρησκευτικά δόγματα (άρθρο 16 παρ. 3 εδ. 1). Με τη θέσπιση του αποδογματοποιημένου Κράτους το Σύνταγμα, συνεπές τόσο προς την κυριαρχη ιδεολογία, όπως εκφράστηκε με τις εκλογές της 15.6.1977, όσο και με τις κατευθυντήριες αρχές του Προοιμίου του, προσπαθεί να διασφαλίσει την κοινωνική ειρήνη, να υλοποιήσει τη δημοκρατία και να θέσει τις βάσεις της οργάνωσης ενός σύγχρονου Κράτους. Δεύτερο: με τις παρ. 1 και 2 του ιδίου άρθρου (αρ. 16) κατοχυρώνει το θεμελιώδες δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Η όλη ρύθμιση όμως των σχέσεων αυτών δεν εξαντλείται στη διάταξη του άρθρου 16. Η συνταγματική θεώρηση του νέου ισπανικού Κράτους, απέναντι στο «θέμα» θρησκεία, τόσο δηλαδή σε νομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, προσδιορίζεται και ερμηνεύει και από μία σειρά άλλων διατάξεων που συμπληρώνουν τα δικαιώματα που παρέχονται από το άρθρο 16. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο καθοριστικές είναι οι εξής διατάξεις: Του άρθρου 14, κατά το οποίο: «Οι Ισπανοί είναι ίσοι ενώπιον του νόμου και δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να γίνουν αντικείμενο δυσμενούς διάκρισης για λόγους που αναφέρονται... στη θρησκεία». Του άρθρου 20 παρ. 1α, σύμφωνα με το οποίο «Αναγνωρίζονται και προστατεύονται τα δικαιώματα: α) της ελεύθερης έκφρασης και διάδοσης των σκέψεων, των ιδεών και

των γνωμών...». Του άρθρου 22, με το οποίο αναγνωρίζεται το δικαίωμα της συστάσεως ενώσεων, του θεμελιώδους άρθρου 27 παρ. 1 και 3, το οποίο εγγυάται την ελευθερία της διδασκαλίας και αναγνωρίζει «στους γονείς το δικαίωμα να διομορφώνουν θρησκευτικά και ηθικά τα παιδιά τους σύμφωνα με τις δικές τους πεποιθήσεις». Του άρθρου 30 παρ. 2, με το οποίο ρυθμίζονται οι περιπτώσεις εξαίρεσης από την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία και ιδιαίτερα των «αντιρρησιών συνειδήσεως». Τέλος, του άρθρου 32 παρ. 2 το οποίο αντιμετωπίζει τη δυνατότητα του διαζυγίου. Το τελευταίο αυτό άρθρο, όπως και το άρθρο 27 παρ. 3, κατακρίθηκε ιδιαίτερα από τη συντηρητική μερίδα της Ιεραρχίας, κυρίως από τον Αρχιεπίσκοπο του Τολέδου Καρδινάλιο Marcelo Gonzales Martín σε επιστολή του που δημοσιεύθηκε στις 28 Νοεμβρίου³⁴. Το μεν άρθρο 32 παρ. 2 κατακρίθηκε γιατί επαναφέρει τη δυνατότητα του διαζυγίου και επομένως τη θέσπιση του πολιτικού γάμου, το δε άρθρο 27 παρ. 3 γιατί δεν εξασφαλίζεται η ηθική και θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών.

Και ενώ αναμενόταν ότι το πρώτο εδάφιο της παρ. 3 του άρ. 16, που αφορούσε το χωρισμό, θα ήταν εκείνο που θα συγκέντρωνε τις περισσότερες αντιδράσεις, αντίθετα, τόσο στο Κογκρέσο όσο και στη Γερουσία, αλλά και στους εξώκοινοβουλευτικούς κύκλους, η πολεμική αφορούσε το δεύτερο σκέλος του³⁵, σύμφωνα με το οποίο: «...Οι δημόσιες αρχές λαμβάνουν υπόψη τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της ισπανικής κοινωνίας και θα διατηρούν τις ανάλογες σχέσεις συνεργασίας με την Καθολική Εκκλησία και τα άλλα δόγματα».

Η ειδική μνεία της διάταξης για την Καθολική Εκκλησία ήταν εκείνη που δημιούργησε έντονες ανησυχίες για πιθανή καταστρατήγηση της αρχής του αποδογματοποιημένου Κράτους. Ανησυχία που επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά το πόσο συνειδητή και σθεναρή ήταν η απόφαση για το χωρισμό της Εκκλησιαστικής από την Κρατική Εξουσία. Έτσι στην Επιτροπή του Κογκρέσου, το τμήμα αυτό της διάταξης καταψηφίστηκε από τους Σοσιαλιστές. Τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας στην 36μελή Επιτροπή ήταν: 23 ψήφοι υπέρ(UCD, Alliance Popular, Κομμουνιστές (!), Καταλανική μειονότητα και αντιπρόσωποι των Βάσκων) και 13 ψήφοι κατά (των Σοσιαλιστών).

34. Keesing's contemporary archives, 29454.

35. Oscar Alzára, La Constitución Española de 1978. Commentário Sistemático, Madrid 1978, σελ. 192 επ.

Στη διαμόρφωση αυτών των αποτελεσμάτων προξενεί εντύπωση η θετική ψήφος των Κομμουνιστών. Η πράξη αυτή δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά επαναβεβαίωση του κλίματος συναίνεσης που επικρατούσε στην πολιτική σκηνή και δείχνει την επιθυμία και των Κομμουνιστών να συμμετάσχουν στη λεγόμενη «πολιτική του συμβιβασμού» και να επιτύχουν μια κοινή συμφωνία με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις πάνω στα κύρια θέματα. Ο βουλευτής τους Sole Tura έδωσε την ακόλουθη ερμηνεία για την ευνοϊκή του ψήφο: «Επιθυμούμε, είπε, να αποφύγουμε την επανεμφάνιση είτε του κληρικισμού ή του αντικληρικισμού και να δημιουργήσουμε τις βάσεις για ένα νέο θρησκευτικό πόλεμο. Γνωρίζουμε καλά οι Κομμουνιστές, τι αντιπροσωπεύει η Καθολική Εκκλησία, και γι' αυτό επιθυμούμε την πολιτική και θρησκευτική ειρήνη». Από την άλλη πλευρά οι Σοσιαλιστές, μέσω του βουλευτή τους Peces Martinez Barba, δικαιολόγησαν την καταψήφιση αυτή του κόμματός τους γιατί, όπως δήλωσε, «η παρ. 3 είναι αντίθετη με την αρχή της απόσπασης από τον κλήρο, στο σύγχρονο κόσμο, αντίθετη προς την ισότητα των πολιτών ενώπιον του νόμου και αντίθετη προς τη μη υπαρξη επίσημης θρησκείας»³⁶.

Στους θρησκευτικούς κύκλους, όπως ήταν φυσικό, το θέμα πήρε μεγαλύτερη έκταση και η κριτική που ασκήθηκε στο εδάφιο αυτό του Συντάγματος ήταν εντονότερη. Ο Γενικός Βικάριος της Επισκοπής Μαδρίτης, σε σχόλιο του στην εφημερίδα «El País» της 19ης Νοεμβρίου 1978, ανέφερε ότι: «...η μνεία της Καθολικής Εκκλησίας... δεν ήταν τίποτε άλλο παρά πολιτικός ρεαλισμός...». Αντίθετα, η άποψη των μη Καθολικών ήταν τελείως διαφορετική: Ο γραμματέας της Ισπανικής Ευαγγελικής Επιτροπής José Cardona δήλωνε στην εφημερίδα «Pueblo» «...ότι δεν υπάρχει πραγματική θρησκευτική ελευθερία με την ειδική μνεία της διατάξεως του Συντάγματος για την Καθολική Εκκλησία»³⁷.

Αν τελικά η ειδική μνεία της «Καθολικής Εκκλησίας» ήταν ένα μέσο αναίρεσης του αποδογματοποιημένου Κράτους ή απλώς πολιτικός ρεαλισμός, που αναγνώριζε, χωρίς να συνεπάγεται και ιδιαίτερες συνέπειες, τη συγκεκριμένη και παγιωμένη πραγματικότητα, δεν είναι κάτι για το οποίο μπορεί να δοθεί απόλυτη απάντηση. Είναι όμως ενδεικτικό του γεγονότος ότι ίσως ήταν μια απλή επαναδιαπίστωση της πραγματικότητας ότι, όταν τα Cortés ψήφισαν Οργανικό Νόμο

36. Για τις θέσεις που εκφράστηκαν βλ. Officina de Información Diplomática, Reportage No 9, σελ. 2.

37. Βλ. αμέσως πιο πάνω υποσημείωση.

για τη θρησκευτική ελευθερία, δεν μνημονεύτηκε σ' αυτόν σαφώς η Καθολική Εκκλησία γιατί όπως δηλώθηκε, η αναφορά αυτή θεωρήθηκε ως «άχρηστη και εξάλλου χωρίς νομικό αποτέλεσμα»³⁸.

Με την ψήφιση του Συνταγματικού κειμένου, η αναγκαιότητα αναθεωρήσεως του Κογκορδάτου του 1953 δεν ήταν μόνον πραγματική, αλλά και νομική. Υπήρχαν διατάξεις του Κογκορδάτου που ήταν αντισυνταγματικές, αφού κατά την εφαρμογή τους δημιουργούσαν πλεονεκτήματα της Καθολικής Εκκλησίας έναντι των άλλων δογμάτων ή περιόριζαν την κατοχυρωμένη πλέον θρησκευτική ελευθερία. Η ασυμφωνία όμως αυτή του Συντάγματος με το Κογκορδάτο δεν παρήγαγε την *Ipsa Jure* ακυρότητα του τελευταίου³⁹, γιατί σύμφωνα με τη διάταξη 96 παρ. 1 του Συντάγματος: «Οι διεθνείς συνθήκες... θα αποτελούν μέρος της εσωτερικής έννομης τάξης. Οι διατάξεις τους δεν θα μπορούν να καταλυθούν, τροποποιηθούν ή ανασταλούν παρά μόνο με τον τρόπο που προβλέπουν οι ίδιες οι συνθήκες ή σύμφωνα με τους γενικούς κανόνες του διεθνούς δικαίου». Επομένως για την αναθεώρηση του Κογκορδάτου χρειαζόταν η κοινή συμφωνία των συμβαλλομένων μερών.

Μετά από μακρόχρονες διαπραγματεύσεις, ο Ισπανός υπουργός Εξωτερικών Marc Oreja και ο Γραμματέας του Κράτους του Βατικανού Καρδινάλιος Jean Villot υπέγραψαν στις 3 Ιανουαρίου 1979 τέσσερις ειδικές συμφωνίες που αντικαθιστούσαν το Κογκορδάτο του 1953 και ρύθμιζαν τις νέες σχέσεις του ισπανικού Κράτους με την Καθολική Εκκλησία. Οι συμφωνίες τέθηκαν σε ισχύ στις 4 Ιανουαρίου 1980 και το περιεχόμενό τους σχεδιάζει να οριοθετήσει με ακρίβεια τη δικαιοδοσία του Κράτους και της Εκκλησίας, καταργούνται δε μ' αυτές αναχρονιστικά προνόμια και από τις δύο πλευρές, σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της τελευταίας Συνόδου του Βατικανού και τις αρχές του νέου ισπανικού Συντάγματος. Αυτές οι συμφωνίες, όπως είπε ο Υπουργός Εξωτερικών της Ισπανίας, συνιστούν τη δημιουργία μιας υποδειγματικής διευθέτησης που πιθανό να γίνει στο μέλλον το «μοντέλο» για συμφωνίες του Βατικανού με άλλα Κράτη.

Το επίμαχο σημείο της ονομασίας των επισκόπων είχε ήδη πραγματικά λυθεί από τον Ιούλιο του 1977 και από τότε η Αγία

38. Oficina de Información Diplomática, Reportage No 343. σελ. 4.

39. Fernando Garrido Falla, La Situacion de la Iglesia en España como Institucion y su correlativo reflejo en el derecho Constitucional Español, Revista de Administración Pública, 84. Σεπτ-Δεκ. 1977. σελ. 289.

Έδρα εφάρμοζε το σύστημα της «προκαταβολής ειδοποιήσεως», σύμφωνα με το οποίο το όνομα του επισκόπου αναγγέλεται πριν από ένα μήνα, έτσι ώστε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου να μπορεί η Κυβέρνηση να προβάλλει τις τυχόν αντιρρήσεις της. Έτσι οι συμφωνίες περιέλαβαν τρεις θεαματικές⁴⁰:

Iη. Το νομικό καθεστώς της Εκκλησίας

α. Το Ισπανικό Κράτος αναγνωρίζει το δικαίωμα της Καθολικής Εκκλησίας να ασκεί ελεύθερα το αποστολικό της έργο και εγγυάται την ελεύθερη και δημόσια άσκηση των δραστηριοτήτων της.

β. Η Εκκλησία οργανώνεται ελεύθερα: Μπορεί να δημιουργεί, να μεταβάλλει ή να διαλύει επισκοπές, ενορίες ή άλλες εδαφικές περιοχές, μετά από την προηγούμενη δέουσα γνωστοποίηση στην αρμόδια Κρατική Αρχή.

γ. Το Κράτος αναγνωρίζει τη νομική προσωπικότητα της ισπανικής Επισκοπικής Συνέλευσης. Αναγνωρίζει επίσης τη νομική προσωπικότητα και την ελευθερία δράσης των Ταγμάτων, των θρησκευτικών ενώσεων και των άλλων ιδρυμάτων με τις εδαφικές περιοχές τους και τους Οίκους τους.

δ. Οι τόποι λατρείας έχουν την εγγύηση του απαραβίαστου.

ε. Το Κράτος αναγνωρίζει την Κυριακή ως ημέρα αργίας. Με αμοιβαία συναίνεση θα αποφασιστεί ποιές άλλες θρησκευτικές γιορτές πρόκειται να θεωρηθούν αργίες. Το Κράτος αναγνωρίζει και εγγυάται το δικαίωμα αυτών που βρίσκονται σε φυλακές, νοσοκομεία, ορφανοτροφεία και παρόμοια κέντρα να λαμβάνουν θρησκευτική αρωγή.

στ. Το Κράτος αναγνωρίζει τους γάμους των πολιτών που τελούνται με τους κανόνες του Κανονικού Δικαίου.

Η αστική εγκυρότητα των γάμων που τελούνται με το Κανονικό Δίκαιο αναγνωρίζεται από την τέλεση. Προκειμένου να έχουν πλήρη νομική ισχύ θα πρέπει να καταχωρούνται στο Ληξιαρχείο, με την παρουσίαση ενός εκκλησιαστικού πιστοποιητικού γάμου.

ζ. Η Αγία Έδρα επαναβεβαιώνει τη μόνιμη ισχύ του δόγματός της για το γάμο και υπενθυμίζει σ' εκείνους που παντρεύονται με το Κανονικό Δίκαιο, τις σοβαρές υποχρεώσεις

40. Diplomatic Information Office, Spain 79, No 67, Φεβ. 1979 (Foreign Policy). Οι συμφωνίες αναφέρονται περιληπτικά και όχι με τη σειρά της υπογραφής τους.

που αναλαμβάνουν να τηρούν τους Κανονικούς κανόνες που ρυθμίζουν το γάμο. Αναφορικά με την ακύρωση του γάμου η συμφωνία αναφέρει ότι οι εκκλησιαστικές λύσεις θα έχουν αστική δύναμη εφόσον είναι σύμφωνες με το Κρατικό Δίκαιο, κατά την κρίση των αρμοδίων Δικαστηρίων.

2η. Διδασκαλία και πολιτιστικές υποθέσεις

α. Σύμφωνα με τις αρχές της θρησκευτικής ελευθερίας, η Εκπαίδευση θα σέβεται το θεμελιώδες δικαίωμα των γονέων για την θητική και θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους στα πλαίσια του σχολείου. Η εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία θα σέβεται τις αξίες της χριστιανικής ηθικής.

β. Στα προγράμματα της γενικής εκπαίδευσης, στοιχειώδους και μέσης, στα Διδασκαλεία και στις επαγγελματικές βαθμίδες, κάθε κατηγορία, ανάλογα με την ηλικία, θα λαμβάνει την αντίστοιχη Καθολική διδασκαλία κάτω από συνθήκες όμοιες με εκείνες που παρέχονται σε άλλα θεμελιώδη μαθήματα. Εν τούτοις, προκειμένου να γίνει σεβαστή η θρησκευτική της συνειδήσεως αυτό το μάθημα δεν θα είναι υποχρεωτικό, αλλά το δικαίωμα να το διδάσκεται θα είναι πλήρως εξασφαλισμένο.

γ. Αναγνωρίζεται πλήρως η νομική υπόσταση των Πανεπιστημίων που ανήκουν στην Εκκλησία και τα οποία υπάρχουν κατά θέση σε ισχύ της συμφωνίας. Εφόσον προστατεύονται τα δικαιώματα της θρησκευτικής ελευθερίας και της έκφρασης, το Κράτος θα εποπτεύει τα μέσα ενημέρωσης, ώστε τα Καθολικά αισθήματα να είναι δεόντως σεβαστά.

3η. Οικονομικά θέματα

Η Καθολική Εκκλησία μπορεί να ζητεί ελεύθερα δάνεια από τους πιστούς, να οργανώνει δημόσιους εράνους και να δέχεται ελεημοσύνες.

β. Το Κράτος αναλαμβάνει την υποχρέωση να συνεργασθεί με την Εκκλησία προκειμένου να της παράσχει επαρκή οικονομικά μέσα ύπαρξης. Τρία οικονομικά έτη μετά την υπουραφή των συμφωνιών, το Κράτος μπορεί να εκχωρήσει στην Καθολική Εκκλησία ένα ποσοστό από τα έσοδα του που προέρχονται από τους φόρους εισοδήματος, από φόρους εισιδιματος που δεν προέρχονται από εργασία ή οποιαδήποτε άλλα έσοδα προσωπικής φύσεως, με τρόπο που θα θεωρηθεί ως κατάλληλος. Για να πραγματοποιηθεί αυτό, κάθε φορολογούμενος θα πρέπει να δηλώσει στη φορολογική του δήλωση εισοδήματος αν επιθυμεί το μερίδιό του να διατίθεται γι' αυτήν

τη χρήση. Αν δεν έχει δηλωθεί σαφώς, το εν λόγω ποσόν θα κατανέμεται για άλλους σκοπούς. Το σύστημα αυτό θα αντικαταστήσει τις δωρεές, ενώ προμηθεύει στην Καθολική Εκκλησία αντίστοιχους πόρους. Μέχρι να τεθεί σε εφαρμογή το νέο σύστημα το Κράτος θα διαθέσει ένα επαρκές ποσό στην Καθολική Εκκλησία από το Γενικό Προϋπολογισμό.

4η. Γενικές αρχές για τις υποχρεώσεις του κλήρου στις Ένοπλες Δυνάμεις

α. Η ποιμαντική θρησκευτική αρωγή προς τα Καθολικά μέλη των Ενόπλων Δυνάμεων εξακολουθεί ν' αποτελεί ευθύνη του Γενικού Στρατιωτικού Βικάριου.

β. Οι ιερείς και τα μέλη των θρησκευτικών Ταγμάτων υπόκεινται στις γενικές διατάξεις του Νόμου που αναφέρεται στη στρατιωτική υπηρεσία, με ορισμένες διατάξεις που αναφέρονται στους φοιτητές της Θεολογίας, τους προπαρασκευαζόμενους, ιερείς κ.λπ. Ιδρύματα Κανονικού Δικαίου και σπουδαστές απαλλάσσονται σε κάθε περίπτωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων.

Οι τέσσερις αυτές συμφωνίες που υλοποιούν τις συνταγματικές επιταγές φιλοδοξούν, αφού είναι αποτέλεσμα συναινετικών διαδικασιών, να απαλείψουν μελλοντικά σημεία τριβής μεταξύ της Εκκλησιαστικής και Κρατικής εξουσίας. Η μεν Εκκλησία περιορίζεται στα καθαρώς πνευματικά της έργα, έχοντας το Κράτος αρωγό στην εκτέλεση της αποστολικής της και μόνον αποστολής, η δε πολιτική εξουσία αφήνεται ελεύθερη να ακολουθήσει τις εκάστοτε πολιτικές της επιλογές.

VI. Αρκεί όμως η ύπαρξη νομικών ρυθμίσεων, έστω και αν αυτοί είναι προϊόν κοινής συμφωνίας, για να εξασφαλισθεί η ανενόχλητη άσκηση της Κρατικής εξουσίας από οποιεσδήποτε παρεμβάσεις της Εκκλησίας; Πρέπει άραγε να υποτιμηθεί η πλεονεκτική θέση της Εκκλησίας, η οποία δεν έχει ανάγκη, όπως η Κρατική εξουσία, να επιστρατεύει λογικά επιχειρήματα για να πειθεί για τη σκοπιμότητα μιας ρύθμισης;

Η Εκκλησία, η ισχυρότερη ίσως ομάδα πιέσεως σε μια κοινωνία, αφού οι σκοποί της επικαλύπτονται πάντοτε με τον ιδεολογικό μανδύα, απευθύνεται στο θρησκευτικό συναίσθημα, το οποίο και εκμεταλλεύμενη, έχει τη δυνατότητα αποτελεσματικής πτιρροής σε θέματα ιδιαίτερα μάλιστα εναίσθητα. Θέματα που αφορούν π.χ. την οικογένεια ή την εκπαίδευση των παιδιών. Έτσι όταν η Σοσιαλιστική Κυβέρνηση της Ισπανίας αποφάσισε να αλλάξει το Νόμο για τις αμβλώσεις και τον

Οργανικό Νόμο που αφορούσε την Εκπαίδευση η ένταση ξέσπασε. Ο πρώτος νόμος συνάντησε τη θυελλώδη αντίδραση της Εκκλησίας, η οποία με την επικουρία της συντηρητικής αντιπολίτευσης (Populare Alliance), υποστήριξε ότι η νέα ρύθμιση αντιβαίνει προς το άρθρο 15 του Συντάγματος. Μετά από τις αντιδράσεις αυτές ο νόμος ψηφίστηκε ιερείς δυσκολία, στο μεν Κογκρέσο στις 6.10.1983 με 186 ψήφους, υπέρ, 109 ψήφους κατά και 4 αποχές, στη δε Γερουσία στις 30.11.83 με 110 ψήφους υπέρ, και 45 κατά. Ο δεύτερος νόμος, γνωστός με το όνομα LODE, παρείχε στον Υπουργό Παιδείας τη δυνατότητα μεγαλύτερου ελέγχου στη χορήγηση κρατικών επιχορηγήσεων στα ιδιωτικά σχολεία, που κατά πλειοψηφία ανήκαν στην Εκκλησία, και επέτρεπε στους γονείς να παρεμβαίνουν ουσιαστικά στο διορισμό των καθηγητών και στην κατάρτιση του εκπαιδευτικού προγράμματος αυτών των σχολείων.

Ψηφίστηκε βέβαια τελικά και αυτός στις 15.3.1983 με 196 ψήφους υπέρ και 96 κατά⁴¹. Η Εκκλησία όμως βλέποντας ότι με το νόμο αυτό περιοριζόταν αισθητά το μοναδικό «κανάλι» μέσω του οποίου μπορούσε να περνά την πολιτική της και να ασκεί αποφασιστική επιρροή στην ισπανική κοινωνία, αντέδρασε και πάλι έντονα. Και για τους δύο μάλιστα αυτούς νόμους άσκησε (όπως και η Ρ.Α) προσφυγή στο Συνταγματικό Δικαστήριο. Επί ένα δε ολόκληρο χρόνο η εφαρμογή τους είχε παγώσει εν αναμονή της απόφασης του Συνταγματικού Δικαστηρίου, το οποίο, έχοντας και το δικαιολογητικό της υπερφόρτωσης, καθυστερούσε την έκδοσή της, επισύροντας έτσι και την κατηγορία της Κυβέρνησης, ότι με αυτόν τον τρόπο ουσιαστικά παίζει το ρόλο της «τρίτης Βουλής». Στο κρίσιμο δε αυτό σημείο το Συνταγματικό Δικαστήριο έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία. Και σε απόφασή του της 24ης Μαΐου 1985, πολύ μεγάλης πολιτικής βαρύτητας, αποφάνθηκε ομόφωνα ότι «δεν έχει την εξουσία να επιβραδύνει το κυβερνητικό νομοθετικό πρόγραμμα εφόσον αυτό έχει υιοθετηθεί από το Κοινοβούλιο»⁴². Έτσι τέθηκαν σε εφαρμογή τόσο ο νόμος για τις αμβλώσεις, αφού όμως είχαν γίνει ορισμένες τροποποιήσεις που εξασφάλιζαν τις απαραίτητες εγγυήσεις των δικαιωμάτων του άρθρου 15 του Συντάγματος, όσο και ο LODE, εκτός από ένα άρθρο του, που θεωρήθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο ότι περιόριζε την ελειθερια της εκπαίδευσης.

41. Βλ. σχετικά με τους δύο αυτούς νόμους σε Keesing's contemporary archives, 32804/84.

42. Keesing's contemporary archives 34183/86.

Ποιά θα ήταν άραγε τα επακόλουθα αν το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν είχε δειξει αυτήν την ευαισθησία;

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι η νομοθετική οριοθέτηση των εξουσιών Εκκλησίας και Πολιτείας δεν είναι αρκετή αυτή και μόνη να εξουδετερώσει τις συγκρούσεις. Όταν δημιουργούνται τέτοια δυσλειτουργικά φαινόμενα στην Ισπανία, που η οριοθέτηση ήταν αποτέλεσμα κοινής συμφωνίας, αναλογίζεται κανείς το μέγεθος των προβλημάτων που μπορούν να προκύψουν από μία οριοθέτηση που δεν προέρχεται από αμοιβαία συναίνεση. Ο χωρισμός των εξουσιών Εκκλησίας και Κράτους δεν αποτελεί πανάκεια. Λύσεις στις πιθανές διαμάχες μπορεί να δώσει μόνον η άψογη λειτουργία των θεσμών, η πίστη του πολίτη στις αρχές της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, η πίστη του λαού στην ηγεσία του. Και η δημιουργία μιας τέτοιας πίστης στον πολίτη είναι ευθύνη που βαραίνει αποκλειστικά τους ώμους της εκάστοτε ηγεσίας. Αυτή και μόνη μπορεί να έχει την υποχρέωση να εκπαιδεύσει συνειδητούς πολίτες που θα κυριαρχούνται από την κριτική λογική και όχι να είναι έρμαια οποιουδήποτε συναισθήματος. Τότε μόνον η Εκκλησία θα περιοριστεί στο ρόλο της, αφού θα γνωρίζει ότι θα πρέπει να χρησιμοποιεί την «πειθώ του λόγου», μέσο που δεν μπορεί κανείς να της το αποκλείσει, και όχι να εξασφαλίζει την υποστήριξη εξεγείροντας το θρησκευτικό συναίσθημα.

Η «Χριστιανική Εκκλησία των μαρτύρων του Ιεχωβά Κρήτης»

*Πολιτικά δικαστήρια και συνταγματική παιδεία**

Integer vitae scelerisque purus
non eget iaculis neque arcu
nec venenatis gravida sagittis
Οράτιος, Ωδές, 1, 23, στ. 2-3

I. Το πρόβλημα

Ο επίκαιρος λόγος παράγεται σε πολλά επίπεδα και στεγάζει ποικίλες οπτικές και σκοπιμότητες. Η προσπάθεια των Μαρτύρων του Ιεχωβά (ΜτΙ) να ιδρύσουν σωματείο στην Κρήτη προκάλεσε φόβους ορθοδόξων πιστών, διαφωνίες νομικών και έντονη αρθρογραφία των εφημερίδων. Βοηθούσης και της συγκυριακής δέξιωνσης γύρω από τα εκκλησιαστικά θέματα, οι γνώμες κυμάνθηκαν από την επισήμανση του κινδύνου να εκτεθεί διεθνώς η Ελλάδα που «καταπιέζει» τις θρησκευτικές μειονότητες έως τις καταγγελίες για ύπαρξη «πολιορκητικού κριού» που κινείται για την προσάρτηση της Κρήτης σε ξένη χώρα!

Με την ανάλυση που ακολουθεί, θα επιχειρηθεί μια νομική ανάγνωση του θέματος. Δύο είναι τα χαρακτηριστικά μιας

* Η αρχική μορφή αυτής της μελέτης παρουσιάστηκε στο μάθημα «Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου» του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών (ακαδ. έτος 1986-87, διδάσκοντες Αρ. Μάνεσης και Πρ. Παυλόπουλος).

τέτοιας προσέγγισης: πρώτον, η «επιστημονική ουδετερότητα» που εξοβελίζει —ή μάλλον μεταμφιέζει— σκοπιμότητες και υποκειμενικές φορτίσεις και, δεύτερον, μια επικίνδυνη ξηρότητα: το κείμενο είναι δύσβατο για τους μη ειδικούς και ανιαρό (κοινότυπο) για τους γνωρίζοντες.

Η θεωρητική δυσχέρεια επιτείνεται από την πολλαπλότητα και την —ενίοτε— πλημμελή θεμελίωση των απόψεων που διατυπώθηκαν. Προσπάθεια για ευκρίνεια και σχετική υπέρβαση των μειονεκτημάτων που προεκτέθηκαν αποτελεί η προτεινόμενη κατάταξη: μετά από σύντομη αναφορά στο νομολογιακό ιστορικό της απόφασης, παρουσιάζονται οι θεωρητικές αφετηρίες για την εξέταση των νομικών ζητημάτων και στη συνέχεια εκτίθενται και σχολιάζονται οι θέσεις της νομολογίας και των σχολίων που δημοσιεύθηκαν σε νομικά περιοδικά.

II. Νομολογιακό ιστορικό¹

Η προσωρινή διοίκηση του σωματείου «Χριστιανική Εκκλησία των Μαρτύρων του Ιεχωβά Κρήτης» κατέθεσε, στις 29.12.1982, αίτηση αναγνώρισης στο Πρωτοδικείο Ηρακλείου. Το δικαστήριο διέταξε με την 90/1983 (αδημοσίευτη) απόφασή του να προσκομιστεί μετάφραση του καταστατικού της «Εταιρείας Σκοπιά της Πενσυλβανίας», το οποίο αποτελούσε κατά παραπομπήν περιεχόμενο του καταστατικού του σωματείου. Μετά από νέα αίτηση των ιδίων, το Πρωτοδικείο αναγνώρισε το σωματείο με την 230/1983 (αδημοσίευτη) απόφασή του.

Η απόφαση εφεσιβλήθηκε από τον εισαγγελέα και τριτανακόπηκε από την Αρχιεπισκοπή Κρήτης. Το Πολυμελές Πρωτοδικείο Ηρακλείου έκανε δεκτή την τριτανακοπή με την απόφαση 272/1984 (η έφεση δεν συζητήθηκε λόγω παραίτησης του εισαγγελέα) και διέταξε τη διαγραφή του σωματείου από το σχετικό βιβλίο.

Τα μέλη της διοίκησης του σωματείου άσκησαν έφεση κατά της απόφασης και το Εφετείο Κρήτης απέρριψε ως απαράδεκτη την τριτανακοπή με την 509/1985 απόφασή του (έλλειψη νομιμοποίησης της Αρχιεπισκοπής Κρήτης). Στη συνέχεια, η Επαρχιακή Σύνοδος και οι Μητροπολίτες της Εκκλησίας Κρήτης —που σύμφωνα με τον καταστατικό νόμο της Εκκλησίας Κρήτης (άρθρο 10 § 9. v. 4149/1961) μεριμνούν για την ορθόδοξη διαβίωση και την προφύλαξη του πληρώματος

1. Βλ. και *I. Κονιδάρη*, σημείωση στην ΕφΚρ 509/1985, ΝοΒ 1986 σ. 574

της εκκλησίας από ετερόδοξες διδασκαλίες— άσκησαν νέα τριτανακοπή ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου, το οποίο έκανε δεκτό το αίτημα της τριτανακοπής με την 87/1986 απόφαση. Βεβαίως η υπόθεση απέχει από την οριστική της κρίση και, εφόσον οι ΜτΙ άσκησαν ήδη έφεση, αναμένονται εξελίξεις.

Επίκεντρο της ανάλυσης που ακολουθεί θα αποτελέσουν οι αποφάσεις 272/1984 και 87/1986, οι οποίες έκριναν κατ' ουσία την υπόθεση και ασχολήθηκαν —ίσως υπέρ το δέον εκτενώς— με θέματα Δημοσίου Δικαίου.

III. Θεωρητική τοποθέτηση

1. Το δικαίωμα του «συνεταιρίζεσθαι» αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα ομαδικής δράσης και *sine qua non* διάταξη όλων των συγχρόνων Συνταγμάτων². Το Σύνταγμα του 1975 προβλέπει στο άρθρο 12 τη δυνατότητα ίδρυσης σωματείων χωρίς διάκριση κατηγοριών ανάλογα με τον σκοπό ή τη δομή τους. Μόνο περιορισμό για την αναγνώριση του σωματείου αποτελεί η (αυτονόητη) υποχρέωση τήρησης των νόμων (12 § 1 Σ). Σε αρμονία με τη συνταγματική επιταγή βρίσκεται το σωματειακό δίκαιο του Αστικού Κώδικα που θεσπίζει το «σύστημα συνδρομής των νομίμων προϋποθέσεων» (System der Normativ-bestimmungen)³ για την απόκτηση νομικής προσωπικότητας. Συνεπώς το δικαστήριο ενεργεί διαπιστωτικά, ελέγχοντας τη νομιμότητα του σωματείου, δηλαδή τη μη αντίθεση του καταστατικού (του σκοπού και του τρόπου λειτουργίας) σε διατάξεις νόμου, στα χρηστά ήθη και στις επιταγές της δημόσιας τάξης.

Πέραν του «τυπικού» ελέγχου νομιμότητας, προβλέπεται μόνον η δυνατότητα κατασταλτικής επέμβασης σε περίπτωση που διαπιστωθούν συγκεκριμένες παραβάσεις των νόμων ή του καταστατικού (12 § 2 Σ). Και σ' αυτή την περίπτωση ο συντακτικός νομοθέτης κρίνει ότι μόνον οι περιβεβλημένοι με τις εγγυήσεις προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας δικαστές μπορούν να επέμβουν και να απαγορεύσουν την άσκηση ενός τόσο σημαντικού δικαιώματος. Πράγματι, η ύπαρξη διακριτικής ευχέρειας των κρατούντων για καταστατι-

2. Παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης του δικαιώματος βλ. σε Αλ. Σβάλου - Γ. Βλάχου. Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τ.Β. Αθήναι. 1955 σσ. 237-244

3. Ν. Παπαντωνίου, Γενικές Αρχές του αστικού δικαίου. Αθήνα. Σάκκουλας, ³1983 και Κρητικό σε Γεωργιάδη -Σταθόπουλου ΑΚ 78 αρ. 3

κό και, κατά μείζονα λόγο, προληπτικό έλεγχο της ίδρυσης και λειτουργίας των σωι χτείων⁴, θα οδηγούσε στον εξοβελισμό των «ανεπιθύμητων» σ., γανώσεων και θα διευκόλυνε μια τεχνητή ενοποίηση προς την κατεύθυνση της κυριαρχης ιδεολογίας⁵.

Σχηματικά, το αρμόδιο δικαστήριο αναγνωρίζει τη νομιμότητα του σωματείου βασιζόμενο αποκλειστικά και μόνο στην τυπική εξέταση του καταστατικού. Στάδιο για αξιολογήσεις επί τη βάσει «πληροφοριών» ή «προτέρου εντίμου βίου» των ιδρυτών δεν ανοίγεται, διότι από το 12 Σ συνάγεται η απαγόρευση τόσο του προληπτικού ελέγχου όσο και του ελέγχου σκοπιμότητας. Εάν διαπιστωθεί in concreto ότι η δραστηριότητα του σωματείου δεν τείνει στην εκπλήρωση του σκοπού, όπως και εάν ο σκοπός ή ο τρόπος λειτουργίας του είναι παράνομοι, αντίθετοι προς τα χρηστά ήθη ή τη δημόσια τάξη, τότε το δικαστήριο —εφαρμόζοντας το 12 Σ που εξειδικεύεται στο 105 ΑΚ— μπορεί να επέμβει κατασταλτικά, εφ' όσον αποδειχθούν βεβαίως συγκεκριμένες παραβάσεις.

Για την ίδρυση θρησκευτικών σωματείων ειδικότερα, εφαρμόζεται το 12 Σ, εφ' όσον δεν υπάρχει ειδική πρόβλεψη⁶, ενώ ουσιώδη επιρροή ασκεί και το 13 Σ που καθιερώνει τη θρησκευτική ελευθερία. Με δεδομένο ότι το σωματείο υποχρεούται να τηρεί τους νόμους και συνεπώς να επιδιώκει νόμιμους σκοπούς, η δικαστική αναγνώριση σωματείου που ιδρύεται από οπαδούς «μη γνωστής» θρησκείας θα προσέκρουε στο Σύνταγμα που παρέχει το δικαίωμα ελεύθερης δράσης και λατρείας μόνο στους οπαδούς «γνωστών» θρησκειών. Η δυνατότητα σωματειακής οργάνωσης των οπαδών ενός δόγματος, με άλλους όρους η πρόσδοση νομικής προσωπικότητας σε μία θρησκευτική κοινότητα, δεν παρέχεται στις περιπτώσεις που, κατά το Σύνταγμα, δεν προστατεύεται η λατρεία κατά το τυπικό του συγκεκριμένου δόγματος⁷. Κατά λογική ακολουθία,

4. Στο Σ 1975 απαλείφθηκε η φράση «προηγουμένην της κυβερνήσεως άδειαν» που υπήρχε στο Σ 1952 και απαγορεύθηκε ρητά η οποιαδήποτε εξάρτηση ίδρυσης σωματείου από έγκριση της διοίκησης βλ. και Π. Παραρά, Σύνταγμα 1975 - corpus I σ. 201 αρ. 17

5. I. Μανωλεδάκης, παρατηρήσεις στην ΠΠρΗρ 87/1986. «Αρμενόπουλος» 1986, σ. 614. Η πρόβλεψη κινδύνου κοινωνικού εκφασισμού είναι μάλλον υπερβολική. Οι διαδικασίες εκφασισμού είναι συνήθως περισσότερο υπόγειες, αλλά και περισσότερο δραστικές...

6. Όπως, για παράδειγμα, στο άρθρο 20 του ιταλικού Συντάγματος του 1948 ή στο άρθρο 137 § 2 του γερμανικού Συντάγματος της Βαΐμάρης του 1919.

7. Ειδική αναφορά στις προϋποθέσεις ίδρυσης και λειτουργίας θρησκευτικών «συνεταιρισμών» γίνεται σε Σβάλον-Βλάχου ό.π. σσ. 268-269.

η θεωρητική ανάπτυξη της θρησκευτικής ελευθερίας —και οι περί αυτήν διιστάμενες απόψεις— γίνονται κεντρικό ζήτημα της παραγράφου αυτής.

2. Συμπλήρωμα και προέκταση του δικαιώματος της προσωπικής ελευθερίας αποτελεί η θρησκευτική ελευθερία που θεσπίζεται στο άρθρο 13 του ισχύοντος Συντάγματος⁸. Η θρησκευτική ελευθερία θεμελιώνει την αξίωση για μη επέμβαση είτε θετική (επιβολή) είτε αρνητική (παρακώλυση) στη διαμόρφωση οποιωνδήποτε σχετικών με το θείο πεποιθήσεων (ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης) αλλά και στην εκδήλωσή τους (ελευθερία της λατρείας)⁹.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται σε ένα «εσωτερικό» δικαίωμα —την ανεμόδιστη διαμόρφωση, αλλά και μεταβολή των περί θείου αντιλήψεων— και σε ένα «εξωτερικό» δικαίωμα— τη δυνατότητα ελεύθερης τέλεσης λατρευτικών πράξεων κατά το τυπικό της θρησκευτικής κοινότητας «εκάστου». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για το εξεταζόμενο ζήτημα το δεύτερο σκέλος του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, εφ' όσον δεν έχει αμφισβητηθεί το δικαίωμα να διαμορφώνεται θρησκευτική συνείδηση σύμφωνη με τα δόγματα των MtI, αλλά η δυνατότητα οργανωμένης έκφρασης, δηλαδή δημόσιας δράσης των MtI.

Η ελευθερία της λατρείας είναι διφυής, όπως άλλωστε και όλα τα ατομικά δικαιώματα. Η μια όψη της αντιστοιχεί στο δικαίωμα του φορέα να ασκεί ανεμόδιστα τις τελετουργικές πράξεις που προβλέπει το τυπικό της θρησκείας στην οποία ανήκει. Σύστοιχη είναι η υποχρέωση του κράτους να μην εμποδίζει τις εκδηλώσεις της λατρείας και, περαιτέρω, να δημιουργεί όλες τις προϋποθέσεις που θα διασφαλίσουν την αδιατάρακτη πραγμάτωσή τους. Η τελευταία υποχρέωση έχει θετικό περιεχόμενο και αντανακλά τη σύγχρονη αντίληψη για το περιεχόμενο των ατομικών δικαιωμάτων, τα οποία δεν εξαντλούνται στην υποχρέωση της κρατικής εξουσίας να απέχει από ενέργειες που περιορίζουν το πεδίο της ιδιωτικής ελευθερίας, αλλά θεμελιώνουν και υποχρέωσή της για δημιουργία των αναγκαίων για την ομαλή άσκησή τους συνθηκών.

8. Παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης του δικαιώματος και αντιπαραβολή του με την ανεξιθρησκεία βλ. σε *Arist. Μάνεση*, Συνταγματικά δικαιώματα Α. Ατομικές ελευθερίες, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1982 σσ. 247-249 και εκτενέστερα σε *An. Μαρίνο*, Η θρησκευτική ελευθερία, Αθήναι 1972 σσ. 4-7 και 20 επ.

9. Για τα θεωρητικά ζητήματα της παραγράφου βλέπε *Ar. Μάνεση*, δ.π. σσ. 250-255 και *An. Μαρίνο*, δ.π.σ 92 επ.

Αυτή η διάσταση θεσμοθετείται στο θετικό δίκαιο με τη γενική ωξη του 25 § 1 Σ («τα δικαιώματα του ανθρώπου... τελούν υπό την εγγύηση του κράτους· όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την απρόσκοπτη άσκησή τους»). Ειδικά για την θρησκευτική ελευθερία, η θετική υποχρέωση ανιχνεύεται και στη ρήτρα του 13 § 2 Σ «υπό την προστασία των νόμων». Βεβαίως, η ρήτρα αυτή λειτουργεί αμφίδρομα και —ερμηνεύμενη ως «επιφύλαξη των νόμων»— εισάγει μια συνηθισμένη στα ατομικά δικαιώματα σχετικοποίηση, εφ' όσον οι νόμοι μπορούν να ρυθμίζουν —άρα και να περιορίζουν— την άσκηση του δικαιώματος, με βάση και όριο πάντοτε τις γενικές αρχές που προκύπτουν από το Σύνταγμα και μορφοποιούνται από τη νομολογία του ΣτΕ και των άλλων δικαστηρίων¹⁰. Εντονότερη σχετικοποίηση του δικαιώματος δημιουργεί η οριοθέτησή του στο ίδιο το κείμενο του Συντάγματος. Συγκεκριμένα, για τη διασφάλιση της ελευθερης λατρείας, η θρησκεία πρέπει να είναι «γνωστή» (υπό α.) οι λατρευτικές πράξεις να μην παραβιάζουν τους κανόνες δημόσιας τάξης και τα χρηστά ήθη (υπό β.) και οι οπαδοί της να μην ασκούν προσηλυτιστικές πράξεις (υπό γ.).

α. Γύρω από τον ορισμό της «γνωστής» θρησκείας έχουν δημιουργηθεί αμφισβητήσεις στη θεωρία και τη νομολογία. Για να οδηγηθούμε σε ερμηνεία σύμφωνη με το συνταγματικό σύστημα προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, πρέπει να διαστείλουμε την έννοια τόσο από τη λειτουργία της στην κοινή γλώσσα όσο και από ακραίες προσπάθειες περιστολής του εύρους της με διαφανή σκοπό την επάνοδο σε καθεστώς όχι απλώς «επικρατούσας» αλλά και «επιβαλλόμενης» θρησκείας.

Ο όρος «γνωστή θρησκεία» δεν αναφέρεται στη δημοσιότητα της ύπαρξης και της δράσης (θρησκεία γνωστή κατ' ονομα) αλλά στη διαφάνεια του δογματικού συστήματος, στη δημόσια δραστηριότητα και στην έλλειψη μυητικής διαδικασίας για την είσοδο του «κατηχούμενου» πιστού. Μια θρησκεία είναι γνωστή εφ' όσον είναι προσιτές σε κάθε ενδιαφερόμενο οι διδασκαλίες της και δημόσιες οι λατρευτικές εκδηλώσεις (θρησκεία γνωστή κατά περιεχόμενο). Η προέλευση της θρησκείας, ο αριθμός των πιστών, η πληρότητα των δοξασιών όπως και οι σχέσεις με άλλες θρησκείες, είναι θέματα που δεν ασκούν επιρροή στο «γνωστόν» της θρησκείας. Σκοπός του 13 §2 Σ είναι να αποκλείσει από την άσκηση του δικαιώματος λατρείας και δράσης τους οπαδούς

10. *Ap. Μάνεσης ο.π. σ. 76 επ.*

μυστικών θρησκειών, οι οποίες ενδέχεται να εγκυμονούν κινδύνους για την εξουσία λόγω του αβέβαιου —και ως εκ τούτου ύποπτου— περιεχομένου των δοξασιών τους¹¹ και όχι, βεβαίως, να «προτείνει» την «αρτιότερη» θρησκεία —περίπτωση στην οποία θα είχε πιθανώς νόημα η συγκριτική αξιολόγηση των δογμάτων.

Η συνδρομή των παραπάνω όρων είναι αναγκαία αλλά και επαρκής για την πρόσδοση του χαρακτηρισμού της «γνωστής θρησκείας». Την άποψη αυτή δέχεται κατά πάγια νομολογία και το ΣτΕ¹².

Μια άποψη που έχει διατυπωθεί από τον *K. Βαβούσκο*¹³ φαίνεται να απαιτεί τη συμμόρφωση του δογματικού και λατρευτικού περιεχομένου της θρησκείας με τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη και, επιπροσθέτως, θεωρεί τον προσηλυτισμό πράξη που καθιστά τη θρησκεία μη φανερή¹⁴. Η άποψη αυτή, που όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια, συναντάται στις σχολιαζόμενες αποφάσεις, βασίζεται σε προφανή παρανόηση της διάρθρωσης του άρθρου 13 § 2 Σ: παραβλέπει, συγκεκριμένα, ότι ο χαρακτηρισμός μιας θρησκείας ως γνωστής δεν αποτελεί τον μόνο όρο για την προστασία της λατρείας —έτσι ώστε να πρέπει να υπαχθούν σ' αυτή την έννοια και οι λοιπές προϋποθέσεις του 13 § 2 Σ. Είναι ενδεχόμενο μια γνωστή θρησκεία να μην προστατεύεται επειδή η λατρεία της προσβάλλει τα χρηστά ήθη ή διότι οι οπαδοί της προσηλυτίζουν ετεροδόξους στα δημόσια διδασκόμενα δόγματά της κ.ο.κ. Με άλλη διατύπωση, το στοιχείο του «γνωστού» εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από την εμπειρικά διαπιστούμενη διαφάνεια της θρησκείας και αποτελεί πρόκριμα για τη δυνατότητα ανεμπόδιστης άσκησης της λατρείας. Το σχετικό δικαίωμα διασφαλίζεται μόνο εάν συντρέχουν οι υπό β. και γ.

11. Κατ' αυτή την αναφορά είναι υπερβολικά στενή και συνεπώς μη ακριβής η ερμηνεία του Σπ. Τρωιάνου (Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου. Αθήνα. Αντ. Σάκκουλας, 1984 σ. 85) ότι μη «γνωστές» θρησκείες θεωρούνται μόνον οι μυστικές εταιρείες που δεν έχουν αληθώς θρησκευτικούς σκοπούς. Η ερμηνεία αυτή παραβλέπει, πρώτον, ότι υπάρχουν και αληθινές θρησκείες με μυστικό χαρακτήρα (δηλαδή με μυητικές διαδικασίες) που είναι εξ ίσου μη «γνωστές» και, δεύτερον, ότι οι αληθινές μυστικές θρησκείες είναι, δυνάμει, περισσότερο επικίνδυνες για τη δημόσια τάξη, διότι μπορούν να εμπνεύσουν ευκολότερα στα μέλη τους φανατισμό, χρησιμοποιώντας την υπερβατική πειθώ της «θείας αλήθειας».

12. Απαρίθμηση των σχετικών αποφάσεων με κατατοπιστικές περιλήψεις γίνεται σε *I. Κονιδάρη*, «Θεωρία και Νομολογία για τους ΜτΙ», ΝοΒ 34, σσ. 509-513.

13. «Ο νομικός χαρακτήρας της κινήσεως των ΜτΙ», Αρμενόπουλος 1980, σσ. 1003-1004.

14. Ο.π. σ. 1005 και *K. Βαβούσκος*, ΠΠρΗρ 87/1986 ΑρχΝομ 1986 σ. 594.

όροι, οι οποίοι αποτελούν αυτόνομες προϋποθέσεις και όχι συνιστώσες της «γνωστής» θρησκείας.

Με αφετηρία τη διάταξη του 13 § 3 Σ —που ορίζει ότι οι λειτουργοί των γνωστών θρησκειών υπόκεινται σε κρατικό έλεγχο και έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις με τους λειτουργούς της επικρατούσας θρησκείας— υποστηρίχθηκε¹⁵ ότι οι θρησκείες που δεν έχουν «διαπιστευμένους» λειτουργούς δεν είναι γνωστές. Ανεξάρτητα από το πρόβλημα της *de constitutione ferenda* ορθότητας της διάταξης —που εξομοιώνει τις υποχρεώσεις των μισθοδοτούμενων από τον κρατικό προϋπολογισμό λειτουργών της επικρατούσας θρησκείας με τους λειτουργούς άλλων δογμάτων, απέναντι στα οποία η κρατική εξουσία μένει, στην καλύτερη περίπτωση, ουδέτερη¹⁶— αλλά και την αοριστία των μορφών και του αντικειμένου άσκησης της εποπτείας, η διάταξη καθ' εαυτήν δεν είναι δυνατό να στηρίζει την παραπάνω άποψη, όπως προκύπτει από τις ακόλουθες σκέψεις.

Το 13 § 3 Σ δεν δίνει ορισμό του λειτουργού και δεν επιβάλλει στα θρησκεύματα να εγκαταστήσουν, εκόντα-άκοντα, εκκλησιαστικές αρχές που θα οφείλουν να λογοδοτούν στην κρατική εξουσία. Τέτοιες υποτιθέμενες «κατεύθυντήριες εντολές» όχι μόνο αναιρούν το δικαίωμα ελευθερης διαμόρφωσης και έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και τείνουν να χειραγωγήσουν τα λοιπά δόγματα προς την κατεύθυνση της «επικρατούσας» θρησκείας, επιβάλλοντας τη δημιουργία ενός ιεραρχικά δομημένου και εξοπλισμένου με διοικητικές αρμοδιότητες ιερατείου, που θα μεσολαβεί μεταξύ πιστών και κρατικής εξουσίας κατά το πρότυπο του ορθόδοξου κλήρου.

Πρέπει να υπογραμισθεί ότι πυρήνας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η ανεμόδιστη διαμόρφωση πεποιθήσεων, αλλά και θεσμών θρησκευτικής οργάνωσης, η δε απουσία ιερατείου αποτελεί εκδήλωση αυτής ακριβώς της ελευθερίας.

Περαιτέρω, δεν ευσταθεί η άποψη ότι η απουσία λειτουργών καθιστά τη θρησκεία μη «γνωστή». Είναι μεν αυτονόητο ότι η μη ύπαρξη ιερατείου καθιστά αλυσιτελή τον κρατικό έλεγχο και δυσχερή την ανεύρεση «υπευθύνων». Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μια θρησκεία με φανερές διδασκαλίες και δημόσια λατρευτική

15. K. Βαβούσκος, «Ο νομικός χαρακτήρ....», δ.π. σ. 1005.

16. Αφετηρία της παρατήρησης δεν αποτελούν οι διατάξεις του Συντάγματος αλλά ένα τμήμα της εκκλησιαστικής νομοθεσίας, οι δικαστικές αποφάσεις σε θέματα που σχετίζονται με τη θρησκευτική ελευθερία και η καθημερινή πρακτική του κρατικού μηχανισμού απέναντι στους οπαδούς των λοιπών θρησκευμάτων.

ζωή παύει να θεωρείται «γνωστή» ούτε φυσικά ότι πρέπει για τούτο να «τιμωρηθούν» οι οπαδοί της στερούμενοι του σχετικού δικαιώματος. *To 13 § 3 Σ* ρυθμίζει αποκλειστικά το status των υπαρχόντων λειτουργών και δεν συνδέεται με τις προϋποθέσεις δράσης των γνωστών θρησκειών.

β. Η άσκηση της λατρείας είναι ελεύθερη, εφ' όσον δεν προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη (13 § 2 Σ). Η διάταξη αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο στους τρόπους έκφρασης της λατρείας και, όπως επισημάνθηκε από τον *Αρ. Μάνεση*¹⁷, αποτελεί συνταγματικό έρεισμα για τον αποτελεσματικό έλεγχο των θρησκευτικών συναθροίσεων, οι οποίες υπόκεινται σε μεγαλύτερους περιορισμούς από εκείνους που θεσπίζει το 11 Σ για τις λοιπές συναθροίσεις. Είναι ευνόητο ότι το λογικώς ανέλεγκτο περιεχόμενο των δογμάτων και η μεταφυσική αυθεντία των ιδρυτών κάθε θρησκείας προσφέρονται για έντεχνη εκμετάλλευση, ικανή να οδηγήσει τους οπαδούς —υπό το κράτος του φανατισμού και υπό το πρόσχημα της ιερότητας— σε πράξεις ποινικώς κολάσιμες, επικίνδυνες για την κοινωνική ισορροπία και, κατ' επέκταση, για την κρατική ασφάλεια. Ο ειδικός και οιονεί τεχνικός χαρακτήρας της διάταξης αποκλείει όμως την εφαρμογή της στην αξιολόγηση της ποιότητας και του σκοπού των δογματικών διδασκαλιών και των θρησκευτικών πεποιθήσεων (ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης). Οι αντιλήψεις αυτές, ενόσω δεν υλοποιούνται, μπορούν να σχετικοποιηθούν μόνο με ρητή πρόβλεψη-όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με το 13 § 4 Σ.

Η άποψη, εξ άλλου, ότι σκοπός της διάταξης είναι να καθιερωθεί η υποχρέωση σεβασμού προς τις πεποιθήσεις των ετεροδόξων¹⁸, είναι όχι μόνο εσφαλμένη αλλά και επικίνδυνη, διότι επιχειρεί να δημιουργήσει μια συνταγματικώς απαράδεκτη προέκταση της απαγόρευσης προσηλυτισμού, ένα εύχρηστο εργαλείο για την απαγόρευση της λατρευτικής έκφρασης δογμάτων που «θίγουν» τη ήθη των «εμφρόνως σκεπτομένων», πρόσχημα δηλαδή για την αναιτιολόγητη και παράνομη επιβολή των απόψεων μιας «ανησυχούσης πλειοψηφίας».

Καθοριστική σημασία για την ερμηνεία του εδαφίου έχει η έννοια των «χρηστών ήθών». Η αναφορά των χρηστών ήθών στο 13 § 2Σ είναι μάλλον πλεοναστική, εφ' όσον ως προς την άσκηση της λατρείας υπάρχει η «επιφύλαξη νόμου» και σε πολλές διατάξεις της ισχύουσας νομοθεσίας περιέχεται η ρήτρα των

17. Ό.π. σ. 255

18. *I. Πασχαλίδης*, σχόλιο στην ΠΠρΗρ 272/1984, ΑρχΝομ 36, σ. 689.

χρηστών ηθών. Εξ άλλου η έννοια επιδέχεται ποικίλες ερμηνείες —στο μέτρο που η συγκεκριμενοποίησή της επηρεάζεται από τις περί ηθικής αντιλήψεις του δικαστή και του κοινωνικού του περιβάλλοντος¹⁹— γεγονός που, *de lege ferenda*, καθιστά την έννοια απρόσφορη για τον περιορισμό ενός ατομικού δικαιώματος.

Τα χρηστά ήθη ταυτίζονται με τους θεμελιώδεις κανόνες ηθικής που επικρατούν σε ορισμένο κοινωνικό σχηματισμό. Ο ορισμός αυτός εισάγει ένα αντικειμενικό κριτήριο για την συγκεκριμενοποίησή των χρηστών ηθών, την κοινωνιολογική προϋπόθεση της αποδοχής των κανόνων από τον «μέσο» κοινωνικό άνθρωπο²⁰. Η ανάγκη πραγματικής αποδοχής ενός κανόνα ηθικής εισάγει επίσης το στοιχείο της μεταβλητότητας του περιεχομένου της ρήτρας, η οποία δεν μπορεί να ταυτιστεί με κάποιο κλειστό σύστημα κανόνων ηθικής —και τέτοια είναι κατ’ εξοχήν τα συστήματα ηθικής των θρησκείων— διότι ένα τέτοιο σύστημα, εξ ορισμού, δεν εξελίσσεται. Είναι ίσως σκόπιμο να επισημανθεί, κατά κατάχρηση των θεματικών ορίων της μελέτης, ότι η παραδοσιακή νομική προβληματική για τα χρηστά ήθη έχει ως πλαίσιο αναφοράς μια υποτιθέμενη κοινωνική «ολότητα» στην οποία και προσπαθεί να διακρίνει την μέση «ηθική οδό». Έτσι όμως παραβλέπεται η ταξική διαίρεση και το γεγονός ότι το περιεχόμενο των εκάστοτε χρηστών ηθών συναρτάται αιτιωδώς με την κυρίαρχη ιδεολογία —μέρος της οποίας αποτελεί η κρατούσα ηθική— και με τα αποτελέσματα της πάλης στους ιδεολογικούς θεσμούς. (βλ. και παρακάτω IV 6 β.)

γ. Το τελευταίο εδάφιο του 13 § 2 Σ απαγορεύει πλήρως τον προσηλυτισμό και επεκτείνει έτσι την πρόβλεψη των προϊσχυσάντων Συνταγμάτων, τα οποία —με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1927 που συνέδεε την απαγόρευση προσηλυτισμού με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο I §4)— απαγόρευαν μόνο τον προσηλυτισμό που στρεφόταν κατά της «επικρατούσας» θρησκείας.

Έννομη συνέπεια δημοσίου δικαίου ή, κατ’ άλλη άποψη, κυρωτικό κανόνα της απαγόρευσης προσηλυτισμού²¹, αποτελεί

19. Βλ. *Καράση σε Γεωργιάδη-Σταθόπουλον ΑΚ*, 178 αρ2.

20. Ισχυρές ενδείξεις για τη βασιμότητα της παρατήρησης παρέχουν οι αξιοσημείωτες νομολογιακές διακυμάνσεις-βλ. χαρακτηριστικό παράδειγμα παλινωδιών και αυστηρότατης ερμηνείας της ρήτρας σε *Παπαντωνίου*, δ.π. σ 434.

21. Βλ. *N. Χωραφά*, *Γενικαί αρχαί του ποινικού δικαίου τ.Α*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1958, σ. 26.

το άρθρο 4 του α.ν. 1363/1938, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 2 του α.ν. 1672/1939²². Η αντικειμενική υπόσταση του —υπαλλακτικώς μικτού— εγκλήματος πληρούται όταν γίνει άμεση ή έμμεση προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση κάποιου άλλου, με σκοπό τη μεταβολή της, και χρησιμοποιηθούν για τον σκοπό αυτόν παροχές ή έστω υπόσχεση παροχών ή απατηλά μέσα, ή γίνει κατάχρηση της απειρίας ή της εμπιστοσύνης που δείχνει ο προσηλυτιζόμενος ή, τέλος, εκμεταλλευθεί ο προσηλυτίζων την ανάγκη ή την πνευματική ανεπάρκεια του άλλου.

Πρέπει να διευκρινισθεί ότι οι πράξεις προσηλυτισμού δεν εμπίπτουν στην έννοια της λατρείας και δεν είναι ορθό να θεωρηθούν ως σκοπός της²³. Είναι βεβαίως πιθανόν ο προσηλυτισμός να παρουσιάζεται και να αιτιολογείται ως εκπλήρωση θρησκευτικού καθήκοντος, ωστόσο η αποσύνδεση από την έννοια της λατρείας βοηθά στην ορθότερη εξέτασή του και ανταποκρίνεται στην οριοθέτηση του Συντάγματος. Είναι προφανές ότι υπό το ισχύον Σύνταγμα, έννομο αγαθό που προστατεύεται από τη διάταξη απότελεί η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και όχι πλέον η επικρατούσα θρησκεία. Ο *N. Ανδρουλάκης*²⁴ σε πρόσφατη γνωμοδότησή του, αναφέρει ότι μετά την εισαγωγή του ισχύοντος Συντάγματος, η διάταξη καταργήθηκε λόγω μεταβολής του προστατευόμενου έννομου αγαθού. Ο συλλογισμός βασίζεται στην ισχυρά υποστηριζόμενη στο ποινικό δίκαιο μέθοδο «ιστορικής ερμηνείας» που αποδίδει πρωτεία στον σκοπό του ιστορικού νομοθέτη²⁵ και ενισχύεται από τον κίνδυνο αδικαιολόγησης προσβολής της αρχής της ισότητας που θα προκαλούσε η τιμώρηση αλλοδόξων που προσηλυτίζουν, τη στιγμή που οι οπαδοί της «επικρατούσας»

22. Η διάταξη έχει προκαλέσει έντονες διαφωνίες για τη συνταγματικότητα —ζήτημα που εξετάζεται στη συνέχεια— αλλά και για τη σκοπιμότητά της. Έτσι ο *Aν. Μαρίνος* (ο.π. σ. 212) θεωρεί το νομοθέτημα «λαμπρό αστέρα εις το στερέωμα της ελληνικής νομοθεσίας» διότι προστατεύει «την προσωπικότητα των πονεμένων, ταπεινών και καταφρονεμένων», ενώ αντιθέτως ο *A. Λοβέρδος* στην πρόσφατη μελέτη του «Προσηλυτισμός» (εκδ. Αντ. Σάκκουλα 1986) σ. 55 διατυπώνει την ευχή «να μην μπορέσει ο μεταξικός αυτός νόμος... να εορτάσει πανηγυρικά και την επί μισό αιώνα αντοχή των σκοταδιστικών του διστάξεων».

23. Πρβλ. όμως *Αρ. Μάνεση*, ο.π. σ. 255.

24. *N. Ανδρουλάκης*, «Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του», ΝοΒ 34, σσ. 1031-32

25. *Βλ. και N. Ανδρουλάκη*, *Ποινικόν Δίκαιον. Γενικόν Μέρος. Αθήνα. Αντ. Σάκκουλας, χ.χ., σ. 155.*

θρησκείας εξασφαλίζουν, σύμφωνα με πάγια νομολογία του Αρείου Πάγου, την ατιμωρησία.

Συναφής είναι και η άποψη ότι η συνέχιση της εφαρμογής του σχετικού νόμου μετά τη μεταβολή του έν τον ομού αγαθού, θα ήταν αντισυνταγματική, διότι θα επέβαλε ανα γιγική εφαρμογή in malam partem η οποία απαγορεύεται πλή ως στο ποινικό δίκαιο και αντιβαίνει στο άρθρο 7 § 1 Σ²⁶. Επί πλέον, υποστηρίχθηκε ότι η χρήση αξιολογικών εννοιών για την περιγραφή της αξιόποινης συμπεριφοράς καθιστά τον νόμο αντισυνταγματικό, ως αντιβαίνοντα στο άρθρο 7 § 1 Σ που επιβάλλει σαφή καθορισμό των στοιχείων που απαρτίζουν την ειδική υπόσταση του εγκλήματος²⁷. Η ερμηνευτική σύγχυση που αντανακλάται στις σχετικές δικαστικές αποφάσεις θεωρήθηκε, μάλιστα, ενδεικτική της αοριστίας του νόμου. Στην παραπάνω άποψη μπορούν να προβληθούν δύο βασικές αντιρρήσεις: πρώτον, ότι, στο κείμενο του νόμου που τιμωρεί τον προσηλυτισμό, γίνεται ενδεικτική απαρίθμηση δέκα «μεθόδων» αξιόποινης δράσης, γεγονός που δεν συνηγορεί υπέρ της ασάφειας· και, δεύτερον, ότι την ερμηνευτική σύγχυση των δικαστηρίων δεν προκάλεσε η δυσχέρεια κατανόησης και εφαρμογής του νόμου, αλλά η προσπάθεια να περισταλεί δια της ποινικοποίησεως η δραστηριότητα θρησκευτικών μειονοτήτων, δημοσίευσης η αδικαιολόγητη και μονομερής αυστηρότητα στην εφαρμογή της διάταξης.

Τα επιχειρήματα περί αντισυνταγματικότητας δεν συμμερίστηκε ο Άρειος Πάγος στην 840/1986 απόφασή του²⁸ που επανέλαβε την παγίως νομολογημένη θέση του. Η κρίση του Ακυρωτικού είναι ορθή, δεδομένου ότι η αξιολόγηση του συντακτικού νομοθέτη —απαγόρευση προσηλυτισμού— δεν μεταβλήθηκε: απλώς επεκτάθηκε και λειτουργεί προστατευτικά και για τις λοιπές θρησκείες απέναντι στην επικρατούσα. Η ποσοτική επέκταση της απαξίας του προσηλυτισμού δεν εμπεριέχει και ποιοτική μεταβολή της έννοιάς του. Αυτήν ακριβώς την έννοια εξειδικεύει το άρθρο 2 του a.v. 1672/1939 —στο κείμενο του οποίου δεν γίνεται αναφορά ούτε στην επικρατούσα θρησκεία ούτε στο προστατευόμενο έννομο αγαθό— και συνεπώς δεν

26. *A. Λοβέρδος*, δ.π., σσ. 48-50.

27. *A. Λοβέρδος*, δ.π., σσ. 46-47

28. NoB 34, σσ. 1269-1270 με σημ. σύνταξης. Η απίφαση αρκείται σε επί λέξει παράθεση των σχετικών διατάξεων και συνάγει «αναμφισβήτητα» ότι αυτές συμπορεύονται με το Σύνταγμα, επιμένει δηλαδή σε μια πρακτική η οποία, εξ ίσου αναμφισβήτητα, αντιβαίνει στο 93 § 3 Σ. που επιτάσσει την ειδική και εμπεριστατωμένη αιτιολόγηση των δικαστικών αποφάσεων.

απομένει παρά η επέκταση της εφαρμογής του και η συμμόρφωση με την αρχή της ισότητας και τη γενική απαγόρευση προσηλυτισμού που επιβάλλει το Σύνταγμα, δηλαδή η δίωξη και τιμώρηση του προσηλυτισμού ασχέτως της θρησκείας ή του δόγματος στο οποίο ανήκει ο προσηλυτίζων²⁹.

Πρέπει να τονισθεί ότι η ελεύθερη διάδοση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, η έκφρασή τους με κάθε μέσο και μορφή επικοινωνίας, όπως και η υπεράσπιση τους, όχι μόνο δεν συνιστούν αξιόποινες πράξεις, αλλά αντιθέτως αποτελούν το θεμελιώδες περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας. Η έκθεση θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν θεωρείται προσηλυτιστική εν όσῳ δεν επεισέρχονται στην επικοινωνιακή πράξη στοιχεία αθέμιτου, ηθικού ή υλικού, εξαναγκασμού τού δέκτη: Κρίσιμο για την κατάφαση του αξιοποίου είναι το εάν αίρεται η ελευθερία επιλογής και εάν παρεμβαίνουν παράγοντες πίεσης, ξένοι προς την ορθότητα ή την πειστικότητα των προβαλλομένων απόψεων, οι οποίες, καθ' εαυτές, προστατεύονται από το 13 § 1 Σ.

Με αυτό το πρίσμα μπορεί να αξιοποιηθεί η προαναφερθείσα ανάλυση Ανδρουλάκη, στην οποία τονίζεται η μειωμένη, αν όχι ανύπαρκτη, απαξία της περιγραφόμενης στο κείμενο του νόμου αξιόποινης συμπεριφοράς του προσηλυτισμού. Η διεύρυνση των υποκειμενικών ορίων του αδικήματος, που επιβάλλεται από το ισχύον Σύνταγμα, πρέπει να συνοδευθεί από την—ούτως ή άλλως αναγκαία—συσταλτική ερμηνεία της διάταξης, προκειμένου να εναρμονισθεί με την ευρύτατη προστασία της έκφρασης θρησκευτικών πεποιθήσεων και να αντιμετωπισθεί ο προσηλυτισμός ως «παθολογία» του δικαιώματος, που τιμωρείται διότι αίρει την αντίστοιχη ελευθερία των άλλων (πρβλ. και 5 § 1 Σ)

3.Οι δικαστικές αποφάσεις 272/1984 και 87/1986 του Πρωτοδικείου Ηρακλείου, θα εξετασθούν υπό το πρίσμα των αναλύσεων που προηγήθηκαν και με γνώμονα την αρχή ότι η ίδρυση θρησκευτικού σωματείου είναι επιτρεπτή εφ' όσον το θρήσκευμα των μελών του προστατεύεται από το 13 § 2 Σ («γνωστή» θρησκεία) και το περιεχόμενο του καταστατικού συνάδει με το 12 Σ, όπως αυτό εξειδικεύεται στο σωματειακό δίκαιο του Αστικού Κώδικα.

IV. Το σκεπτικό της νομολογίας και ο επιβαλλόμενος σκεπτικισμός

1. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο αποφάσεων είναι η παράθεση ενός επιβλητικού σε όγκο και πλούτο πληροφοριών

29. Βλ. και Μάνεση, ο.π., σ. 256.

αποδεικτικού υλικού που συντίθεται κυρίως από νομικές και θεολογικές αναλύσεις περί των ΜtI. Αναπόδραστη ίσως συνέπεια του αποδεικτικού πληθωρισμού ήταν η εκτροπή σε εξωνομικές επιχειρηματολογίες, η συσκότιση των νομικών συλλογισμών του αιτιολογικού και, ορισμένες φορές, η παγίδευση σε επικίνδυνες απλουστεύσεις. Στην παρούσα παράγραφο θα επιχειρηθεί συστηματοποίηση και κριτική τής νομικής θεμελίωσης των αποφάσεων με βάση την θεωρητική τοποθέτηση που προεκτέθηκε και στην επόμενη θα διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις για τις πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του ζητήματος.

2. Οι δύο αποφάσεις κρίνουν ότι αντίκειται στη δημόσια τάξη το τμήμα του καταστατικού που ρυθμίζει τη δομή του σωματείου —λόγω της απόλυτης εξάρτησης του διορισμού και της δραστηριότητας του προϊσταμένου των Ελλήνων ΜtI, και κατ' ακολούθιαν ολόκληρης της ιεραρχικής πυραμίδας, από τις εντολές των διευθυντών που εδρεύουν στη Νέα Υόρκη. Η διάταξη του καταστατικού που ορίζει ότι το ανώτατο διοικητικό όργανο βρίσκεται στην αλλοδαπή κρίθηκε αντίθετη στη δημόσια τάξη με αναφορά στο 33 AK.

Η επίκληση του 33 AK αποτελεί παράδοξη έμπνευση του δικαστηρίου, δεδομένου ότι το άρθρο αυτό έχει εντελώς διαφορετικές προϋποθέσεις εφαρμογής. Το 33 AK ρυθμίζει αποκλειστικά την περίπτωση κατά την οποία το δικαστήριο οφείλει, σύμφωνα με τους κανόνες του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, να χρησιμοποιήσει ως μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού μια διάταξη αλλοδαπού δικαίου και ορίζει ότι η διάταξη αυτή δεν εφαρμόζεται εάν είναι αντίθετη προς την ημεδαπή δημόσια τάξη^{29a}. Είναι προφανές ότι στην προκείμενη περίπτωση το δικαστήριο δεν καλείται να εφαρμόσει τέτοιον κανόνα ώστε να τεθεί θέμα προσφυγής στο 33 AK. Πέρα από αυτό, η άποψη δεν είναι ορθή και για τον λόγο ότι η ίδρυση ΝΠΙΔ —το οποίο δεν ασκεί καμμιάς μορφής δημόσια εξουσία— δεν αντίκειται στη δημόσια τάξη από μόνο το γεγονός ότι εξαρτάται ιεραρχικά από όργανα διοίκησης που εδρεύουν στο εξωτερικό³⁰. Ακόμη και εάν μία —αναιτιολόγητα— ευαίσθητη άποψη περί αυτοκαθορισμού της χώρας οδηγούσε στο αντίθετο συμπέρασμα, θα έπρεπε να συνεκτιμηθούν οι πρακτικές συνέπειες, δηλαδή η

29a. Βλ. *Βρέλλη σε Γεωργιάδη-Σταθόπουλον AK*, 33 αρ. 1,3 και την παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

30. I. *Μανωλεδάκης*, ό.π. σ. 614.

απαγόρευση της δραστηριότητας όλων των ξένων εκκλησιών, αλλά και των μορφωτικών ιδρυμάτων, εμπορικών εταιρειών κ.ο.κ. που διατηρούν παραρτήματα στην Ελλάδα. Μια τέτοια αντίληψη είναι πρακτικά ανεφάρμοστη και, το κυριότερο, δεν συμβιβάζεται με την αξιολόγηση του συντακτικού νομοθέτη που ορίζει ότι η Ελλάδα εντάσσεται σε διεθνή πλαίσια συνεργασίας και ανταλλαγών (2 § 2 Σ), τα οποία προϋποθέτουν δεσμεύσεις και αλληλεξαρτήσεις που φθάνουν και σε περιορισμούς της κρατικής κυριαρχίας (πρβλ. 28 § 2-3 Σ).

3. Κοινή είναι στις δύο αποφάσεις η προσπάθεια να στηριχθεί η άρνηση αναγνώρισης του σωματείου στην αντίθεσή του προς τη δημόσια τάξη λόγω της ύπαρξης ανομολόγητων και υφερπόντων σκοπών, που εκτείνονται νομικώς μεν από την καθύβριση της έννομης τάξης μέχρι την προσπάθεια ίδρυσης παγκοσμίου σιωνιστικού κράτους, γεωγραφικώς δε από την ενίσχυση της προπαγάνδας περί αυτονόμησης της Κρήτης έως την υποστήριξη των ανακινούντων «μακεδονικό» ζήτημα³¹.

Ακόμη και αν υποτεθεί ότι είναι δυνατόν να σχηματισθεί δικανική πεποίθηση για τα παραπάνω, ο συλλογισμός πάσχει βαρύτατα διότι παραγνωρίζει τη σωματειακή νομοθεσία, η οποία, όπως αναλύθηκε στο III, προβλέπει μόνο μορφές κατασταλτικού ελέγχου σε περίπτωση που διαπιστώνεται παραβίαση του καταστατικού ή της ισχύουσας νομοθεσίας. Στο στάδιο της αναγνώρισης του σωματείου, το δικαστήριο δεν έχει αρμοδιότητα να ερευνήσει την «ειλικρίνεια» του καταστατικού ή τις θρυλούμενες «ιμπεριαλιστικές» βλέψεις του σωματείου.

Ο συλλογισμός ότι, εφ' όσον καταγγέλλεται παράνομη αρθρογραφία και δράση των ΜtI ανά την υφήλιο, τεκμαίρεται ότι τα μέλη του συγκεκριμένου σωματείου θα διαπράξουν ανάλογα αδικήματα, δεν παρεισάγει μόνο τον προληπτικό έλεγχο, αλλά και εισηγείται μια ιδιόρρυθμη αντίληψη περί εγκλήματος ante actum η οποία, αν εφαρμοζόταν από ποινικά δικαστήρια, θα κατέληγε στην εκ των προτέρων και συλλήβδην καταδίκη των ΜtI για εγκλήματα που κυμαίνονται μεταξύ εξύβρισης και εσχάτης προδοσίας.

31. Η αποδεικτική θεμελίωση των παραπάνω επιχειρείται με πολλαπλές παραπομπές σε αντιχιλιαστικές μελέτες. Οι απόψεις είναι, ενίστε, άκρως γραφικές, όπως, για παράδειγμα, ο παρελθοντομελλοντολογικός οραματισμός μιας παγκόσμιας σιωνιστικής κυβέρνησης με προεξάρχοντα τον Αβραάμ να χειρίζεται ραντάρ εν είδει οργουελιανού Μεγάλου Αδελφού. Ο θηριώδης ΟΗΕ που διαθέτει επτά κεφαλόβραχα κεφαλές κ.ο.κ.

4. «Καθιερωθείσαν εις το Πρωτοδικείον Ηρακλείου νομολογίαν» αποτελεί, κατά την έκφραση του *K. Βαβουόσκου*³² η θέση ότι το δόγμα των ΜτΙ δεν αποτελεί «γνωστή» θρησκεία. Η ΠΠρΗρ 272/1984 θεωρεί το δόγμα των ΜτΙ μη «γνωστή» θρησκεία, επειδή αφ' ενός ασκείται προστηλυτισμός (υπό α.) και αφ' ετέρου οι λατρευτικές τελετές δεν είναι δημόσιες (υπό β.). Η ΠΠρΗρ 87/1986 εμφανίζεται αναλυτικότερη και στηρίζει την κρίση της και στις ακόλουθες σκέψεις: θεωρεί ότι οι διδασκαλίες των ΜτΙ δεν είναι πλήρως γνωστές, συγκεκριμένες και σταθερές (υπό γ.) και, δεχόμενη ότι υπάρχουν ευκτήριοι οίκοι και γίνονται ανοιχτές συγκεντρώσεις, εκτιμά ότι αυτές οι ποσοτικά και γεωγραφικά μεμονωμένες ενδείξεις, δεν καθιστούν τη λατρεία γνωστή και ελέγχιμη. Αναφέρεται ακόμη ότι η ύπαρξη ανακλητών εκκλησιαστικών αρχών και η έλλειψη εκκλησιαστικής ενδυμασίας ή άλλων εξωτερικών γνωρισμάτων (υπό δ.), όπως και η μη ένταξη του δόγματος στο «Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών» (υπό ε.) καθιστούν τη θρησκεία μη «γνωστή».

Έκθεση των αντιρρήσεων για τις περισσότερες από αυτές τις απόψεις έχει ήδη γίνει στο III. Είναι χρήσιμο όμως να επισημανθούν συνοπτικά και σε συνάρτηση με το δόγμα των ΜτΙ τα κυριότερα σημεία τους:

α. Η σύνδεση του προστηλυτισμού με τον χαρακτηρισμό μιας θρησκείας ως «γνωστής» οφείλεται σε παρερμηνεία της δομής του 13 § 2 Σ (Βλ. III 2 α).

β. Χαρακτηριστικό της «γνωστής» θρησκείας είναι η δημόσια άσκηση της λατρείας. Όπως για την απόδοση του χαρακτηρισμού «γνωστή θρησκεία», έτσι και για τη διάγνωση των στοιχείων της φανερής λατρείας δεν υπάρχει θεσμοθετημένη διαδικασία «αναγνώρισης». Η ύπαρξη «αναγνωρισμένων» τόπων λατρείας δεν είναι συνεπώς απαραίτητη και δεν αποτελεί κριτήριο για το «γνωστόν» της θρησκείας.

Η φανερή λατρεία, εξ άλλου, δεν προϋποθέτει την publice τέλεση όλων των λατρευτικών πράξεων. Μια τέτοια αυστηρή ερμηνεία της διάταξης παραγνωρίζει την πεποίθηση ιερότητας που έχουν οι πιστοί για τις τελούμενες ιεροπραξίες³³. Είναι ερμηνευτικά ορθό να δεχθούμε ότι φανερή είναι η λατρεία των θρησκειών που δίνουν τη δυνατότητα στους οπαδούς και στους

32. *K. Βαβουόσκος*, Σχόλιο στην ΠΠρΗρ 87/1986, δ.π., σ. 492.

33. Άλλωστε και η «επικρατούσα» Ορθόδοξη Εκκλησία, επιτάσσει, στη θεία λειτουργία «όσοι κατηχούμενοι προέλθετε» και «τας θύρας, τας θύρας εν σοφίᾳ πρόσχωμεν», δίνοντας το ορθό μέτρο για τη φύση και την έκταση της «δημόσιας» λατρείας.

αμέσως ενδιαφερομένους να παρακολουθούν τις λατρευτικές τελετές χωρίς να οφείλουν να διέλθουν από στάδια μύησης και αξιολόγησης της θρησκευτικής «ωριμότητάς» τους. *H*ανυπαρξία διαβαθμισμένων, ανάλογα με τη μύηση, τελετών είναι επαρκής για να θεωρηθεί η λατρεία φανερή. Κατά τούτο είναι εσφαλμένες οι αποφάσεις που υποβιβάζουν τη λατρεία σε αντικείμενο αυτοψίας, ευρέως διαφημιζόμενο και προσιτό στον οποιονδήποτε «περιέργο». Δεν πρέπει ακόμη να παραβλέψουμε ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας αποφαίνεται παγίως ότι η λατρεία των ΜτΙ είναι φανερή και η θρησκεία τους «γνωστή». Το σκεπτικό των αποφάσεων 2105/1975 και 2106/1975 που υιοθέτησαν αυτή την άποψη, επανέλαβε σειρά ολόκληρη αποφάσεων (όπως οι 2484/1980 και 4260/1985) με πιο πρόσφατη τη 3533/1986, η οποία λαμβάνει ως δεδομένο πλέον τον φανερό χαρακτήρα των δοξασιών και την λατρείας των ΜτΙ.

γ. Η συσταλτική ερμηνεία του όρου «γνωστή θρησκεία», με τη θέση του περιορισμού περί «συγκεκριμένης και σταθερής»³⁴ διδασκαλίας, δεν έχει έρεισμα διότι, όπως προαναφέρθηκε, μια θρησκεία δεν χαρακτηρίζεται «γνωστή» με κριτήριο το εάν είναι «օρθη» ή πλήρης. Το κριτήριο της διαφάνειας των διδασκαλιών δεν σχετίζεται με την υποτιθέμενη επιστημονική ή θεολογική «αξία» τους. Άλλωστε, το 13 § 1 Σ κατοχυρώνει την ελευθερίας διαμόρφωσης θρησκευτικών πεποιθήσεων και συνεπώς τη δυνατότητα εξέλιξης, μεταβολής και αποβολής τους. Οι αναθεωρήσεις και οι βελτιώσεις είναι θεμιτές, αρκεί να γίνονται γνωστές —και αυτό ακριβώς παραγνωρίζει η απόφαση. Επί πλέον δε, η λεπτομερής αναφορά θρησκευτικών πεποιθήσεων των ΜτΙ, στο κείμενο των αποφάσεων και ιδίως η έκθεση εξιδιασμένων «παρεκκλίσεων» από αντίστοιχες διδασκαλίες της επικρατούσας θρησκείας, αντιφάσκει έντονα στην άποψη περί μυστικότητας των διδασκαλιών που συναντάται σε άλλα σημεία των ίδιων αποφάσεων, όπως με οξυδέρκεια επισημάνθηκε³⁵.

δ. Η εξάρτηση του χαρακτηρισμού μιας θρησκείας ως «γνωστής» —άρα και, της δυνατότητας των οπαδών της να ασκούν ακώλυτα τα δικαιώματα του 13 Σ— από τον τρόπο επιλογής των θρησκευτικών λειτουργών και, κατά μείζονα λόγο, από τις ενδυματολογικές προτιμήσεις των τελευταίων, δεν βρίσκει κανένα έρεισμα στο θετικό δίκαιο. Ο σχετικός συλλογισμός της ΠΠρΗρ 87/1936³⁶ δεν προσθέτει, βεβαίως,

34. ΠΠρΗρ 87/1986, δ.π. σ. 599.

35. I. Κονιδάρης, σημείωση στην ΠΠρΗρ 87/1986, ΝοΒ 34, σ 1098.

36. Ό.π. σ. 604

τίποτε στη νομική της ορθότητα, είναι όμως πολλαπλά δηλωτικός προθέσεων και στάσεων —όπως θα αναλυθεί στην επόμενη παράγραφο. Ας σημειωθεί ακόμη, ότι στο συγκεκριμένο ζήτημα, το δικαστήριο κρίνει περιττό να θεμελιώσει σε διατάξεις νόμων και να αιτιολογήσει την κρίση του, παραβλέποντας ότι κατά τους δύο τελευταίους αιώνες είναι και πανηγυρικά αναγνωρισμένο ότι «όσα δεν απαγορεύονται από τον νόμο δεν μπορούν να εμποδισθούν» (άρθρο 5 της γαλλικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη).

ε. Το γεγονός ότι οι ΜτΙ δεν μετέχουν στο «Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών» δεν ασκεί ουδεμία επιρροή στον χαρακτηρισμό του δόγματος ως «γνωστού». Πέραν του ότι, όπως παρατηρήθηκε³⁷, στο Συμβούλιο αυτό δεν μετέχουν οι καθολικοί —και, κατά μείζονα λόγο, οι αλλόθρησκοι— πρέπει να ληφθεί υπ' όψη ότι το Σύνταγμα δεν έχει αναθέσει σε ιδιωτικούς οργανισμούς την απονομή ευσήμων «αναγνώρισης» των θρησκειών και, κατά συνέπεια, τα σχετικά επιχειρήματα δεν έχουν νομική βαρύτητα.

5. Οι αποφάσεις θεωρούν τους ΜτΙ μη χριστιανούς (και μάλιστα «αντίχριστους»)³⁸, η δε ΠΠρΗρ 272/1984 προχωρεί περισσότερο και αρνείται ότι το δόγμα των ΜτΙ αποτελεί θρησκεία. Ποικίλα επιχειρήματα προσκομίζονται προς θεμελίωση της κρίσης του δικαστηρίου, η οποία θα μπορούσε να αποκληθεί θεωρία περί «Χιλιασμού με ένδυμα προβάτου»³⁹. Έτσι οι ΜτΙ παρουσιάζονται ως ευρηματικότατοι (αν κρίνουμε από τις παρατιθέμενες εκφράσεις) υβριστές του Χριστιανισμού, ως προκάλυμμα οικονομικοπολιτικοεκδοτικού κολοσσού που διαθέτει «δύο περιστροφικά ταχυπιεστήρια όφφσετ» στο Μπρούκλιν και δραστηριοποιείται ακόμη και στην «υπανάπτυκτο Ζάμπια»⁴⁰ και ως καταπιεστικός μηχανισμός που απειλεί με «κλάδεμα»⁴¹ τους ρέποντες στην οινοποσία πιστούς κ.ο.κ. Προς ενίσχυση της άποψης ότι ο Χιλιασμός δεν αποτελεί θρησκεία, προβάλλεται και το επιχείρημα ότι κύριος σκοπός της οργάνωσης είναι η διανομή εντύπων και όχι η πνευματική ανύψωση των πιστών.

37. K. Βαβουάσκος, σχόλιο στην ΠΠρΗρ 87/1986, δ.π. σ. 495.

38. ΠΠρΗρ 272/1984, ΑρχΝομ 1985, σ. 681.

39. Δανειζόμαται την έκφραση από την ομότιτλη μελέτη του Μητροπολίτη Καλαβρύτων Αμβροσίου Λενή, η οποία αναφέρεται επανειλημμένα στις αποφάσεις.

40. ΠΠρΗρ 272/1984, δ.π. σ. 686.

41. ΠΠρΗρ 87/1986, δ.π., σ. 610.

Η λεπτομερής αντίκρουση αυτών των σκέψεων δεν θα είχε ενδιαφέρον, στον βαθμό που θα αποτελούσε επανάληψη προηγουμένων παρατηρήσεων, όπως ότι η δικαστική κρίση δεν πρέπει να επεκταθεί στον προληπτικό έλεγχο του τρόπου άσκησης του δικαιώματος του «συνεταιρίζεσθαι», ότι τα στοιχεία δομής, λειτουργίας και σκοπού του σωματείου δεν εξετάζονται όταν γίνεται έλεγχος νομιμότητας του καταστατικού κ.ο.κ. Εξ άλλου η μελέτη των ιδίων των αποφάσεων αποκαλύπτει αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις γύρω από αυτά τα θέματα. Ας αναφέρουμε ενδεικτικά, ότι η παράθεση και ο στιγματισμός «κακοδοξιών» των ΜτΙ καταλαμβάνει σεβαστά τμήματα των αποφάσεων —που φθάνουν να ασχολούνται με την δογματικώς ορθή θέση των σημείων στιξής στον στίχο 43 τού κγ' κεφαλαίου τού κατά Λουκάν Ευαγγελίου⁴²— αναιρεί τον προηγούμενο ισχυρισμό ότι οι ΜτΙ δεν έχουν πεποιθήσεις γύρω από το θείο και ότι, ως εκ τούτου, το υπό ίδρυση σωματείο δεν είναι θρησκευτικό.

6. Οι σκέψεις αυτές διαγράφουν και τη γενικότερη τοποθέτηση του δικαστηρίου απέναντι στην κατοχυρωμένη από το Σύνταγμα θρησκευτική ελευθερία. Παρέχεται, συγκεκριμένα, η εντύπωση ότι το δικαστήριο θεωρεί κρίσιμο στοιχείο για την αναγνώριση του σωματείου την προσβολή ή μη της επικρατούσας θρησκείας⁴³. Αυτή η οπτική παραβλέπει ότι αποκλειστικό κριτήριο για την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας είναι το άρθρο 13 Σ, διάταξη που, ας σημειωθεί, είναι θεμελιώδης —δηλαδή δεν υπόκειται σε αναθεώρηση (άρθρο 110 § 1 Σ)— και θέτει, εμέσως, ένα πρόσθετο φραγμό, αναγορεύοντας την προστασία των συμφερόντων της επικρατούσας θρησκείας σε πρωταρχικό μέλημα, παρ' ότι η διάταξη του 3 Σ (που δεν είναι θεμελιώδης) είναι απρόσφορη για τη σχετικοποίηση του 13 Σ στο συγκεκριμένο ζήτημα. Πέρα από το δικονομικό ζήτημα της ύπαρξης ή μη εννόμου συμφέροντος των Μητροπολιτών Κρήτης να τριτανακόψουν την απόφαση που αναγνώρισε το σωματείο των ΜτΙ⁴⁴, οι αποφάσεις συσχετίζουν την «επικρατούσα» θρησκεία και την κρινόμενη αίτηση με δύο τρόπους: αφ' ενός, θεωρείται ότι οι δογματικές διαφορές των ΜτΙ με τις αντίστοιχες διδασκαλίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας καθιστούν την επωνυμία του σωματείου («Χριστιανική Εκκλησία των ΜτΙ Κρήτης»)

42. ΠΠρΗρ 87/1986. ο.π. σ. 600.

43. Την εσφαλμένη ερμηνεία του Συντάγματος επισημαίνει ο I. Κονιδάρης σε σημείωση στην ΠΠρΗρ 87/1986. ο.π. σ. 1098.

44. Βλ. αντίθετες απόψεις για το δικονομικό ζήτημα σε I. Μανωλεδάκη, ο.π. σσ. 612-613 και Γ. Κρίππα, σχόλιο στην ΠΠρΗρ 87/1986. ΑρχΝομ 1986. σσ. 496-498.

παράνομη και ύποπτη προσηλυτισμού (υπό α.) και, αφ' ετέρου, επιχειρείται μέσω της παραμόρφωσης της ρήτρας των χρηστών ηθών να δειχθεί ότι οι διδασκαλίες του δόγματος είναι αντίθετες προς «τα χρηστά ήθη του ελληνικού λαού»⁴⁵ (υπό β.)

α. Σχετικά με το πρώτο επιχείρημα θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα δικαστήρια δεν είναι αρμόδια να ελέγξουν την ορθότητα ή την ειλικρίνεια των στοιχείων του καταστατικού, πράγμα που θα εισήγε τον προληπτικό έλεγχο, όπως έχει επανειλημμένα σημειωθεί. Επί πλέον η υιοθέτηση, σε ρευστά και αμφισβητούμενα θεολογικά ζητήματα, ενός —εμπορικής προελεύσεως— μηχανισμού προστασίας «κατοχυρωμένων» ονομασιών-σημάτων, όχι μόνο δεν έχει νομοθετικό έρεισμα, αλλά και αντιβαίνει στο 13 Σ που επιτρέπει την ελεύθερη διαμόρφωση θρησκευτικών —πρωτότυπων αλλά και συγκρητιστικών— πεποιθήσεων, αποφεύγοντας οριοθετήσεις και αναγνωρίσεις «κυριότητας».

β. Είναι χρήσιμο να επαναλάβουμε ότι ο περιορισμός περί μη προσβολής των χρηστών ηθών αφορά την λατρεία (βλ. ανωτ. III 2 β) και ότι η επέκτασή του και στα δόγματα της θρησκείας, όπως γίνεται στην ΠΠρΗρ 87/1986⁴⁶, έρχεται σε ευθεία αντίθεση με το 13 § 1 Σ. Η απόφαση λαμβάνει ως κριτήριο συγκεκριμενοποίησης των χρηστών ηθών την ηθική της «επικρατούσας» θρησκείας. Το κριτήριο αυτό είναι, κατ' ορθή ερμηνεία, απολύτως απρόσφορο, δεδομένου ότι οι θεμελιώδεις διδασκαλίες μιας θρησκείας δεν μεταβάλλονται —εφόσον αποτελούν την «εξ αποκαλύψεως αλήθεια»— σε αντίθεση με τα παραγγέλματα της κοινωνικής ηθικής που εξελίσσονται, έτσι ώστε η *lege artis* διαπίστωσή τους απαιτεί κοινωνιολογικές έρευνες και όχι αναδιφήσεις θεολογικών παπύρων. Τυχόν ταύτιση των χρηστών ηθών με τα δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας θα είχε, εξ άλλου, ως αποτέλεσμα την πλήρη άρση της ελευθερίας της λατρείας, εφ' όσον οι διδασκαλίες άλλων θρησκειών θα θεωρούνταν «ανήθικες», όπως ορθά επισημάνθηκε⁴⁷.

Σύμφωνα με μια ηπιώτερη παραλλαγή της ίδιας άποψης, τα χρηστά ήθη δεν ταυτίζονται εξ ορισμού με την ηθική της επικρατούσας θρησκείας, έχουν όμως ως βασικό περιεχόμενο τις αρχές του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»⁴⁸, οι οποίες

45. ΠΠρΗρ 87/1986, ο.π. σ. 605

46. Ό.π. σ. 605. Πρβλ. και *A. Ráiko*, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τεύχος Β, Αθήνα 1984, σ. 165.

47. *I. Μανωλεδάκης*, ό.π. σ. 614.

48. *Av. Marínoς*, ό.π. σ. 174.

εξακολουθούν να γίνονται αποδεκτές από την πλειοψηφία των Ελλήνων, διότι τα πνευματικά ρεύματα των δύο τελευταίων αιώνων δεν επηρέασαν σημαντικά, όπως υποστηρίχθηκε, τις περί ηθικής αντιλήψεις⁴⁹. Η άποψη αυτή, αν και απαλλαγμένη από το νομικό σφάλμα της προηγούμενης, προκαλεί επιφυλάξεις, επειδή αφ' ενός αγνοεί τις διεργασίες της σύνθετης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας και τους μηχανισμούς δημιουργίας και επιβολής της κρατουόντας ηθικής και, αφ' ετέρου, προτείνει ως κριτήριο μια έννοια ρευστή και απρόσφορη, ένα ιστορικορομαντικό συμπλήμα που παρήλλασσε περιεχόμενο ανάλογα με τον, πολιτικό συνήθως, φορέα που την επικαλούνταν και την σκοπιμότητα που εξυπηρετούσε. Με αυτόν τον τρόπο επιτείνεται η δυσκολία καθορισμού των χρηστών ηθών και παρέχεται έρεισμα για ακραίες ερμηνείες, υπό το ένδυμα του νεφελώδους «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».

Πρέπει να τονίσουμε συμπερασματικά, ότι η ρήτρα των χρηστών ηθών ενεργοποιείται μόνο στην περίπτωση που οι λατρευτικές εκδηλώσεις έρχονται σε αντίθεση με την κοινωνική ηθική, πράγμα που, όπως τουλάχιστον προκύπτει από το αποδεικτικό υλικό των αποφάσεων, μάλλον δεν συμβαίνει στην περίπτωση των ΜτΙ.

7. Στις αποφάσεις προβάλλεται ως τελευταίο επιχείρημα για την μη αναγνώριση του σωματείου, η παρανομία του σκοπού του, με βάση το ότι οι ΜτΙ ασκούν προσηλυτισμό⁵⁰. Όπως έχει ήδη επισημανθεί (III 2 γ.), η ελεύθερη έκφραση στοχασμών γύρω από το θείο, αποτελεί προστατευόμενη εκδήλωση της θρησκευτικής ελευθερίας. Κατ' αυτή την αναφορά, η επιδίωξη του σωματειακού σκοπού, διάδοσης πεποιθήσεων σύμφωνων με το δόγμα των ΜτΙ, αποτελεί άσκηση δικαιώματος που ανήκει σε όλους τους οπαδούς «γνωστών» θρησκειών. Απαγόρευση και απειλή ποινικού κολασμού των σχετικών πράξεων υπάρχει μόνον από τη στιγμή που το δικαίωμα εκφυλίζεται στην προσηλυτιστική «παθολογία» του, δηλαδή στη χρήση αθέμιτων μέσων πειθαναγκασμού. Το καταστατικό θα βρισκόταν σε αντίθεση προς το 13 § 2Σ μόνον εάν περιέγραφε μέσα διάδοσης των δοξασιών που θα μπορούσαν να θεωρηθούν προσηλυτιστικά.

Η επίκληση της προσηλυτιστικής «προϊστορίας» των ΜτΙ

49. K. Σημαντήρας, Γενικαί Αρχαί του αστικού δικαίου, τ.Β. Αθήνα, Σάκκουλας, 1976, αρ 797.

50. Η γνώμη της ΠΠρΗρ 272/1985 ότι οι ΜτΙ ασκούν προσηλυτισμό και, ως εκ τούτου, δεν αποτελούν «γνωστή» θρησκεία έχει ήδη αντικρουσθεί (βλ. IV 4)

και η γνώμη ότι εφαρμόζεται αναλογικά το 105 § 3 ΑΚ (διάλυση σωματείου λόγω παράνομης δραστηριότητας) εφ' όσον στην προκείμενη περίπτωση είναι εκ των προτέρων γνωστό το παράνομο του σκοπού, δεν βρίσκεται σε αρμονία με το Σύνταγμα διότι, αφ' ενός, παραγνωρίζει τη διαφορά ανάμεσα στον νόμιμο σκοπό και την πιθανή *in concreto* παρέκκλιση προς την κατεύθυνση του προσηλυτισμού και, αφ' ετέρου, εξομοιώνει αυθαίρετα τον προληπτικό με τον κατασταλτικό έλεγχο. Η άποψη αυτή παραβλέπει ότι μόνο στην περίπτωση που διαπιστώνεται η διενέργεια συγκεκριμένων προσηλυτιστικών πράξεων, ο ποινικός δικαστής επιβάλλει κυρώσεις και είναι δυνατή η διάλυση του σωματείου με βάση το 105 § 3 ΑΚ⁵¹.

Εξίσου αυτοχής είναι και ο παραλληλισμός του σωματείου με ένωση αποφυλακιζομένων «προς διάδοση της κλοπής» που επιχειρείται στην ΠΠρΗρ 87/1986⁵². Η προώθηση εγκληματικών σκοπών είναι προφανώς παράνομη και το σωματείο δεν πρέπει να αναγνωρισθεί εαν οι σκοποί αυτοί αναγράφονται στο καταστατικό, πράγμα που δεν συμβαίνει όμως στην προκείμενη περίπτωση που το κρινόμενο καταστατικό είναι νόμιμο, όπως νόμιμο θα ήταν —για να χρησιμοποιήσουμε ένα ανάλογο παράδειγμα— ένα σωματείο κλειθροποιών, ασχέτως υπονοιών για υποκρυπτόμενο σκοπό να τελειοποιηθούν οι μέθοδοι διάρρηξης!

8. Το γενικό συμπέρασμα της ανάλυσης που προηγήθηκε, είναι ότι το δόγμα των ΜτΙ αποτελεί γνωστή θρησκεία κατά την έννοια του 13 § 2 Σ και ότι, κατ' ακολουθίαν, οι οπαδοί του μπορούν να προβαίνουν ανεμπόδιστα σε κάθε λατρευτική εκδήλωση, με την επιφύλαξη βεβαίως των περιορισμών που θέτει το Σύνταγμα (συμμόρφωση προς τις επιταγές της δημόσιας τάξης, αποφυγή προσηλυτιστικών πράξεων κ.ο.κ.). Συνέπεια αυτού είναι ότι τα αρμόδια δικαστήρια οφείλουν να κάνουν δεκτές τις αιτήσεις αναγνώρισης θρησκευτικών σωματείων που ιδρύονται από ΜτΙ, εάν ύστερα από έλεγχο νομιμότητας, προκύψει ότι οι διατάξεις του καταστατικού τους είναι σύννομες.

V. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί και τα όρια της ευγνωμοσύνης

1. Η ανάλυση που προηγήθηκε προσπάθησε να είναι νηφάλια και να κινηθεί με γνώμονα και όριο το θετικό δίκαιο, ακόμη και στα σημεία που η λεκτική οξύτητα ήταν αναπόφευκτη.

51. Βλ. *Μανωλεδάκη*, ό.π., σ 614.

52. 'Ο.π., σ. 611.

Ανάλογο πνεύμα δεν επικράτησε στις σχολιαζόμενες αποφάσεις, αλλά και σε μεγάλη μερίδα των (σύμφωνων) σχολίων που δημοσιεύθηκαν σε νομικά περιοδικά.

Η πιθανότερη εξήγηση γι' αυτήν την εμφανέστατη απώλεια ψυχραιμίας είναι η ύπαρξη προσχηματισμένης συμπάθειας προς ορισμένη λύση, η οποία απέκτησε εκ των υστέρων νομικό ένδυμα. Πολλές είναι οι ενδείξεις που συνηγορούν για τη βασιμότητα της παρατήρησης. Μία πρώτη είναι η νομικώς αμφισβητούμενη απόφαση περί ύπαρξης εννόμου συμφέροντος της Εκκλησίας Κρήτης να τριτανακόψει την απόφαση, ζήτημα που εκφεύγει από τα όρια της εργασίας αυτής⁵³.

Επί πλέον, σε πολλά σημεία των αποφάσεων αναφέρονται οι διατάξεις περί «επικρατούσας» θρησκείας, οι οποίες παρά το ότι δεν είναι πρόσφορες για να θεμελιωθεί η απόρριψη της αίτησης αναγνώρισης του σωματείου, και ως εκ τούτου βρίσκονται «εκτός θέματος», επισείονται ως απειλή υπέρ τας κεφαλάς αιρετικών, ασεβών και αμφισβητούντων.

Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθούμε ότι στη συλλογιστική των δικαστών δεν πρυτάνευσε η σύμφωνη με το Σύνταγμα και αξιολογικώς ουδέτερη διάκριση μεταξύ «γνωστών» και «μη γνωστών» θρησκειών, αλλά μια δεοντολογική –και σαφώς αντισυνταγματική– διάκριση μεταξύ «օρθών» και «μη ορθών» θρησκειών. Η δογματική γειτνίαση των ΜτΙ με την Ορθόδοξη Εκκλησία φαίνεται ότι απέβη μοιραία για την τύχη του σωματείου. Πράγματι, οι αποφάσεις τονίζουν σε τέτοιο βαθμό τον «αιρετικό» χαρακτήρα του δόγματος και την προέλευσή του από τους χριστιανικούς κόλπους, επιδίδονται με τόσο ζήλο στην αντίκρουση των «κακοδοξιών» και ενοχλούνται τόσο έντονα από τον χαρακτηρισμό του σωματείου ως «χριστιανικού», ώστε δίνουν την εντύπωση σε κάποιον που θα διάβαζε τις αποφάσεις χωρίς να εξαρτά συμφέροντα από την έκβαση της υπόθεσης, ότι εάν στη θέση των ΜτΙ βρίσκονταν, για παράδειγμα, Βουδιστές ή Μωαμεθανοί, η απόφαση θα ήταν εντελώς διαφορετική.

Είναι ευεξήγητη και κατανοητή η ανησυχία που προκαλεί στην Ορθόδοξη Εκκλησία η δραστηριότητα των ΜτΙ. Οι ΜτΙ έχουν δοξασίες παρόμοιες και απευθύνονται συνήθως σε άτομα χαμηλού πνευματικού επιπέδου —και αναπόφευκτα μειωμένης ψυχικής αντίστασης— που είναι έτοιμα να συγκινηθούν με τους παντοειδείς «θερμοπυρηνικούς Αρμαγεδώνες». Αυτά τα δεδομένα δημιουργούν σοβαρή απειλή για την ποσοτική ακεραιότητα του

53. Ὁ.Π., σ. 601.

«Χριστεπώνυμου πληρώματος» και η στροφή του αντιαιρετικού αγώνα κατά των ΜτΙ θεωρείται θεμιτή, στα πλαίσια πάντα του Συντάγματος και των νόμων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι τα δικαστήρια έχουν την «αρμοδιότητα» να ενισχύουν μια τέτοια προσπάθεια και, σε πείσμα της νομικής ορθότητας, να δίνουν λύσεις υπαγορευόμενες από συγκεκριμένες ανάγκες της Ορθόδοξης Εκκλησίας που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ένας διάδικος, δικονομικά ίσος με τους υπόλοιπους.

2. Η υπερπροστατευτική αυτή διάθεση των δικαστικών αποφάσεων είχε επιπτώσεις και στη συλλογιστική του δικαστηρίου που εμφανίσθηκε να λειτουργεί με θεολογικά κριτήρια. Αυτή η μέθοδος έφτασε στις ακραίες συνέπειές της στα σημεία όπου χρησιμοποιήθηκαν εναγγελικές ρήσεις, όχι για να γίνει αναφορά σε διδασκαλίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως θα ήταν εύλογο, αλλά για να διατυπωθούν κρίσεις περιβεβλημένες με το κύρος του δικαστηρίου. Έτσι, η ΠΠρΗρ 87/1986 διευκρινίζει ότι οι ΜτΙ πλανώνται ορίζοντας χρονικά το τέλος του κόσμου διότι «περί της ημέρας αυτής ουδείς οίδεν....ει μη ο Πατήρ μόνος»⁵⁴, θεωρώντας προφανώς ως δίδαγμα της κοινής πείρας την εσχατολογική διδασκαλία του Χριστιανισμού. Εξ άλλου η ΠΠρΗρ 272/1984 όχι μόνο θεωρεί αυτονόητο ότι «ο διάβολος απεργάζεται τον θάνατον», αλλά και ερμηνεύει⁵⁵ τον λόγο προτίμησης των ΜτΙ για το V, ως σημείο επιλογής στις εκλογές του σωματείου, με τη σκέψη ότι οι ΜτΙ ως όργανα του διαβόλου «τρέμουν και φρίττουν» μπροστά στον σταυρό. Και όλα αυτά περιέχονται σε αποφάσεις που καλούνται αποκλειστικώς να κρίνουν κατά πόσον ένα σωματείο πληροί τις τυπικές προϋποθέσεις αναγνώρισης...

Ολοκλήρωση της προσπάθειας των αποφάσεων να προστατευθεί η Ορθόδοξη Εκκλησία από τους ΜτΙ αποτελεί η ενασχόληση με ζητήματα που δεν σχετίζονται με το κρινόμενο και άπτονται αλλων κλάδων του δικαίου και συχνά άλλων τομέων του επιστητού. Γίνονται, για παράδειγμα, περιττές αναλύσεις περί της ποινικής φύσης του προστηλυτισμού, το δικαστήριο αποφαίνεται ότι κακώς δόθηκε ατέλεια χάρτου στα έντυπα των ΜτΙ, μαθαίνουμε ότι πρώτος χιλιαστής υπήρξε ο Κήρυνθος, ότι οι ΜτΙ οφείλουν να χαμογελούν σαν να βρίσκονται μπροστά σε φωτογραφική μηχανή κ.ο.κ. Όλα αυτά τα στοιχεία δεν

54. Ό.π., σ. 682

55. Ό.π., σ. 499

αποβλέπουν στην πληρέστερη νομική θεμελίωση της απόφασης, ούτε βεβαίως αποτελούν περιστατικά που επιδέχονται δικαστική εκτίμηση. Αποσκοπούν απλώς στη δημιουργία εντυπώσεων μέσω του καταιγισμού με ετερόκλητες πληροφορίες, σε τρόπο ώστε τελικά να θεωρηθεί ως περίπου «ψυσική» συνέπεια η απόρριψη της αίτησης αναγνώρισης του σωματείου και να παραθεωρηθεί η νομική πλευρά του θέματος. Σ' αυτό το σφάλμα υποπίπτει η συλλογιστική ενός σχολιαστή της απόφασης ο οποίος, επηρεασμένος από τις «ανατριχιαστικές» —όπως τις χαρακτηρίζει— λεπτομέρειες, θεωρεί «αυταπόδεικτο ότι ο Χιλιασμός αποτελεί οργάνωση εγκληματική»⁵⁶.

Τελευταίο, αλλά όχι έσχατο, δείγμα αυτής της συλλογιστικής είναι μία σκέψη του *K. Βαβούσκου*, ο οποίος σε σχόλιό του αναφέρει ότι η άρνηση της θείας φύσης του Ιησού Χριστού και η αντίληψη ότι ήταν απλώς «άνθρωπος θάρρους» αντιβαίνει στο Σύνταγμα και τη δημόσια τάξη «ως είναι φανερόν»⁵⁷. Κατά την άποψη αυτή, οι πεποιθήσεις των μη χριστιανών προσβάλλουν την έννομη τάξη, και για τους επιμένοντες δεν απομένει παρά η πυρά, σε πείσμα της επιμονής όλων των ελληνικών Συνταγμάτων να καθιερώνουν τη θρησκευτική ελευθερία και για όσους δεν έτυχε να ασπάζονται τις ιστορικές ερμηνείες του Χριστιανισμού.

Η ελληνική νομοθεσία έχει δημιουργήσει ένα εξαιρετικό καθεστώς υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Μια διήκουσα γραμμή προνομίων ξεκινά από το άρθρο 3 του Συντάγματος και καταλήγει σε νομικά ανορθόδοξες και κοινωνικά απαράδεκτες διευκολύνσεις⁵⁸. Είναι, ωστόσο, ευνόητο ότι αυτή η νομοθετική ευσέβεια δεν μπορεί να στηρίζει και τις *contra constitutiōnem* ερμηνείες των δικαστικών αποφάσεων ούτε διαθέτει το απαραίτητο περιεχόμενο και την αναγκαία τυπική ισχύ για να επιτρέψει στο Πρωτοδικείο Ηρακλείου να απαλλάξει την Ορθοδοξία από μια «αίρεση» και τον «εθνικό κορμό» από «ένα βαρέος τύπου καρκίνωμα»⁵⁹. Η προσπάθεια αυτή επικρίθηκε όχι

56. *G. Κρίππας*, ό.π. σ. 499.

57. *K. Βαβούσκος*, σχόλιο στην ΠΠρΗρ 87/1986, ό.π. σ 493.

58. Ακραία όσο και εύγλωττα παραδείγματα αυτής της τάσης αποτελούν το άρθρο 5 του Ν.Δ. 3606/1956 που περιορίζει τα συμβολαιογραφικά δικαιώματα από την πώληση της ακίνητης περιουσίας του εκκλησιαστικού ορφανοτροφείου Βουλιαγμένης σε χίλιες δραχμές (!) και το άρθρο 37 του Ν.Δ. 10/16.9. 1926 που ορίζει ότι η Ιερά Επιστασία του Αγίου Όρους είναι αρμόδια να απαγορεύει το κάπνισμα, την ιπασία και το τραγούδι στις Καρυές και να «απελαύνει» τους φιλόδουσους, καπνιστές ή φιλίππους επισκέπτες.

59. ΠΠρΗρ 272/1984, ό.π. σ. 684 η οποία παραπέμπει, για πληρέστερη ενημέρωση επί των καρκινολογικών ζητημάτων στην εφημερίδα «ΣΤΟΧΟΣ».

μόνο ως εσφαλμένη, αλλά και ως αλυσιτελής, επειδή «σε μία πλουραλιστική κοινωνία... τη μάχη των ιδεών κερδίζει αυτός που πείθει και όχι αυτός που έχει την εξουσία με το μέρος του⁶⁰» ή—με άλλο λεξιλόγιο—διότι «το καλλίτερον μέσον εξαφανίσεως των ανοησιών (ως η των χιλιαστών, παλαιοημερολογητών κλπ.) είναι η ελευθερία⁶¹».

Δεν θα ήταν σκόπιμο να επεκταθούμε σε συζητήσεις γύρω από το ποιά τακτική κατοχυρώνει πληρέστερα τα συμφέροντα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Εκείνο που ενδιαφέρει είναι ότι αυτές οι δικαστικές αποφάσεις, πέρα από τα όποια νομικά σφάλματα, επιχείρησαν μια ερμηνευτικώς αστήρικτη προσαρμογή του Συντάγματος και των νόμων στις επιθυμίες φορέων εξουσίας, προσπάθεια που πρέπει να θεωρηθεί, αν μη τι άλλο, επικίνδυνη.

Η ερμηνεία που θα δοθεί στον ρόλο της Ορθόδοξιας και η τοποθέτηση στο θέμα των σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους εξαρτάται από την προσωπική ευαισθησία και την πολιτική καλλιέργεια που διαθέτουμε. Είναι πιθανό να δεχόμαστε, ότι «η Ορθοδοξία αποτελεί την κιβωτό διαφυλάξεως της εθνικής υποστάσεως εκ των κατακλυσμών και του αφανισμού⁶²», με όλες τις συνέπειες που έχει η χρήση μετωνυμιών στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων. Μπορεί ακόμη να αντιμετωπίζουμε, την Εκκλησία ως ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους⁶³, δηλαδή ως τμήμα του κρατικού μηχανισμού που κύρια αποστολή⁶⁴ του είναι να μορφοποιεί, να διαδίδει και να επιβάλλει την κυρίαρχη ιδεολογία με σκοπό την αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή τον εθισμό στις σχέσεις υποταγής-εκμετάλλευσης⁶⁵. Σ' αυτή την προοπτική θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη ότι

60. *I. Μανωλεδάκης*, ό.π., σ. 615.

61. *X. Πράτσικας*, Θέμις 40, σσ. 155-157, όπως παραπέμπεται από τον *I. Κονιδάρη*, «Θεωρία και νομολογία...», ό.π. σ. 508.

62. *I. Πασχαλίδης*, ό.π. σ. 688. Ο συντάκτης του σχολίου επικαλείται και τις σχετικές με την Ορθοδοξία αναλύσεις του *K. Γαρδήκα* στο... Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας.

63. Η πρώτη ολοκληρωμένη επεξεργασία της θέσης αυτής έγινε από τον *Aouί Aλτουνσέρ*, στο δοκίμιο του *Idéologie et appareils idéologiques de l'Etat* (ελλ. μετάφραση στον τόμο «Θέσεις» εκδ. Θεμέλιο, 1983 —βλ. ίδιως σσ. 83-88 και 92-95).

64. Για τις μορφές και τον χαρακτήρα της ευθείας παρέμβασης του θρησκευτικού μηχανισμού στους πολιτικούς ανταγωνισμούς βλ. *P. Μίλιμπαντ*, Το Κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία (ελλ. μετάφραση, Πολύτυπο, 1984) σσ. 264-272.

65. Η συμβολή του θρησκευτικού μηχανισμού συνοψίζεται στον εκθειασμό της «αρετής» της υπακοής και στον στιγματισμό του «αμαρτήματος» της αμφισβήτησης.

η ιδιάζουσα θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, καθιστά τη δράση της ιδιαίτερα αποτελεσματική, διότι επιχορηγείται από τον κρατικό προϋπολογισμό, έχει ισχυρές προσβάσεις στα μέσα ενημέρωσης, λειτουργούν πανεπιστημιακού επιπέδου σχολές για αναπαραγωγή των στελεχών της και, το κυριότερο ίσως, έχει ισχυρή παρουσία στην κρατική εκπαίδευση η οποία διανέμει —κυριολεκτικά και μεταφορικά— σε χιλιάδες αντίτυπα εγχειρίδια των διδασκαλιών της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁶⁶. Όποια όμως και αν είναι η άποψή μας, οφείλουμε να δεχθούμε ότι το Σύνταγμα πρέπει να γίνεται σεβαστό ακόμη και στις περιπτώσεις που ο ιδεολογικά χρήσιμος φιλ-ελευθερισμός του έχει δυνάρεστες πρακτικές συνέπειες...

66. Έρεισμα αυτής της πρακτικής αποτελεί το άρθρο 16 § 2 του ισχύοντος Σύνταγματος που «φαίνεται να παρεισάγει έμμεσα την ιδεολογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» χωρίς να λέει το ονομά της» (*Αρ. Μάνεσης «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας»*, επιθ. Ο Πολίτης, τεύχος 6/1976 σ. 24 και του ίδιου Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980) σ.693 επ. όπου γίνεται έντονη κριτική και διορθωτική ερμηνεία της διάταξης). Τους ορισμούς του 16 Σ «εξειδικεύει» ον. 1566/1985 που με το άρθρο 1 § 1 επαναφέρει ουσιαστικά το άρθρο 16 § 2 του Σ 1952 (εκπαίδευση «επι τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού») και θεσμοθετεί τη στενή σύνδεση του εκκλησιαστικού και σχολικού μηχανισμού, ορίζοντας ότι σκοπός της εκπαίδευσης είναι, μεταξύ άλλων, «να διακατέχονται [ενν. οι μαθητές] από πίστη στα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης». σπεύδοντας να συμπληρώσει —με κάποια δόση ειρωνείας πιθανώς— ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραίτηση». Βλ. κριτική του νόμου με πειστικά επιχειρήματα για την αντισυνταγματικότητά του σε Γ. Σωτηρόβλη. Πώς αναρέιται η συνταγματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, περιοδ. «Αντί» τευχ. 294. 29.3.1985.

Σημείωση: Μετά την ολοκρήρωση της παρούσας εργασίας εκδόθηκε η 354/1987 απόφαση του Εφετείου Κρήτης. Η απόφαση έκρινε την έφεση των ΜτΙ, την παρέμβαση που άσκησαν υπέρ των εκκαλούντων επτά αλλοδαπά σωματεία ΜτΙ καθώς και την παρέμβαση για διόρθωση των αιτιολογών που αιτήθηκε από το «Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως». Η απόφαση είναι άκρως ενδιαφέροντα και εμπεριστατωμένη, διορθώνει μεγάλα τμήματα του αιτιολογικού της προηγούμενης αλλά τελικώς απορρίπτει την έφεση. διότι κρίνει ότι εφ' όσον ένας από τους σκοπούς των σωματείου είναι η διάδοση θρησκευτικών πεποιθήσεων των ΜτΙ και παραλλήλως, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των ΜτΙ που απαγορεύονταν την μετάγνωση αίματος και την εκτέλεση οποιασδήποτε στρατιωτικής υπηρεσίας αντίκεινται στη δημόσια τάξη, δεν πρέπει να αναγνωρισθεί το σωματείο. σύμφωνα με το 105 § 3 Α.Κ. Απόσπασμα της απόφασης δημοσιεύθηκε στο ΝοΒ 35 σ. 1259 επ. με ενημερωτικό σημείωμα *I. M. Κονιδάρη*. Το κείμενο της απόφασης, όπως και όλες οι αποφάσεις που εκδόθηκαν για τη συγκεκριμένη υπόθεση, παρατίθενται στην πρόσφατη μελέτη του *I. M. Κονιδάρη*. Νομική θεωρία και πράξη για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, Αθήνα, Αντ. Σάκκουλας, 1987.

*Δύο γνωμοδοτικά σημειώματα
για τη σχέση Εκκλησίας-Κράτους και
για τη θρησκευτική ελευθερία*

**Α' Γνωμοδοτικό σημείωμα: Προϋποθέσεις ανέγερσης ναού
γνώστης θρησκείας.**

I. Ερωτήματα:

Κατά το άρθρ. 41§1 του a.v. 1369/1983 για την ανέγερση ναού οποιουδήποτε δόγματος απαιτείται άδεια του αρμόδιου κατά περιφέρεια Μητροπολίτη και έγκριση του υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων. Το άρθρο 2 του a.v. 1363/1938 θεσπίζει υποχρέωση για τους κατά νομαρχιακή περιφέρεια νομίμως προϊσταμένους θρησκευμάτων και δογμάτων, πλην του της επικρατούσας θρησκείας, να υποβάλουν κατάσταση κυρωμένη από την οικεία αστυνομική και νομαρχιακή αρχή με τον αριθμό των πιστών, τα ονόματα των ανηκόντων στο δόγμα κληρικών κ.τ.λ.

Μου τέθηκαν τα εξής ερωτήματα:

α) Εάν οι παραπάνω διατάξεις τελούν σε αρμονία με το ισχύον Συνταγματικό Δίκαιο, στο μέτρο που οι ρυθμίσεις τους αφορούν γνωστές θρησκείες.

β) Ως προς τη διάταξη για την ανέγερση ναών, μου τέθηκε το ειδικότερο ερώτημα, αν είναι συνταγματική, όταν την αίτηση υποβάλλει φορέας γνωστής θρησκείας, πλην της επικρατούσας, ή πιστός που ανήκει σε αυτήν.

II. Απάντηση

1. Και οι δύο διατάξεις, προϊόντα της δικτατορικής περιόδου 1936-1940, έχουν κοινό πρόβλημα Συνταγματικού Δικαίου. Και το άρθρο 2 του a.v. 1363/38 και το άρθρο 41 του a.v. 1369/1938 προβλέπουν δυσμενή μεταχείριση των θρησκευτικών μειονοτή-

των, που πρεσβεύουν έτερες, δηλαδή πλήν της επικρατούσας, αλλά γνωστές θρησκείες, σε δ.τι αφορά την άσκηση της λατρείας. Κοινή επομένως θα είναι η αντιμετώπισή τους από πλευράς Συνταγματικού Δικαίου, με βάση το ερώτημα εάν το Σύνταγμα επιτρέπει διαφοροποιήσεις μεταξύ της επικρατούσας θρησκείας και των άλλων γνωστών θρησκειών και αν ναι σε ποιό μέτρο.

2. Για ποιούς ειδικότερους λόγους το άρθρο 41 του α.ν. 1369/38 είναι αντισυνταγματικό, στο μέτρο που από την πλευρά «άλλης γνωστής θρησκείας» πρέπει να υποβληθεί από τους ενδιαφερόμενους σχετική αίτηση για χορήγηση άδειας ανέγερσης ναού, που παρέχεται από τον Μητροπολίτη Ορθόδοξης Εκκλησίας, έχουν αποφανθεί έγκυροι νομομαθείς (βλ. ειδικότερα Χρ. Σγουρίτσα, Η ελευθερία της λατρείας και οι συνταγματικοί περιορισμοί, ΕΕΝ 1954, σελ. 361 επ., Θ.Δ. Τσάτσου, Γνωμοδότησις, ΝοΒ 1954, σελ. 405 επ., Α. Σβάλου, Παρατηρήσεις επί της Σ.τ.Ε. 2276/1953, Ν.Δ. 1954, σελ. 208 επ., Α. Βαμβέτσου, Παρατηρήσεις επί της Σ.τ.Ε. 2276/1953, Θ. 1954 σελ. 398 επ.). Τη σαφή και πειστική επιχειρηματολογία των παραπάνω νομομαθών υιοθετώ ως έγκυρη και ορθή ερμηνεία των σχετικών συνταγματικών διατάξεων. Πρέπει μάλιστα να ληφθεί υπόψη ότι η επιχειρηματολογία που αναπτύσσουν βασίζεται σε ένα συνταγματικό καθεστώς σαφώς δυσμενέστερο για τις άλλες γνωστές θρησκείες, από το καθεστώς που διαμορφώνουν οι σχετικές διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος. Και είναι βασικό χαρακτηριστικό αυτής της ευνοϊκότερης παραπάνω νομομαθών υιοθετώ ως έγκυρη και ορθή ερμηνεία των σχετικών συνταγματικών διατάξεων ότι ενώ κατά το προγενέστερο Συνταγματικό Δίκαιο ο προσηλυτισμός απαγορευόταν μόνο όταν στρεφόταν κατά της επικρατούσας θρησκείας, από το ισχύον Σύνταγμα απαγορεύεται ο προσηλυτισμός σε βάρος των πιστών όλων των γνωστών θρησκειών αλλά και εκείνων που δεν ασπάζονται κανένα θρησκευτικό δόγμα (βλ. Α. Λοβέρδου, Προσηλυτισμός, Τετράδια Συνταγματικού Δικαίου, τ. 5, Αθήνα-Κομοτηνή 1986 σελ. 23-42).

3. Χωρίς να επαναλάβω τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν στις εργασίες που παραπάνω μνημονεύονται και με δεδομένο, που δεν χρήζει απόδειξης, ότι και το άρθρο 2 του α.ν. 1363/1938 και το άρθρο 41§1 του α.ν. 1369/1938 συνιστούν σαφείς διαφοροποιήσεις νομικής μεταχείρισης και αντιμετώπισης της άσκησης της λατρείας μεταξύ των πιστών της επικρατούσας, από τη μία πλευρά, και των πιστών άλλων γνωστών θρησκειών, από την άλλη, (βλ. ειδικά ως προς το θέμα της ίδρυσης ναών, Α. Ν. Μαρίνου, Η θρησκευτική ελευθερία, σελ. 159 επ.) ερευνώ το από ύποψη Συνταγματικού Δικαίου θεμιτό τέτοιων διαφοροποιήσεων και διακρίσεων.

4. Το ισχύον Συνταγματικό Δίκαιο (βλ. άρθρ. 3§1 και 13§§1 έως 4), κατά τη ρύθμιση του όλου θέματος της θρησκευτικής δραστηριότητας μέσα στην ελληνική πολιτεία, εκκινεί από μία θεμελιώδη και αποφασιστική για το θέμα μας διάκριση δύο αυτοτελών κύκλων νομικών προβλημάτων.

Ο πρώτος κύκλος είναι η νομική θέση των εκκλησιών που δρουν εντός της ελληνικής επικράτειας. Ο δεύτερος κύκλος είναι η νομική θέση (κατοχύρωση) των πιστών των διαφόρων εκκλησιών.

5. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, το Σύνταγμα του 1975/86 αποχωρίζει με σαφήνεια τους δύο αυτούς κύκλους θεμάτων. Έτσι η νομική θέση των εκκλησιών ρυθμίζεται στο Μέρος Πρώτο, Τμήμα Β' υπό τον τίτλο «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας» (άρθρο 3 του Συντάγματος), ενώ η νομική θέση των μελών των Εκκλησιών, όπως και κάθε θρησκευόμενου, ρυθμίζεται στο Μέρος Δεύτερο, υπό τον τίτλο «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα» (άρθρο 13, βλ. σχετικά Π. Παραρά, Corpus I, Αθήνα Κομοτινή 1982, σελ. 202 επ.).

6. Ο πρώτος κύκλος θεμάτων, σύμφωνα με την παραπάνω διάκριση, ανάγεται στην οργάνωση της Πολιτείας, δηλαδή στην οργάνωση του κράτους και σε ορισμένες μορφές κοινωνικής οργάνωσης που παράγει εξουσιαστικά αποτελέσματα (Εκκλησία, πολιτικά κόμματα, συνδικαλισμός). Ο δεύτερος κύκλος θεμάτων ανάγεται εξολοκλήρου στο πρόβλημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

7. Αυτή η βασική από άποψη συστηματικής ένταξης διαφορά της ρυθμιζόμενης ύλης και η αντίστοιχη διάκριση των συνταγματικών διατάξεων συγκαθορίζουν την προσέγγιση των ειδικότερων ερμηνευτικών προβλημάτων που κάθε φορά προκύπτουν. Με βάση τις προηγούμενες σκέψεις μου, παρατηρώ ότι η διάκριση μεταξύ επικρατούσας θρησκείας και άλλων γνωστών θρησκειών είναι διάκριση που επιτρέπει διαφοροποιήσεις μόνο στον πρώτο κύκλο θεμάτων, στο θεσμικό-οργανωτικό, και δεν είναι δυνατό να αναπαράγεται στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εισάγοντας έτσι διαβαθμίσεις της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και της συνακόλουθης ελευθερίας της λατρείας. Κατά συνέπεια τα άρθρα 2 του α.ν. 1363/1938 και 41§1 του α.ν. 1369/1938 τα οποία εισάγουν διακρίσεις στη μεταχείριση των γνωστών θρησκειών με σκοπό να ενισχύσουν τη θέση της επικρατούσας θρησκείας, είναι αντίθετα με το άρθρο 13 του Συντάγματος 1975/86 που κατοχυρώνει και προστατεύει το θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης ανεξάρτητα από τις διακρίσεις

μεταξύ της επικρατούσας και των άλλων γνωστών θρησκειών, ή και εκείνων που δηλώνουν ότι δεν έχουν πίστη (βλ. Α. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 250-251).

8. Η άποψή μου, ότι στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν μπορεί να αναπαραχθεί η διάκριση μεταξύ επικρατούσας και άλλων γνωστών θρησκειών, ενισχύεται και από την εξής σκέψη στην οποία ήδη αναφέρθηκα: Ενώ κατά το προϊσχύσαν Συνταγματικό Δίκαιο ο προστηλυτισμός απαγορευόταν μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας (εκτός από το άρθρο 1§4 εδ. β' του Συντάγματος του 1927 που συνέδεε την απαγόρευση του προστηλυτισμού με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, τα Συντάγματα του 1844, 1864, 1911, 1952 την συνέδεαν με την προστασία της επικρατούσας θρησκείας) κατά το νέο Σύνταγμα (άρθρο 13§2 εδ. β') απαγορεύεται σε κάθε περίπτωση, ακόμη δηλαδή κι αν διενεργείται από την επικρατούσα σε βάρος άλλων γνωστών θρησκειών (βλ. Α. Μάνεση — Κ. Βαβούσκου. Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα, ΝοΒ 1975, σελ. 1032, Ν. Ανδρουλάκη, Το αξιόποινο του προστηλυτισμού και η συνταγματικότητά του, Γνωμοδότηση ΝοΒ 1986, σελ. 1032). Η πρόβλεψη επίσης, ότι η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη αναφέρεται ανεξαίρετα σε κάθε θρησκεία, άρα και στην επικρατούσα.

9. Η αποδοχή της εκδοχής ότι το Σύνταγμα επιτρέπει διαφοροποιήσεις στο πεδίο εγγύησης της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης ανάλογα με το κατά πόσον ο θρησκευόμενος είναι πιστός της επικρατούσας ή μιας άλλης γνωστής θρησκείας, οδηγεί στην καθολική αναίρεση του λογικού και ιστορικού πολιτικού νοήματος που έχει ή εγγυάται το ατομικό δικαίωμα του άρθρου 13. Ανάγκη προστασίας της ελευθερίας της θρησκευτικής τους συνείδησης και της άσκησης της λατρείας δεν έχουν κατά κύριο λόγο οι πιστοί της επικρατούσας θρησκείας, αλλά κατεξοχήν εκείνοι των θρησκευτικών μειονοτήτων. Εάν το Σύνταγμα επέτρεπε στο σημείο αυτό διαφοροποιήσεις τότε θα αναιρούσε την πρωταρχική ratio constitutionis του άρθρου 13.

III. Συμπέρασμα:

- Οι δύο επίμαχες διατάξεις των άρθρων 41§1 α.ν. 1369/1938 και 2 α.ν. 1363/1938, επειδή εισάγουν μέτρα δυσμενούς μεταχείρισης για όσους δεν ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία, αντιφάσκουν προς το ρητό νόημα των σχετικών διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος. Η απαιτούμενη, από το άρθρο 41§1 α.ν.

1369/1938, άδεια για την ανέγέρση ναού άλλης, πλήν της επικρατούσας, γνωστής θρησκείας από τον αρμόδιο καταπεριφέρεια ορθόδοξο Μητροπολίτη, αποτελεί την διαδικαστική προϋπόθεση της παραβίασης του άρθρου 13§2 εδ. α' του Συντάγματος 1975/86 που προστατεύει την ελεύθερη και ανεμπόδιστη άσκηση της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας. Η δε υποχρέωση των νομίμως κατά νομαρχιακή περιφέρεια προϊσταμένων θρησκευμάτων και δογμάτων να υποβάλλουν κατάσταση «κεκυρωμένη υπό της οικείας αστυνομικής και νομαρχιακής αρχής με τον αριθμό των πιστών...», που προβλέπεται από το άρθρο 2 του α.ν. 1363/1938, συνιστά παραβίαση των τριών πρώτων παραγράφων του άρθρου 13 του Συντάγματος, αφού αποτελεί τη διαδικαστική προϋπόθεση για κάθε είδους δυσμενή μεταχείριση σε βάρος των πιστών και των κληρικών των γνωστών θρησκειών υπέρ της επικρατούσας θρησκείας.

2. Το άρθρο 13§1-4 κατοχυρώνει και προστατεύει το θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και της ελεύθερης άσκησης της λατρείας από τους πιστούς όλων των γνωστών θρησκειών κάθε διάκριση στη μεταχείριση μεταξύ της επικρατούσας και άλλων γνωστών θρησκειών στο πεδίο αυτό είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτη.

B. Γνωμοδοτικό σημείωμα: Για την έννοια του προσηλυτισμού

I. Ερώτημα:

Μου τέθηκε το ερώτημα, αν το άρθρο 4 του α.ν. 1363 της 15 Αυγούστου/3 Σεπτεμβρίου 1938 «περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος», όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 του α.ν. 1672 της 22/29 Μαρτίου 1939 «περί τροποποιήσεως του α.ν. υπ' αριθμ. 1363/1938...», βρίσκεται σε αρμονία με το ισχύον Σύνταγμα του 1975/86.

II. Απάντηση

1. Το άρθρο 4 του πιο πάνω νόμου ορίζει τα εξής: «Ο ενεργών προσηλυτισμόν τιμωρείται διά φυλακίσεως και χρηματικής ποινής...» «Προσηλυτισμός ίδια είναι ή διά πάσης φύσεως παροχών ή δι' ύποσχέσεως τοιούτων ή ήθικής ή ψλικής περιθάλψεως, διά μέσων ἀπατηλῶν, διά καταχρήσεως τῆς ἀπειρίας ή ἐμπιστοσύνης ή δι' ἔκμεταλεύσεως τῆς ἀνάγκης, τῆς πνευματικῆς ἀδυναμίας ή κουφότητος ἄμεσος ή ἔμμεσος προσπάθεια πρός διείσδυσιν εἰς τήν θρησκευτικήν συνείδησιν

έτεροδόξων έπι σκοπῷ μεταβολῆς τοῦ περιεχομένου αὐτῆς». Ή εν σχολείῳ ή ίδρυματι, μορφωτικῷ, ή φιλανθρωπικῷ, ἐκτέλεσις τῆς πράξεως θεωρεῖται ως ίδιαιτέρως ἐπιβαρυντική αἰτία».

2. Ήδη ο τίτλος του νομοθετήματος στο οποίο εντάσσεται η υπό κρίση διάταξη είναι δηλωτικός για το νόημά της. Αποτέλεσε δηλαδή νομοθετική συγκεκριμενοποίηση του άρθρου 1 εδ. β' του τότε ισχύσαντος Συντάγματος του 1911 κατά το οποίο απαγορευόταν ο προσηλυτισμός μόνο όταν κατευθυνόταν κατά της επικρατούσας θρησκείας (για την έννοια του προσηλυτισμού, βλ. Α. Λοβέρδου, Προσηλυτισμός, Τετράδια Συνταγματικού Δικαίου τ. 5, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 15-22 και ειδικά για τον ορισμό της έννοιας σελ. 22). Κατά το εδάφ. α' του ίδιου άρθρου «η επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστου Εκκλησίας».

3. Η ποινικοποίηση του προσηλυτισμού με τον α.ν. 1363/1938 υλοποίησε την συνταγματικά κατοχυρωμένη προνομιακή μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας σε σχέση με τις άλλες γνωστές θρησκείες. Το Σύνταγμα του 1911 -όπως και το Σύνταγμα του 1952- δεν απαγόρευσε τον προσηλυτισμό γενικά, αλλά μόνο όταν στρεφόταν εναντίον προσώπου που ανήκε στην επικρατούσα, κατά το άρθρο 1 του Συντάγματος, θρησκεία. (Αλ. Σβάλου - Γ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Αθήνα 1955, τ. Α' σελ. 32-37, βλ. Γ. Πουλή, Το έννομο αγαθό που προστατεύεται με το έγκλημα του προσηλυτισμού, Ποιν. Χρον. 1983, σελ. 223-224, Ν. Ανδρουλάκη Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του, Γνωμοδότηση, ΝοΒ 1986, σελ. 1031 από τη νομολογία βλ. ενδεικτικά, Α.Π. 441/52, Ποιν. Χρον. 1953 σελ. 19 και Σ.τ.Ε. 555/53, Θ. 1953, σελ. 366). Από την πλευρά αυτή το άρθρο 4§2 του πιο πάνω νόμου είχε στο προϊσχύσαν Συνταγματικό Δίκαιο ένα συνταγματικό στήριγμα.

4. Το Σύνταγμα του 1927 μετέβαλε τη διατύπωση του Συντάγματος του 1911. Το άρθρο 1§4 εδ. β' προέβλεψε την απαγόρευση του προσηλυτισμού, χωρίς όμως, να την εξαρτά από την κατεύθυνση των πράξεων προσηλυτισμού κατά της επικρατούσας ή κατά άλλης γνωστής θρησκείας. Την ίδια ακριβώς διατύπωση περιλαμβάνει το άρθρο 13 παρ. 2 εδ β' του ισχύοντος Συντάγματος. Η ποινικοποίηση του προσηλυτισμού, με βάση το Σύνταγμα του 1927, γινόταν με τα άρθρα 194, 195 και 198 του Π.Ν. (βλ. Κ. Κωστή, Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος Ποινικού Νόμου, τόμ. Β', σελ. 190, 202 κ.επ.) που απαγόρευαν γενικώς τον προσηλυτισμό όταν συνετελείτο με βία, απειλή ή

άλλα αθέμιτα μέσα. Με τον τότε Ποινικό νόμο που ήταν σύμφωνος με τη σχετική διάταξη του Συντάγματος 1927, η Ορθόδοξη Εκκλησία στο σημείο αυτό δεν απολάμβανε προνομίων διότι τιμωρούνταν τόσο ο σε βάρος της όσο και ο υπέρ αυτής ενεργούμενος προσηλυτισμός (βλ. Θ. Τσάτσου, *Μελέτες Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα 1958, σελ. 88 και 95).

5. Η γραμματική ερμηνεία της διάταξης του άρθρου 13§2 εδ. β' του Συντάγματος 1975/86 αναδεικνύει, για το υπό κρίση άρθρο 4§2 του ν. 1363/1938, σοβαρό ζήτημα αντισυνταγματικότητας. Η διάταξη περί προσηλυτισμού είναι και ρητή και σαφής: δεν κάνει διάκριση μεταξύ επικρατούσας θρησκείας και των άλλων θρησκειών, απαγορεύοντας τον προσηλυτισμό γενικά, δηλαδή άσχετα εναντίον τίνος στρέφεται. Αυτό σημαίνει και αντίστοιχο περιορισμό για τις ρυθμίσεις του κοινού δικαίου, που μπορούν να νοηθούν μόνο ως εξειδίκευση της σχετικής συνταγματικής επιταγής. Το άρθρο 13§2 εδ. β' του Συντάγματος δημιουργεί τις προϋποθέσεις της ποινικοποίησης του προσηλυτισμού μόνο εφόσον η ποινικοποίηση αυτή δεν συγκρούεται με το ρητά εκφρασμένο νόημα του συνταγματικού πλαισίου. Το άρθρο 4§2 του ν. 1263/38, όμως, ποινικοποιεί τον προσηλυτισμό μόνο όταν στρέφεται κατά της επικρατούσας θρησκείας (βλ. ενδεικτικά Α.Π. 441/52, 155/56, 53/73, 1304/82, Ποιν. Χρον. 1953, σελ. 18, 1956, σελ. 374, 1973, σελ. 367 και 1983, σελ. 937) και έτσι βρίσκεται σε αντίθεση με τη διατύπωση της συνταγματικής επιταγής (βλ. Α. Λοβέρδου, οπ. π., σελ. 38).

6. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η *ιστορική ερμηνεία*, η συνάρτηση δηλαδή του άρθρου 13§2 εδ. β' του Συντάγματος του 1975/86 με τη διάταξη του άρθρου 1 εδ. β' του Συντάγματος του 1952 που τροποποίησε. Το νέο Σύνταγμα στο πλαίσιο των μεταβολών που εισήγαγε στις σχέσεις κράτους-εκκλησίας (βλ. Α. Μάνεση-Κ. Βαβούσκου, *Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα*, ΝοΒ 1975, σελ. 1032-33, Χρ. Ροκόφυλλου - Ηλ. Χαλιακόπουλου, *Εκκλησία - σχέσεις ταύτης μετά Πολιτείας* ενόψει Συντάγματος 1975, ΝοΒ 1975, σελ. 854-855 και 858, πρβλ. όμως, Φ. Σπυρόπουλου, *Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα*, Ε.Δ.Δ.Δ. 1981, σελ. 337-340), αρνείται στο θέμα του προσηλυτισμού τη διαφοροποίηση μεταξύ επικρατούσας και άλλων γνωστών θρησκειών τροποποιώντας έτσι το προϊσχύσαν συνταγματικό καθεστώς. Αυτή ακριβώς η συνάρτηση επιβεβαιώνει τη γραμματική ερμηνεία και το συμπέρασμά της.

7. Τη γραμματική και ιστορική ερμηνεία επιβεβαιώνει και η συστηματική ερμηνεία της σχετικής διάταξης. Το ερμηνευτικό

ερώτημα τίθεται εδώ ως εξής: Τί προκύπτει για το νόημα της απαγόρευσης του προσηλυτισμού κατά το άρθρ. 13§2 εδ. β', όταν η διάταξη ενταχθεί συστηματικά μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των σχετικών συνταγματικών ρυθμίσεων;

α) Η διάταξη περί προσηλυτισμού δεν αποτελεί τμήμα της θεσμικής περί επικρατούσας θρησκείας ρύθμισης του Συντάγματος, όπως συνέβαινε στα προγενέστερα Συντάγματα. Τώρα πλέον αποτελεί τμήμα της ρύθμισης περί ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης του άρθρου 13. Ο προσηλυτισμός δεν ανήκει θεματικά στην προστασία της επικρατούσας θρησκείας, αλλά στην προστασία της θρησκευτικής συνείδησης κάθε ανθρώπου και με την έννοια αυτή δεν θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί η απαγόρευσή του ως μέτρο προστασίας μόνο των πιστών της επικρατούσας θρησκείας.

β) Σημαντικό για το θέμα μας είναι το εδ. β' της §1 του άρθρου 13 του Συντάγματος: «Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός». Αυτό σημαίνει πως και η αρχή της ισότητας, όπως εξειδικεύεται στο άρθρο 4§1, αλλά και όπως προκύπτει από το άρθρο 2§1 περί ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δεν μπορεί να διαφοροποιείται, ως προς την εφαρμογή της, ανάλογα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις εκείνου υπέρ του οποίου θεσπίζεται μία προστατευτική διάταξη.

7. Τέλος, και η λογική ερμηνεία επισφραγίζει την ορθότητα της πιο πάνω άποψης, γιατί όπως πολύ σωστά τονίζει ο Α. Μάνεσης (Συνταγματικά Δικαιώματα, α', Ατομικές Ελευθερίες, δ' έκδ., Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 256) είναι «αδιανόητο ο συντακτικός νομοθέτης να θέλησε —άσχετα από οποιαδήποτε γραμματική ερμηνεία των άρθρων 3 και 13§2 και 3 του Συντάγματος— να επιτρέψει και διευκολύνει τη διάδοση της επικρατούσας θρησκείας με τα ποικιλότροπα απατηλά μέσα που συνθέτουν τον προσηλυτισμό» (για τα μέσα αυτά με τα οποία συντελείται το αδίκημα του προσηλυτισμού βλ. Σ.τ.Ε. 756/52, Θ. 1952, σελ. 267, Πλημ. Έδεσσας 25/84, Ποιν. Χρον. 1985, σελ. 423). Αν, όμως, ο συντακτικός νομοθέτης ήθελε κάτι τέτοιο θα άφηνε άθικτη τη διατύπωση του προϊσχύσαντος Συντάγματος 1952 που απαγόρευε «τον προσηλυτισμόν και πάσαν ἄλλην επέμβασιν κατά της επικρατούσας θρησκείας» (άρθρ. 1 εδ. β' του Συντάγματος 1952). Η προαιρέση της διατύπωσης του Συντάγματος του 1927 σύμφωνα με την οποία απαγορευόταν γενικά ο προσηλυτισμός και η κατάταξη του άρθρου 13§2 εδ. β' του Συντάγματος όχι στο περί σχέσεων εκκλησίας και πολιτείας μέρος, αλλά στο δεύτερο μέρος περί «Ατομικών και Κοινωνικών

Δικαιωμάτων», με πλήρη μάλιστα γνώση της ερμηνείας που είχε δοθεί στην όμοια διατύπωση του Συντάγματος του 1927, ενισχύει σοβαρά την πιο πάνω ερμηνεία. (Από τις προπαρασκευστικές εργασίες του Συντάγματος 1975 βλ., ενισχυτικά αυτών των σκέψεων, τη διάταξη της §7 του άρθρου 4 του Κυβερνητικού Σχεδίου, τη διαμόρφωσή του από την Β' Υποεπιτροπή, την Ολομέλεια της Επιτροπής και το πως ψηφίστηκε από τη Βουλή, σελ. 27 κ. επ. των Επισήμων Σχεδίων-Τροπολογιών ψηφισθέντος Τελικού Κειμένου, 1976, καθώς και τα Πρακτικά Υποεπιτροπών, σελ. 405-406 και Πρακτικών Βουλής, σελ. 397-398, 400, 403-404, 406-409, 411-413, 418, 419, 420).

III. Συμπέρασμα.

1. Τα ερμηνευτικά επιχειρήματα που ήδη εκτέθηκαν συνοψίζονται ως εξής:

α) Το Σύνταγμα του 1975/86 θεσπίζει γενική απαγόρευση του προσηλυτισμού, στην οποία περιλαμβάνεται και ο προσηλυτισμός υπέρ της επικρατούσας θρησκείας.

β) Η διάταξη του άρθρου 4 του ν. 1363/1938 κολάζει ποινικώς μόνο τον προσηλυτισμό σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας—πάγια η νομολογία του Αρείου Πάγου (βλ. εδώ, II, 5)—και δεν μπορεί μετά την αλλαγή της συνταγματικής επιταγής να εφαρμοστεί αναλογικά και σε βάρος των πιστών της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, γιατί μια τέτοια ερμηνεία απαγορεύεται από το άρθρο 7§1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την αποφασιστική για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αρχή του ποινικού δικαίου nullum crimen nulla poena sine lege (βλ. Α. Λοβέρδου, όπ., π., σελ. 31-52).

2. Η διάταξη του άρθρου 4§2 του α.v. 1363/1938, ως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 του αν.v. 1672/1939, αντίκειται προς τις διατάξεις των άρθρων 13§2 εδ. β' και 7§1 του Συντάγματος του 1975/86.

«Εκκλησιαστική Δικαιοσύνη»
και Δικαστικός Έλεγχος

Παρατηρήσεις στην απόφαση της Ολομέλειας του
ΣτΕ 825/1988)*

1) Το πρόβλημα της νομικής φύσης των αποφάσεων των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» αποτελεί ένα από τα πλέον οριακά και δυσεπίλετα θέματα του Εκκλησιαστικού Δικαίου. Η σημασιοδότησή του, συναισθηματικά και ιδεολογικά φορτισμένη εξαιτίας των συνεπειών που συνεπάγεται η εκδοχή που δέχεται η σχολιαζόμενη απόφαση, αγγίζει τα θεμέλια του κλάδου: το όριο επέμβασης της πολιτειακής εξουσίας στο «δικαιοδοτικό» έργο της Εκκλησίας και μάλιστα όταν η άσκησή του αφορά τα καθήκοντα της «επαγγελίας» κληρικών και μοναχών (άρθρο 1 του νόμου 5383/1932 και άρθρο 44§ 1 του ν.590/1977), δηλαδή τη συνεπή τήρηση των κανόνων που συνεπάγεται η iερατική και μοναχική ιδιότητα για το φορέα τους. Για την πρόσβαση στο θέμα θα επιχειρηθεί σύντομη ιστορική αναδρομή στην απονομή της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης» γιατί οι θεσμοί του δικαίου ενυλώνουν μια τόσο εκπληκτική αλληλουχία στο πέρασμα του χρόνου, που πολύ συχνά οι παρεμηνείες τους οφείλονται στην ελλιπή ιστορική κατανόησή τους.

* Η απόφαση δημοσιεύεται παρακάτω, σελ. 293 επ.

2) Ο δρος «εκκλησιαστική δικαιοσύνη» ως ιστορικό μόρφωμα αναπτύχθηκε στο Βυζάντιο. Συναρτάται λοιπόν με τη βυζαντινή νομική παράδοση στους κόλπους της οποίας διαμορφώθηκε ως δικαιοδοτική λειτουργία της Εκκλησίας, παράλληλη με την ασκούμενη από τα όργανα της Πολιτείας, σ' ένα όμως ενιαίο δικαιαστικό είναι. Κυρίως αναφέρεται σε δύο πλαίσια αναφοράς: 1) Στην εκδίκαση ιδιωτικών διαφορών και 2) στην επιβολή επιτιμών και εκκλησιαστικών ποινών σε λαϊκούς, μοναχούς και κληρικούς.

3) Η εκδίκαση ιδιωτικών διαφορών από εκκλησιαστικά όργανα κατά τη βυζαντινή περίοδο (βλ. Σπ. Τρωϊάνου, Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, διδ. διατριβή, Αθήναι 1964, σ. 8 επ. και Αν. Χριστοφιλοπούλου, Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινή περίοδον, εις «Δίκαιον και Ιστορία», Αθήναι 1973, σ. 244 επ.), που είχε επεκταθεί και σε λαϊκούς, αν επιθυμούσαν την προσφυγή στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, συνεχίστηκε σε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο, ιδιαίτερα μετά την έκδοση της νεαράς 27 του Αλεξίου Α' Κομνηνού, του έτους 1085, (Fr. Dölger, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten. Abt 1.2. Teil: Regesten von 1025-1204, Μόναχο-Βερολίνο 1925, ανατύπωση Hildesheim 1976, αριθμ. 1127, σ.34) με την οποία ρητά καθιερώθηκε η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων για τις γαμικές διαφορές: «τα μέντοι ψυχικά ἀπαντα, και αυτά δη τα συνοικέσια, παρά των αρχιεπισκόπων και επισκόπων οφείλουσι κρίνεσθαι τε και εκβιβάζεσθαι» (εις I. και Π. Ζέπου, Jus Graecoromanum, τομ. Ιος, Αθήναι 1931, ανατύπωση Aalen 1962, σ. 312). Με το καθεστώς των προνομίων της Εκκλησίας επί Τουρκοκρατίας (Κ. Αμάντου, Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών, Ελληνικά 9 (1936) σ. 103 επ., του ίδιου, Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων από του ενδεκάτου αιώνος μέχρι του 1821, τομ. Α'. (Οι πόλεμοι των Τούρκων προς κατάληψιν των Ελληνικών χωρών 1071 - 1571), Αθήναι 1955, σ. 121 επ.: N. Γ. Μοσχοβάκη, Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας, εν Αθήναις 1882, ανατύπωση στη σειρά «Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών». 57, Αθήνα 1978, σ. 50 επ.: Ελένης E. Κούκου, Θεσμοί και προνόμια του Ελληνισμού μετά την 'Αλωση. Διαμόρφωση της Ελληνικής κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία. Α'. Αθήνα - Κομοτηνή 1984, σ. 40 και τους αναφερόμενους συγγραφείς στη σ. 67 σημ 67· N. K. Πανταζόπουλου, Εκκλησία και Δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας, Επιστημονική Επετηρίδα της

Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, τομ. ΙΘ' (Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο), τεύχ. Γ'. Θεσσαλονίκη 1986, σ. 139 επ., του *ίδιου*, Τινά περί της εννοίας των «προνομίων» επί Τουρκοκρατίας, Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου, 10 (1943), σ. 449 επ. (463)) η δικαιοδοσία αυτή ασκήθηκε κυρίως στις γαμικές διαφορές.

«Εις τας συζεύξεις και διαζεύξεις των ραγιάδων, ουδείς έτερος έχει το δικαίωμα ν' αναμιγνύηται εκτός του μητροπολίτου» είναι, γράφει, ο *Στ. Παπαδάτος*, η στερεότυπη διάταξη για την αρμοδιότητα των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» (η συγκεκριμένη διάταξη είναι από το Βεράτιον υπέρ του Μητροπολίτη Λαρίσης, έτους 1604, εις *M. Γεδεών*, Βραχεία σημείωσις περί των εκκλησιαστικών ημών δικαίων, Κωνσταντινούπολις 1909, σ. 64 όπου παραπέμπει ο *Παπαδάτος* στη μελέτη του «Περί της μνηστείας εις το βυζαντινόν δίκαιον» [Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, 50], Αθήναι 1984, σ. 298 σημ. 4· βλ. και το Πατριαρχικόν Βεράτιον δοθέν εις τον Πατριάρχην Ιωακείμ (Β') έτους 1860: «Μόνος ο Πατριάρχης ή οι διορισμένοι επίτροποι αυτού έχουσι το δικαίωμα ν' αναλαμβάνωσι κατά το θρήσκευμά των την λύσιν και την δέησιν των γαμικών δεσμών ατόμων, ανηκόντων εις το έθνος αυτών», εις *X.K.Παπαστάθη*, Οι Κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς, τομ. Ιος, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 72 και το αναφερόμενο στο Υψηλόν Βεράτιον το δοθέν εις τον Πατριάρχην Διονύσιον τον (Ε') έτους 1887 σ. 113, καθώς και το ίδιο περιεχόμενο στο Υψηλόν Βεράτιον το δοθέν εις τον Πατριάρχην Ιωακείμ (Γ') του έτους 1901 σ. 128 και από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. *Δ. Γκίνη*, Οι λόγοι διαζυγίου επί Τουρκοκρατίας, Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, τομ. Η' (Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου), ανάτυπον, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 245· *An. Χριστοφιλοπούλου*, Η ελληνική ορθόδοξης Εκκλησία και το διαζύγιον, εις «Δίκαιον και Ιστορία», Αθήναι σ. 224, επ. (232 - 233)· βλ. και *N. I. Πανταζόπουλον*. Κεπήνιον. Συμβολή εις την έρευναν του θεσμού του πολιτικού γάμου επί Τουρκοκρατίας, Επιστημονική κ.λπ., σ. 489 επ.).

Στην σημερινή έννομη ελληνική τάξη η δικαιοδοσία αυτή έχει μόνον ιστορικό ενδιαφέρον.

4) Το δεύτερο πλαίσιο αναφοράς του όρου «εκκλησιαστική δικαιοσύνη» περιλαμβάνει κανόνες ουσιαστικού και δικονομικού δικαίου με τους οποίους τα αρμόδια όργανα της Εκκλησίας, ασκούν ποινική δικαιοδοσία στα μέλη της, κυρίως όμως σε κληρικούς και μοναχούς, για πράξεις ή παραλείψεις που έχουν τυποποιηθεί ως εκκλησιαστικά αδικήματα στους κανόνες της

Εκκλησίας. Το ζητούμενο ιστορικά είναι αν στο Βυζάντιο η απονομή της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης» στο πεδίο του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου λειτουργησε «ανεξαρτήτως πάσης κοσμικής αρχής» όπως συχνά υποστηρίζεται, για τη νεότερη εποχή, ως κάτι μάλιστα σχεδόν αυτονόητο. Φυσικά στα πλαίσια ενός άρθρου μόνο νύξεις μπορούν να γίνουν, ωστόσο καθοριστικές για την ιστορική επισήμανση του θέματος.

5) Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της απονομής της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης» στο πεδίο του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου κατά τη βυζαντινή περίοδο υπήρξε η διασταύρωση των λειτουργιών των δικαιοδοτικών οργάνων Εκκλησίας και Πολιτείας, προκειμένου να διαγνωσθεί η τέλεση του αδικήματος και να επιβληθούν οι διάφορες ποινές που είχαν προβλεφθεί στους κανόνες της Εκκλησίας και στους νόμους του βυζαντινού Κράτους.

Και πρέπει να σημειωθεί ότι στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα του Βυζαντίου, η διασταύρωση αυτή είχε επεκταθεί, για ορισμένα αδικήματα, και στους λαϊκούς. Σύμφωνα με την πλέον χαρακτηριστική διάταξη του βυζαντινού δικαίου στο χωρίο 17.32 του Εκλογαδίου: «ο ἔχων γυναίκα και πορνεύων τοις εκκλησιαστικοίς επιτιμίοις ως πόρνος καταδικαζέσθω· ει δε τα επιτεθησόμενα αυτώ καταφρονών μη παραφυλάξῃ κανονικά επιτίμια, το ἡμισυ μέρος της αυτού περιουσίας τω δημοσίω μέρει εισκομιζέσθω» (έκδοση D. Simon - Sp. Troianos, Fontes Minores II, Φραγκφούρτη 1977, σ. 73), κατά τη χαρακτηριστική δε έκφραση του Τρωιάνου, «η διάταξις αύτη, συνάπτει προς αλλήλας τας δύο δικαιοδοσίας, κοσμικήν δηλονότι και εκκλησιαστικήν στενώτερον πάσης ἀλλης διατάξεως του βυζαντινού δικαίου» (ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus Juris Civilis μέχρις των Βασιλικών [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6], Φραγκφούρτη 1980, σ. 85).

Πιο έντονα δε, λειτουργησε η διασταύρωση των δύο δικαιοταξιών και εκτός του κυρωτικού χώρου. Σε σημείο, θα έλεγε κανείς, ενοποίησης και αφομοίωσης, στη δικαιασκή αξιολόγηση από την Εκκλησία και την Πολιτεία των γαμικών κωλυμάτων (βλ. K. Πιτσάκη, Το κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο [Θρακικές Νομικές Μελέτες, 8], διδ. διατριβή, Αθήνα - Κομοτηνή 1985, passim αλλά ιδιαίτερα σ. 36 επ. και 296 επ.).

Το φαινόμενο της υπό συζήτηση διασταύρωσης λογικά προϋποθέτει τη συνάντηση των δύο δικαιοταξιών, Εκκλησίας και Πολιτείας, στο επίπεδο του νομοθετείν. Για το θέμα που μας απασχολεί θα επισημανθούν ορισμένα καίρια σημεία αυτής της

συνάντησης: α) Στο Βυζάντιο, υπήρξε μία μερική σύμπτωση πολιτειακού και εκκλησιαστικού αδίκου με αποτέλεσμα η ίδια πράξη να έχει τυποποιηθεί και στους κανόνες της Εκκλησίας, ως εκκλησιαστικό αδίκημα, και στο πολιτειακό δίκαιο ως ποινικό αδίκημα (βλ. χαρακτηριστικά την παράλληλη τυποποίηση της άμβλωσης στις μελέτες του *Τρωιάνου*. Η άμβλωση στο Βυζαντινό Δίκαιο, Βυζαντιακά 4 (1984), σ. 171 επ. και Η άμβλωση κατά το δίκαιο της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, Αθήναι 1987). β) Το δεύτερο και αποφασιστικής σημασίας σημείο αφορά την παράλληλη ισχύ που απέκτησαν οι κανόνες της Εκκλησίας με τους νόμους του Κράτους. Με διάταξη που θέσπισε ο Ιουστινιανός, στα μέσα Μαρτίου του έτους 545, οι κανόνες της Εκκλησίας εξισώθηκαν με τους πολιτειακής προέλευσης κανόνες δικαίου: «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων επέχειν τους αγίους εκκλησιαστικούς κανόνας... και τους κανόνας ως νόμους φυλάττομεν», ορίστηκε στο α' κεφάλαιο της Νεαράς 131 (έκδοση *R. Schöll - G. Kroll, Corpus Juris Civilis*, τομ. 3ος, Βερολίνο 1895, ανατύπωση Δουβλίνο - Ζυρίχη 1972, σ. 654 - 655· για τη διάταξη αυτή και τις συναφείς προγενέστερες, βλ. *Σπ. Τρωιάνου*, «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων επέχειν τους αγίους εκκλησιαστικούς κανόνας.....», Βυζαντινά 13 (1985), σ. 1193 επ.: από την σχετικά πρόσφατη βιβλιογραφία για τη σχέση των νόμων του κράτους με τους κανόνες της Εκκλησίας βλ. *H. - G. Beck, Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch - historische Klasse. Sitzungsberichte, 384]*, Βιέννη 1981, *passim*, αλλά ιδιαίτερα τις συμπερασματικές κρίσεις στις σ. 60 - 61 και σ. 35 επ. όπου οριακή περίπτωση έντασης από διαφορετικές εκτιμήσεις των δύο δικαιοταξιών για το ίδιο θέμα: *B. Στεφανίδου*, Τα δρια της εκκλησιαστικής νομοθεσίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων, ανατύπωσις εκ του ΚΕ' τόμου της Επετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, εν Αθήναις 1955, σ. 13 επ. *Αν. Χριστοφιλοπούλου*. Η σχέσις των κανόνων προς τους νόμους και ο Θεόδωρος Βαλσαμών, «Δίκαιον και Ιστορία», Αθήναι 1973, σ. 201 επ. (α' δημοσίευση «Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών» 21 (1951), σ. 69 επ.): βλ. και *Αμ. Αλιβιζάτου*, Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνας, ΕΕΘΣχΠΑ, τομ. 2, (1935 - 1936), σ. 1 επ. *Π. Παναγιωτάκου*, Νόμοι και Κανόνες εν τω Δικαίῳ, Γρηγόριος ο Παλαμάς 26 (1942), σ. 45 - 52, 79 - 86 και 116 - 126 και του ίδιου, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας εν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορίᾳ, Αρχείον Κανονικού και Εκκλησιαστικού Δικαίου 22 (1967), σ. 17 επ.: βλ. και πιο κάτω).

γ) Μία πτυχή του ενδιαφέροντος της Πολιτείας για τα εκκλησιαστικά πράγματα υπήρξε και η μέριμνα για τη διαγωγή των κληρικών, το πλέον χαρακτηριστικό δείγμα της οποίας βρίσκουμε στη νεαρά του έτους 1107 του Αλεξίου Α' Κομνηνού (*Fr. Dölger, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten. Abt. 2. Teil: Regesten von 1025-1204*, κ.λ.π., αριθμ. 1236, σ. 50-51), με την οποία ζήτησε από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως την σύντοξη πίνακα για τους κληρικούς που υπάγονταν στην δικαιοδοσία του με σκοπό τον αυτηρό έλεγχο του ήθους και της ορθής εκπλήρωσης των καθηκόντων τους (εις I. και Π. *Zépon, Jus Graecoromanum*, τομ. Ιος Αθήναι 1931, ανατύπωση Aalen 1962, σ. 353 επ.).

Ενόψει δε και της νομοθετικής επέμβασης του βυζαντινού αυτοκράτορα στη διοίκηση της Εκκλησίας (βλ. πρόσφατα *D. Simon, Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz*, εις «*Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel*», hrsg. von d. Norr und D. Simon, Φραγκφούρτη 1984, σ. 449 επ.: βλ. δύμως *Aikaterínyē Xristotofilopouλou, Πολιτειακά όργανα και κράτος δικαίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία*, ανατ. από το «*Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*», τομ. Ιος, Ρέθυμνο 1986, σ. 187 επ. και I. E. *Karaianopouλou, Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 25, επ., 59 επ. και 79-80) η συμμόρφωση των κληρικών που καταδικάστηκαν από δικαιοδοτικά εκκλησιαστικά όργανα, με την ποινή που τους επιβλήθηκε, απέκτησε ξεχωριστή σημασία για τη νομοθετική πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Ήδη με διάταγμα των αυτοκρατόρων, Αρκαδίου και Ονορίου, του έτους 400, ορίστηκε ότι αν επίσκοπος που καταδικάστηκε σε καθαίρεση δεν συμμορφώνεται με την απόφαση αυτή θα υπόκειται σε μέτρο πολιτειακής φύσης: Να παραμένει 100 μίλια μακριά από την πόλη που δημιούργησε προβλήματα μη συμμορφούμενος με την ποινή του δικαιοδοτικού εκκλησιαστικού οργάνου (*Cod 1.3. 14. έκδοση P. Krüger, Corpus Juris Civilis*, τόμ. 2ος, *Codex Justinianus*, Βερολίνο 1877, ανατύπωση Δουβλίνο - Ζυρίχη 1970, σ. 20) ενώ σ Ιουστινιανός στην νεαρά 123.11.2, έτους 546, όρισε: «Ει τις δε επίσκοπος κατά τους εκκλησιαστικούς κανόνας της ιερωσύνης εκβληθείς τολμήσειεν επιβήναι της πόλεως εξ ης εξεβλήθη, ή καταλιπείν τον τόπον εν ω εκελεύθη διάγειν, κελεύομεν τούτον μοναστηρίῳ εν ἄλλῃ επαρχίᾳ καθεστώτι παραδίδοσθαι, ίνα ἀπερ εν τη ιερωσύνη ήμαρτε διάγων εν τω μοναστηρίῳ διορθώσηται» έκδοση *Schöll - Kroll, Corpus κλπ.*, τόμ. 3ος, σ. 604). Και είναι δύντως εμφαντικό και διαχρονικής σημασίας το γεγονός, για την υπό συζήτηση διασταύρωση, ότι και προτού καθιερωθεί η

Ορθοδοξία ως επίσημη θρησκεία του βυζαντινού κράτους με το διάταγμα του Θεοδοσίου Α' στις 27 Φεβρουαρίου 380 (Cod. Theod. 16. 1. 2. ἐκδοση *Th. Mommsen*, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*. Voluminis I pars posterior: *Textus cum apparatu*, Βερολίνο 1905, ανατύπωση Δουβλίνο-Ζυρίχη 1971, σ. 833· βλ. *Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου*, *Βυζαντινή Ιστορία Α'*, 324-610 σ. 175· βλ. δμως και *I. E. Karayianopoulos*, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1987, σ. 185 όπου υποστηρίζεται ότι η καθιέρωση του ορθοδόξου Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του βυζαντινού κράτους έγινε με διάταγμα του επόμενου χρόνου) η Εκκλησία προσέφυγε στην Πολιτεία για να πετύχει την εκτέλεση καταδικαστικής απόφασης εκκλησιαστικού δικαιοδοτικού οργάνου, το 272, εναντίον του Παύλου Σαμοσατέα που είχε καταδικαστεί από σύνοδο επισκόπων και αρνιόταν να φύγει από την επισκοπική κατοικία του. Όπως δε μας παραδίδει την πληροφορία ο Ευσέβιος «ο προδηλωθείς ανήρ μετά της εσχάτης αισχύνης υπό της κοσμικής αρχής εξελαύνεται της εκκλησίας» (*Εκκλησιαστική ιστορία* 7. 3. 19· βλ. *Τρωιάννου*, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου Ιουστινιανού*, σ. 152· βλ. και *K. Rállη*, *Ποινικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου ανατολικής Εκκλησίας*, εν Αθήναις 1907, ανατύπωση Θεσσαλονίκη 1985, σ. 576, καθώς και *A. B. Baumétsou*, *Εισαγωγή εις το Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον των ορθοδόξων*, εν Αθήναις 1911, σ. 83). Η τακτική δε αυτή έτυχε και κανονικής επικύρωσης: «Εἰ τις πρεσβύτερος ἡ διάκονος καταφρονήσας του ιδίου επισκόπου αφώρισεν εαυτόν της εκκλησίας καὶ ιδίᾳ συνήγαγε καὶ θυσιαστήριον ἔστησε, καὶ του επισκόπου προσκαλούμένου απειθοίη καὶ μη βούλοιτο αυτῷ πείθεσθαι μηδὲ υπακούειν πρώτον καὶ δεύτερον καλούντι, τούτον καθαιρέσθαι παντελώς καὶ μηκέτι θεραπείας τυγχάνειν μηδέ δύνασθαι λαμβάνειν την εαυτού τιμήν. Εἰ δε παραμένοι θορυβών καὶ αναστατών την εκκλησίαν, διὰ της ἔξωθεν εξουσίας, ως στασιώδη αυτὸν επιστρέψθαι»· κανόνας 5 της Αντιόχειας· ἐκδοση *P. - P. Joannou*, *Discipline générale antique* (IVe - IXes). [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, *Fonti - fascicolo IX*], τ. 1, 2, *Les canons des Synodes Particuliers*, Ρώμη, 1962, σ. 108-109=Γ. *A. Rállη - M. Ποτλή*, *Σύνταγμα των θείων και iερών κανόνων*, τομ. 3ος, Αθήνησιν 1853, ανατύπωση Αθήναι 1966, σ. 136-138, όπου και οι ερμηνείες των Ζωναρά, Βαλσαμώνος και Αριστηνού και τα σχόλια του Βαλσαμώνος στον κανόνα 28 αποστολικό, στο ίδιο, τομ. 2ος, σ. 36 και τον 28 αποστολικό στην ἐκδοση *F. X. Funk*, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, τόμ. I, Paderborn 1905, ανατύπωση, Τουρίνο 1970, σ. 572)

Βέβαια η Εκκλησία ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα καθιέρωσε ειδικά όργανα για την εκτέλεση των ποινών που επέβαλαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, αλλά όπως γράφει ο Τρωιάνος «η βιαίααπομάκρυνσις δεν φαίνεται ευκόλως πραγματοποιήσιμος άνευ της κρατικής βοηθείας» (Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, σ. 153). Τέλος σημειώνεται ότι η εδώ αναφερόμενη διασταύρωση δεν αναφέρεται μόνο στην εκτέλεση των αποφάσεων, αλλά και στην εκδίκαση υποθέσεων με κατηγορούμενους κληρικούς ή μοναχούς (βλ. *Αικατερίνης Α. Χριστοφιλοπούλου*, Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος, εις «Επετηρίς του αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου», τεύχ. 2, εν Αθήναις 1949, σ. 97 επ. και 104 επ. όπου πλήθος από μαρτυρίες).

Οι πιο πάνω πηγές δεν αποτελούν εξαιρέσεις αλλά επιλεκτικά παρατέθηκαν ως αρκετά χαρακτηριστικές, αφού στα πλαίσια ενός άρθρου δεν θα μπορούσε να γίνει εξαντλητική παράθεση των σχετικών μαρτυριών. Εξάλλου δεν πρόκειται για εριζόμενο θέμα, ότι η συνδρομή των οργάνων της Πολιτείας στην άσκηση της δικαιοδοτικής λειτουργίας των οργάνων της Εκκλησίας, αποτέλεσε μόνιμη και σταθερή πρακτική σε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο (βλ. *Σπ. Τρωιάνου*, Η Εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204, ανάτυπον της «Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών», τ. 13 (1966), εν Αθήναις 1969, σ. 68 σημ. 52, όπου μαρτυρίες και για τη βιαία προσαγωγή του κατηγορουμένου κληρικού στο εκκλησιαστικό δικαστήριο από όργανα της κρατικής εξουσίας), αλλά και στη μεταβυζαντινή (βλ. «Εκκλησιαστική Αλήθεια» ΙΘ' (1899) σ. 171, 228 και 314, όπου αναφέρεται η εκτέλεση απόφασης της Πατριαρχικής Συνόδου από πατριαρχικούς κλητήρες με βεζυρικό διάταγμα, καθώς και από όργανα των επιτόπιων αρχών του Αργυροκάστρου).

Είναι φυσικό στην αλληλοπεριχώρηση θεσμών, διατάξεων, αλλά και λειτουργιών των δύο δικαιοταξιών, της Εκκλησίας και της Πολιτείας στο Βυζάντιο, να ερμηνεύεται και η σύμπραξη των οργάνων της Πολιτείας στην εκτέλεση των καταδικαστικών αποφάσεων των δικαιοδοτικών οργάνων της Εκκλησίας.

Πέραν όμως τούτου, η συνδρομή των οργάνων της Πολιτείας στην εκτέλεση των αποφάσεων των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, ενέχει και μία διαχρονική σημασία: Η άσκηση της έλλογης και ρυθμισμένης βίας μόνο σε κρατικά όργανα είναι νοητό να ανατίθεται. Συνεπώς αναγκαία η εκτέλεση των αποφάσεων των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» συνεπάγεται

την συνδρομή των οργάνων της Πολιτείας για τη συμμόρφωση του κατηγορουμένου με την ποινή που του επιβλήθηκε και δεν είναι μόνο πνευματική, αλλά διαφοροποιεί και το κοινωνικό του status. Και η συνδρομή αυτή δεν είναι δυνατό να παρέχεται τελείως ανέλεγκτα.

Εκτός της διασταύρωσης των λειτουργιών των νομοθετικών και δικαιοδοτικών οργάνων της Εκκλησίας και της Πολιτείας, στην απονομή της «εκκλησιαστικής ποινικής δικαιοσύνης», δύο ακόμη θέματα είναι αναγκαίο να επισημανθούν για την ιστορική κατανόση της: Η επίδραση του «κοσμικού» δικαίου στη διαμόρφωση της εκκλησιαστικής δικονομίας και η συμμετοχή των λαϊκών στην απονομή της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης».

6) Δεν υπάρχει αμφισβήτηση ότι οι κανόνες της Εκκλησίας στο σύνολό τους εκφράζουν τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αποτελούν δικαιακή και θεσμική αποτύπωση της θεολογίας της (βλ. N. Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Β' [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 3], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 396 επ.), καθώς και ότι όλοι θεσπίστηκαν «προς ψυχών θεραπείαν και ιατρείαν παθών», όπως ρητά διακηρύσσεται στον κανόνα 2 της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (έκδοση Ioannou, Discipline κ.λπ., τ. I, 1, Les canons des conciles oecuméniques, Ρώμη 1962, σ. 120-121 =Pάλλη - Ποτλή, Σύνταγμα κ.λπ., τόμ. 2ος, σ. 308· για τους κανόνες που αποτελούν πηγές του ισχύοντος Εκκλησιαστικού Δικαίου βλ. K. Βαβούσκου, Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου, Θεσσαλονίκη 1986⁴, σ.215 επ.).

Εντούτοις σε μερικούς κανόνες της Εκκλησίας υπεισήλθαν ρυθμίσεις από τις αντίστοιχες διατάξεις του κοσμικού δικαίου, όπως και σε διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας ορισμένες δικαιακού χαρακτήρα αξιολογήσεις της Εκκλησίας.

Για το υπό συζήτηση θέμα με ευχέρεια συνάγεται από τη μελέτη των πηγών, ότι για ορισμένα δικονομικού χαρακτήρα θέματα η Εκκλησία προσέφυγε στις αντίστοιχες ρυθμίσεις του «κοσμικού» δικαίου (ειδικά για τη δικονομία της *audientia episcopalis* βλ. Τρωιάνου, Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού, σ. 82 και τη νεότερη βιβλιογραφία που αναφέρει ο I. E. Καραγιαννόπουλος στη μελέτη του «Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών», σ. 80 σημ. 347). Οριακή έκφραση της επίδρασης του «κοσμικού» δικαίου στο εκκλησιαστικό αποτελεί ο κανόνας 129 της Καρχηδόνας: «Ομοίας ήρεσεν, ίνα πάντες οι δούλοι και οι ίδιοι απελεύθεροι εις κατηγορίαν μη προσδεχθώσιν και πάντες ους προς κατηγορητέα

εγκλήματα οι δημόσιοι νόμοι ου προσδέχονται...» (Έκδοση, *Ioannou, Les canons de Synodes Particuliers*, σ. 403=Πάλλη - Ποτλή, Σύνταγμα κλπ., τομ. 3ος, σ. 596).

7) Το δεύτερο θέμα που συντελεί στην ιστορική κατανόηση της απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης, είναι η συμμετοχή των λαϊκών στο δικαιοδοτικό έργο των εκκλησιαστικών οργάνων. Η συμμετοχή των λαϊκών στην απονομή της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης, ακόμη και του ίδιου του βυζαντινού αυτοκράτορα (ειδικά για το θέμα της συμμετοχής του αυτοκράτορα στην απονομή της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης βλέπε τη μελέτη του *Troiañanov Die Sonderstellung des Kaisers im früh-und mittelbyzantinischen kirchlichen Prozess*, Βυζαντινά 3 (1971), σ. 69. επ., βλ. και τις πιο πάνω αναφερόμενες σχετικές εργασίες), δεν τίθεται καν ως αμφισβητούμενο ιστορικό πρόβλημα και όχι μόνο για τη βυζαντινή αλλά και για τη μεταβυζαντινή περίοδο. Σε ειδική για το θέμα αυτό μελέτη, ο συγγραφέας της, μετά την παράθεση των σχετικών πηγών καταλήγει: «Εν αντιθέσει προς την αιωνόβιον αυτήν παράδοσιν (εννοεί τη συμμετοχή των λαϊκών στην απονομή της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης), σήμερον η εν Ελλάδι συμμετοχή λαϊκών εις τα Εκκλησιαστικά Δικαστήρια ἔχει τελείως αποκλεισθεί». Αρχιμ. *Iερωνύμου Κοτσώνη*, Η θέσις των λαϊκών εντός του Εκκλησιαστικού Οργανισμού (Κατά το Κανονικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας), εν Αθήναις 1956, σ. 67· για τη συμμετοχή των λαϊκών βλ. και *I. N. Καρμίρη*, Η θέσις και η διακονία των λαϊκών εν τη Ορθοδόξω Εκκλησίᾳ, εν Αθήναις 1976· *P. N. Τρεμπέλα*, Οι λαϊκοί εν τη Εκκλησίᾳ, Αθήναι 1976². Μητρ. Μύρων *Χρυσοστόμου Κωνσταντινίδου*, Η αυθεντία εις την Ορθόδοξην Εκκλησίαν, εις «Μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου», εν Αθήναις 1984, σ. 373-390.

8) Από τη σύντομη ιστορική αναδρομή που έγινε πιο πάνω συνάγονται ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία μπορούν και ν' αποτελέσουν σύνδρομα για την άρση των παρανοήσεων που ενδέχεται να φαλκιδεύεται η σύγχρονη θεματική και για την απονομή της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης» χωρίς αυτήν.

Τα συμπεράσματα αυτά είναι:

α) 'Όλοι χρησιμοποιούμε εκφράσεις που σημαίνουν ότι η Εκκλησία έχει το δικό της δίκαιο: «η δικαιοταξία της Εκκλησίας», «η έννομη τάξη της Εκκλησίας», ακόμη και τον όρο «Εκκλησιαστικό Δίκαιο». Ιστορικά αποδεικνύεται ότι όλες αυτές οι εκφράσεις αναφέρονται σε εκκλησιαστικούς θεσμούς που διαμορφώθηκαν στη βυζαντινή περίοδο από τη σχέση της Εκκλησίας με το Κράτος, και γενικότερα την πολιτική εξουσία.

Η Εκκλησία ως θρησκευτική κοινότητα δεν θα μπορούσε να έχει κανόνες δικαίου χωρίς την επικύρωσή τους από την Πολιτεία. Έχει βεβαία το Κανονικό της Δίκαιο που λειτουργεί στον εσωτερικό της χώρο σε σύναρτηση με τη σωτηριολογία της. Όπως τονίζει όμως ο Ματσούκας «οι κανόνες στο Βυζάντιο γίνονται νόμοι, αλλά νόμους τους έκανε η πολιτική τάξη και εξουσία, όχι η εκκλησιαστική» (Δογματική κλπ., σ. 410). Οι παραπάνω λοιπόν εκφράσεις αναφέρονται όντως σε δίκαιο, αλλά σε δίκαιο που προήλθε από την αναγκαία σχέση της Εκκλησίας με την πολιτική εξουσία. Η επισήμανση αυτή φυσικά δεν θίγει στο ελάχιστο την Εκκλησία, ούτε με τη νομική της έννοια (βλ. Τρωιάνου, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αθήνα - Κομοτηνή 1984², σ. 32-33) ούτε και με τη χαρισματική της, ως κοινωνίας αγάπης που μετέχει στη θεία ζωή. Απλά επισημαίνει αυτό «που συνέβη», και το οποίο μόνο από υποκρισία ή άλλες σκοπιμότητες επικαλύπτεται από ρητορικά σχήματα χωρίς αντίκρυσμα στην ιστορική πραγματικότητα.

β) Η ισχύς εξαναγκασμού που είχαν και έχουν οι διατάξεις του Εκκλησιαστικού Δικαίου προήλθε και αυτή από τη σχέση της Εκκλησίας με την πολιτική εξουσία.

γ) Η απονομή της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης» στο Βυζάντιο λειτουργησε και σε νομοθετικό και σε δικαιοδοτικό επίπεδο στο πλέγμα των σχέσεων της Εκκλησίας με την Πολιτεία. Το συνήθως λεγόμενο ότι η Εκκλησία απονέμει δικαιοσύνη «ανεξαρτήτως πάσης κοσμικής αρχής», ακόμη και αν πήρε νομοθετική έκφραση, ουδέποτε μετουσιώθηκε σε εμπειρική πραγματικότητα τουλάχιστο στις περιπτώσεις που η απονομή αυτή διαφοροποιεί το κοινωνικό status των ανθρώπων που αφορά, είτε στο πεδίο των ιδιωτικών διαφορών, είτε στο πεδίο του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου.

δ) Ό,τι συνέβη στη βυζαντινή περίοδο στο πλέγμα των σχέσεων της Εκκλησίας με την Πολιτεία δεν σημαίνει ότι καθαγιάστηκε ως εκκλησιαστικός θεσμός και εντάχθηκε στην Ορθόδοξη Παράδοση. Χαρακτηριστική, ίσως η πιο χαρακτηριστική, είναι η καθιέρωση της ποινής του εγκλεισμού σε μονή για τη μοιχαλίδα, την οποία αν σε διάστημα δύο ετών από τον εγκλεισμό της, δεν την ξανάπαιρνε ο σύζυγός της ή πέθαινε, την υποχρέωναν να γίνει μοναχή και η περιουσία της περιερχόταν κατά 2/3 στα παιδιά της και το υπόλοιπο 1/3 στη μονή. Αν δεν είχε παιδιά τότε στη μονή περιερχόταν τα 2/3 της περιουσίας της και το 1/3 στους ανιόντες της, αν δεν είχαν αναπτύξει συμμετοχική δράση στη μοιχεία, γιατί αν την είχαν συνδράμει στην τέλεση της πράξης, ολόκληρη η περιουσία περιερχόταν

στη μονή (νεαρά του Ιουστινιανού 134.10, του έτους 556 στην έκδοση *Schöll - Kroll*, Corpus, κλπ., τομ. 3ος, σ. 685 - 686' βλ. σχετ. Σπ. Τρωιάνου, Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες, ανάτυπο από τον Τιμ. Τόμο «ΜΝΗΜΗ Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκα», τομ. 2ος, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986, σ. 283 επ. (287) και τις εκεί παραπομπές).

Βλέπουμε λοιπόν ότι ένα μέτρο που προσπόριζε περιουσιακά ωφέλη στις μονές (από τη σκοπιά αυτή βλ. I. M. Κονιδάρη, Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνος, διδ. διατριβή, Αθήναι 1979, σ. 114-115 όπου και η μεταγενέστερη εξέλιξη), και κάθε άλλο παρά συμφωνεί με το πνεύμα της Ορθοδοξίας και του μοναχισμού της Ορθόδοξης Εκκλησίας, καθιερώθηκε και εφαρμόστηκε αιώνες (μέχρι και τον Κώδικα του Καλλιμάχη του 1816' εις I. και Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum* κλπ., τόμ. 8ος σ. 26). Οι επεμβάσεις του σημερινού νομοθέτη στα εκκλησιαστικά πράγματα αντιμετωπίζονται συχνά με το πνεύμα, ότι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες φρόντιζαν με ευσέβεια την Εκκλησία, ενώ ο σημερινός νομοθέτης εισάγει καταλυτικά για την ουσία της μέτρα. Και για ν' αναφερθούμε σε μια περίπτωση που σχετίζεται άμεσα με το θέμα μας. Όταν το 1835 συστήθηκε 11μελής επιτροπή από 4 κληρικούς και 7 λαϊκούς για τη σύνταξη εκκλησιαστικής δικονομίας, η προσπάθεια αυτή ματαιώθηκε όταν στην τελευταία συνεδρίασή της ο πρόεδρός της, επίσκοπος Αττικής, παραιτήθηκε με την εξής δήλωση: «Ζη Κύριος, εγώ μεν και ούτος (δείχνοντας έναν επίσκοπο) μίαν και μόνην εκκλησιαστική δικονομίαν γνωρίζομεν, τον Κώδικα των Αποστολικών και Συνοδικών Αγίων Θεσμών, ούς και οι αοιδιμοί Αυτοκράτορες ισχυρότερους εκέλευσαν είναι των νόμων των πολιτικών. Πάσαν δε τούτων αναιρετικήν δικονομίαν άθεσμον ηγούμεθα και φρίττομεν ως προφανή κατά της Ορθοδόξου Εκκλησίας επιβούλην. Διά ταύτα τοίνυν εγώ, πιστός εις τα πάτρια μέχρι τέλους εμμένων, παραιτούμαι ταύτης της επιτροπής» (εις Μητροπολίτου Λαρίσης Δωροθέου, Νομοκανονικαί ἐρευναὶ, Αθήναι 1951, σ. 57).

Συγκινητικά όντως τα λόγια του θαρραλέου ιεράρχη, αλλά με την προσφυγή, γενικά και αόριστα, σε μια δικονομική παράδοση, επικυρωμένη από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, η Εκκλησία υψώνει ένα τείχος απομόνωσης από το δέον που πρέπει να αντιμετωπίσει. Και το δέον του σύγχρονου Κράτους, δεν αποκλείεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, να εναρμονίζεται περισσότερο, απ' ότι στο παρελθόν, με τη διδασκαλία της. Τουλάχιστο την υποχρεωτική κουρά ούτε την διανοήθηκε ο σημερινός νομοθέτης.

9) Στο νεότερο ελληνικό κράτος, η «εκκλησιαστική δικαιοσύνη» λειτουργησε και λειτουργεί αποκλειστικά στο πεδίο του εκκλησιαστικού ή κανονικού αδίκου, σ' ένα πλαίσιο δηλαδή αναφοράς με ιστορικά διαμορφωμένο τον ποινικό χαρακτήρα του. Η έκδοση άδειας για την τέλεση θρησκευτικού γάμου και η πνευματική λύση του αποτελούν αρμοδιότητες του επισκόπου διοικητικού χαρακτήρα. Από την πρώτη «δικαιοδοτική» πράξη της I. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος το 1833 (βλ. Μητρ. Λήμνου *Βασιλείου Ατέση*, Η πρώτη καταδικαστική απόφασις της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου 5 (1950), σ. 18 επ.: βλ. και Δ. A. *Πετρακάκου*, Νομοκανονικαί ενασχολήσεις, Αθήναι 1943, σ. 98 επ.: για το δικαιοδοτικό έργο των Συνόδων βλ. K. *Βαβούσκου*, Αι Σύνοδοι και η δικαστική αυτών εξουσία, Αρμενόπουλος 27 (1973), σ. 745 επ.) μέχρι και τις πρόσφατες αποφάσεις των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» (βλ. ανακοινώσεις καταδικαστικών αποφάσεων του Δευτεροβάθμιου και Πρωτοβάθμιου Συνοδικού Δικαστηρίου της Εκκλησίας της Ελλάδος εις «Εκκλησία», τεύχος της 15 Φεβρ. 1988, σ. 143) όλες οι υποθέσεις που απασχόλησαν τα αρμόδια όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος αφορούσαν πράξεις που έχουν τυποποιηθεί στους κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως εκκλησιαστικά ή κανονικά αδικήματα. Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις τυποποίησης εκκλησιαστικού αδίκου και σε πράξεις πολιτειακής προέλευσης όπως η θέση του μητροπολίτη σε διαθεσιμότητα για διάστημα έξι μηνών από τη Διαρκή I. Σύνοδο για λόγους που αφορούν «στο πρόσωπό του, στο συμφέρον της Εκκλησίας, στη δημόσια τάξη ή στην κοινωνική ειρήνη» και η δυνατότητα μετά την πάροδο του εξαμήνου, να αποφασίσει το ίδιο όργανο την οριστική απομάκρυνσή του από το μητροπολιτικό θρόνο, που προστέθηκε στο άρθρο 34 του ν. 590/1977 με το άρθρο 15 του ν. 1351/1983 «εισαγωγή σπουδαστών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις» Φ.Ε.Κ. Α' 56/1983, διάταξη με την οποία ο πολιτειακός νομοθέτης διέπλασε αντικειμενικές υποστάσεις «στην ουσία εκκλησιαστικών αδικημάτων υπό την μοφή των λόγων, για τους οποίους επιτρέπεται η λήψη του μέτρου της διαθεσιμότητας ή της οριστικής απομάκρυνσης ενός Μητροπολίτη» (Σπ. *Τρωιάνου*, Παρατηρήσεις στο άρθρο 15 του ν. 1351/1983, Χριστιανός 23 (1984), σ. 52 επ. (56): βλ. και An. *Μαρίνου*, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας (Υπό το Σύνταγμα του 1975 και τον νέον Καταστατικόν Χάρτην της Εκκλησίας της Ελλάδος), Αθήναι 1984, σ. 89 επ. και Μητροπολίτου *Περιστερίου* *Χρυσοστόμου*, Η νομιμότης της αντικανονικότητας, εις «Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης», τόμ. Α', εν Αθήναις 1987, σ. 379 επ.). Αξίζει να σημειωθεί δε, ότι και η υπό

συζήτηση απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ ασχολήθηκε με το θέμα του παραδεκτού της αίτησης ακύρωσης κατά των αποφάσεων των οργάνων της Εκκλησίας της Ελλάδος ύστερα από παραπομπή του Γ' Τμήματος (απόφαση αριθμ. 195/1987, ήδη δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Χριστιανός» 27 (1988), σ. 62-64), το οποίο απασχόλησε θέμα εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου: συμψηφισμός (αλλά και επιβολή) εκκλησιαστικών ποινών που επιβλήθηκαν σε πρεσβύτερο για την τέλεσή από μέρους του, εκκλησιαστικών αδικημάτων (βλ. Χριστιανός, δ.π., σ. 63). Στο σημείο αυτό δε πρέπει να τονιστεί ότι ο ποινικός χαρακτήρας της απονομής της «εκκλησιαστικής δικαιοισύνης» είναι απόρροια του υπερτροφικού ποινικού χαρακτήρα του Εκκλησιαστικού Δικαίου και για το λόγο αυτό «η προσπάθεια ταξινομήσεως των ι. κανόνων σύμφωνα με το περιεχόμενό τους με σκοπό τον αποχωρισμό εκείνων που έχουν σαφώς ποινικό χαρακτήρα θα ήταν από πριν καταδικασμένη σε αποτυχία, γιατί ελάχιστοι είναι οι κανόνες που βγαίνουν έξω από το χώρο του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου» (Τρωιάνου, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, σ. 413).

Μία ακόμα δε ένδειξη του ιστορικά διαμορφωμένου ποινικού χαρακτήρα της απονομής της «εκκλησιαστικής δικαιοισύνης», στη νεότερη εποχή, είναι η δικονομική της διάσταση. Ο νόμος 5383/1932 «περί των εκκλησιαστικών δικαστηρίων και της προ αυτών διαδικασίας» (Φ.Ε.Κ. Α' 110/1932) είναι Κώδικας Ποινικής Δικονομίας προσαρμοσμένος στην ιδιάζουσα φύση της απονομής της «εκκλησιαστικής δικαιοισύνης». Οι συντάκτες του είχαν πρότυπο την Ποινική Δικονομία του Μάρουρερ (βλ. Μητροπολίτου Λαρίσης Δωροθέου, Η εξέλιξις της Εκκλησιαστικής Δικονομίας εις «Νομοκανονικά έρευναι», Αθήναι 1951, σ. 47 επ. (67), όπου και σύντομη αλλά περιεκτική αναδρομή της εξέλιξης της «εκκλησιαστικής δικαιοισύνης» από τη σύσταση του νεότερου ελληνικού Κράτους μέχρι το νόμο 5383/1932· βλ. και Ράλλη, Δίκαιον κλπ., σ. 577 επ.: γενικότερα βλ. Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλου, Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα, τεύχ. Α', Θεσσαλονίκη 1985, όπου και όλη η βιβλιογραφία του θέματος (σ. 96 επ.).

10) Η απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ για να καταλήξει στο παραδεκτό της αίτησης ακύρωσης κατά των αποφάσεων των αρμόδιων οργάνων της Εκκλησίας της Ελλάδος θέτει ως προκείμενες ορισμένες κρίσεις με την εξής σειρά: α) Αφού το Σύνταγμα ορίζει ότι η Δικαιοισύνη απονέμεται από δικαστήρια συγκροτούμενα από τακτικούς δικαστές (άρθρο 87) και δικαστικές επιτροπές και έκτακτα δικαστήρια δεν επιτρέπεται να συσταθούν (άρθρο 8), με ευχέρεια προκύπτει ότι η απονομή

της δικαιοσύνης ανατίθεται μόνο στα τακτικά δικαστήρια και συνεπώς «κανενός άλλου δικαστηρίου δεν είναι ανεκτή από την ελληνική έννομη τάξη η ύπαρξη και υπαγωγή σε αυτό, λόγω της ασκήσεως λειτουργήματος ή επαγγέλματος». β) Σύμφωνα με την αμέσως πιο πάνω σκέψη τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» δεν είναι φορείς δικαστικής εξουσίας. γ) Το ότι ο νόμος 5383/1932 ονομάζει τα όργανα αυτά της Εκκλησίας της Ελλάδος «δικαστήρια» δεν μεταβάλλεται η φύση τους, προφανώς ως μη δικαστηρίων, όπως αυτή καθορίζεται από τους βασικούς κανόνες οργάνωσης του Κράτους. δ) Όταν τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» επιβάλλουν ποινές που επηρεάζουν άμεσα την υπηρεσιακή σχέση κληρικού-εκκλησίας και λειτουργούν συλλογικά, έχουν το χαρακτήρα των πειθαρχικών συμβουλίων και πρέπει ν' ακολουθούν τουλάχιστον ως προς τη σύνθεσή τους και την πειθαρχική διαδικασία τις βασικές αρχές του πειθαρχικού δικαίου καθώς και ότι «οι εκδιδόμενες (δε) από αυτά αποφάσεις, ως εκτελεστές πράξεις διοικητικών αρχών, προσβάλλονται με αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας». Με τη σειρά αυτή θα σχολιαστούν οι κρίσεις της υπό συζήτηση απόφασης.

11) Η αφετηριακή θέση του σκεπτικού που ακολούθησε η υπό συζήτηση απόφαση, ότι τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» δεν μπορούν να θεωρηθούν δικαστήρια, όπως τα εννοεί ο συντακτικός νομοθέτης, είναι ορθή και η κρατούσα στη θεωρία (βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο, α', Αθήνα - Κομοτηνή 1983, σ. 263· Μητροπολίτου Λαρίσης Δωροθέου, Νομοκανονικαί έρευναι, σ. 76· Θ. Θεοδώρου, Η εκκλησιαστική δικαιοσύνη και το παραδεκτόν της αιτήσεως ακυρώσεως υπό του Σ.τ.Ε. κατ' αποφάσεων των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων», Εφημερίς Ελλήνων Νομικών 39 (1972), σ. 762 (763 στήλη β): Δ. Ι. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού Δικονομικού Δικαίου, τόμ. Β', τεύχ. Α', Αθήναι 1977, σ. 63· Δ. Δ. Λαζαρίμου, Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια δεν είναι δικαστήρια, Νομικόν Βήμα 8 (1960), σ. 1257· Αν. Μαρίνου, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κλπ., σ. 174 επ.: Γ. Μ. Παπαχατζή, Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου, τόμ. Α' και Β', Αθήναι 1983⁶, σ. 81 - 82· Σπ. Τρωιάνου, Σημείωσις στην απόφαση της Ολομ. του ΣτΕ 2800/1972, Νομικόν Βήμα 21 (1973), σ. 109-110· πρβλ. όμως Δ. Μουρίκη, Ο παρά του Συμβουλίου της Επικρατείας έλεγχος των πράξεων των εκκλησιαστικών αρχών και δικαιοδοσιών, Επιθεώρησις Τοπικής Αυτοδιοικήσεως 17 (1938), σ. 211 επ. (217 επ.) και πρόσφατα Δ. Κ. Τσούρκα, Τα έκτακτα Δικαστήρια. Συμβολή στην ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 8 παρ. 2 του Συντάγματος, χωρίς τόπο και χρονολογία έκδοσης, σ. 32 επ. και 77 επ., καθώς και Ι. Θ. Παναγόπουλον, Ο

νόμος 5383/1932 «περί εκκλησιαστικών δικαστηρίων και της προ αυτών διαδικασίας και ο α.ν. 214/1967 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ν. 5383/1932», εις «Εκκλησιαστικόν Δίκαιον», Αθήναι 1980, σ. 367 επ. όπου ο συγγραφέας αναπτύσσει την άποψη ότι τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» που συστήθηκαν με το ν. 5383/1932 είναι αντισυνταγματικά. Τέλος βλ. ακόμη και Στ. I. Δεληκωστόπουλου, Αι προϋποθέσεις του παραδεκτού της αιτήσεως ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, Αθήναι 1973, σ. 102-103 αλλά και 153-155· Ηλ. Γ. Κυριακόπουλου, Ελληνικόν Διοικητικόν Δίκαιον, Γ', Θεσσαλονίκη 1961⁴, σ. 90 σημ. 11· Επ. Π. Σπηλιωτόπουλου, Εγχειρίδιον Διοικητικού Δίκαιου, Αθήναι-Κομοτηνή 1982², σ. 376 και σημ. 2 όπου ο συγγραφέας φαίνεται να αναγνωρίζει το δικαιοδοτικό χαρακτήρα των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» και 285-287. Γενικότερα βλ. την εξαιρετικής σημασίας για το θέμα του ακυρωτικού ελέγχου των πράξεων που εκδίδουν τα όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος μελέτη του Π. Η. Πουλίτσα, Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας ιδία επί εκλογής Επισκόπων. Εισηγητική Έκθεσις προς το Συμβούλιον της Επικρατείας, τεύχ. Α', εν Αθήναις 1946 *passim* αλλά ιδιαίτερα σ. 13 επ. και 327 επ. και τις Παρατηρήσεις του I. Ενταξία στις αποφάσεις της Ι. Συνόδου 3540, 4868, 4895, 4897, Θέμις 17 (1906) σ. 1 επ.. Την πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ για τις προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν για το παραδεκτό του ακυρωτικού ελέγχου πράξεων των οργάνων της Εκκλησίας, με αναφορά και στις αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, βλ. εις *Αρχοντίας Διαμάντη*, Πορίσματα της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1982-1983, Χριστιανός 23 (1984), σ. 160 επ. (167 επ.) και *Φλώρας-Βαρβάρας Τ. Δημητρακάκης*, Πορίσματα από την εκκλησιαστική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας έτους 1984, Χριστιανός 26 (1987), σ. 14 επ. (113 επ.)).

Με τον αποκλεισμό της υπαγωγής των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» στα δικαστήρια του Κράτους, που υποστηρίζεται στην υπό συζήτηση απόφαση του ΣτΕ, εγκαταλείπεται, μάλλον «αμετάκλητα», η παλαιότερη άποψη του ίδιου Δικαστηρίου ότι τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» είναι «ειδικά ποινικά δικαστήρια» (ΣτΕ 2298/1965, 2568/1969 εις «Αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Δικαστηρίου Συγκρούσεως Καθηκόντων», 1965, τόμ. Δ', σ. 2941 - 2942 και 1970, τόμ. Δ', σ. 3345 αντιστοίχως· ΣτΕ 39/1971 (Επιτρ. Αναστολών), Νέον Δίκαιον 27 (1971), σ. 324 με Παρατηρήσεις Σπ. Τρωιάνου) αν θεωρήσουμε ως «οριστική» εγκατάλειψή της, την απόφαση του ίδιου Δικαστηρίου 2800/1972 (Ολομ.) που έθεσε σε ορθή βάση το θέμα: «Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, ανήκοντα εις την

έννομον τάξιν της επικρατούσης εν Ελλάδι θρησκείας, δεν είναι δικαστήρια της Πολιτείας» (Νομικόν Βήμα 21 (1973), σ. 109 - 110 με Σημείωσιν *Σπ. Τρωιάνου*).

12) Λογική αλλά και νομική, συνέπεια της πιο πάνω θέσης, είναι ότι τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» δεν είναι φορείς δικαστικής εξουσίας. Ορθό εφόσον η δικαστική εξουσία συναρτάται με τα δικαιοδοτικά όργανα της Πολιτείας. Ωστόσο, το ζητούμενο δεν είναι το εάν τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» είναι φορείς δικαστικής εξουσίας, αλλά εάν ασκώντας τη δικαιοδοσία που τους έχει παρασχεθεί από το νόμο του Κράτους (5383/1932) το έργο τους έχει, ή όχι, ορισμένα γνωρίσματα της δικαιοδοτικής λειτουργίας. Το δε ζητούμενο αυτό, πέραν του ιστορικού υπόβαθρου, που πιο πάνω αναφέρεται, έχει και δύο άλλες οντικές παραμέτρους:

- α) Οι εκκλησιαστικοί «δικαστές» ως εν ενεργεία ιεράρχες είναι φορείς δημόσιας εξουσίας που φυσικά τους έχει παρασχεθεί από το Κράτος και την οποία δεν απεκδύονται όταν μετέχουν στις συνθέσεις των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων», όπως λ.χ. των επισκοπικών «δικαστηρίων» στα οποία μάλιστα μόνον αυτοί έχουν αποφασιστική ψήφο, οι δε «συμπαρεδρεύοντες» (δύο) πρεσβύτεροι απλώς συμβουλευτική (άρθρο 5 του ν. 5383/1932).
β) Υπάρχουν εκκλησιαστικά όργανα που τους έχει απονεμηθεί ευθέως από το νόμο δικαστική δικαιοδοσία και μάλιστα ποινική, καθ' υποκατάσταση των κρατικών ποινικών δικαστηρίων, έστω περιορισμένης εμβέλειας, όπως τα αγιορειτικά αλλά με συνταγματική πρόβλεψη (*Τρωιάνου, Παραδόσεις κλπ.*, σ. 511 επ.).

Με όλα τα παραπάνω ας προσεγγίσουμε το πρόβλημα στην ουσία του. Τι κάνουν οι εκκλησιαστικοί «δικαστές» όταν ασκούν τη δικαιοδοσία που τους έχει παρασχεθεί από το νόμο 5383/1932; Ένα και μόνο: ΥΠΑΓΩΓΗ πραγματικών περιστατικών στις νομοτυπικές μορφές των εκκλησιαστικών αδικημάτων. Όπως ακριβώς και τα πειθαρχικά συμβούλια στις νομοτυπικές μορφές των πειθαρχικών αδικημάτων. Σε ποιά πλαίσια οργάνωσης ασκούν αυτό το έργο; Στα πλαίσια της αυτοδιοίκησης, με την έννοια του όρου στο δημόσιο δίκαιο, που έχει παρασχεθεί, σε συνταγματικό επίπεδο, στην Εκκλησία της Ελλάδος, ως φορέα της επικρατούσας, δηλαδή της επίσημης θρησκείας του Κράτους (*Βαβούσκου, Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σ. 245 - 246· Γ. Πουλή, Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, Αρμενόπουλος 36 (1982), σελ. 965 επ. και την εκεί βιβλιογραφία στην οποία πρόσθεσε Χ.Κ. Παπαστάθη Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975, ανάτ. από «Δίκαιο και Πολιτική» 15,

Θεσσαλονίκη 1988, σ. 5 του ανατύπου πρβλ. όμως *Τρωιάνου*, • Παραδόσεις κλπ., σ. 94-95). Πρόκειται συνεπώς για μια άσκηση διοικητικής αρμοδιότητας που έχει παρασχεθεί σε ορισμένα όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος, στα πλαίσια της αυτοδιοίκησης της, με τη μορφή πειθαρχικής δικαιοδοσίας και τα όργανα που την ασκούν αν και δεν είναι φορείς δικαστικής εξουσίας, όπως τα τακτικά δικαστήρια, πάντως ασκούν λειτουργημα που έχει και ορισμένα γνωρίσματα δικαιοδοτικού χαρακτήρα. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τη διάταξη του άρθρου 4 περ. ι' του ν. 590/1977 που αναγνωρίζει έμμεσα ως «δικαστικό έργο» τη δράση των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» απονέμοντας στην Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας την αρμοδιότητα εκδίκασης αιτήσεων αναθεώρησης: «Εκδικάζει αιτήσεις αναθεωρήσεως κατά τελεσιδικών αποφάσεων εκδοθεισών εναντίον Πρεσβυτέρων, Διακόνων ή Μοναχών, κατά το ειδικώτερον υπό του Νόμου, περί Εκκλησιαστικών Δικαστηρίων, ορισθησόμενα». Ο νόμος όμως που θα ρυθμίζει τις διαδικαστικές λεπτομέρειες του νέου ένδικου αυτού μέσου δεν έχει ακόμη εκδοθεί, κι έτσι η πιο πάνω διάταξη παραμένει ανενεργός. Άλλα και να εκδοθεί ο σχετικός νόμος, το πρόβλημα του ελέγχου των αποφάσεων των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» δεν θα λυθεί, γιατί οι αποφάσεις της Ι.Σ.Ι. με το τυπικό-οργανικό κριτήριο παραδεκτώς θα προσβάλλονται με αίτημα ακύρωσης, ενώ θα υπάρχει πάλι το θέμα του ακυρωτικού ελέγχου των αποφάσεων των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» που εκδικάστηκαν από την Ι.Σ.Ι. ύστερα από αίτηση αναθεώρησής τους.

Στο σημείο αυτό θα προσφύγουμε και πάλι στην Ιστορία, αλλά αυτή τη φορά στη νεότερη. Η παροχή της πιο πάνω αρμοδιότητας στα όργανα της Εκκλησίας συναρτάται και με την ένταξη των εκκλησιαστικών θεσμών στην πολιτειακή δικαιοτάξια κατά τη σύσταση του νεοελληνικού Κράτους.

Το ιστορικό τούτο φαινόμενο της νεότερης ιστορίας του Δικαίου μας έχει χαρακτηριστικά επισημάνει ο καθηγητής Αν. Χριστοφιλόπουλος: «Το ούτω διαμορφωθέν κανονικόν δίκαιον της ορθοδόξου Εκκλησίας, όπερ εν Βυζαντίῳ είχε προσλάβει δια ρητής πολειτειακής επιταγής ισχύν νόμου (εννοεί τη διάταξη του α' κεφαλαίου της νεαράς 131 του Ιουστινιανού, του έτους 545, σύμφωνα με την οποία ορίστηκε) ... τάξιν επέχειν τους αγίους κανόνας», την οποία βλ. πιο πάνω στην παρ. 5), ανεγνωρίσθη σιωπηρώς υπό της ανασυσταθείσης εν έτει 1821 ελληνικής πολιτείας ως συστατικόν τμήμα του ιδίου αυτής δικαίου, καθ' όσων αύτη, περιοριζομένη αρχήθεν εις την νομοθετική ρύθμισιν μεμονωμένων μόνον θεμάτων του εκκλησια-

στικού δικαίου, υποδηλοί την κατά τα λοιπά εξακολούθησιν της ισχύος των θεσμών και κανόνων, οίτινες διείπον μέχρι τότε τας εκκλησιαστικάς σχέσεις. Πράγματι το ελληνικόν κράτος, ως συνάγεται εκ της σχετικής νομοθεσίας κυρίως μεν των πρώτων δεκαετηρίδων από της ανασυστάσεώς του αλλά και της συγχρόνου, απεδέχθη την Εκκλησίαν ως οργανισμόν προϋφιστάμενον αυτού με ίδιον νομικόν καθεστώς, όπερ η νεαρά ελληνική πολιτεία ου μόνον ουδόλως εσκόπει να κλονίση αλλ' αντιθέτως, καθ' όσον εις τας επί μέρους δεν μεταβάλλει δι' αυτής ταύτης της, περί ης, πρόκειται, νομοθεσίας της, πολλαχώς προστατεύει, προϋποθέτει δε αναγκαίως την ισχύν του προς κατανόησιν και εφαρμογήν πολλών εκ των υπ' αυτής τιθεμένων κανόνων δικαίου» (Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, σ. 83· οι υπογραμμίσεις δικές μου· βλ. ανάλογα για τους αυτοδιοικούμενους οργανισμούς δημοσίου δικαίου *An. Τάχου*, Η εποπτεία του Κράτους επί των αυτοδιοικουμένων οργανισμών δημοσίου δικαίου, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1968, σ. 16-17). Και ακριβώς σ' αυτήν την θεσμικού χαρακτήρα αναγνώριση του δικαίου της Εκκλησίας περιλαμβάνεται και η παροχή διοικητικής αρμοδιότητας στα όργανα στης Εκκλησίας της Ελλάδος με τη μορφή πειθαρχικής δικαιοδοσίας, η οποία βέβαια στο ιστορικό της υπόβαθρο και οντολογικά εμφανίζεται ως μορφή δικαιοδοτικής λειτουργίας, παρόλο που δεν εντάσσεται όμως σ' αυτήν στο ισχύον σύστημα οργάνωσης της δικαιοσύνης (τις σχετικές θεωρίες για τη διάκριση δικαιοδοτικής και διοικητικής λειτουργίας βλ. εις *K. Μπέη*, Η έννοια, λειτουργία και φύσις της δικαστικής αποφάσεως, Αθήνα 1972, σ. 12 επ.). Ο νομοθέτης μάλιστα, του νόμου «περί εκκλησιαστικών δικαστηρίων» 5383 / 1932, με ρητή παραπομπή στο ουσιαστικό δίκαιο της Εκκλησίας έχει εντάξει στο θετικό δίκαιο όλους τους κανόνες στους οποίους έχουν τυποποιηθεί τα εκκλησιαστικά αδικήματα, καθερώνοντας την υποχρέωση των εκκλησιαστικών «δικαστών», «εάν η απόφασις είναι καταδικαστική, δέον εν αυτῇ να αναγράφωνται κατά λέξιν οι ιεροί Κανόνες και εν γένει αι ποινικαὶ διατάξεις και οι Νόμοι οὓς εφήρμοσεν τὸ Δικαστήριον δια τὴν επιβολὴν τῆς ποινῆς» (άρθρο 123 του ν. 5383/1932).

Η διάταξη αυτή έχει ιδιαίτερη και, χωρίς υπερβολή, αποκαλυπτική σημασία για την ανίχνευση του χαρακτήρα των υπό συζήτηση εκκλησιαστικών οργάνων. Και τούτο γιατί υποσημαίνει ότι ο πολιτειακός νομοθέτης την καταδικαστική απόφαση των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» εννόησε ως «δικαιοδοτικού» και μάλιστα ποινικού χαρακτήρα, αφού υποχρεώνει το «δικαστήριο» στην αναγραφή και των «εν γένει ποινικών διατάξεων» στις οποίες έγινε η υπαγωγή των

πραγματικών περιστατικών. Δεν μπορεί δμως να θεωρηθεί εισαγωγή της συνταγματικής αρχής «καμιά ποινή, κανένα έγκλημα, χωρίς νόμο» (άρθρο 7 παρ. 1 του Συντάγματος βλ. σχετ. *I. Μανωλεδάκη*, Γενική θεωρία του Ποινικού Δικαίου, α', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 38 επ.) ακριβώς γιατί η αρχή αυτή ισχύει μόνο στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης που απονέμουν τα δικαιοδοτικά όργανα της Πολιτείας. Πρόκειται συνεπώς για καθιέρωση της αρχής της νομιμότητας (για την αρχή της νομιμότητας βλ. *Aν. Τάχου*, Σύγχρονοι τάσεις της αρχής της νομιμότητος εις το Διοικητικό Δίκαιον, Θεσσαλονίκη 1973, *passim* αλλά ιδιαίτερα σ. 112 επ.) και στην απονομή της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης» ως μορφή άσκησης της δημόσιας εξουσίας που έχει παρασχεθεί σε τούτα, συνάρτηση της οποίας είναι και η παροχή κανονιστικής αρμοδιότητας στα συλλογικά και μονοπρόσωπα όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος (βλ. *Γ. Πουλή*, Θεμελιακά και οριακά προβλήματα του Εκκλησιαστικού μας Δικαίου, Αρμενόπουλος 38 (1984), σ. 424 επ. (428). Σπ. *Τρωιάνου*, Σχόλιο στην απόφαση του Μον. Πρωτ. Ζακύνθου 107/1981, Ελληνική Δικαιοσύνη 23 (1982), σ. 160-161).

13) Η τρίτη σκέψη της απόφασης του ΣτΕ αναφέρεται στη σημασία του νομοθετικού χαρακτηρισμού των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» ως «δικαστηρίων» στο άρθρο 1 του ν. 5383/1932. Συνεπής με το σκεπτικό της η πιο πάνω απόφαση θεωρεί, ότι η ονομασία των οργάνων αυτών από το νόμο ως «δικαστηρίων» δεν μεταβάλλει τη φύση τους, προφανώς ως οργάνων που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως «δικαστήρια». Η φύση τους δε, καθορίζεται από τους βασικούς κανόνες οργάνωσης του Κράτους ή όπως αυτολεξεί αναφέρεται στην υπό συζήτηση απόφαση «όπως αυτή (εννοείται η φύση) καθορίζεται από τους βασικούς κανόνες οργανώσεως του Κράτους», έκφραση που εννοεί τους κανόνες που αποτελούν το ουσιαστικό Σύνταγμα (βλ. *Αρ. Μάνεση*, Συνταγματικό Δίκαιο, I, Θεσσαλονίκη, σ. 144. Αντ. *Μανιτάκη*, Συνταγματικό Δίκαιο, τεύχ. I), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 69 επ.). Η πρώτη κρίση για τη σημασία της ονομασίας του οργάνου από το νόμο είναι ορθή, γιατί ο νομοθετικός χαρακτηρισμός του, δεν οδηγεί πάντα, σε ασφαλή συμπεράσματα για τον αληθινό χαρακτήρα του (βλ. *Πελαγίας Γέσιου - Φαλτσή*, Αι αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων αι υποκείμεναι εις αναίρεσιν ενώπιον του ΣτΕ, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 25 και τις εκεί παραπομπές ιδιαίτερα δε τη μνημονευόμενη μελέτη του *N. Μπουρόπουλου* «Η έννοια της δικαιοδοτικής λειτουργίας» Αθήναι 1951 και σ. 56-57 όπου αναφορά στο υπό συζήτηση θέμα). Στη συνέχεια η απόφαση προς επίρρωση της

συμβατικής ονοματοθεσίας του οργάνου και στην τάση της να υπέρθεματίσει το χαρακτήρα των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» ως πειθαρχικών συμβουλίων, προβαίνει σε μια κρίση νομικά ευάλωτη: οι βασικοί κανόνες οργάνωσης του Κράτους καθορίζουν τη φύση των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» ως οργάνων, εννοείται, που στερούνται δικαιοδοτικού χαρακτήρα. Μόνο αν, η πιο πάνω έκφραση, έχει το νόημα ότι από τους κανόνες του ουσιαστικού Συντάγματος, στους οποίους περιλαμβάνονται και εκείνοι που συστήνουν τα δικαστήρια του Κράτους, συνάγεται η αδυναμία ένταξης των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» σε τούτα, είναι ορθή. Η διατύπωσή της όμως δεν συνηγορεί να εκληφθεί με την αμέσως πιο πάνω αναφερόμενη έννοια.

Η φύση λοιπόν των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» δεν καθορίζεται από τους κανόνες του ουσιαστικού Συντάγματος. Απλά αποκλείεται απ' αυτούς η εκδοχή της υπαγωγής τους στα δικαστήρια του Κράτους. Αν πρέπει ν' αναζητηθεί μια δυνατότητα σημασιοδότησης των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» ως προς την οντική τους έκφανση, και όχι την οντολογική, στο Σύνταγμα, αναγκαία πρέπει να στραφούμε στο άρθρο 3 παρ. Ι του Συντάγματος με τις διατάξεις του οποίου παρέχεται αυτοδιοίκηση στην Εκκλησία της Ελλάδος, στα πλαίσια της οποίας λειτουργεί και η απονομή της «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης». Οι διατάξεις όμως αυτές του Συντάγματος ανήκουν στο τυπικό Σύνταγμα και ουσιαστικά πρόκειται για διατάξεις του Εκκλησιαστικού Δικαίου. Η «ανύψωσή» τους, κατά την έκφραση του Μάνεση (Συνταγματικό Δίκαιο, σ. 151) σε συνταγματικές, έγινε ακριβώς γιατί ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε ν' αποκλείσει τη δυνατότητα στον κοινό νομοθέτη να τροποποιήσει το περιεχόμενό τους. Από τη σκοπιά αυτή η στέρηση της αυτοδιοίκησης, με την έννοια του όρου στο δημόσιο δίκαιο, καθώς και της δημόσιας εξουσίας που έχει παρασχεθεί στην Εκκλησία της Ελλάδος, μόνον ύστερα από αναθεώρηση του Συντάγματος είναι δυνατή, a fortiori και ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας (βλ. όμως την αντίθετη άποψη του Μαρίνου, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κλπ.», σ. 22-23).

14) Η τέταρτη, με τη σειρά που εδώ εξετάζονται, σκέψη του Δικαστηρίου προσδίδει στα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» το χαρακτήρα των πειθαρχικών συμβουλίων. Αμέσως μετά δε, συνεχίζει η απόφαση: «τα πειθαρχικά όργανα της Εκκλησίας ... για την εξασφάλιση των αρχών του Κράτους δικαίου και της Χρηστής διοίκησης, πρέπει να ακολουθούν τουλάχιστον ως προς την σύνθεσή τους και την πειθαρχική διαδικασία τις

βασικές αρχές του πειθαρχικού δικαίου». Έχουμε λοιπόν δύο σκέψεις σ' έναν ενιαίο συλλογισμό, που θα σχολιαστούν όμως ξεχωριστά γιατί δεν συνάπτονται με απόλυτη νομική αναγκαιότητα.

α) *Ο χαρακτήρας των εκκλησιαστικών δικαστηρίων*. Με όσα πιο πάνω αναφέρονται είναι φανερό ότι η εδώ υποστηριζόμενη άποψη θεωρεί τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» στην οντολογική τους έκφανση ως ιστορικά μορφώματα με γνωρίσματα δικαιοδοτικού χαρακτήρα (βλ. X. Φραγκίστα, Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου, σ. 134 και An. Χριστοφιλόπουλος, Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δικαίον, σ. 297) που δεν μπορούν όμως, ένεκα του υπάρχοντος συστήματος απονομής δικαιοσύνης να υπαχθούν στις κατηγορίες των κρατικών δικαστηρίων και συνεπώς να θεωρηθούν δικαστήρια. Η υπό συζήτηση απόφαση του ΣτΕ θεωρεί, ότι όταν λειτουργούν συλλογικά έχουν το χαρακτήρα των πειθαρχικών συμβουλίων.

Η απόφαση του ΣτΕ προτού να προσδώσει το χαρακτήρα των πειθαρχικών συμβουλίων (για το χαρακτήρα των πειθαρχικών συμβουλίων βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτει η Γέσιου-Φαλτσή στην πιο πάνω αναφερόμενη μελέτη της «Αι αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων κλπ.», σ. 22 σημ. 215) προβαίνει σε μία διάκριση: τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» άλλοτε επιβάλλουν πνευματικής μόνο φύσης ποινές και άλλοτε ποινές που επηρεάζουν άμεσα την υπηρεσιακή σχέση του υπαίτιου με την Εκκλησία: και, συνεχίζει η απόφαση, στην τελευταία περίπτωση έχουν το χαρακτήρα των πειθαρχικών συμβουλίων. Δηλαδή όταν οι ποινές που επιβάλλονται διαφοροποιούν το κοινωνικό status του προσώπου που καταδικάστηκε έχουν, ίσως καλύτερα «λογίζονται», το χαρακτήρα των πειθαρχικών συμβουλίων. Με την άποψη αυτή πρέπει να δεχθούμε ότι δίνεται μια λύση, έστω ανάγκης και συμβατική, στο αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί με την προηγούμενη νομολογία του ίδιου Δικαστηρίου. Και επειδή ίσως φαίνεται υπερβολικός ο όρος αδιέξοδο θα αναφερθούμε σε ζητήματα που είχαν ανακαλύψει από την επιβολή της ποινής της παύσης.

Την ποινή της παύσης σε συνδυασμό με την ποινή της αργίας επιβάλλουν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια (βλ. άρθρα 46 περ. α' του Κ. 2/1969, 10-11 του ν. 5383/1932) για την τέλεση εκκλησιαστικών αδικημάτων. Μετά την έκδοση της καταδικαστικής απόφασης, ο οικείος μητροπολίτης του κληρικού που του επιβλήθηκε η ποινή, εκδίδει την ατομική εκτελεστή διοικητική πράξη με την οποία παύεται ο εφημέριος από την εφημεριακή του θέση. Η πράξη αυτή του μητροπολίτη φυσικά στηρίζεται στην καταδικαστική απόφαση τους «εκκλησιαστι-

κού δικαστηρίου». Έτσι έχουμε δύο πράξεις: Την απόφαση του «εκκλησιαστικού δικαστηρίου» και την απόφαση του μητροπολίτη, την οποία εκδίδει ως φορέας οργάνου με δημόσια εξουσία. Με την προηγούμενη θέση του ΣτΕ για την αδυναμία ακυρωτικού ελέγχου των αποφάσεων των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» δημιουργήθηκε το εξής φαινόμενο. Να ελέγχεται ακυρωτικά μόνον η πράξη του μητροπολίτη και να διαφεύγει του ακυρωτικού ελέγχου η απόφαση του «εκκλησιαστικού δικαστηρίου» στην οποία στηρίζεται. Και εάν ο μοναδικός λόγος ακύρωσης αφορούσε το κύρος της απόφασης του «εκκλησιαστικού δικαστηρίου»;

Ακριβώς αυτό το πρόβλημα αντιμετώπισε το ΣτΕ στην απόφαση 36/75 (εις *Τρωιάνου*, Παραδόσεις κλπ., σ. 456-457) απόφαση που αποτέλεσε, απ' όσο γνωρίζω, το «πρώτο βήμα» για την έκταση του ακυρωτικού ελέγχου και στην απόφαση του «εκκλησιαστικού δικαστηρίου» (βλ. και ΣτΕ 4120/1980 εις *Τρωιάνου*, Παραδόσεις κ.λπ., σ. 457-458). Τότε λοιπόν το ΣτΕ έκρινε ότι: «Επειδή ο λόγος ακυρώσεως ότι η μνησθείσα απόφασις του Συνοδικού Δικαστηρίου είναι ανύπαρκτος, παραδεκτώς, κατ' αρχήν, προβάλλεται, καθ' όσον, ως εκ της εν τη ηγουμένη σκέψει παρατεθείσης διατάξεως του άρθρου 46 περ. α' του κανονισμού «περί ιερών ναών και εφημερίων» προκύπτει, η ύπαρξις αποφάσεως του εκκλησιαστικού δικαστηρίου, δι' ης επιβάλλεται η ποινή της αργίας, ανωτέρα του έτους, μετά παύσεως από της θέσεως αυτού, είναι απαραίτητος προϋπόθεσις διά την παρά του αρμοδίου Αρχιεπισκόπου (ή Μητροπολίτου) έκδοσιν της οικείας διοικητικής πράξεως περί παύσεως του εφημερίου από της θέσεως αυτού. Ερευνητέον, άθεν, αποβαίνει το κατ' ουσίαν βάσιμον των προβαλλομένων ισχυρισμών, εφ' ων οι αιτών στηρίζει τον περί ανυπαρξίας της αποφάσεως του εκκλησιαστικού δικαστηρίου λόγον ακυρώσεως» (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

Τη θέση της απόφασης αυτής υπερθεμάτισε ο *Τρωιάνος* (Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1974-1978, εις «Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας (1929-1979), I, Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 539 επ. (550)», την άποψη του οποίου ασπάστηκα (Θεμελιακά, κλπ., σ. 428). Λίγο αργότερα συναφές θέμα απασχόλησε ξανά το ΣτΕ (απόφ. 507/1983, Γ' Τμ., εις «Χριστιανός» 22 (1983), σ. 75-78). Στη τελευταία αυτή περίπτωση ο αιτών είχε ασκήσει αίτηση ακύρωσης κατά τριών πράξεων: α) Κατά της απόφασης του επισκοπικού δικαστηρίου με την οποία του επιβλήθηκε η ποινή της μετάθεσης γιατί είχε υποπέσει σε κανονικά αδικήματα. β) Κατά της πράξης του

οικείου μητροπολίτη που αποτελούσε απλή σύσταση προς τον αιτούντα να συμμορφωθεί με την απόφαση του επισκοπικού δικαστηρίου. 3) Κατά της πράξης του οικείου μητροπολίτη με την οποία απολύθηκε από την εφημεριακή του θέση, γιατί ο αιτών αρνήθηκε να μεταβεί στην εφημεριακή θέση που είχε μετατεθεί και απέσχε από τα εφημεριακά του καθήκοντα περισσότερο από ένα μήνα. Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι μόνον η τρίτη από τις πιο πάνω πράξεις προσβάλλεται παραδεκτώς ενώπιον του, απολύτως ορθά για τη δεύτερη, εμμένοντας στις πάγιες θέσεις του για τις άλλες δύο, τις οποίες όμως συνέδεσε νοηματικά, συνάγοντας τη νομιμότητα της τρίτης και από το ότι ο αιτών δεν αμφισβήτησε ότι με τη συμπεριφορά του στοιχειοθετήθηκε αντικειμενικά το εκκλησιαστικό δίκημα της αδικαιολόγητης εγκατάλειψης θέσης για διάστημα μεγαλύτερο από τη διάρκεια ενός μήνα: «... η τρίτη των προσβαλλομένων πράξεων ... διά της οποίας ο αιτών απελύθη της θέσεώς του... ελέγχεται νόμιμος εφ' όσον η δι' αυτής διατασσομένη απόλυτις αιτιολογείται διά του γεγονότος, η αντικειμενική υπόστασις του οποίου δεν αμφισβητείται, ότι ο αιτών ηρνήθη να μεταβή εις την ως άνω εφημεριακήν θέσιν εις την οποία είχεν μετατεθεί και απέσχεν ούτω αδικαιολογήτως των καθηκόντων του πέραν του μηνός» (βλ. και ΑΠ 944, 955/1984, Νομικό Βήμα 32 (1984), σ. 1519 επ. με Σημείωση I. M. Κονιδάρη (σ. 1522-1523)).

Το αδιέξοδο λοιπόν που είχε προκύψει από την προηγούμενη θέση του ΣτΕ ήταν ακριβώς το ότι ενώ ελεγχόταν ακυρωτικά η αναγκαία για την εκτέλεση της ποινής πράξη, ως εκτελεστή διοικητική πράξη, διέφευγε του ακυρωτικού ελέγχου η προγενέστερη, στην οποία όμως στηριζόταν η ελεγχόμενη, του «εκκλησιαστικού δικαστηρίου». Για την πληρέστερη κατανόησή του φαινομένου θα αναφερθούμε στην έκταση του ακυρωτικού ελέγχου ακριβώς των αντίστοιχων πράξεων των πειθαρχικών συμβουλίων. Οι αποφάσεις των πειθαρχικών συμβουλίων παραδεκτώς προσβάλλονται ενώπιον του ΣτΕ με την υπαλληλική προσφυγή εφόσον επέβαλαν παύση ή υποβιβασμό (βλ. *An. Τάχου*, Δημόσιο-Υπαλληλικό Δίκαιο [Ειδικό Διοικητικό Δίκαιο, 2], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 160-161 και την εκεί βιβλιογραφία), ενώ οι αναγκαίες για την εκτέλεσή τους πράξεις με αίτηση ακύρωσης στο ίδιο Δικαστήριο (*Σπηλιωτόπουλον*, Εγχειρίδιον κλπ., σ. 439· γενικότερα βλ. για τις συνέπειες της ακύρωσης πράξεων έναντι πράξεων που είναι συνέπεια της πράξης που ακυρώθηκε, βλ. *Δήμητρας Κοντόγιαργα-Θεοχαροπούλουν*, Αι συνέπειαι της ακυρώσεως διοικητικής πράξεως έναντι της Διοικήσεως κατόπιν ασκήσεως αιτήσεως ακυρώσεως, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 124 επ.), όπως δε γίνεται

δεκτό, είναι δυνατή η άσκηση και της προσφυγής και της αιτησης ακύρωσης με το ίδιο δικόγραφο (βλ. *Σπηλιωτοπούλου*, Εγχειρίδιον κλπ., σ. 439 όπου και η και η σχετική νομολογία του ΣτΕ). Έτσι ο ακυρωτικός έλεγχος καταλαμβάνει πλήρως τις πράξεις που συνδέονται νομικά με σχέση αιτίου προς αποτέλεσμα και δεν μένει κενό που να δημιουργεί αδιέξοδο όπως πιο πάνω επισημαίνεται, και το οποίο δεν είναι το μόνο που δημιουργήθηκε από την απονομή «εκκλησιαστικής δικαιοσύνης». Δεν είναι υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι η πρώτη υποσήμανση των προβλημάτων που γεννήθηκαν στο παρελθόν από τη λειτουργία των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» προήλθε από λόγιο επίσκοπο, που μάλιστα υπήρξε και αρχιεπίσκοπος Αθηνών, το *Δωρόθεο Κοτταρά*, ο οποίος, ως Μητρ. Λαρίσης, σε γνωμοδότησή του έγραψε ότι «επεβλήθη ποινή μη αναγραφόμενη εις τον νόμον, μη νενομοθετημένη» (*Νομοκανονικαί έρευναι*, σ. 103). Και δεν είναι τυχαίο ότι χρόνια μετά υπερθεματίζοντας ο *Τρωιάνος* τη θέση της απόφασης του ΣτΕ 36/1975 (βλ. πιο πάνω), πρότεινε τον ακυρωτικό έλεγχο «και δια την περίπτωσιν, καθ' ην επιβάλλεται ποινή μη προβλεπομένη υπό του νόμου» (*Πορίσματα κλπ.*, σ. 550), ενώ ο *Άρειος Πάγος* έκρινε ότι η απόφαση του Μητρ. Πέτρας που επέβαλε την ποινή της παύσης ήταν ανυπόστατη (955/1984 και τη σύμφωνη γνώμη του *I. M. Κονιδάρη*).

Με την έστω σπάνια εμφάνιση τέτοιων κρουσμάτων το πρόβλημα αποκτά και μία άλλη διάσταση, που ίσως είναι και η σπουδαιότερη: παρέχεται στους κληρικούς και μοναχούς, που για οποιοδήποτε λόγο βρέθηκαν κατηγορούμενοι ενώπιον των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων», ένα ένδικο βιόήθημα του οποίου η εγγυητική λειτουργία (βλ. 2081 του Συντ. και *Πρ. Πανλόπουλου*, Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως [Βιβλιοθήκη Δημοσίου Δικαίου, 7] Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 127 επ.) είναι ύψιστης σημασίας, τουλάχιστο σε περιπτώσεις επιβολής ποινών με καθοριστική σημασία για το κοινωνικό τους *status*, όπως λ.χ. η ποινή του σωματικού περιορισμού της οποίας η διάρκεια για άγαμους κληρικούς και μοναχούς μπορεί να φτάσει τα 15 χρόνια (βλ. άρθρ. 11 και 17 ν. 5383/1932).

Βέβαια και με την εκδοχή της υπό συζήτηση απόφασης του ΣτΕ το πρόβλημα παραμένει ανοικτό, κυρίως γιατί οι κληρικοί σύμφωνα και με τη νομολογία του ΣτΕ δεν θεωρούνται δημόσιοι υπάλληλοι (βλ. την πρόσφατη 1030/1985 (Ολομ.), *Χριστιανός* 25 1986, σ. 35 επ.). Άλλα όπως η δράση των οργάνων της Εκκλησίας έτσι και των πειθαρχικών συμβουλίων εντάσσεται στη διοικητική λειτουργία (βλ. όμως *Δ. Ν. Παπανικολαΐδου*,

Έννοια και χαρακτήρ των διοικητικών ποινών, Θεσσαλονίκη-Αθήναι 1975, σ. 13 σημ. 18 όπου υποστηρίζεται ο κατ' ουσίαν δικαιοδοτικός χαρακτήρας των αποφάσεων των πειθαρχικών συμβουλίων και *Πανλόπουλον*, Η συνταγματική προστασία κ.λπ., 269-270 για την αναγκαιότητα της αντικατάστασης του οργανικού-τυπικού κριτηρίου διάγνωσης του χαρακτήρα των διοικητικών πράξεων με ένα ουσιαστικό-λειτουργικό καθώς και σ. 257 σημ. 154 όπου αναφορά στα «εκκλησιαστικά δικαστήρια». Εντούτοις το πρόβλημα, αν και παραμένει ανοικτό, δεν είναι αξεπέραστο. Και τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια» εντάσσονται στους εκκλησιαστικούς οργανισμούς που ασκούν δημόσια εξουσία, διοικητική με ευρεία έννοια κατά τις διακρίσεις του Εκκλησιαστικού Δικαίου (βλ. *Τρωιάνου*, Παραδόσεις κλπ., σ. 345 επ.), εφόσον έχουν συσταθεί και λειτουργούν με νόμο του Κράτους, κατά το άρθρο δε 156 του νόμου αυτού (5383/1932) οι αποφάσεις τους εκτελούνται με τη βοήθεια της αστυνομικής αρχής (βλ. *N. Λεμπέση*, Εκτέλεσης πράξεων της εκκλησιαστικής αρχής τη βοήθεια της κοσμικής εξουσίας, Δικαιοσύνη (1978), σ. 186-186), για την εκτέλεση αποφάσεων εναντίον επισκόπων απαιτείται η έκδοση προεδρικού διατάγματος (βλ. άρθρο 152 του ν. 5383/1932), ενώ για την απονομή χάριτος σε κληρικό που καταδικάστηκε σε καθαιρέση αποφασίζει η Διαρκής Ιερά Σύνοδος, η οποία και υποβάλει την απόφασή της στον Υπουργό Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων ο οποίος υποχρεούται να εκδώσει σχετικό προεδρικό διάτογμα (άρθρο 155 ν. 5383/1932 βλ. σχετ. *I. Κονιδάρη*, Τινά περί χάριτος των εκκλησιαστικών ποινών, Νέον Δίκαιον 30 (1974), σ. 88 επ.). Ας σημειωθεί τέλος, ότι την άποψη της απόφασης του ΣτΕ υποστήριξε παλαιότερα ο *Ράμμος*: «Η δικαιοδοσία των Εκκλησιαστικών Δικαστηρίων δύναται να συναντηθή ή δυνατόν να υποτεθή ότι συναντάται μετά της διοικητικής διαδικασίας ή της δικαιοδοσίας των Διοικητικών Δικαστηρίων και ιδία των Πειθαρχικών Συμβουλίων» (Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αθήναι 1947, σ. 143), ενώ ο *Αγγ. Μπουρόπουλος* σε επίσημη Γνωμοδότησή του υποστήριξε ότι τα εκκλησιαστικά Δικαστήρια «φέρουντι προεχόντως πειθαρχικόν χαρακτήρα» (Εφημερίς Ελλήνων Νομικών 7 (1940), σ. 71) και τέλος ο *Μητρ. Λαρίσης Δωρόθεος* διατύπωσε τη άποψη ότι «τα εκκλησιαστικά δικαστήρια» «θεωρούνται πειθαρχικά δικαστήρια», χωρίς όμως αναφορά και στα πειθαρχικά συμβούλια (Νομοκανονικαί έρευναι, σ. 76 βλ. και το πιο πάνω αναφερόμενο άρθρο του *Λαζαρίμου*).

β) Οι αρχές που πρέπει να ακολουθούν ως προς τη σύνθεση και τη διαδικασία τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια».

Όπως και πιο πάνω επισημάνθηκε η απόφαση υπερθεματίζει το χαρακτήρα των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» ως πειθαρχικών συμβουλίων. Μόνο έτσι ερμηνεύεται η θέση της απόφασης, ενώ υπάρχει ο νόμος περί των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» που με λεπτομέρεια ορίζει τη σύνθεσή τους και τη διαδικασία με την οποία εκδικάζουν τα εκκλησιαστικά αδικήματα κληρικών και μοναχών ότι πρέπει να ακολουθούν τουλάχιστον ως προς τη σύνθεσή τους και την πειθαρχική διαδικασία τις βασικές αρχές του πειθαρχικού δικαίου. Αξίζει δε να σημειωθεί, ότι για τα ενδεχόμενα κενά στο νόμο 5383/1932 περί των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» θα εφαρμοσθούν οι αντίστοιχες διατάξεις του ισχύοντος Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, όπως ακριβώς και στα κενά του ουσιαστικού δικαίου εφαρμόζονται οι διατάξεις του Γενικού Μέρους του Ποινικού Κώδικα. Η λύση αυτή προκύπτει και από ρητές διατάξεις του νόμου 5383/1932, ο οποίος παραπέμπει στις ισχύουσες διατάξεις της Ποινικής Δικονομίας. Η πλέον χαρακτηριστική διάταξη που συνδέει εκκλησιαστική και κοινή Ποινική Δικονομία βρίσκεται στο άρθρο 124 του νόμου 5383/1932: «Αι επί δεδικασμένου διατάξεις της Ποινικής Δικονομίας επεκτείνονται και επί του παρόντος» (βλ. και άρθρο 154 του ίδιου νόμου, σύμφωνα με το οποίο «Αποφάσεις επιβάλλουσαι ποινήν εις χρήματα υπέρ του Ο.Δ.Ε.Π. ή του ΤΑΚΕ, και αι επιβάλλουσαι την δικαστικήν δαπάνην εις τον κατηγορούμενον εκτελούνται τη συνδρομή της Πολιτικής Αρχής, καθ' ον τρόπον αι αποφάσεις των κοινών Ποινικών Δικαστηρίων, αι επιβάλλουσαι χρηματικάς ποινάς»).

15) Υπάρχει όμως και η αντίθετη άποψη που εκφράστηκε και από τη μειοψηφία στην υπό συζήτηση απόφαση του ΣτΕ και υποστηρίζεται από μέρος της θεωρίας (βλ. Γ. Ν. Λιλαίου, Το ανέλεγκτον υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας της ποινικής εξουσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος επί κληρικών και μοναχών εις «Νομοκανονικά», τόμ. Α΄, Αθήναι 1985, σ. 102 επ.: Πρωτ. Εναγγέλου Μαντζούνεα, Εκκλησιαστικά Δικαστήρια ή Πειθαρχικά Συμβούλια, Αθήναι 1987: Μαρίνου, Σχέσεις κλπ., σ. 174-182· Π. Ι. Παναγιωτάκου, Το ανέλεγκτον της εκκλησιαστικής πειθαρχίας εν Ελλάδι, Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου 16 (1961), σ. 3 επ.: Τσούρκα, Τα έκτακτα δικαστήρια κλπ., σ. 148).

Για την νομική επιχειρηματολογία της ισχύουν όσα αναφέρονται πιο πάνω. Πέραν όμως των νομικών θέσεων που επικαλείται, στην όλη ανάπτυξη των απόψεών της, υφέρπει και

ένας φόβος: η ενδεχόμενη μείωση της πνευματικότητας, που αδιαμφισβήτητα έχουν τα «εκκλησιαστικά δικαστήρια», από την επέμβαση στο έργο τους ενός «κοσμικού» δικαστηρίου.

Ο φόβος αυτός όμως είναι αδικαιολόγητος. Η πνευματικότητα που υπάρχει σε όλες τις εκφάνσεις της εκκλησιαστικής ζωής δεν υπάρχει και ο ελάχιστος κίνδυνος να θιγεί από τον ακυρωτικό έλεγχο των αποφάσεων των «εκκλησιαστικών δικαστηρίων», εκτός του ότι η πνευματικότητα των εκκλησιαστικών θεσμών και το φιλάνθρωπο πνεύμα των κανόνων της Εκκλησίας θα συναντηθούν με τις υψηλές ιδέες του σύγχρονου Κράτους Δικαίου, (βλ. Τάχου, Σύγχρονοι τάσεις κ.λ.π., σ. 22 επ.) με αποτέλεσμα την αμοιβαία επίδρασή τους προς όφελος της Εκκλησίας και της Πολιτείας.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Η ρύθμιση της Εκκλησιαστικής Περιουσίας κατά τον 1700/87

Δικαστήριο: ΣτΕ (Γ' τμήμα)

Αριθμός: 5075/1987

Πρόεδρος: Θ. Κουρουσόπουλος

Εισηγητής: Ν. Παπαδημητρίου

**Δικηγόροι: Π. Χριστινάκης, Η. Παρασκευάς, Ε. Φραγκούλης, Αγγ.
Βουδούρης.**

Περίληψη

- 1. Νομική φύση και τρόπος διοίκησης του Ο.Δ.Ε.Π. -οι μεταρρυθμίσεις του ν. 1700/87**
- 2. Οι ρυθμίσεις του ν. 1700/87 δεν αντίκεινται στα άρθρα 3 παρ. 1 και 13 παρ. 1 Σ. - Διάκριση στη συνταγματική μεταχείριση των I. Κανόνων - Μειοψηφία**
- 3. Οι ρυθμίσεις στο ν. 1700/87 δεν αντίκεινται στη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας (άρθρ. 17 Σ.) - Μειοψηφία**
- 4. Οι ρυθμίσεις του ν. 1700/87 δεν αντίκεινται στο άρθρα 43 παρ.2 (νομοθετική εξουσιοδότηση)**
- 5. Οι ρυθμίσεις του ν. 1700/87 δεν προσκρούν στο αυτοκέφαλο της ορθόδοξης εκκλησίας της Ελλάδος**
- 6. Ούτε στην αρχή της ισότητας**
- 7. Ούτε στο άρθρο 25 παρ. 3 Σ.**
- 8. Ούτε στα άρθρα 43 παρ. 5 και 72 παρ. 1 Σ.**
- 9. Ούτε στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1. Σ)**
- 10. Ούτε στις αρχές της αναλογικότητας και της προστατευομένης εμπιστοσύνης.**
- 11. Κακή εφαρμογή του άρθρου 8 παρ. 1 ν. 1700/87 - συγρότηση και σύνθεση των Κ.Σ του Ο.Δ.Ε.Π - τακτικά και αναπληρωματικά μέλη.**

Επειδή, με την κρινόμενη αίτηση, για τη νομότυπη άσκηση της οποίας καταβλήθηκαν τα τέλη και το παράβολο (γραμμάτια Ταμείου Δικαστικών Εισπράξεων Αθηνών 2948527 και 2948224/1987 και ειδικά γραμμάτια παραβόλου 219837 και 134855), ζητείται η ακύρωση: 1) Της 97/10.7.1987 αποφάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, με την οποία ορίσθηκε ο πρόεδρος του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Οργανισμού Διοικήσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας (Ο.Δ.Ε.Π.) και ο αναπληρωτής του και 2) της Α1/431/16.7.1987 αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΦΕΚ 366 τ.Β'), με την οποία, ενόψει και της παραπάνω αποφάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, συγκροτήθηκε το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο του Ο.Δ.Ε.Π.

Επειδή, η πρώτη των προσβαλλομένων πράξεων στερείται εκτελεστού χαρακτήρα και απαραδέκτως προσβάλλεται αυτοτελώς, γιατί ενσωματώθηκε στην τελική και μόνη παραδεκτώς προσβαλλόμενη απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, με την οποία, σύμφωνα με το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987, συγκροτήθηκε το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο του Ο.Δ.Ε.Π.

Επειδή, μετά την κατάθεση της αιτήσεως ακυρώσεως και πριν από τη συζήτησή της δημοσιεύθηκε η Α1/567/25.9.1987 απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΦΕΚ 529 τ.Β'), με την οποία συμπληρώθηκε η προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση. Η απόφαση αυτή, με την οποία ορίσθηκε απλώς ένα μέλος του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π., δεν επηρεάζει την ισχύ της προσβαλλόμενης υπουργικής αποφάσεως και επομένως δεν επιφέρει κατάργηση της δίκης κατά το άρθρο 32 του ν.δ. 170/1973, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 3 παρ. 1 του ν. 1470/1984, πρέπει δε να θεωρηθεί ως συμπροσβαλλόμενη με την κρινόμενη αίτηση ακυρώσεως.

Επειδή, οι iερές μονές Μεγάλου Σπηλαίου (Καλαβρύτων), Αγίου Βησσαρίωνος (Τρικάλων), Φλαμουρίου (Βόλου), Κοιμή-

σεως Θεοτόκου Χρυσολεοντίσσης (Αίγινα) ομοδικούσες, με έννομο συμφέρον ασκούν την κρινόμενη αίτηση ακυρώσεως ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου υπαγόμενα στις ρυθμίσεις του ν. 1700/1987. Αλλά και οι αρχιμανδρίτες Νικηφόρος Θεοδωρόπουλος, Ιγνάτιος Πούτος, Δανιήλ Πουρτσουκλής και Θεοδούλη Καλαμάκη, ηγούμενοι των παραπάνω ιερών μονών ο πρώτος, δεύτερος και τετάρτη και ιερομόναχος ο τρίτος, ομοδικούντες, με έννομο συμφέρον επίσης ασκούν τις κρινόμενες αιτήσεις. Εξάλλου, ο αρχιμανδρίτης Κωνσταντίνος Ραμιώτης και ο αναπληρωτής καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Παναγιώτης Χριστινάκης, ομοδικούντες, νομιμοποιούνται ως ενεργά μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας ν' ασκήσουν την κρινόμενη αίτηση.

Επειδή, με το ν. 4684/1930, όπως κωδικοποιήθηκε με το από 14.9.1931 διάταγμα (ΦΕΚ 328), ιδρύθηκε στην Αθήνα Οργανισμός διοικήσεως της εκκλησιαστικής και Μοναστηριακής Περιουσίας, επονομαζόμενος Ο.Δ.Ε.Π. Ο Οργανισμός αυτός αποτελεί νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, το οποίο υπάγεται στην εποπτεία του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (άρθρα 1 και 4 παρ. 1). Σκοπός του Ο.Δ.Ε.Π. είναι: α) η ρευστοποίηση της μοναστηριακής περιουσίας. β) η διοίκηση και διαχείρηση της εκκλησιαστικής περιουσίας, εκτός της περιουσίας των ναών και γ) Η διάθεση του προϊόντος κατά τις διατάξεις του νόμου αυτού (άρθρο 2). Ο Ο.Δ.Ε.Π. διοικείται από Κεντρικό Συμβούλιο, το οποίο αποτελείται από τους εξής: 1) Τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών, ως πρόεδρο. 2) Δύο αρχιερατικά μέλη, ως αντιπροέδρους, ένα από την Παλαιά Ελλάδα και ένα από τις Νέες Χώρες, τα οποία επιλέγονται από τη Δ.Ι.Σ. για το χρόνο της Συνοδικής περιόδου. 3) Ένα Σύμβουλο της Επικρατείας. 4) Ένα Νομικό Σύμβουλο. 5) Το Γενικό Διευθυντή του Δημοσίου Λογιστικού. 6) Έναν αντιπρόσωπο της Τράπεζας της Ελλάδος επιλεγόμενο μεταξύ των διευθυντών της και 7) Έναν αντιπρόσωπο της Εθνικής Τράπεζας, επιλεγόμενο μεταξύ των διευθυντών της, ο οποίος μετέχει χωρίς ψήφο εφόσον ισχύει η σύμβασή του με την Εθνική Τράπεζα (άρθρο 3). Επακολούθησε το ν.δ. 2631/1953 (ΦΕΚ 292), με το άρθρο 1 του οποίου το παραπάνω άρθρο 3 του κ.ν. 4684/1930 αντικαταστάθηκε και ορίσθηκε ότι ο Ο.Δ.Ε.Π. διοικείται από επταμελές Κεντρικό Συμβούλιο το οποίο αποτελείται από: α) Τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, ως πρόεδρο. β) Τρεις ιεράρχες που εκλέγονται με απόφαση της Δ.Ι.Σ. με διετή θητεία, η οποία μπορεί να ανανεώθει. γ) Τρία λαϊκά μέλη οριζόμενα με διετή θητεία από τον Υπουργό Εθνικής παιδείας και Θρησκευμάτων μετά από σύμφωνη γνώμη της Δ.Ι.Σ. κατ' ελεύθερη κρίση

μεταξύ των μελών του Ελεγκτικού Συνεδρίου, του προέδρου και των αντιπροέδρων του εν ενεργεία ή συνταξιούχων, του διοικητή, υποδιοικητή και ανωτάτων εν ενεργεία ή συνταξιούχων υπαλλήλων Τραπεζιτικών Ιδρυμάτων, ανωτάτων εν ενεργεία ή συνταξιούχων κρατικών λειτουργών, υπαλλήλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή και από απλούς ιδιώτες οι οποίοι κρίνονται κατάλληλοι. Τα λαϊκά μέλη, εφόσον είναι δημόσιοι υπάλληλοι, ανατείθεται δε σ' αυτά η κατά το άρθρο 5 αρμοδιότητα, μπορεί να θέτονται στη διάθεση του Κεντρικού Συμβουλίου με απόφαση του αρμόδιου Υπουργού. Τον πρόεδρο απόντα ή κωλυόμενο αναπληρώνει ο ιεράρχης που προβαδίζει κατά τα πρεσβεία (παρ. 1). Τα κληρικά μέλη που εκλέγονται με την απόφαση της Δ.Ι.Σ., όπως και τα λαϊκά μέλη που έχουν ορισθεί από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων μετά από σύμφωνη γνώμη της Δ.Ι.Σ. διορίζονται με β.δ. που εκδίδεται μετά από πρόταση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (παρ. 2). Κατά την πρώτη εφαρμογή του παρόντος τα μέλη του Κεντρικού Συμβουλίου πλην του προέδρου εκλέγονται από το Υπουργικό Συμβούλιο και διορίζονται με β.δ. το οποίο εκδίδεται μετά από πρόταση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (παρ. 3). Περαιτέρω, με το άρθρο 2 του ίδιου ν.δ/τος ορίζεται ότι ο Ο.Δ.Ε.Π. τελεί υπό τον έλεγχο και την εποπτεία του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Τέλος, με τον κωδικοποιημένο Κανονισμό 14/1981 «περί Οργανισμού Διοικήσεως Εκκλησιαστικής περιουσίας (Ο.Δ.Ε.Π.)» (ΦΕΚ 11/1982) τροποποιήθηκε η συγκρότηση του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π. και ορίσθηκε ότι το Συμβούλιο αυτό αποτελείται: α) Από τον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, ως πρόεδρο, β) Από το διοριζόμενο με απόφαση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου εντεταλμένο σύμβουλο. γ) Από δύο συνοδικούς Αρχιερείς, οι οποίοι διορίζονται με τους αναπληρωτές τους από τη Δ.Ι.Σ. στην αρχή κάθε συνοδικής περιόδου και από τους οποίους ο ένας λαμβάνεται από την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας και ο άλλος από τις Νέες Χώρες. δ) Από τέσσερα λαϊκά μέλη δυνάμενα να συμβάλλουν στην επίτευξη των σκοπών του Ο.Δ.Ε.Π., τα οποία διορίζονται μαζί με τους αναπληρωτές τους με απόφαση της Δ.Ι.Σ., μετά από πρόταση του προέδρου, για μια διετία, η οποία μπορεί να ανανεωθεί. Περαιτέρω, με το άρθρο 12 του παραπάνω κανονισμού, όπως αυτό αντικαταστάθηκε με το άρθρο 5 του κανονισμού 30/1985 (ΦΕΚ 227), το οποίο δεν εθίγη από τον ν. 1700/1987, σύμφωνα με την ακροτελευταία διάταξη του άρθρου 12 του νόμου τούτου, ορίσθηκε ότο οι πόροι του Ο.Δ.Ε.Π. έχουν προορισμό να επικουρούν το έργο της

Εκκλησίας. Γι' αυτό διατίθενται: α) Για τη μισθοδοσία του προσωπικού του οργανισμού και τα έξοδα διαχειρήσεως και διοικήσεως αυτού. β) Για την μοσθοδοσία των ιεροκηρύκων οι οποίοι δε μισθοδοτούνται από το Δημόσιο. γ) Για επιχορήγηση της Ιεράς Συνόδου για κάλυψη των πάσης φύσεως δαπανών της. δ) Για ενείσχυση Ι. Μητροπόλεων και Ι. Μονών, οι οποίες αποδεδειγμένα αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τα έξοδα συντηρήσεώς τους. ε) για επιχορηγήσεις Εκκλησιαστικών νομικών προσώπων που αποβλέπουν σε ενίσχυση εκδηλώσεων, οι οπίες αποσκοπούν στο ιεραποστολικό και μορφωτικό έργο της Εκκλησίας στην πρωτεύουσα και τις επαρχίες, ως και διαφόρων φιλανθρωπικών νομικών προσώπων και ιδρυμάτων (παρ. 1).

Επειδή, εξάλλου, με το άρθρο 1 του ν. 1700/1987 «ρύθμιση θεμάτων εκκλησιαστικής περιουσίας» (ΦΕΚ 61) ορίζεται ότι, από την έναρξη της ισχύος του νόμου αυτού, περιέχονται αυτοδικαίως στον Ο.Δ.Ε.Π. η αποκλειστική διοίκηση, διαχείρηση και εκπροσώπηση ολόκληρης της ακίνητης περιουσίας των ιερών μονών, ως προς την οποία νομιμοποιείται πλέον ενεργητικώς και παθητικώς είτε αυτή ανήκει σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία στη «διατηρητέα» ή «διατηρούμενη» είτε στην «εκποιητέα» ή «ρευστοποιητέα» περιουσία (παρ. 1). Με π. διάταγμα, το οποίο εκδίδεται ύστερα από πρόταση των Υπουργών Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Οικονομικών και Γεωργίας, οι όροι και η διαδικασία εκποίησης, εκμίσθωσης, παραχώρησης της χρήσης και αξιοποίησης από τον Ο.Δ.Ε.Π. της κινητής και ακίνητης μοναστηριακής περιουσίας και γενικά κάθε θέμα σχετικό με τη διοίκηση και τη διαχείρηση της περιουσίας αυτής (παρ. 3 εδ. α'). Περαιτέρω, με τις υπόλοιπες διατάξεις του νόμου αυτού ρυθμίζονται, εκτός άλλων, τα θέματα της αγροτικής γενικά και της αστικής περιουσίας των ιερών μονών και άλλων εκκλησιαστικών νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου. Ειδικότερα:

Α) Σχετικά με την αγροτική γενικώς μοναστηριακή περιουσία, η οποία περιλαμβάνει τα αγροτικά και επιδεχόμενα γεωργική εκμετάλλευση ακίνητα, τα δάση, τις δασικές γενικά εκτάσεις, τους βοσκοτόπους, τις χορτολιβαδικές ή άλλες αγροτικές εκτάσεις, καθώς και τα λατομεία, μεταλλεία, ιχθυοτροφεία και τα ακίνητα που έχουν αποκτήσει οικοπεδική αξία και προορίζονται για ανοικοδόμηση, έστω κι αν έχουν ενταχθεί στο σχέδιο πόλεως, εφόσον η ένταξή τους έγινε μετά το έτος 1952, με το άρθρο 3 του ίδιου νόμου ορίζεται ότι, μετά παρέλευση άπρακτης της προθεσμίας του άρθρου 2 παρ. 2 (που προβλέπει τη δυνατότητα μεταβιβάσεως από τον Ο.Δ.Ε.Π. στο Ελληνικό Δημόσιο με σύμβαση της παραπάνω μοναστηριακής

περιουσίας), τα ακίνητα αυτά, εφόσον βρίσκονται κατά την έναρξη της ισχύος του νόμου στη νομή ή την κατοχή των ιερών μονών, ανεξάρτητα από την μορφή διοίκησης, διαχείρησης και εκμετάλλευσής τους, θεωρείται ότι ανήκουν κατά κυριότητα στο Ελληνικό Δημόσιο, εκτός αν το δικαίωμα κυριότητας της μονής: α) προκύπτει από νόμιμο τίτλο κυριότητας προγενέστερο της ημέρας κατάθεσής του σχεδίου νόμου, που έχει ήδη μεταγραφεί ή θα μεταγραφεί μέσα σε αποκλειστική προθεσμία έξι (6) μηνών από την έναρξη της ισχύος του νόμου αυτού, β) έχει αναγνωρισθεί με διάταξη νόμου ή με αμετάκλητη δικαστική απόφαση έναντι του Δημοσίου. Το ίδιο ισχύει και για ακίνητα που ήταν στην νομή ή κατοχή της μονής και έχουν καταληφθεί από τρίτους. Σε ιερές μονές που δε διαθέτουν επαρκή ακίνητη περιουσία κατά κυριότητα μπορεί να παραχωρηθεί χωρίς αντάλλαγμα ανάλογη έκταση από ακίνητα που βρίσκονται ήδη στην κατοχή τους κατά την παρ. 1 του άρθρου αυτού αποκλειστικά για αυτοκαλλιέργεια από τους ίδιους τους μοναχούς που προσδιορίζεται για κάθε μονή αναλόγως με τον αριθμό των εγκαταβιούντων μοναχών, καθώς και η αναγκαία έκταση γύρω από κάθε μονή για περιβαλλοντική προστασία (παρ. 1, 2 και 3).

Β) Σχετικώς με την αστική ακίνητη περιουσία των ιερών μονών με το άρθρο 1 του νόμου ορίζεται ότι για την εκποίηση από τον Ο.Δ.Ε.Π. της περιουσίας αυτής ή την παραχώρηση οποιουδήποτε εμπραγμάτου δικαιώματος σ' αυτή απαιτείται συναίνεση της οικείας ιεράς μονής που έχει την κυριότητα των ακινήτων, χωρίς την οποία είναι απολύτως άκυρη η σχετική σύμβαση (παρ. 3 εδ. γ').

Γ) Σχετικώς με τη διοίκηση, διαχείρηση και αξιοποίηση της πειουσίας των μητροπόλεων και της περιουσίας των ιερών προσκυνημάτων της περιοχής τους, καθώς και με τη διοίκηση, διαχείρηση και αξιοποίηση της περιουσίας των εφημεριακών ναών, στο άρθρο 8 παρ. 6, με το οποίο τροποποιούνται οι διατάξεις του άρθρου 35 του ν. 590/1977, ορίζεται ότι αυτή ανήκει στα οικεία μητροπολιτικά συμβούλια ή στα οικεία εκκλησιαστικά συμβούλια αντιστοίχως.

Δ) Σχετικώς με τα αστικά ακίνητα που ανήκουν σε ιερές μονές ή σε οποιοδήποτε άλλο εκκλησιαστικό νομικό πρόσωπο δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου της παρ. 4 του άρθρου 1 του ν. 590/1977 και επιδέχονται αξιοποίηση ή περαιτέρω αξιοποίηση με το άρθρο 7 ορίζεται με το άρθρο ότι αυτά αξιοποιούνται από τον Ο.Δ.Ε.Π. από κοινού με το Ελληνικό Δημόσιο ή άλλο δημόσιο φορέα ή οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης. Ανάλογη ρύθμιση ισχύει και στην περίπτωση των μεταλλείων, λατομείων

και ιχθυοτροφείων, τα οποία βρίσκονται στην κυριότητα των εκκλησιαστικών τούτων νομικών προσώπων. Για την αξιοποίηση ακινήτων που ανήκουν στην κυριότητα άλλων εκκλησιαστικών προσώπων εκτός των ιερών μονών απατείται πάντοτε η σύμφωνη γνώμη του οικείου εκκλησιαστικού προσώπου (παρ. 1). Τέλος με το άρθρο 8 παρ. 1 του απραπάνω νόμου ορίζεται ότι το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο του Ο.Δ.Ε.Π. συγκροτείται: α) από τον Πρόεδρο, ο οποίος ορίζεται με τον αναπληρωτή του από το Υπουργικό Συμβούλιο ύστερα από πρόταση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. β) από τρία μέλη που ορίζονται με τους αναπληρωτές τους από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η συγκρότηση του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π. γίνεται με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Επειδή, με τον πρώτο λόγο ακυρώσεως της προσβαλλόμενης υπουργικής αποφάσεως, με την οποία διορίσθηκαν τα μέλη του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π., προβάλλεται ότι η απόφαση αυτή στερείται έγκυρου νομοθετικού ερείσματος, γιατί εκδόθηκε κατ' εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987, οι οποίες αντίκεινται στα άρθρα 3 παρ. 1 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος, εφόσον επιτρέπουν το διορισμό της πλειοψηφίας των μελών του Συμβουλίου από την Πολιτεία και όχι, όπως έπρεπε, από την Εκκλησία.

Επειδή, στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζεται ότι επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο Ήμών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, οπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργείᾳ Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται απ' αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928. Εξάλλου στο άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζεται ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. Τέλος,

κατά το άρθρο 72 παρ. 1 του Συντάγματος, στην Ολομέλεια της Βουλής συζητούνται και ψηφίζονται, εκτός άλλων, τα νομοσχέδια και προτάσεις νομων για θέματα του άρθρου 3 του Συντάγματος.

Επειδή, με τις παραπάνω διατάξεις του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος κατοχυρώνονται οι ιεροί κανόνες και οι παραδόσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η συνταγματική όμως αυτή κατοχύρωση αναφερόμενη στους ιερούς κανόνες και τις παραδόσεις που αναφέρονται στο δόγμα, στη σφαίρα του οποίου εκδηλώνονται τα κυριαρχικά δικαιώματα της Εκκλησίας, δε μπορεί να θεωρηθεί ότι επεκτείνεται και στους ιερούς κανόνες και τις παραδόσεις που αναφέρονται σε ζητήματα διοικητικής αποκλειστικής φύσεως. Γιατί τα ζητήματα αυτά, υφιστάμενα επίδραση από τη διαδρομή του χρόνου και τις νεώτερες αντιλήψεις, είναι κατ' ανάγκην μεταβλητά για το κοινό συμφέρον της Εκκλησίας και της Πολιτείας και ρυθμίζονται, σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνίας, κατ' επιταγή του άρθρου 72 παρ. 1 του Συντάγματος, από τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος όμως, κατά το πνεύμα των διατάξεων αυτών, δεν μπορεί με τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας ή άλλα ειδικά νομοθετήματα να χωρίσει σε θεμελιώδη μεταβολή βασικών διοικητικών θεσμών καθιερωμένων παγίως από μακρύ χρόνο στην Ορθόδοξη Εκκλησία (βλ. Σ.τ.Ε. 139/1930, 609/1967, 2336, 4120/1980 κ.α.). Εξάλλου, με τις ίδιες διατάξεις κατοχυρώνεται και η αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας, η οποία περιλαμβάνει την εξουσία της ν' αποφασίζει για τις υποθέσεις της με δικά της όργανα, τα οποία συγκροτούνται όπως ο νόμος ορίζει και να διοικείται από την Ιερά Σύνοδο της ιεραρχίας και την απ' αυτή προερχόμενη Διαρκή Ιερά Σύνοδο, η οποία συγκροτείται κατά τους ορισμούς του νόμου και των σχετικών με τον τρόπο συγκροτήσεως του οργάνου αυτού διατάξεων του Πατριαρχικού τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής πράξεως της 4ης Σεπτεμβρίου 1929 (βλ. Σ.τ.Ε. 3178/1976, 2715/1984).

Επειδή, κατά τη γνώμη που επικράτησε στο δικαστήριο, οι διατάξεις του ν. 1700/1987, που αναθέτουν τη διοίκηση, διαχείρηση και εκπροσώπηση της περιουσίας των ιερών μονών στον Ο.Δ.Ε.Π., ο οποίος αποτελεί νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου εντεταγμένο στο πλαίσιο της διοικητικής οργανώσεως της Εκκλησίας, του οποίου τα μέλη του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου υποδεικνύονται κατά την πλειοψηφία τους από την Πολιτεία, δεν αντίκεινται στη συνταγματικά κατοχυρωμένη αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας, ούτε στη θρησκευτική ελευθερία και τα άρθρα 9 και 11 της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης (ν.δ. 53/1974), τον Καταστατικό Χάρτη του Ο.Η.Ε. της 16.2.1946 και

την από 1.7.1946 τελική Πράξη του Ελσίνκι, γιατί τα θέματα αυτά, μη αναγόμενα στο δόγμα και τη λατρεία, είναι καθαρώς διοκητικής φύσεως μη αναγόμενα καν σε βασικούς διοικητικούς εκκλησιαστικούς θεσμούς και επομένως, σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν στην προηγούμενη σκέψη, ρυθμίζονται ελευθέρως από τον κοινό νομοθέτη (βλ. Σ.τ.Ε. 1476/1975 (Ολ), 1269, 1270/1977 (Ολ.), 2037/1979, 1956/1986). Εξάλλου με τις ρυθμίσεις αυτές του ν. 1700/1987 δεν επέρχεται ούτε θεμελιώδης μεταβολή τέτοιων θεσμών, γιατί η διοίκηση και διαχείρηση της μοναστηριακής περιουσίας και της εκκλησιαστικής, πλην της περιουσίας των ναών, είχε ανέκαθεν ανατεθεί στον Ο.Δ.Ε.Π., του οποίου το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο κατά την πρώτη συγκρότησή του με το ν. 4684/1930 απαρτιζόταν κατά πλειοψηφία από λαϊκά μέλη υποδεικνυόμενα από την Πολιτεία (βλ. και μεταγενεστέρως το άρθρο 1 παρ. 3 του ν.δ. 2631/1953). Συνεπώς, τα προβαλλόμενα με τον κρινόμενο λόγο ακυρώσεως είναι αβάσιμα και απορριπτέα. Ένα όμως από τα μέλη του Δικαστηρίου με αποφασιστική ψήφο υποστήριξε την εξής άποψη με την οποία συντάχθηκε και το ένα από τα πάρεδρα μέλη: Με τη διάταξη του άρθρου 3 του Συντάγματος που ορίζει ότι η Εκκλησία της Ελλάδος διοικείται υπό «της Συνόδου των εν ενεργείᾳ Αρχιερέων» δεν κατοχυρώνεται μόνο το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας αυτής με την έννοια ότι διοικείται από Αρχιερείς εκλεγόμενους από αυτήν, αλλά και το δικαίωμά της να διοικεί, να διαχειρίζεται και να διαθέτει, κατά τη βούλησή της, όπως κάθε ιδιοκτήτης για την επιδιώξη του μη κερδοσκοπικού σκοπού της. ο οποίος είναι η εδραίωση και προαγωγή της ορθοδόξου πίστεως του πληρώματός της, την οπωσδήποτε εις την κυριότητά της ευρισκομένην πάσης φύσεως κινητή και ακίνητη περιουσία αυτής και των λοιπών εκκλησιαστικών νομικών προσώπων. Εξ άλλου οι μοναχικές κοινότητες αποτελούν ουδιώδη τμήματα της Εκκλησίας αυτής και η εγκαταβίωση στις Μονές, που παρά το χαρακτηρισμό τους (άρθρ. 1 παρ. 4 Ν. 590/1977) ως ν.π.δ.δ. έλκουν την καταγωγή τους καθώς και η Εκκλησία από την εκτός του Κράτους περιοχή, απετέλεσε ανέκαθεν βασικό τρόπο λατρείας του Θεού. Συνεπώς η δια του Ν. 1700/1987 (άρθρο 1 παρ. 1 και 3) αφαίρεση από όλες τις μονές της Ελλαδικής Εκκλησίας της διοίκησης, διαχείρησης και εκπροσώπησης ολόκληρης της περιουσίας (κινητής και ακίνητης, αστικής και αγροτικής) που ανήκει σ' αυτές ως και εκείνης που θα αποκτήσουν στο μέλλον και η ανάθεση των εξουσιών αυτών. χωρίς τη συναίνεση των Μονών, στο ως άνω συλλογικό όργανο τα περισσότερα μέλη του οποίου διορίζονται από την Πολιτεία και που είναι, συνεπώς, ξένο προς τη διοικητική δομή της Εκκλησίας. περιορίζει

ανεπίτρεπτα την αυτοδιοίκηση των μονών άρα και της Εκκλησίας, ενόψει μάλιστα του ότι κατά τους Ιερούς κανόνες οι μοναχοί πρέπει να είναι ακτήμονες. Έτσι με τη ρύθμιση αυτή αφ' ενός μεν παραβιάζεται το υς άνω άρθρο του Συντάγματος που δεν επιτρέπει την δια νό ου τροποποίηση διοικητικών θεσμών της Εκκλησίας σ' έκτας γ' τέτοια ώστε να ανατρέπεται η αυτοδιοίκησή της, αφ' ετέρου γ' παρελβάλονται σοβαρά προσκόμματα στη δια του μοναχικού βίου άσκηση της λατρείας, η οποία κατόπιν τούτου δε ασκείται «ακωλύτως» οπως εγγυάται το άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος. Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι από το 1953 και μετά ο Ο.Δ.Ε.Π. είχε Διοίκηση που ορίζοταν κατά πλειοψηφία από την Εκκλησία και Πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο των Αθηνών (Ν. 2631/1953 και Κανονισμός 14/1981 ΦΕΚ 11/1982 τ.Α') και ότι η αντίθετη νομολογία που επικαλείται η κρατήσασα γνώμη αναφέρονται σε μεμονωμένες ιδιόμορφες περιπτώσεις και όχι στο σύνολο της μοναστηριακής περιουσίας. Συνεπώς κατά τη μειοψηφούσα αυτή γνώμη οι σχετικοί λόγοι ακυρώσεως είναι βάσιμοι.

Επειδή, προβάλλεται περαιτέρω ότι οι διατάξεις του ν. 1700/1987, με τις οποίες ανατίθεται στον Ο.Δ.Ε.Π., νομικό πρόσωπο το οποίο είναι ξένο προς την Εκκλησία και δεν ελέγχεται από αυτήν, η διοίκηση, διαχείρηση και εκπροσώπηση της μοναστηριακής περιουσίας και επιτρέπεται η μεταβίβαση της περιουσίας αυτής στο Ελληνικό Δημόσιο χωρίς αντάλλαγμα, είναι αντίθετες με τα άρθρα 17 και 7 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος, γιατί επιβάλλουν ανεπίτρεπτη δήμευση της παραπάνω περιουσίας, άλλως αποστερούν τις ιερές μονές από την ιδιοκτησία τους και πάντως θεσπίζουν περιορισμούς της κυριότητας οι οποίοι δεν είναι συνταγματικώς επιτρεπτοί.

Επειδή, στο άρθρο 7 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος ορίζεται ότι η γενική δήμευση απαγορεύεται. Εξάλλου, στο άρθρο 17 του Συντάγματος ορίζεται ότι η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν απ' αυτή δεν μπορεί να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος (παρ. 1). Κανένας δεν στερείται την ιδιοκτησία του παρά μόνο για δημόσια ωφέλεια που έχει αποδειχθεί με τον προσήκοντα τρόπο, όταν και όπως ο νόμος ορίζει και πάντοτε αφού προηγηθεί πλήρης αποζημίωση, που να ανταποκρίνεται στην αξία την οποία είχε το απαλλοτριούμενο κατά το χρόνο της συζήτησης στοι δικαστήριο για τον προσωρινό προσδιορισμό της αποζημίωσης (παρ. 2). Κατά την έννοια της τελευταίας συνταγματικής διατάξεως απαγορεύεται μεν η στέρηση της ιδιοκτησίας χωρίς τη συνδρομή των προϋποθέσεων που ορίζονται σ' αυτή, δεν παρακαλύεται όμως η νομοθετική

λειτουργία να θεσπίζει βάσει αντικειμενικών κριτηρίων και για εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος περιορισμούς ως προς την έκταση και το περιεχόμενο του δικαιώματος της κυριότητας, υπό την προϋπόθεση ότι με τους περιορισμούς αυτούς δεν εξαφανίζεται ή δεν καθίσταται αδρανής η ιδιοκτησία σε σχέση με τον προορισμό της (βλ. Σ.τ.Ε. 2034/1978, 6711/1979, 3466/1980, 1503/1982 κ.α.).

Επειδή, κατά τη γνώμη που επικράτησε στο δικαστήριο, οι ρυθμίσεις του ν. 1700/1987, που ειδικώς εκτέθηκαν σε προηγούμενη σκέψη, οι οποίες προβλέπουν την περιέλευση στην κυριότητα του Ελληνικού Δημοσίου των μοναστηριακών αγροτικών και άλλων ακινήτων τα οποία κατέχονται από τις ιερές μονές χωρίς νόμιμους τίτλους κυριότητας, δεν είναι αντίθετες με το άρθρο 17 του Συντάγματος, γιατί δεν αφαιρούν τα παραπάνω ακίνητα από την ιδιοκτησία των ιερών μονών, εφόσον ο νόμος προϋποθέτει ότι τα ακίνητα αυτά δεν ανήκουν σ' αυτές. Εξάλλου, οι ρυθμίσεις του ίδιου νόμου, οι οποίες αναφέρονται στην εκποίηση της αστικής ακίνητης περιουσίας των ιερών μονών ή την παραχώρηση εμπραγμάτων δικαιωμάτων σ' αυτή με απόφαση του Ο.Δ.Ε.Π., ο οποίος, όπως παραπάνω εκτέθηκε, είναι νομικό πρόσωπο εντεταγμένο στο πλαίσιο της διοικητικής οργανώσεως της εκκλησίας, δεν προσβάλλουν το δικαίωμα κυριότητας των ιερών μονών, γιατί για να λειτουργήσουν απαιτούν τη συναίνεση της ιεράς μονής που έχει την κυριότητα του ακινήτου, χωρίς την ύπαρξη της οποίας είναι απολύτως άκυρη η σχετική σύμβαση. Τέλος, οι ρυθμίσεις που αναφέρονται στην αξιοποίηση ή περαιτέρω αξιοποίηση από τον Ο.Δ.Ε.Π. των αστικών ακινήτων, των μεταλλείων, λατομείων ή ιχθυοτροφείων που ανήκουν σε ιερές μονές ή σε οποιοδήποτε άλλο εκκλησιαστικό νομικό πρόσωπο, όπως και στη διοίκηση, διαχείρηση και εκπροσώπηση της αγροτικής γενικά περιουσίας των ιερών μονών δεν είναι αντισυνταγματικές. Ειδικότερα, όσο μεν αφορά την αξιοποίηση των ακινήτων που ανήκουν σε εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα, εκτος από τις ιερές μονές, αυτή γίνεται πάντοτε μετά από σύμφωνη γνώμη του οικείου εκκλησιαστικού νομικού προσώπου και επομένως η ρύθμιση αυτή δε συνεπάγεται στέρηση της ιδιοκτησίας, όσο δε αφορά τη διοίκηση, διαχείρηση και εκπροσώπηση της αγροτικής γενικά περιουσίας των ιερών μονών και την αξιοποίηση ή περαιτέρω αξιοποίηση των αστικών ακινήτων, δεν επιβάλλεται με τις συναφείς ρυθμίσεις αφαίρεση της ιδιοκτησίας, εφόσον η κυριότητα των ακινήτων της περιουσίας αυτής παραμένει στις ιερές μονές, σε κάθε δε περίπτωση τα έσοδα από τη διαχείρηση της παραπάνω περιουσίας από τον Ο.Δ.Ε.Π χρησιμοποιούνται

για εκκλησιαστικούς σκοπούς, σύμφωνα με την παραπάνω διάταξη του άρθρου 12 του κανονισμού 14/81, αλλά θεσπίζονται συνταγματικώς θεμιτοί περιορισμοί της κυριότητας για εξυπηρέτηση του συμφέροντος των μονών αυτών αλλά και του γενικού συκμφέροντος. Επομένως, ο εξεταζόμενος λόγος ακυρώσεως, όπως και οι λόγοι ακυρώσεως περί παραβάσεως των άρθρων 12 παρ. 5 και 6 και 20 παρ. 1 του Συντάγματος και του άρθρου 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου των Παρισίων της 20.3.1952 της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης (ν.δ. 53/1974), που περιλαμβάνουν διατάξεις παρεμφερείς με το άρθρο 17 του Συντάγματος, είναι αβάσιμοι και απορριπτέοι. Εξάλλου, ο λόγος περί αντιθέσεως των ρυθμίσεων προς το άρθρο 109 του Συντάγματος είναι αβάσιμος, γιατί οι ρυθμίσεις αυτές δεν αναφέρονται σε θέματα εκπίπτοντα στο άρθρο αυτό. Δύο από τα μέλη του Δικαστηρίου με αποφάσιστική ψήφο υποστήριξαν την εξής γνώμη με την οποία συντάχθηκε και ένα από τα πάρεδρα μέλη: Ή κάτω από τις εκτεθείσες ήδη συνθήκες ανάθεση της διοίκησης, διαχειρησης και εκπροσώπησης όλης ανεξαιρέτως της περιουσίας των Μονών εις τον Ο.Δ.Ε.Π. ακόμη και «κατά τροποποίηση των ισχυουσών διατάξεων» (άρθρο 1 παρ. 3 Ν. 1700/1987) δεν αποτελεί απλώς περιορισμό της κυριότητας ανεκτό από το Σύνταγμα, αλλά πλήττει ανεπίτρεπτα χωρίς πλήρη αποζημίωση τον πυρήνα του δικαιώματος αυτού. Τούτο γίνεται περισσότερο φανερό και από το γεγονός ότι η μόνη εξουσία που έχουν οι Μονές είναι να συμφωνήσουν ή να μην συμφωνήσουν για την από τον Ο.Δ.Ε.Π. εκποίηση των αστικών ακινήτων τους ή την παραχώρηση εμπράγματου δικαιώματος επ' αυτών, όχι όμως και να αποφασίσουν μια τέτοια εκποίηση ή παραχώρηση, αφού η σχετική απόφαση μόνο από τον Ο.Δ.Ε.Π. μπορεί να ληφθεί, ο οποίος θα αποφασίσει κυριαρχικά, δηλαδη χωρίς καν τη γνώμη της Μονής για την εκποίηση των αγροτικών ακινήτων και για την κατά το άρθρο 7 του νόμου 1700/1987 «αξιοποίηση ή περαιτέρω αξιοποίηση» της ακίνητης περιουσίας τους. Όσον αφορά δε τα κινητά περιουσιακά στοιχεία των Μονών, μερικά από τα οποία έχουν ιδιαίτερα μεγάλη αξία (π.χ. εικόνες μουσείων των Μονών, πολύτιμα κειμήλια, μετοχές κλπ.) αυτά τα διαχειρίζεται χωρίς κανένα απολύτως περιορισμό ο Ο.Δ.Ε.Π. Πέραν όλων αυτών πρέπει να σημειωθεί ότι στο νόμο 1700/1987 δεν προσδιορίζεται η τύχη των εσόδων της μοναστηριακής περιουσίας, αντίθετα δε από τα άρθρα 2 παρ. 2, 3 παρ. 1 στοιχ. Β και 9 του Ν. 1700/1987 προκύπτει ότι τα έσοδα του Δημοσίου από την «αξιοποίηση ή την παραχώρηση της χρήσεως της μοναστηριακής και εκκλησιαστικής γενικά περιουσίας» περιέρχονται στο υπό του αυτού άρθρου 9 ιδρυόμενο νομικό

πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, το οποίο δεν επιδιώκει εκκλησιαστικούς σκοπούς. Έτσι η θεσπιζόμενη με το N. 1700/1987 ρύθμιση έρχεται σε οξεία αντίθεση όχι μόνο με το άρθρο 17 του Συντάγματος, αλλά και της αινημένης τυπικής ισχύος (άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος) διατάξεις της Σύμβασης της Ρώμης (άρθρο 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου) και τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και θεμελιώνεται, συνεπώς, και διεθνής ειθύνη της Ελληνικής Πολιτείας. Συνεπώς, κατά τη μειοψηφούσα αυτή γνώμη ο αντίστοιχος λόγος ακυρώσεως είναι βάσιμος.

Επειδή, προβάλλεται στη συνέχεια ότι, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο θεσπίζει το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας, ρυθμιστική επέμβαση της Πολιτείας σε θέματα της Εκκλησίας είναι ανεκτή μόνο όταν ενεργείται από τον ίδιο τον νομοθέτη. Ρύθμιση των θεμάτων αυτών με νομοθετική εξουσιοδότηση είναι αντισυνταγματική, εκτός αν παρέχεται στην Εκκλησία. Επομένως, η διάταξη του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987, η οποία παρέχει εξουσιοδότηση στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων για τη συγκρότηση του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π. είναι ανίσχυρη. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί, ασχέτως του ότι το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος δεν αποκλείει τη δυνατότητα του νομοθέτη ν' αναθέτει τη ρύθμιση θεμάτων αναφερόμενων στην Εκκλησία στην εκτελεστική λειτουργία κατά το άρθρο 43 του Συντάγματος (βλ. Σ.τ.Ε. 960/1978), η συγκρότηση του παραπάνω οργάνου από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων γίνεται με ατομική διοικητική πράξη και συνεπώς δεν μπορεί να γίνει λόγος για ανίσχυρο νομοθετικής εξουσιοδοτήσεως, η οποία αναφέρεται στην έκδοση κανονιστικών διοικητικών πράξεων.

Επειδή, προβάλλεται περαιτέρω ότι οι διατάξεις του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 και οι συναφείς με αυτές διατάξεις το ίδιου νόμου αντίκεινται στο συνταγματικώς κατοχυρωμένο αυτοκέφαλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος (άρθρο 3 παρ. 1 Συντάγματος). Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί οι παραπάνω διατάξεις του ν. 1700/1987 δε σχετίζονται με το διακηρυσσόμενο στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος αυτοκέφαλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, το οποίο αναφέρεται στην παρά τη δογματική ενότητα αυτοτέλεια της υπάρξεως και της δραστηριότητας της εκκλησίας όχι μόνο σε σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και σε σχέση με κάθε άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία.

Επειδή, στη συνέχεια προβάλλεται ότι οι διατάξεις του ν. 1700/1987 παραβιάζουν το άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος,

γιατί εισάγουν αδικαιολόγητα δυσμενή μεταχείρηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας σε σύγκριση με τις υπαγόμενες στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μονές, καθώς και με το Οικουμενικό Πατριαρχείο αυτό, το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, Ιεροσολύμων, του Πανάγιου Τάφου, της Ιεράς Μονής Σινά και των άλλων δογμάτων ή θρησκειών. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, φορέας και εκφραστής της επικρατούσας θρησκείας κατά το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος δε βρίσκεται κάτω από τις ίδιες συνθήκες σε σχέση με τις υπόλοιπες Ορθόδοξες Εκκλησίες, δόγματα ή θρησκείες ώστε οι επίδικες νομοθετικές ρυθμίσεις να παραβιάζουν τη συνταγματική αρχή της ίσης μεταχειρήσεως ομοίων νομικών καταστάσεων.

Επειδή, προβάλλεται ότι κατά παράβαση του άρθρου 25 παρ. 3 του Συντάγματος ρυθμίσθηκε με το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 και ακολούθως εκδόθηκε από τον Υπουργό η προσβαλλόμενη πράξη συγκροτήσεως του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί η απαγόρευση καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος, την οποία προβλέπει το άρθρο 25 πάρ. 3 του Συντάγματος, αναφέρεται στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα και δεν αφορά στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας ή την έκδοση διοικητικών πράξεων.

Επειδή, προβάλλεται περαιτέρω ότι οι επίδικες ρυθμίσεις του ν. 1700/1987 αντίκεινται στα άρθρα 43 παρ. 5 και 72 παρ. 1 του Συντάγματος. Ο λόγος πρέπει να απορριφθεί ως αβάσιμος κατά το πρώτο σκέλος του, γιατί η διάταξη του άρθρου 43 παρ. 5 του Συντάγματος, ορίζουσα ότι κατά το άρθρο 72 παρ. 1 θέματα της αρμοδιότητας της Ολομέλειας της Βουλής δε μπορεί να αποτελέσουν αντικείμενο εξουσιοδότησης κατά την προηγούμενη παράγραφο (εξουσιοδότησης εκδόσεως κανονιστικών διαταγμάτων για ρύθμιση θεμάτων που καθορίζονται από το νόμο σε γενικό πλαίσιο), ουδόλως σχετίζεται με τις επίδικες ρυθμίσεις, ως αόριστος δε κατά το δεύτερο σκέλος του, γιατί δεν εξειδικεύει ποια πλημμέλεια σχετιζόμενη με τι διατάξεις του άρθρου 72 παρ. 1 του Συντάγματος προσάπτεται στις ρυθμίσεις αυτές.

Επειδή, προβάλλεται στη συνέχεια, ότι, κατά παράβαση του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος, με τις ρυθμίσεις του ν. 1700/1987 οι ορθόδοξοι πολίτες, οι οποίοι επιθυμούν να ενισχύσουν οικονομικώς τις μονές, εμποδίζονται στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, εφόσον, παρά τη βούλησή τους, η διοίκηση και διαχείρηση της δωριζόμενης περιουσίας δεν θα ανήκει στις μονές, αλλά σε άλλο πρόσωπο, τον Ο.Δ.Ε.Π.

Επίσης προβάλλεται οτι με τις ρυθμίσεις αυτές θίγεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας των μελών των μοναχικών αδελφοτήτων, καθώς και αυτών που επιθυμούν να ιδρύσουν μονές, διαθέτοντας για το σκοπό αυτό την περιουσία τους. Ο λόγος κατά το πρώτο σκέλος του είναι αβάσιμος, γιατί το ατομικό δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, δεν είναι απόλυτο αλλά υπόκειται στους περιορισμούς του συντάγματος και του νόμου, στην προκείμενη δε περίπτωση, οι επιβαλλόμενοι με τις παραπάνω διατάξεις του ν. 1700/1987 περιορισμοί, ως εκ του σκοπού για τον οποίο θεσπίζονται (βλ. Εισηγητική Έκθεση του νόμου) δεν παραβιάζουν το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Κατά το δεύτερο σκέλος του ο λόγος είναι απαράδεκτος, γιατί αναφέρεται αορίστως σε ενδεχομένη και μελλοντική βλάβη των αιτούντων.

Επειδή, προβάλλεται ότι οι ρυθμίσεις του ν. 1700/1987 παραβιάζουν τις συνταγματικές αρχές της προστατευομένης εμπιστοσύνης, της αναλογικότητας και της αναγκαιότητας. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί η αρχή της προστατευομένης εμπιστοσύνης δεν κατοχυρώνεται ευθέως από το Σύνταγμα, ούτε βρίσκει έρεισμα στη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή του Κράτους Δικαίου (Σ.τ.Ε. 2270/1987 κ.α.), οι δε αρχές της αναγκαιότητας και τη αναλογικότητας δεν παραβιάζονται, γιατί οι επιδικες ρυθμίσεις δικαιολογούνται επαρκώς (βλ. Εισηγητική Έκθεση του νόμου).

Επειδή, προβάλλεται τέλος οτι η συγκρότηση του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π. δεν είναι νόμιμη γιατί, ενώ το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 προβλέπει ότι το Συμβούλιο αυτό συγκροτείται από τον Πρόεδρο με τον αναπληρωτή του και έξι μέλη, με την προσβαλλόμενη απόφαση συγκροτήθηκε από τον πρόεδρο με τον αναπληρωτή του και πέντε μέλη.

Επειδή, όπως προκύπτει από τη διάταξη του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987, που εκτέθηκε σε προηγούμενη σκέψη, ο αναπληρωτής του προέδρου του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου του Ο.Δ.Ε.Π. έχει ως έργο του την αναπλήρωση του προέδρου σε πείπτωση κωλύματός του και ως εκ τούτου δεν επιτρέπεται η σύμπτωση στο πρόσωπό του της ιδιότητας του αντιπροέδρου με την ιδιότητα του τακτικού μέλους. Εξάλλου, κατά τη γενική αρχή του δικαίου, οι πράξεις συγκροτήσεως των συλλογικών οργάνων της διοικήσεως πρέπει να είναι πλήρεις, τουλάχιστον ως προς τον διορισμό των τακτικών μελών, χωρίς

τα οποία δεν είναι δυνατή η κατ' αρχή λειτουργία του συλλογικού οργάνου (βλ. Σ.τ.Ε. 3558/1978).

Επειδή, στην προκειμένη περίπτωση, με την προσβαλλόμενη απόφαση Α1/431/16.7.1987 του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων συγκροτήθηκε το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο του Ο.Δ.Ε.Π. ως ακολούθως: 1) Ανωμερίτης Γιώργος, οικονομολόγος, πρόεδρος, 2) Σοφούλης Κωνσταντίνος, οικονομολόγος, αναπληρωτής πρόεδρος, 3) Γεωργούτσακος Κωνσταντίνος, οικονομολόγος, τακτικό μέλος, 4) Ζαχαρόπουλος Νικόλαος, θεολόγος, τακτικό μέλος, 5) Παναγιωτόπουλος Φώτιος, γεωπόνος-γεωργοοικονομολόγος, τακτικό μέλος, 6) Πυρουνάκης Γεώργιος, πρωτοπρεσβύτερος, τακτικό μέλος και 7) Τσάκωνας Βασίλειος, θεολόγος, τακτικό μέλος. Η απόφαση αυτή «συμπληρώθηκε» με την Α1/567/25.9.1987 απόφαση του ίδιου του Υπουργού, με την οποία ο αναπληρωτής του προέδρου Σοφούλης Κωνσταντίνος ορίσθηκε και ως τακτικό μέλος. Η συγκρότηση όμως αυτή του Συμβουλίου δεν είναι, κατά την γνώμη που επικράτησε στο δικαστήριο, σύμφωνη με το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987, γιατί δεν έχει ορισθεί και επομένως ελλείπει ένα από τα έξι τακτικά μέλη, ο δε αναπληρωτής του προέδρου δε μπορούσε, σύμφωνα με όσα κρίθηκαν στην προηγούμενη σκέψη, να έχει εκτός από την ιδιότητα αυτή και την ιδιότητα του τακτικού μέλους και να συμπληρώσει τη συγκρότηση του συλλογικού οργάνου. Αν και κατά τη γνώμη δύο μελών του δικαστηρίου με αποφασιστική ψήφο, ο Σοφούλης Κων/νος, κατά την έννοια των παραπάνω υπουργικών αποφάσεων, ορίσθηκε ως τακτικό μέλος του Συμβουλίου, δεν ασκεί καμμιά επιρροή στην νομιμότητα συγκροτήσεώς του ο χαρακτηρισμός του ως αναπληρωτή του προέδρου, εφόσον δεν ορίσθηκαν αναπληρωματικά μέλη.

Επειδή, κατ' ακολουθίαν όσων παραπάνω κρίθηκαν, οι προσβαλλόμενες αποφάσεις του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων πρέπει να ακυρωθούν, κατά τα βασίμως προβαλλόμενα με τον τελευταίο λόγο ακυρώσεως.

Επειδή, μετά την ακύρωση των προσβαλλόμενων αποφάσεων για το λόγο αυτό, παρέλκει, ως αλυσιτελής, η έρευνα των υπολοιπών λόγων ακυρώσεως, με τους οποίους αμφισβητείται η νομιμότητα των αποφάσεων αυτών.

Η εισήγηση του Συμβούλου της Επικρατείας κ. N. Παπαδημητρίου.

I) Ιστορικό

Με τις κρινόμενες αιτήσεις επιδιώκεται η ακύρωση: 1) της 97/10.-7-1987 αποφάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, με την οποία ορίσθηκαν ο πρόεδρος του κεντρικού διοικητικού συμβουλίου του Οργανισμού Διοικήσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας (ΟΔΕΠ) και ο αναπληρωτής του και 2) της Α1/431/16.7.1987 αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, με την οποία συντέθηκε το παραπάνω διοικητικό συμβούλιο με ορισμό και των υπόλοιπων μελών, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987.

II) Παραδεκτό

Παραδεκτώς ασκούνται οι κρινόμενες αιτήσεις (βλ. προεισήγηση). Προσβάλλεται παραδεκτώς μόνο η 2η (η 1η προπαρ.).

III) Βάσιμο

Για να κατανοηθούν οι απόψεις της εισηγήσεως για τα συνταγματικά ζητήματα, τα οποία θέτουν οι αιτήσεις ακυρώσεως, και τα οποία θα εξετασθούν παρακάτω, πρέπει να ερευνηθεί το ζήτημα της θέσεως της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα στην Πολιτεία. Η θέση της Εκκλησίας μέσα στην Πολιτεία ήταν, αφότου ο Μέγας Κωνσταντίνος αναγνώρισε την Ορθόδοξη Εκκλησία ως φορέα της επίσημης θρησκείας του Κράτους, όλως προνομιακή. Οι λειτουργοί της είχαν ιδιαίτερη μεταχείρηση τόσο από δημοσιοικονομικής όσο και από δικαστικής απόψεως. (βλ. COD. THEOD. XII 1.49 (361), XVI 2. 24 (377), XIII 1.11 (379) κλπ και XVI 2.33. COD. IUST. I 4.7. (398). Αναγνωρίσθηκε δηλαδή από την Πολιτεία ότι η Εκκλησία, αποσκοπούσα στην εκπλήρωση του ηθικού νόμου, επιδιώκει ταυτόσημο με αυτή σκοπό και για το λόγο αυτό λειτουργησε με ίδιους νόμους, τους οποίους η Πολιτεία ανακήρυξε νόμους του Κράτους για να αποκτήσουν υποχρεωτική ισχύ (βλ. νεαρά Ιουστινιανού 123 και όμοια 131 στα Βασιλικά τ. 1ος βιβλ. 3 τιτλ. 1 και βιβλ. 5 τιτλ. 3).

Η επέμβαση της Πολιτείας στα εκκλησιαστικά ζητήματα και στη διοίκηση της Εκκλησίας ήτο αποδεκτή από την

τελευταία. Έτσι οι αυτοκράτορες συμπράττουν με τα εκκλησιαστικά όργανα για την ανάδειξη αρχιερέων και μάλιστα των πατριαρχών, ανακηρύσσουν αυτοκέφαλες εκκλησίες, ιδρύουν και προάγουν επισκοπές και μητροπόλεις, δικάζουν εφέσεις κατ' αποφάσεων εκκλησιαστικών δικαστηρίων και νομοθετούν για θέματα εκκλησιαστικού δικαίου. Ανεξάρτητα όμως από κάθε επέμβαση της Πολιτείας στα εκκλησιαστικά πράγματα κατά τις διάφορες περιόδους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ουδέποτε η Εκκλησία αναγνωρίσθηκε ως ιδιαίτερη εξουσία. Αναγνωρίσθηκε ως ίδια αρχή με ίδια δικαιοδοσία και ίδια δικαιώματα, τις οποίες όμως η Πολιτεία είχε δικαιώμα αλλά και υποχρέωση να καθορίζει τα θέματα διοικήσεώς της. «Τα εκκλησιαστικά και μάλιστα τα περί ενοριών δίκαια της Πολιτικής Επικρατείας τε και διοικήσεως συμμεταβάλλεσθαι είωσθε» λέγει ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος.

Μετά την απελευθέρωση το Ελληνικό Κράτος διακήρυξε την Εκκλησία ανεξάρτητη και αυτοκέφαλη με την έννοια όμως ότι τα μεν εντός της Εκκλησίας πράγματι θα ενεργούνταν κατά τους αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις (δηλ. το δόγμα και η λατρεία), τα δε εκτός αυτής, δηλαδή τα της διοικήσεώς της, θα ενεργούνταν από την πολιτική εξουσία (βλ. άρθρα 9 επ. της από 23.7.1833 διακηρύξεως περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας, ΦΕΚ 23/1.8.1833). Τα ελληνικά συντάγματα του 1844, του 1864, του 1911 και του 1927 δε μετέβαλαν τη θέση της Εκκλησίας έναντι της Πολιτείας. Ούτε και το σύνταγμα του 1952 επέφερε καμιά μεταβολή δεδομένου ότι κατ' εφαρμογή της παλαιάς αρχής της «νόμιμη κρατούσης Πολιτείας» η Πολιτεία ασκούσε ευρεία εποπτεία στην Εκκλησία, η οποία περιλάμβανε και το δικαίωμα νομοθετικής επεμβάσεως και ρυθμίσεως όλων των θεμάτων της διοικήσεώς της. Τέλος, το Σύνταγμα του 1975, με τις διατάξεις των άρθρων 3 παρ. 1 και 72 παρ. 1, βάσει των οποίων ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας ψηφίζεται από την ολομέλεια της Βουλής, ερπιφύλαξε πανηγυρικώς στην Πολιτεία την εξουσία να ρυθμίζει τα της διοικήσεως της Εκκλησίας. Κατ' αυτό τον τρόπο και υπό το ισχύον συνταγματικό καθεστώς η Εκκλησία δεν αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερη μέσα στο Κράτος εξουσία, αλλά ως ιδιαίτερη αρχή, η οποία διοικείται σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων της Πολιτείας, με την επιφύλαξη βεβαίως των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος.

Μετά τη σύντομη αυτή ανάπτυξη του θέματος της θέσεως της Εκκλησίας μέσα στην Πολιτεία θα εξετάσω και τα υπόλοιπα

νομικά ζητήματα τα οποία θέτουν οι αιτήσεις ακυρώσεως.

Με το ν. 1700/1987 (ΦΕΚ 61) ρυθμίστηκαν διάφορα θέματα που αναφέρονται στην εκκλησιαστική περιουσία, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, και το άρθρο 8 παρ. I του νόμου αυτού καθορίσθηκε η συγκρότηση του Κ.Δ.Σ. του ΟΔΕΠ, νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Ειδικότερα με τη διάταξη αυτή ψηφίσθηκε ότι το συμβούλιο αυτό συγκροτείται: α) από τον πρόεδρο, ο οποίος ορίζεται από τον αναπληρωτή του από το Υπουργικό Συμβούλιο, ύστερα από πρόταση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, β) από τρία μέλη, τα οποία ορίζονται με τους αναπληρωτές τους από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η συγκρότηση του ΚΔΣ του ΟΔΕΠ γίνεται με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, η οποία δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Σε περίπτωση που η Δ.Ι.Σ. παραλείψει να ορίσει τα ανωτέρω μέλη μέσα σε προθεσμία ενός μηνός από τότε που θα ζητηθεί με έγγραφο του Υπουργού ο ορισμός τούτων γίνεται από τον Υπουργό με την πράξη συγκροτήσεως του οργάνου.

Κατ' εφαρμογή της παραπάνω διατάξεως εκδόθηκε η προσβαλλόμενη πράξη του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, με την οποία συγκροτήθηκε το ΚΔΣ του Ο.Δ.Ε.Π.

Κατά της διοικητικής πράξεως αυτής βάλλουν οι αιτούντες, οι οποίοι προβάλλουν τους παρακάτω λόγους ακυρώσεως:

Α) Προβάλλεται ότι οι ρυθμίσεις του ν. 1700/1987, βάσει των οποίων εκδόθηκε η προσβαλλόμενη πράξη αλλά και γενικότερα οι συστατικές ρυθμίσεις του ίδιου νόμου αντιβαίνουν στις περί προστασίας της ιδιοκτησίας συνταγματικές διατάξεις.

Νομίζω ότι ο λόγος ακυρώσεως προβάλλεται απαραδέκτως λόγω ελλείψεως εννόμου συμφέροντος, γιατί με την ευκαιρία προσβολής της πράξεως συγκροτήσεως του Κ.Δ.Σ. του ΟΔΕΠ, κατ' εφαρμογή του άρθρου 8 παρ. I του ν. 1700/1987, δεν μπορεί να εγερθεί ζήτημα παραβάσεως του άρθρου 17 του Συντάγματος, ούτε είναι δυνατόν να εξετασθεί η συνταγματικότητα των ουσιαστικών ρυθμίσεων του νόμου, οι οποίες δε συνάπτονται με την επίδικη διάταξη του παραπάνω άρθρου 8. Τέτοιο ζήτημα θα μπορούσε να εγερθεί μόνο με την ευκαιρία προσβολής πράξεων του ΟΔΕΠ, οι οποίες θα εξεδίδοντο κατ' ενάσκηση της αρμοδιότητάς του για διαχείριση (εκποίηση, εκμίσθωση κλπ) της μοναστηριακής περιουσίας, όπως αυτή καθορίζεται από το νόμο και παρακάτω θα αναλυθεί. Παρακάμπτων δύναμης το απαράδεκτο αυτό θα εξετάσω και τη βασιμότητα του λόγου ακυρώσεως.

Όπως γίνεται ομόφωνα δεκτό στην επιστήμη και τη νομολογία φορείς των ατομικών δικαιωμάτων είναι τα φυσικά πρόσωπα και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (ΣτΕ 976/1954, 598/1953 κ.ά.). Τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, τα οποία εκπληρούν κρατικούς σκοπούς και ως εκ τούτου ασκούν κρατική λειτουργία δεν είναι δυνατό να είναι φορείς των ατομικών δικαιωμάτων, γιατί υπό την αντίθετη εκδοχή θα συνέπιπτε στο ίδιο πρόσωπο η ιδιότητα του φορέα του ατομικού δικαιώματος και του αποδέκτη της επιταγής για αποχή. Μετά τα παραπάνω γεννάται το ερώτημα: μήπως η Εκκλησία, η οποία κατά το νόμο (άρθρο 1 παρ. 4 ν. 590/1977) αποτελεί νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, διαφοροποιείται από τη φύση της των λοιπών νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου και για το λόγο αυτό αποτελεί φορέα των ατομικών δικαιωμάτων; Νομίζω ότι η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία έχει λόγω της συνταγματικής της αναγνωρίσεως ως επικρατούσας θρησκείας ίδια θέση στον κρατικό οργανισμό και είναι ταγμένη στην εξυπηρέτηση ανώτερου πολιτειακού σκοπού, της εκπληρώσεως του ηθικού νόμου, τα δε όργανα διοικήσεώς της, παρά την άλλη πνευματική δικαιοδοσία και τα καθαρώς εκκλησιαστικά καθήκοντά τους, ασκούν και κρατική λειτουργία, εκδίδοντα διοικητικές πράξεις προσβαλλόμενες ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας (βλ. και τις ΣτΕ 139/1930, 214/1931, 509/1931, 36/1932, 936/1938, 1900/1979, 2336/1980, 2635/1980, 1571/1985 κ.α.). Με την έννοια αυτή ο νομικό πρόσωπο της εκκλησίας δεν είναι δυνατόν να διαφοροποιηθεί των λοιπών νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου και ν' αναγνωρισθεί ότι αυτό αποτελεί φορέα των ατομικών δικαιωμάτων. Βεβαίως υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη, την οποία δέχεται και το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας (βλ. BVerfGE 19, 1 επ. 5, BVerfGE 21, 362 επ. 374 κλπ.). Κατά την άποψη αυτή το νομικό πρόσωπο της Εκκλησίας διαφέρει από τα λοιπά νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου γιατί δεν δημιουργήθηκε από το Κράτος, αλλά έχει τις ρίζες του σε εκτός του Κράτους περιοχή, υπό την έννοια ότι η δημιουργία και η ύπαρξή του είναι ανεξάρτητη από την κρατική βούληση. Κατά τους υποστηρικτές της απόψεως αυτής η Εκκλησία, καίτοι αποτελεί νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, είναι φορέας των ατομικών δικαιωμάτων. Η άποψη αυτή δεν γίνεται δεκτή από την εισήγηση, γιατί αφενός μεν στηρίζεται σε αντιλήψεις οι οποίες αντίκεινται στην έννοια της πρωτογενούς εξουσίας ως εννοιολογικού στοιχείου της Πολιτείας και παρεισάγει κριτήρια διαφοροποιήσεως αναγόμενα σε σφαίρες εκτός του θετικού δικαίου, αφετέρου δε έρχεται σε

αντίθεση με την αναγνωριζόμενη από τα αλληλοδιαδόχως ισχύσαντα ελληνικά συντάγματα και το ήδη ισχύον αρχή της «νόμω κρατούσης Πολιτείας». Πράγματι στην ελληνική συνταγματική τάξη ουδέποτε το νομικό πρόσωπο της Εκκλησίας θεωρήθηκε ως ιδιαίτερη αρχή μέσα στην Πολιτεία, αλλά αντιθέτως αναγνωρίσθηκε ως ιδιαίτερη αρχή με ιδιαίτερα δικαιώματα, τόσο πνευματικά όσο και διοικητικά, τα οποία ασκούνται μέσα στο πλαίσιο της συνταγματικώς οργανωμένης έννομης τάξεως.

Αλλά και αν παρά τα όσα παραπάνω υποστηρίχτηκαν θεωρηθεί ότι η Εκκλησία είναι φορέας ατομικών δικαιωμάτων και επομένως και του δικαιώματος προστασίας της ιδιοκτησίας, ο προβαλλόμενος λόγος ακυρώσεως δεν είναι βάσιμος. Αυτό γιατί: 1) Όσον αφορά την περιέλευση στο Δημόσιο των αγροτικών ακινήτων των μονών, που επιδέχονται γεωργική εκμετάλλευση, των δασών, των βοσκοτόπων, των λατομείων και μεταλλείων και των λοιπών ακινήτων που προσδιορίζονται στο άρθρο 3 του ν. 1700/1987, θέμα συνταγματικότητας από την άποψη αντιθέσεως της ρυθμίσεως προς το άρθρο 17 του Συντάγματος δεν υπάρχει γιατί η ρύθμιση καταλαμβάνει μόνο τα ακίνητα τα οποία κατέχονται από τις μονές χωρίς νόμιμους τίτλους κυριότητας. 2) Όσον αφορά τα νομίμως κατεχόμενα από τις μονές ακίνητα ή αυτά που θα κτηθούν μετά την έναρξη της ισχύος του νόμου και πάλι ζήτημα συνταγματικότητας της διατάξεως του άρθρου 1 παρ. 1 και 3 του ν. 1700/1987 δεν υπάρχει, γιατί η εξουσία του ΟΔΕΠ, νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου εντεταγμένου στα πλαίσια της διοικήσεως της Εκκλησίας, για μεν τη διαχείρηση εν γένει και αξιοποίηση της αγροτικής περιουσίας αυτών, η οποία σύμφωνα με τον προορισμό της πρέπει ν' ανήκει στην γεωργική εκμετάλλευση, ασκείται από τους περιορισμούς των διατάξεων των άρθρων 2 παρ. 3 και 3 παρ. 3 του νόμου και δεν εμφανίζεται, ενόψει και του κοινωνικού χαρακτήρα της ιδιοκτησίας (άρθρα 17 παρ. 1 και 106 του Συντάγματος), ως μη ανεκτός περιορισμός, ο οποίος θίγει τον πυρήνα της ιδιοκτησίας των μονών, για δε την εκποίηση και αξιοποίηση της αστικής περιουσίας η επέμβαση του επαρκώς δικαιολογείται ως νόμιμος περιορισμός της κυριότητας θεσπιζόμενος για το συμφέρον των μονών αλλά και το γενικώτερο δημόσιο συμφέρον όσον αφορά την αξιοποίηση της περιουσίας αυτής, δεν πάσχει δε αντισυνταγματικότητα όσον αφορά την εκποίηση της ίδιας περιουσίας, γιατί αυτό επιτρέπεται μόνον εφόσον υπάρχει συναίνεση της μονής. Χωρίς τη συναίνεση αυτή δεν μπορεί να επέμβει ο ΟΔΕΠ, άλλως η σχετική σύμβαση είναι άκυρη. 3) Όσον αφορά τώρα την

αξιοποίηση ή περαιτέρω αξιοποίηση της περιουσίας των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου (άρθρο 7 παρ. 1 ν. 1700/1987) και πάλι πρόβλημα συνταγματικότητας της σχετικής ρυθμίσεως δεν υπάρχει, γιατί η επέμβαση του ΟΔΕΠ επιτρέπεται μόνο μετά από σύμφωνη γνώμη των νομικών προσώπων αυτών.

Επομένως και υπό την προϋπόθεση ότι είναι δυνατή η έρευνα της συνταγματικότητας των παραπάνω διατάξεων στην προκείμενη υπόθεση, γεγονός το οποίο όπως προαναφέρθηκε η εισήγηση δεν δέχεται, οι διατάξεις αυτές δεν αντίκεινται στο άρθρο 17 του Συντάγματος. Πολλώ δε μάλλον δεν αντίκεινται, στο άρθρο 7 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος, το οποίο απαγορεύει τη γενική δήμευση, ούτε στο άρθρο 109 παρ. 1, ούτε, τέλος, στο άρθρο 12 παρ. 5 και 6 του Συντάγματος και το πρόσθετο πρωτόκολλο των Παρισίων της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης (από 20.3.1952).

Β) Προβάλλεται ότι οι παραπάνω ρυθμίσεις του ν. 1700/1987 αντίκεινται στο συνταγματικώς κατοχυρωμένο αυτοκέφαλο και αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας και στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρα 3 και 13 του Συντάγματος).

Ο λόγος αυτός, προβαλλόμενος με την έννοια ότι η διάταξη του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987, ορίζουσα τα μέλη του Κ.Δ.Σ. του ΟΔΕΠ κατά πλειοψηφία από λαϊκούς και επιτρέπουσα τον ορισμό των μελών αυτών με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και όχι του οργάνου διοικήσεως της Εκκλησίας, αντιβαίνει στις παραπάνω συνταγματικές διατάξεις, παραδεκτώς προβάλλεται, εφόσον αναφέρεται στην μόνη ελεγκτή στην προκείμενη περίπτωση διάταξη του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987.

Θα ασχοληθώ με τα τρία ζητήματα που θέτει ο λόγος ακυρώσεως χωριστά:

I) Το αυτοκέφαλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας.

Το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας είναι αυτοκέφαλη. Κατά την έννοια της παραπάνω συνταγματικής διατάξεως το αυτοκέφαλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το οποίο πανηγυρικά διακηρύσσεται, αναφέρεται στην παρά τη δογματική ενότητα αυτοτέλεια της υπάρξεως και δραστηριότητας της Εκκλησίας της Ελλάδας οχι μόνο σε σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και σε σχέση με κάθε άλλη ορθόδοξη Εκκλησία (βλ. Α. Σβάλλου-Γ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδας, μέρος I, τομ. Α' σελ. 48). Η διάταξη όμως του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 ουδόλως σχετίζεται με το αυτοκέφαλο

της Εκκλησίας, το οποίο έχει συνέπειες προς άλλες κατευθύνσεις και επομένως ο περί παραβάσεως του συνταγματικού καθιερωμένου αυτοκέφαλου της Εκκλησίας ισχυρισμός πρέπει να απορριφθεί.

2) Το αυτοδιοίκητο και η θρησκευτική ελευθερία

Το αυτοδιοίκητο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το οποίο περιλαμβάνει την εξουσία της ν' αποφασίζει για τις υποθέσεις της με δικά της όργανα κατά τους ειδικότερους ορισμούς του νόμου, κατοχυρώνεται στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος. Κατά το άρθρο 3 παρ. 1 η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας τηρεί απαρασάλευτα τους iερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις iερές παραδόσεις και διοικείται από την Ιερά Σύνοδο που προέρχεται απ' αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της 29 Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.

Από τις συνταγματικές αυτές διατάξεις προκύπτει ότι κατοχυρώνονται συνταγματικώς οι iεροί κανόνες και οι παραδόσεις οι αναφερόμενοι στα θρησκευτικά δόγματα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, τα οποία από τη φύση τους είναι αμετάβλητα και των οποίων η παραφυλακή είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση της δογματικής ενότητας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η συνταγματική όμως αυτή κατοχύρωση δε μπορεί να θεωρηθεί επεκτεινόμενη και στους κανόνες ή τις παραδόσεις που αναφέρονται σε ζητήματα διοικητικής φύσεως, τα οποία ρυθμίζονται, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις περιστάσεις της κοινωνίας και υπό την επίδραση νεωτέρων αντιλήψεων, για το κοινό συμφέρον της Εκκλησίας και της Πολιτείας από τον κοινό νομοθέτη. Η εξουσία όμως του νομοθέτη αυτή δεν είναι δυνατό, κατά το πνεύμα των ίδιων διατάξεων, να χωρήσει και μέχρι θεμελιώδους μεταβολής βασικών διοικητικών θεσμών καθιερωμένων παγίως και από μακρού μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία (ΣτΕ 609/1967, 3178/1976, 2336/1980 κ.α.). Από τα παραπάνω παρέπεται ότι το αυτοδιοίκητο της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας κατοχυρώνεται συνταγματικώς εν όψει και των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου και της Συνοδικής Πράξεως οι οποίες αναφέρονται μόνον στον τρόπο συγκροτήσεως της Δ.Ι.Σ. κατά τα πρεσβεία της αρχιερωσύνης και σε ίσο αριθμό από τις επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών (βλ. για το τελευταίο θέμα ΣτΕ 3178/1976). Η συνταγματική δε αυτή κατοχύρωση λειτουργεί μέσα στα πλαίσια που καθορίζει ο νόμος, ο οποίος όμως δε μπορεί να θεσπίσει διατάξεις ρυθμίζουσες τη διοίκηση της Εκκλησίας κατά τρόπο ώστε να καταργείται κατ' ουσία το

αυτοδιοίκητο του νομικού προσώπου αυτού. (βλ. ΣτΕ 2715/1984. Το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος λειτουργεί σαφώς υπό την επιφύλαξη του νόμου, γιατί, εφόσον σύμφωνα μ' αυτό σε συνδιασμό με το άρθρο 72 παρ. 1 ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας θεσπίζεται από τη νομοθετική λειτυργία, η εξουσία του νομοθέτη για ρύθμιση των ζητημάτων διοικήσεως της Εκκλησίας είναι πλέον πανηγυρικώς αναγνωρισμένη). Ενόψει αυτών νομίζω ότι οι διατάξεις του ν. 1700/1987 δεν αντίκεινται ούτε θίγουν το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας, γιατί, όπως κατά την έρευνα του προηγούμενου λογου ακυρώσεως αναλύθηκε, δεν εξαρτούν τη διοικηση και διαχείρηση της περιουσίας η οποία πράγματι ανήκει στην Εκκλησία από τη βούληση της Πολιτείας, αλλά ρυθμίζουν συνταγματικά επιτρεπτώς αναγόμενα στη διοικηση και τη διαχείρηση της περιουσίας αυτής διοικητικά ζητήματα. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνω ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας, τόσο σε Ολομέλεια όσο και σε σύνθεση τμήματος, έχει κρίνει ότι διατάξεις νόμων, οι οποίες αναθέτουν τη διοικηση εκκλησιαστικών νομικών προσώπων και τη διαχείρηση της περιουσίας του σε διοικητικά συλλογικά όργανα αποτελούμενα κατά πλειοψηφία από λαϊκά μέλη, τα οποία δεν εκλέγονται από τον οικείο μητροπολίτη, δεν θίγουν τα συνταγματικώς καθιερωμένο αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας (ΣτΕ 1270/1977, 2037/1979, 1956/1986 βλ. και 1476/1975). Εξάλλου οι παραπάνω διατάξεις του ν. 1700/1987 δεν αντίκεινται στο αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας ούτε παραβιάζουν τη θρησκευτική ελευθερία ή τα άρθρα 9 και 11 της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης (ν.δ. 53/1974) για το λόγο ότι μ' αυτές προβλέπεται η συγκρότηση του ΚΔΣ του ΟΔΕΠ κατά πλειοψηφία από λαϊκά μέλη, τα οποία δεν επιλέγονται από την Εκκλησία. Αυτό γιατί η μεν συμμετοχή των λαϊκών, «ισοτίμων μελών του Σώματος του Χριστού», της κοινότητας δηλαδή που πιστεύουν σ' Αυτόν και αποτελούν πράγματι το μεγάλο μέρος της Εκκλησίας, επιβάλλεται τόσο στη διοικηση της Εκκλησίας όσο και στη διαχείρηση της περιουσίας της (για την έννοια της εκκλησίας και των μελών της βλ. Α. Χριστοφιλόπουλον Ελλ. Εκκλ. Δίκαιο, 1952, τ. Α σελ. 5 επ., τ. Β 14 επ. και 28 επ.), ο δε τρόπος εκλογής αυτών, αναγόμενος στο διοικητικό μέρος της Εκκλησίας, ρυθμίζεται από τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος ενεργεί μέσα στα πλαίσια και κάτω από τους περιορισμούς των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος. Για τους παραπάνω λόγους οι επίδικες διατάξεις δεν αντίκεινται ούτε στο άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος.

Γ) Προβάλλεται ότι, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο θεσπίζει το αυτοδιοίκητο της Εκκλη-

σίας, ρυθμιστική επέμβαση της Πολιτείας σε θέματα της Εκκλησίας είναι ανεκτή μόνο όταν ενεγείται από τον ίδιο τον νομοθέτη. Ρύθμιση των θεμάτων αυτών με νομοθετική εξουσιοδότηση είναι αντισυνταγματική, εκτός αν παρέχεται στην Εκκλησία. Επομένως, η διάταξη του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987, η οποία παρέχει εξουσιοδότηση στον Υπουργό για τη συγκρότηση του Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π. είναι ανίσχυρη. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί, ασχέτως το ότι το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος δεν αποκλείει την δυνατότητα του νομοθέτη ν' αναθέτει τη ρύθμιση θεμάτων αναφερόμενων στην Εκκλησία στην εκτελεστική λειτουργία κατά το άρθρο 43 παρ. 2 του Συντάγματος, η συγκρότηση του παραπάνω οργάνου από τον Υπουργό γίνεται με έκδοση ατομικής διοικητικής πράξης και συνεπώς δεν μπορεί να γίνει λόγος για ανίσχυρο νομοθετικής εξουσιοδοτήσεως, η οποία αναφέρεται στην έκδοση κανονιστικών διοικητικών πράξεων (ΣτΕ 3280/1976).

Δ) Προβάλλεται ότι η διάταξη του άρθρου 8 παρ. 1 και οι υπόλοιπες διατάξεις του ν. 1700/1987 παραβιάζουν το άρθρο 4 του Συντάγματος, γιατί εισάγουν αδικαιολόγητη δυσμενή μεταχείρηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας σε σύγκριση με τις υπαγόμενες στο Οικουμενικό Πατριαρχείο μονές, καθώς και με το Οικουμενικό Πατριαρχείο αυτό, τα Πατριαρχεία Αλεξανδρίας, Ιεροσολύμων, του Πανάγιου Τάφου, της Ιεράς Μονής Σινά και των άλλων δογμάτων ή θρησκειών. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, φορεύς και εκφραστής της επικρατούσας θρησκείας, δε βρίσκεται κάτω από τις ίδιες συνθήκες σε σχέση με τις υπόλοιπες Ορθόδοξες Εκκλησίες, δόγματα ή θρησκείες, ώστε η επίδικη νομοθετική ρύθμιση να παραβιάζει την αρχή της ίσης μεταχείρησης όμοιων νομικών καταστάσεων.

Ε) Προβάλλεται ότι κατά παράβαση του άρθρου 25 παρ. 3 του Συντάγματος ρυθμίστηκε από το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 και ακολούθως εκδόθηκε από τον Υπουργό η προσβαλλόμενη πράξη. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί η απαγόρευση καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος, που προβλέπει το άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος, αφορά τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα του ατόμου (ΣτΕ 911/1984) καιδεν αναφέρεται στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας ή την έκδοση διοικητικών πράξεων.

ΣΤ) Προβάλλεται ότι η επίδικη ρύθμιση αντίκειται στα άρθρα 43 παρ. 5 και 72 παρ. 1 το Συντάγματος. Ο λόγος είναι αβάσιμος όσον αφορά το πρώτο παράπονο, γιατί η διάταξη του άρθρου 43 παρ. 5 του Συντάγματος είναι εντελώς άσχετη με την κρινόμενη υπόθεση, αόριστος δ όσον αφορά το δεύτερο

παράπονο, εφόσον δεν εξειδικεύεται ποια πλημμέλεια από την άποψη αυτή προσάπτεται στη ρύθμιση.

Ζ) Προβάλλεται ότι κατά παράβαση του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος με τις ρυθμίσεις του ν. 1700/1987 οι ορθόδοξοι πολίτες οι οποίοι επιθυμούν να ενισχύσουν οικονομικώς τις μονές εμποδίζονται στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, εφόσον παρά τη βούληση τους η διοίκηση και διαχείρηση της δωριζόμενης περιουσίας δεν ανήκει στις μονές αλλά σε άλλο πρόσωπο, τον ΟΔΕΠ. Επίσης προβάλλεται ότι με τις ίδιες ρυθμίσεις θίγεται και το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας των μελών των μοναχικών αδελφοτήτων καθώς και αυτών που επιθυμούν να ιδρύσουν μονές διαθέτοντας για το σκοπό αυτό την περιουσία τους. Ο λόγος κατά το πρώτο σκέλος του είναι αβάσιμος, γιατί το ατομικό δικαίωμα της ελεύθερης αναπτύξεως της προσωπικότητας δεν είναι απόλυτο αλλά υπόκειται στους περιορισμούς του Συντάγματος και του νόμου, στην προκείμενη δε περίπτωση οι επιβαλόμενοι με τις παραπάνω διατάξεις του ν. 1700/1987 περιορισμοί, ως εκ του σκοπού για τον οποίο θεσπίζονται (βλ. και άρθρο 106 Σ), δεν παραβιάζουν το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Κατά το δεύτερο σκέλος του ο λόγος είναι απορρπτέος, γιατί αναφέρεται σε ενδεχόμενη μελλοντική βλάβη των αιτούντων, η οποία δεν μπορεί να θεμελιώσει έννομο συμφέρον τους.

Η) Προβάλλεται ότι το άρθρο 8 παρ. 1 και οι υπολοιπες ρυθμίσεις του ν. 1700/1987 παραβιάζουν τις συνταγματικές αρχές της προστατευόμενης εμπιστοσύνης, της αναλογικότητας και της αναγκαιότητας. Ο λόγος είναι αβάσιμος, γιατί η αρχή της προσττευόμενης εμπιστοσύνης δεν κατοχυρώνεται ευθέως από το Σύνταγμα, ούτε βρίσκει έρεισμα στην συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή του Κράτος Δικαίου (ΣτΕ 2270/1987), οι δε αρχές της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας δεν παραβιάζονται, γιατί οι ρυθμίσεις των παραπάνω διατάξεων δικαιολογούνται επαρκώς (βλ. από 14.10.1985 εισηγ. έκθεση του ν. 1700/1987).

Θ) Προβάλλεται ότι η συγκρότηση του Κ.Δ.Σ. του ΟΔΕΠ δεν είναι νόμιμη γιατί: 1) Ενώ το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 προβλέπει ότι αυτό συγκροτείται από τον Πρόεδρο τον αναπληρωτή του και 6 μέλη, με την προσβαλλόμενη πράξη αυτό συγκροτήθηκε από τον πρόεδρο και τον αναπληρωτή του και 5 μέλη. 2) Δεν έχουν ορισθεί τα προβλεπόμενα από το νόμο αναπληρωματικά μέλη. 3) Η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου περί ορισμού του προέδρου του ΚΔΣ του ΟΔΕΠ και

του αναπληρωτή του δε δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. 4) Δεν αναφέρεται στο προσωπικό της προσβαλλόμενης Υπουργικής αποφάσεως ούτε ότι ζητήθηκε εγγράφως από τη Δ.Ι.Σ. ο διορισμός των προβλεπομένων από το νόμο 3 μελών, ούτε ότι τέτοιο έγγραφο επιδόθηκε σ' αυτή. 5) Δεν έχει ληξει η θητεία των μελών του παλαιού ΚΔΣ και 6) Δεν έχει εκδοθεί το προβλεπόμενο από το άρθρο 8 παρ. 2 του ν. 1700/1987 π. δ/γμα.

Ο τελευταίος ισχυρισμός των αιτούντων είναι αβάσιμος, γιατί η μη έκδοση του π. δ/γματος του άρθρου 8 παρ. 2 του ν. 1700/1987 (Κανονισμός λειτουργίας του ΟΔΕΠ) δε μπορεί να επηρεάσει τη νομιμότητα της προσβαλλόμενης πράξεως. Επίσης αβάσιμος είναι και ο προηγούμενος ισχυρισμός, γιατί με τις ρυθμίσεις του άρθρου 8 του ν. 1700/1987 και εν τη συνεχεία έκδοση της προσβαλλόμενης υπουργικής αποφάσεως οι πράξεις διορισμού ή ανανεώσεως της θητείας των μελών του παλαιού ΔΣ έχασαν την ισχύ τους. Ο αμέσως προηγούμενος ισχυρισμός είναι ομοίως αβάσιμος, γιατί, όπως προκύπτει από το φάκελλο της υποθέσεως, οι διατυπώσεις του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 τηρήθηκαν από τη Διοίκηση, η δε μη αναφορά τους στο προσωπικό της προσβαλλόμενης αποφάσεως δεν την καθιστά πλημμελή. Επίσης, ο προηγούμενος ισχυρισμός είναι αβάσιμος, γιατί η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου, προπαρασκευαστική πράξη της Υπουργικής Αποφάσεως συγκροτησεως του Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π., δεν ήταν σύμφωνα με το νόμο δημοσιευτέα (ΣτΕ 3280/1976). Επίσης και ο αμέσως προηγούμενος ισχυρισμός είναι αβάσιμος, γιατί η παράλειψη διορισμού αναπληρωματικών μελών δεν καθιστά πλημμελή την προσβαλλόμενη διοικητική πράξη, εφόσον ο διορισμός αναπληρωματικών μελών είναι αναγκαίος για τη νόμιμη συγκρότηση του συλλογικού οργάνου μόνο όταν γίνεται αναπλήρωση τακτικού μέλους (ΣτΕ 1709/1972). Τέλος, όσον αφορά τον πρώτο ισχυρισμό, κατά το οποίο, ενώ το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1700/1987 προβλέπει ότι το ΚΔΣ του ΟΔΕΠ συγκροτείται από τον Πρόεδρο και τον αναπληρωτή το και 6 μέλη, με την προσβαλλόμενη πράξη αυτό συγκροτήθηκε από τον πρόεδρο και τον αναπληρωτή του και 5 μέλη, παρατηρώ ότι είναι βάσιμος. Η πλημμέλεια δε αυτή της προσβαλλόμενης αποφάσεως δεν μπορεί να καλυφθεί από τη διάταξη του άρθρου 19 παρ. 2 του ν. 1599/1986 (Στην 2η αίτ. ακυρώσεως εξετάζεται αυτεπαγγέλτως).

Συμπεραίνοντας, θεωρώ τους προσβαλλόμενους λόγους περί αντισυνταγματικότητας των ρυθμίσεων του ν. 1700/1987

ως απαράδεκτους ή, αβάσιμους, ενώ δέχομαι το λόγο ακυρώσεως για κακή συγκρότηση του ΚΔΣ του ΟΔΕΠ και ακριβώς για το λόγο αυτό εισηγούμαι την παραδοχή των κρινόμενων αιτήσεων.

*Η εισήγηση του Συμβούλου της Επικρατείας κ. Αναστασίου Ν. Μαρίνου **

Δια των υπο κρίσην αιτήσεων ζητείται η ακύρωσις των εξής διοικητικών πράξεων: α) Της υπ' αριθ. 97/10.7.87 αποφάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου με την οποία ωρίσθη Πρόεδρος του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου (εφ' εξής Κ.Δ.Σ.) του Οργανισμού Διοικήσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας (εφ' εξής Ο.Δ.Ε.Π.) ο οικονομολόγος Γ.Α. με αναπληρωτήν τον οικονομολόγο Κ.Σ., β) της υπ' αριθ. A/1431/16.7.87 αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΦΕΚ 366/16.7.87 τ.Β'), με την οποία συνεκροτήθη το Κ.Δ.Σ., δια του διορισμού και των υπολοίπων μελών του, του Υπουργού ενεργήσαντος και καθ' υποκατάστασιν της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου (Δ.Ι.Σ.) της Εκκλησίας της Ελλάδος η οποία δεν υπέδειξε τα τρία (3) μέλη, τα οποία εδικαιούτο να υποδείξει.

Αι προσβαλλόμεναι πράξεις, δια των οποίων μεταβάλλεται πλήρως η σύνθεσις του Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π., ως αύτη προεβλέπετο από τις προϊσχύουσες διατάξεις (Κανονισμός 14/1981, ΦΕΚ 11/2.2.82 τ.Α'), εξεδόθησαν κατ' επίκλησιν του άρθρου 8 του Ν. 1700/1987 ο οποίος φέρει τον τίτλον «Ρύθμιση θεμάτων εκκλησιαστικής περιουσίας» (ΦΕΚ 61).

Προς υποστήριξην του κύρους των προσβαλλομένων πράξεων παρεμβαίνει ο Ο.Δ.Ε.Π. υπό την νέαν διοίκησίν του, με ίδιον δικόγραφον εις εκάστην υπόθεσιν, έχων πρόδηλον προς τούτο έννομο συμφέρον.

*Δημοσιεύεται εδώ η εισήγηση του Συμβούλου κ. Α. Μαρίνου επί παρομοίων υποθέσεων οι οποίες συζητήθηκαν στην ίδια δικάσιμο του ΣτΕ. Μετά την έκδοση της υπ' αριθμ. 5075/87 απόφασης του ΣτΕ οι παραπάνω δίκες καταργήθηκαν. Η εισήγηση του κ. Α. Μαρίνου δημοσιεύεται με ορισμένες προσθήκες και με τον αναγκαίο υπομνηματισμό.

Βασικώς προβάλλεται δια των τριών αιτήσεων, από κοινού ερευνωμένων λόγω της προδήλου συναφείας των, ότι δια των προσβαλλομένων πράξεων θεσπίζεται σύστημα διαχειρίσεως του συνόλου της περιουσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος το οποίον άγει εις αναίρεσιν άλλως εις φαλκίδευσιν των δικαιωμάτων αυτοδιοικήσεως, θρησκευτικής ελευθερίας και ιδιοκτησίας της εν λόγῳ Εκκλησίας τα οποία κατοχυρούνται δια των άρθρων 3, 13 και 17 του Συντάγματος. Προβάλλεται επίσης αντίθεσις της θεσπιζόμενης ρυθμίσεως και προς άλλας διατάξεις του Συντάγματος περί των οποίων θα γίνει ειδική μνεία εις την συνέχειαν της εισηγήσεως. Τέλος προβάλλεται και ότι η νομοθετική εξουσιοδότησις βάσει της οποίας εξεδόθη η προσβαλλόμενη υπουργική απόφασις είναι ανίσχυρος.

ΕΠΙ ΤΩΝ ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ ΛΟΓΩΝ

I. Με την αίτησιν της Εκκλησίας της Ελλάδος ως και την δευτέραν αίτησιν προβάλλεται ότι η προσβαλλόμενη υπουργική απόφασις είναι μη νόμιμος διότι εξεδόθη κατά νομοθετικήν εξουσιοδότησιν παραχωρηθείσαν εις τον Υπουργόν κατά παράβασιν του Συντάγματος, μη ανεχομένου, προκειμένου περί της διοικήσεως της Εκκλησίας, χορήγησιν νομοθετικής εξουσίας εις την κρατικήν διοίκησιν αλλά μόνον εις την ιδίαν την Εκκλησίαν.

Ο λόγος, ως προβάλλεται, πρέπει να απορριφθεί ως προδήλως αβάσιμος δοδέντος ότι ο IN CONCRETO προσδιορισμός των μελών συλλογικού διοικητικού οργάνου τα οποία προβλέπονται υπό του νόμου δεν είναι κανονιστική, αλλά ατομική πράξις και συνεπώς δεν τίθεται ζήτημα νομοθετικής εξουσιοδοτήσεως (ΣτΕ 3280/76).

II. Λόγοι αναφερόμενοι εις τα άρθρα 3, 13 και 17 του Συντάγματος.

A. Η πλήρης κατανόησις της υποθέσεως απαιτεί προηγουμένως σύντομον ανάπτυξιν των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας όπως αυταί διεμορφώθησαν με το ισχύον Σύνταγμα του 1975¹.

Το καθεστώς των σχέσεων αυτών επήρε κάπως περισσότερον ωργανωμένην μορφήν το πρώτο με το Σύνταγμα του

1. Περί του θέματος αυτού βλ. λεπτομερέστερον *Anastasiou N. Marinou, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήναι 984.*

‘Οθωνος και η μορφή αυτή ωλοκληρώθη με το Σύνταγμα του 1952 αφού είχαν μεσολαβήσει εν τω μεταξύ αφ’ ενός μεν η ανακήρυξις του Αυτοκέφαλου της Ελλαδικής Εκκλησίας από το Πατριαρχείο με τον Τόμον του 1850 και αφ’ ετέρου τα Συντάγματα του 1864 και του 1911. Έτσι το Σύνταγμα του 1952 όριζε τα εξής:

1. Εις την κεφαλίδα του υπήρχε επίκλησις εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος.

2. Εις το άρθρον 1 ορίζετο ότι η κατ’ Ανατολάς Ορθόδοξος του Χριστού Εκκλησία, η οποία είναι Εκκλησία της «επικρατούσης» εις την Ελλάδα θρησκείας, είναι «αυτοκέφαλος» μεν αλλά «ηνωμένη αναποσπάστως μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης άλλης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας τηρούσα απαρασαλεύτως ως εκείναι, τους τε ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις», επί πλέον δε «διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων».

3. Η παιδεία εθεμελιούτο επί των αρχών του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».

4. Πας διάδοχος του ελληνικού θρόνου έπρεπε να πρεσβεύει την ορθόδοξον χριστιανικήν θρησκείαν.

5. Ο Βασιλεύς πριν αναλάβει τα καθήκοντά του όφειλε να ορκισθεί παρουσία της Ιεράς Συνόδου ότι θα προστατεύει την επικρατούσαν θρησκείαν των Ελλήνων.

6. Απηγορεύετο «ο προσηλυτισμός και πάσα άλλη επέμβασις εις βάρος της επικρατούσης θρησκείας» και

7. Η κατάσχεσις εφημερίδων και άλλων εντύπων διατριβών επετρέπετο «ένεκα προσβολής της χριστιανικής θρησκείας».

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι υπήρχε στενός δεσμός μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας και ήταν κατοχυρωμένη η αυτοδιοίκησης της Εκκλησίας. Εις το καθεστώς αυτό είχε δοθεί το κακόχρον όνομα «καθεστώς της νόμω κρατούσης Πολιτείας» διότι είχε κρατήσει η άποψις ότι υπό το καθεστώς αυτό η Πολιτεία μπορούσε να επεμβαίνει και νομοθετικώς εις την διοίκησιν της Εκκλησίας καίτοι το Σύνταγμα δεν όριζε ρητώς κάτι τέτοιο. Περί του τελευταίου όμως αυτού θα επανέλθω αργότερον.

Το καθεστώς όμως αυτό προεβλέπετο να υποστεί βαθιάν μεταβολήν με το Σύνταγμα του 1975.

Η Κυβέρνησις που προηλθε από τας εκλογάς του 1974 κατήρτισε Σχέδιο Συντάγματος που είχε τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Δεν περιέχει εις την κεφαλίδα επίκλησιν της Αγίας Τριάδος.

2. Καταργούσε την υποχρέωσιν του Ανωτάτου 'Αρχοντος να είναι οπαδός της επικρατούσης θρησκείας.

3. Ο όρκος του Ανωτάτου 'Αρχοντα δεν δίδεται πλέον παρουσία της Ιεράς Συνόδου και δεν περιέχει υπόσχεση προστασίας της επικρατούσης θρησκείας.

4. Το μάθημα των θρησκευτικών καταργείται.

5. Απαγορεύεται πλέον ο προσήλυτισμός εις βάρος όποιας θρησκείας και εάν ασκείται και όχι μόνον εκείνος που ασκείται εις βάρος της επικρατούσης θρησκείας.

6. Επιτρέπεται η κατάσχεσις εφημερίδων και άλλων εντύπων διατριβών όταν προσβάλλουν οποιαδήποτε «γνωστή» θρησκεία και όχι μόνον την χριστιανικήν.

Κατά τα λοιπά επαναλαμβανόταν η διάταξις περί επικρατούσης θρησκείας, αυτοκεφάλου και αυτοδιοικήσεως της Εκκλησίας.

Από τας μεταβολάς αυτάς προκύπτει ότι η Κυβέρνησις είχε δύο τάσεις: 1) Να εκκοσμικεύσει δηλαδή να αποχρωματίσει από θρησκευτική άποψιν το Κράτος και 2) Να αντιμετωπίσει επί ίσοις όροις όλας τας «γνωστάς» θρησκείας και γι' αυτό και απηγόρευσε γενικώς τον προσήλυτισμό. Δηλαδή προσανατολίστηκε προς ένα χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας.

Πολλές συζητήσεις έγιναν από τότε πάνω στο ζήτημα αυτό και η Κυβέρνησις αναδιπλώθηκε. Έτσι το Σύνταγμα του 1975 που τελικά ψηφίστηκε από τη Βουλή έλαβε το εξής περιεχόμενο ως προς το συγκεκριμένο θέμα:

1. Επαναφέρθηκε η επίκλησις της Αγίας Τριάδος στην κεφαλίδα του Συντάγματος.

2. Επανακαθιερώθη η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία και

3. Προεβλέφθη ότι ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας ψηφίζεται από την Βουλή των Ελλήνων κάτι που και το αρχικόν Σχέδιον προέβλεπε.

4. Κατοχυρώθηκαν οι διατάξεις του Τόμου και της Πατριαρχικής Πράξεως που αναφέρονται εις τον τρόπον συγκροτήσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου.

Οι υπαναχωρήσεις αυτές της Κυβερνήσεως, οφείλονται προφανώς εις την πίεσην κοινωνικών ενδιαμέσων ομάδων², δεν

2. Περί των ενδιαμέσων σωμάτων βλ. *Αναστασίου N. Μαρίνου*, Είναι η Εκκλησία

αίρουν την αρχική πρόθεση του νομοθέτη να προσανατολίσει τον Καταστατικό Χάρτη της Χώρας προς ένα θρησκευτικό αποχρωματισμό του Κράτους, πράγμα που αποτελεί την απαρχήν ενός χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας. Δεν λέγω ότι έχομε ήδη χωρισμό. Έχομεν μια αρχήν χωρισμού. Τούτο γίνεται φανερό από το ότι διετηρήθησαν αρκετές από τις καινοτομίες του Σχεδίου (κατάργησις του θρησκεύματος του Ανωτάτου Αρχοντος, γενίκευσις της απαγορεύσεως του προσηλυτισμού κλπ.) και επί πλέον από το γεγονός ότι κατοχυρώθησαν οι διατάξεις του Τόμου του 1850 και της Πατριαρχικής Πράξεως του 1928 που αναφέρονται εις τον τρόπο συγκροτήσεως της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας, η οποία διοικείται πλέον όχι «υπό Συνόδου αρχιερέων» όπως άριζε το Σύνταγμα του 1952, αλλά υπό της Συνόδου των «εν ενεργείᾳ Αρχιερέων» αποκλειόμενης έτσι της δια νόμου συγκροτήσεως αριστίνδην Συνόδου.

Αντίθετη προς αυτόν τον προσανατολισμό είναι η αξίωσις του συνταγματικού νομοθέτη να ψηφίζει τον Καταστατικό Χάρτην της Εκκλησίας η Βουλή των Ελλήνων. Η διάταξις αυτή, η οποία υπήρχε και εις το αρχικόν σχέδιον Συντάγματος, θέτει υπό τον έλεγχον της Πολιτείας την διοίκησιν της Εκκλησίας.

Προσπάθησα να καταλάβω δια ποίον λόγο εθεσπίσθη η διάταξης αυτή, δια ποίον λόγο οπισθοδρόμησε ο συνταγματικός νομοθέτης ερχόμενος έται σε αντίθεσιν με την ορθήν, κατ' εμέ, τάσιν του να βαδίσει προς ένα σταδιακόν χωρισμόν των δύο οργανισμών.

Από τις συζητήσεις της Βουλής προκύπτει ότι επιφανείς αγορηταί όπως π.χ. ο Ευάγγελος Παπανούτσος είχαν ταχθεί κατά της διατάξεως αυτής με την σκέψιν ότι η επέμβασις της Πολιτείας δια της ψηφίσεως του Καταστατικού Χάρτου μόνο κακόν θα προξενήσει εις την Εκκλησίαν η οποία έχει την δυνατότητα να καταρτίζει μόνη τον Καταστατικόν της Χάρτη³. Ο τότε υπουργός Παιδείας όμως Παν. Ζέπος, μη έχοντας συνειδητοποιήσει πλήρως την θεσπιζόμενην με το Σχέδιον Συντάγματος ουσιαστικήν μεταβολήν εις τας σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, είπε τα εξής: «Το σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας είναι ένα σύστημα «χωλό» και «υδαρές» και πάσα συνανάμειξις των σχέσεων των αφορωσών εις την Εκκλησίαν και την Πολιτείαν οδηγεί εις ατασθαλίας,

«ενδιάμεσο σώμα»; εις Τιμητικόν Τόμον (Ξενία) υπέρ Αρχιεπισκόπου Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιακώβου, Θεσσαλονίκη.

3. Επίσημα Πρακτικά Βουλής-Συνεδρ. ΟΣΤ/23.4.75 σελ. 408

αλληλοεπιδράσεις και αλληλοεπεμβάσεις αι οποίαι τίποτε το καλόν δεν προοινωνίζονται εις την πράξιν». Ενώ όμως παραδέχεται αυτή την μεγάλη αλήθειαν συνεχίζει ακάθεκτος: «λόγω όμως της παραδόσεως που υπάρχει κατά την οποία υπάρχει στενή σχέσις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας είναι δύσκολο να εκφύγωμεν αυτή την στιγμή από το κρατούν σύστημα» και ολοκληρώνει την αγόρευσίν του με την εμμονήν «εις την ανάγκην κυρώσεως του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας από την Πολιτείαν διότι αυτό κατά την ταπεινή μου γνώμην δεν είναι όπως ελέγχθη θανάσιμος εναγκαλισμός της Εκκλησίας εκ μέρους της Πολιτείας, αλλά είναι κάποια μείζων εξασφάλισις και απόδοσις μείζονος κύρους εις τα αφορώντα την Εκκλησίαν εκ μέρους της Πολιτείας⁴».

Από τα λόγια αυτά του τότε υπουργού Παιδείας, εγώ τουλάχιστον συνάγω τα εξής: Ο Υπουργός δεν είχε συνειδητοποιήσει πλήρως την θεσπιζόμενη αλλαγή. Είχε μείνει στα παλιά και γι' αυτό ενέμεινε και στην ανάγκη να θεσπίζεται ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας με νόμο, προσθέτοντας όμως ότι αυτό γίνεται για μεγαλυτέρα εξασφάλιση της Εκκλησίας και απόδοση μεγαλυτέρου κύρους σ' αυτήν. Με τον τρόπο αυτό θέλησε ο Υπουργός αφ' ενός μεν να καθησυχάσει τους φόβους της Βουλής ότι η εξουσία αυτή που εδίδετο στον κοινό νομοθέτη θα οδηγούσε στην δημιουργία προβλημάτων στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, αφ' ετέρου δε να ερμηνεύσει τρόπον τινα την διάταξιν αυτήν υπό την έννοιαν ότι ο κοινός νομοθέτης δεν θα μπορεί να κάνει βαθειές επεμβάσεις εις την Διοίκησιν της Εκκλησίας, απλώς θέλει να της προσδώσει μεγαλύτερο κύρος.

Εν όψει όλων αυτών και κυρίως εν όψει της κατά την εμήν γνώμην σαφούς τάσεως του συνταγματικού νομοθέτου να προσανατολίσει τον Καταστατικόν Χάρτη της Χώρας προς ένα χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας πρέπει να δεχθεί κανείς ότι η εξουσία του νομοθέτου να επεμβαίνει εις την Διοίκησιν της Εκκλησίας είναι όλως περιορισμένη. Διάφορη ερμηνεία θα ήταν σαφώς αντίθετη με την προσπάθεια που κατέβαλε, παρά τας πιέσεις διαφόρων ομάδων, ο συνταγματικός νομοθέτης για ένα, βήμα προς βήμα, χωρισμόν Εκκλησίας και Πολιτείας. Θα ήταν οπισθοδρόμησις. Υπό την έννοιαν αυτήν ο υπό της Βουλής ψηφιζόμενος Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας ή άλλος νόμος τροποποιητικός του Χάρτου αυτού δύναται να περιέχει διατάξεις περί της διαδικασίας ιδρύσεως μητροπόλεων ή

4. Ένθ. ανωτ. σελ. 419.

ενοριών και του αριθμού αυτών, διατάξεις περί πληρώσεως των μητροπολιτικών εδρών, εφ' όσον δεν περιορίζεται και δεν αναιρείται δι' αυτών η εν τω θέματι τούτων αρμοδιότης της Ιεράς Συνόδου ή δεν θίγονται οι δογματικοί και θεμελιώδεις διοικητικοί κανόνες κλπ. (περί του τελευταίου τούτου βλ. κατωτέρω) ως επίσης και διατάξεις περί της διοικήσεως και διαχειρίσεως της εκκλησιαστικής περιουσίας, εφ' όσον δεν θίγεται ο πυρήν του δικαιώματος κυριότητας, ή δεν προσβάλλονται άλλα δικαιώματα της Εκκλησίας συνταγματικώς κατοχυρωμένα. Δεν δύναται όμως να περιέχει διατάξεις ρυθμίζουσας εις βάθος και εις τας λεπτομερείας της την Διοίκησιν της Ελλαδικής Εκκλησίας ή άλλας διατάξεις αναφερόμενας εις το δόγμα ή θεμελιώδη διοικητικά θέματα ή επιβαλλούσας ασφυκτικόν περιορισμόν εις την Διοίκησιν της Εκκλησίας⁵. Το πότε όμως μία διάταξις ανήκει εις την πρώτην ή την δευτέραν κατηγορίαν είναι ζήτημα συγκεκριμένης περιπτώσεως και εν πάσῃ περιπτώσει πρέπει να κριθεί βάση των αρχών της επιστήμης της θεολογίας και των ειδικώτερων κλάδων αυτής, της δογματικής, της εκκλησιολογίας κλπ.

To συμπέρασμα αυτό εις το οποίον καταλήγει η εισήγησις είναι αποφασιστικής σημασίας για την επίλυσιν της υπό κρίσιν διαφοράς.

Μετά την κατά την εκτεθείσαν άποψιν της εισηγήσεως οριοθέτησιν, εις επίπεδο Συντάγματος, της θέσεως της Εκκλησίας εις τον Ελλαδικόν χώρον είναι νομίζω απαραίτητον να εξετάσωμε τι έχει δεχθεί η νομολογία του Δικαστηρίου όσον αφορά την δυνατότητα του κοινού νομοθέτου να τροποποίει τους Ιερούς Κανόνας, οι οποίοι οριοθετούν την έννομον τάξιν της Εκκλησίας, έννομον τάξιν η οποία είναι διάφορος και ανεξάρτητος της εννόμου τάξεως της Πολιτείας προς την οποίαν όμως υπάρχει παραλλήλως και την οποία δεν αντιμάχεται^{5a}.

Β.— Επί σειράν ετών η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας κάνει μια διάκρισιν των Ιερών Κανόνων εις δογματικούς και διοικητικούς και περαιτέρω διάκρισιν των διοικητικών κανόνων εις θεμελιώδεις και μη θεμελιώδεις.

Τις διακρίσεις αυτές η νομολογία έκανε δια να δικαιολογήσει την δυνατότητα του κοινού νομοθέτη να επεμβαίνει εις την διοίκησιν της Ελλαδικής Εκκλησίας και να τροποποιεί τους μη θεμελιώδεις διοικητικούς Κανόνας. Πάντοτε επίστευα ότι τα μέχρι το 1975 ισχύοντα Συντάγματα δεν έδιδαν τέτοια

5. Αναστ. Ν. Μαρίνος, ένθ. ανωτ. σελ. 63.

5a. Για το ζήτημα αυτό βλ. Α.Ν. Μαρίνου, Νομιμότης και Κανονικότης ('Έννομος τάξις της Πολιτείας και 'Έννομος τάξις της Εκκλησίας). Αθήναι 1987.

δυνατότητα εις τον κοινόν νομοθέτη και ομολογώ ότι δεν μπορώ να αντιληφθώ δια ποίον λόγον δεν ετέθη το ζήτημα αυτό υπό δικαστικήν κρίσιν. Πιστεύω δηλαδή ότι ο κοινός νομοθέτης δεν ηδύνατο να ψηφίζει τον Καταστατικόν Χάρτην της Εκκλησίας και να ρυθμίζει τον τρόπον διοικήσεώς της διδτί τούτο απετέλει ευθείαν επέμβασιν εις την συνταγματικώς κατοχυρωμένην αυτοδιοίκησίν της και περιορισμόν της θρησκευτικής της ελευθερίας⁶.

Παρ' όλα αυτά η νομολογία, παγία ως προς το σημείον αυτό, επεκαλείτο αυτήν την διάκρισιν δια να δώσει συνταγματικόν έρεισμα εις την δια του κοινού νομοθέτου δυνατότητα τροποποιήσεως ή και καταργήσεως των μη θεμελιωδών διοικητικών κανόνων. Αυτή η αντίληψις ήταν κατά την γνώμην μου και η αιτία πολλών περιπτειών της Εκκλησίας οφειλομένων εις τας συνεχείς επεμβάσεις της Πολιτείας, ιδίως με την συγκρότησην αριστίνδην Συνόδων, τελευταίαν γεύσιν της οποίας είχαμε κατά την διάρκειαν της πρώτης φάσεως της δικτατορίας. Επαναλαμβάνω όμως ότι το ζήτημα δεν είχε τεθεί με αυτήν την βάσιν υπό δικαστικήν κρίσιν και έτσι είχε καταλήξει να είναι αυτονόητο ότι ο κοινός νομοθέτης δικαιούται να επεμβαίνει εις την Διοίκησιν της Εκκλησίας.

Η κατάστασις αυτή εκράτησε μέχρι τον Ιούνιον του 1975 οπότε ετέθη σε ισχύ το νέο Σύνταγμα με το οποίον ρητώς πλέον αναγνωρίζεται, ως ήδη εξετέθη, η δυνατότης του κοινού νομοθέτη να ψηφίζει τον Καταστατικόν Χάρτην της Εκκλησίας δηλαδή με άλλα λόγια να επεμβαίνει εις την Διοίκησιν αυτής. Έτσι μετά τον νέον Σύνταγμα έχει συνταγματικήν θεμελίωσιν και δικαιολογείται, άμα δε και επιβάλλεται, η διάκρισις των Ιερών Κανόνων εις δογματικούς και θεμελιώδεις διοικητικούς, τους οποίους δεν δύναται να θίξει ο κοινός νομοθέτης και εις απλούς διοικητικούς τους οποίους δύναται, αντιθέτως, να θίξει.

Συνεπώς μετά το Νέον Σύνταγμα όχι μόνο δέχομαι και εγώ ότι έχει συνταγματικόν έρεισμα η διάκρισις αυτή των Κανόνων, αλλά και υπεραμύνομαι σθεναρώς πλέον αυτής, διότι μόνον έτσι είναι δυνατόν να διαφυλαχθεί το συνταγματικώς κατοχυρωμένον αυτοδιοίκητον της Εκκλησίας και η θρησκευτική της ελευθερία έναντι των επεμβάσεων του κοινού νομοθέτου. Επέστη όμως η στιγμή και νομίζω ότι δίδεται σήμερον η ευκαιρία, ενόψει και των όσων εδέχθηκα στην αρχή της εισηγήσεώς μου όταν αναφέρθηκα εις τας σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, να συμπληρωθεί η νομολογία αυτή. Προτείνω δηλαδή να

6. Αναστ. Ν. Μαρίνος, ενθ. ανωτ. σελ. 56

συμπληρωθεί η νομολογία με την εξής σκέψιν:

Ο κοινός νομοθέτης δύναται πράγματι να τροποποιεί τους μη θεμελιώδεις διοικητικούς κανόνες, η δυνατότης του όμως αυτή αδρανεί όταν δια της τροποποιήσεως αυτής ανατρέπεται ή φαλκιδεύεται το αυτοδιοίκητον της Εκκλησίας ή προσβάλλονται άλλα δικαιώματα αυτής συνταγματικώς κατοχυρωμένα^{6a}.

Εν όψει των ανώτερω πρέπει να ερευνηθούν εν συνεχείᾳ τα εξής ζητήματα: 1) Υπάρχουν Ιεροί Κανόνες οι οποίοι αναφέρονται εις την διοίκησιν και διαχείρησιν της εκκλησιαστικής περιουσίας; 2) Εάν ναι, τότε οι Κανόνες αυτοί είναι δογματικοί ή διοικητικοί; 3) Εάν είναι διοικητικοί είναι απλοί ή θεμελιώδεις; 4) Η τροποποίησις αυτών δια πράξεως του κοινού νομοθέτου συνεπάγεται περιορισμόν ή άλλην φαλκίδευσιν της συνταγματικώς κατοχυρωμένης αυτοδιοίκησεως της Εκκλησίας ή άλλων δικαιωμάτων αυτής συνταγματικώς κατοχυρωμένων.

Με τα ζητήματα αυτά η εισήγησις θα ασχοληθεί εις την οικείαν θέσιν.

Γ.— Αποφασιστικήν σημασία δια την κρινόμενη υπόθεσιν έχει το ζήτημα της συμμετοχής των λαϊκών εις τα δικαιώματα της Εκκλησίας και ιδιαίτερα εις την διοικητικήν διακονίαν εις την οποίαν περιλαμβάνεται και η διοίκησις και η διαχείρισης της εκκλησιαστικής περιουσίας. Τίθεται κατ' αυτόν τον τρόπο το μεγάλο εκκλησιολογικό πρόβλημα των σχέσεων κλήρου και λαού εις την Χριστιανικήν Εκκλησίαν καθ' όσον αφορά ειδικώτερον την διοίκησιν αυτής. Ομιλώ γενικώς περί της «Χριστιανικής» Εκκλησίας και όχι μόνον της Ορθοδόξου διότι το πρόβλημα είναι γενικόν. Ούτω εις την Καθολικήν Εκκλησίαν επί σειράν αιώνων κρατούσε η αρχή του απολύτου αποκλεισμού των λαϊκών από την διοίκησιν της Εκκλησίας. Περί πάντων απεφάσιζεν ο κλήρος, οι δε λαϊκοί «ήσαν πανευτυχείς και μόνον δια τον λόγον ότι δεν είχαν ακόμη φθάσει εις το σημείον να θεωρούνται ξένον σώμα⁷». Είχε δημιουργηθεί δηλαδή ένα καθεστώς κληρικοκρατίας το οποίον άρχισε να υποχωρεί μόλις το 1965 δηλαδή μετά την Β' Βατικανήν Σύνοδο ότε επεκράτησε η ιδέα ότι είναι καιρός πλέον να δοθούν εις τους λαϊκούς αι ευθύναι που ανήκουν εις αυτούς

6a. Βλ. για το ζήτημα και A. N. Μαρίνου «Νομιμότης» και Κανονικότης» «Έννομος τάξις» της Πολιτείας και «Έννομος τάξις» της Εκκλησίας. Έκδοσις Ιδρύματος Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου, Αθήναι 1987.

7. L. Bouyer, L' Eglise de Dieu, Paris 1970 σελ. 496

«δικαιωματικώς» και που ο κλήρος έχει σφετεριστεί καταχρηστικώς, ενώ είναι συναφείς προς το «κοινόν ιερατείον των πιστών». Αντιθέτως εις τας Εκκλησίας αι οποίαι τελούν υπό την ροπήν της Διαμαρτυρήσεως τα πάντα έχουν ισοπεδωθεί και οι λαϊκοί, εφ' όσον δεν υπάρχουν κληρικοί, έχουν πλήρη δικαιώματα εις την διοίκησιν της Εκκλησίας δημιουργηθέντος ενός καθεστώτος «λαϊκοκρατίας»⁸.

Η κατ' Ανατολάς Ορθόδοξος Χριστιανική Εκκλησία παρέμεινε πιστή εις την παράδοσιν, σύμφωνα με την οποίαν η θέσις και η διακονία των λαϊκών εις την Εκκλησίαν προσδιορίζονται από την Καινήν Διαθήκην και την Αποστολικήν Παράδοσιν. Σύμφωνα λοιπόν με αυτάς η Εκκλησία αποτελείται από κληρικός και λαϊκούς. Οι κληρικοί διακονούν εις το έργον της σωτηρίας των λαϊκών οι οποίοι ανήκουν εις τον «λαόν του Θεού» (εις τον οποίον ανήκουν και οι κληρικοί) και άρα δεν ανήκουν εις την τάξιν των κληρικών. Υπό την έννοιαν αυτήν τόσον οι λαϊκοί όσο και οι κληρικοί είναι βασικώς «λαϊκοί». Εξ άλλου οι λαϊκοί δεν είναι το κατώτερον τμήμα της Εκκλησίας, το «απλούν ποίμνιον» αλλά είναι «η όλη Εκκλησία», ως ο άγιος «λαός του Θεού» του οποίου μέλη είναι πάντες «οι πιστεύοντες κληρικοί τε και λαϊκοί συναποτελούντες το εν ποίμνιον του Αρχιποιμένος»⁹. Εις την από 6 Μαΐου 1848 εγκύλιον επιστολήν των Πατριαρχών της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας προς όλους τους Ορθοδόξους Χριστιανούς τονίζεται η μεγάλη αυτή αλήθεια με την φράσιν: «ο φύλαξ της Ορθοδοξίας, το σώμα της Εκκλησίας τ.ε. ο λαός αυτός εστί»¹⁰. Κληρικοί και λαϊκοί έχουν αποκτήσει την ιερωσύνην και δη οι μεν λαϊκοί έχουν αποκτήσει δια του βαπτίσματος και του επακολουθούντος χρίσματος την γενικήν ή βαπτισματικήν ιερωσύνην «των εξ ύδατος και πνεύματος γεγεννημένων», οι δε κληρικοί, πλην της γενικής ιερωσύνης, έχουν αποκτήσει δια της χειροτονίας και την ειδικήν ή καθιδρυματικήν ή ιεραρχικήν ιερωσύνην και έτσι δικαιολογείται η προσηγορία όλων των χριστιανών ως «ιερέων και βασιλείου ιερατεύματος»¹¹.

8. I. Καρμίρη. Η θέσις και διακονία των κληρικών εις την Ορθόδοξον Εκκλησίαν, εις περιοδικόν «Θεολογία» τόμος 47 (1976) σελ. 15-27, 218-232 και 430-447. Του αυτού, Δογματική (Τμήμα Ε') Ορθόδοξος Εκκλησιολογία, Αθήναι 1973, σελ. 495 επομ.

9. I. Καρμίρης, Ορθόδοξος Εκκλησιολογία σελ. 433

10. Αναφέρεται υπό του Νικόδημου Μίλας, Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας (μετάφρ. Μελετίου Αποστολοπούλου, Αθήναι 1905 σελ. 39.

11. Π. N. Τρεμπέλα, Οι λαϊκοί εν τη Εκκλησίᾳ (Το βασιλειον ιεράτευμα) έκδοσις «Ο Σωτήρ», Αθήναι 1976

Συμπέρασμα που απορρέει από τις πιο πάνω σκέψεις είναι ότι μεταξύ κλήρου και λαού, του «πλήθους των πιστών», υπάρχει μεν κατά την ορθόδοξον αντίληψιν «θεμελιώδης ισοτιμία», είναι όλοι «ισότιμα μέλη του Σώματος του Χριστού», πλην όμως κατά διάφορον βαθμόν τύπον και διακόνημα έκαστος κατά τους λόγους άλλωστε του Αποστόλου Παύλου: «Αυτός (ο Κύριος) έδωκε τους μεν αποστόλους, τους δε προφήτας, τους δε ευαγγελιστάς, τους δε ποιμένας και διδασκάλους εις τον καταρτισμόν των αγίων, εις έργον διακονίας και εις οικοδομήν του Σώματος του Χριστού»¹². Περαιτέρω δε συνέπεια των ως άνω σκέψεων είναι ότι η ιδιότης αυτή των λαϊκών ως «ισοτίμων μελών του Σώματος του Χριστού» όχι μόνον δικαιολογεί, αλλά και επιβάλλει την συμμετοχήν αυτών εις την διοίκησιν της Εκκλησίας άρα και εις την διοίκησιν και την διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας.

Είναι χαρακτηριστική από της απόψεως αυτής η εισήγησις της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Βουλγαρίας προς την Διορθόδοξον Επιτροπήν η οποία προπαρασκευάζει την μεγάλην Πανορθόδοξον Σύνοδον: «Οι λαϊκοί είναι πραγματικά μέλη του μυστικού Σώματος του Χριστού, ο οποίος είναι όχι μόνον αρχιερεύς και προφήτης-διδάσκαλος αλλά και βασιλεύς» και «ως εκ τούτου μετέχουν όχι μόνον της αρχιερατικής και διδακτικής, αλλά και της βασιλικής εξουσίας» δηλαδή «λαμβάνουν μέρος εις την διοίκησιν της Εκκλησίας. Το δικαίωμα τούτο και η υποχρέωσις αυτή έχουν θείαν προέλευσιν, είναι βασικά και αναφαίρετα, δεν είναι δευτερογενή και δεν είναι δημιουργήματα της μυστηριακής ιεραρχίας ή συνέπεια τυχαίων και προσωρινών περιστάσεων. Η παράβασις του δικαιώματος και της υποχρεώσεως αυτής αποτελεί πλαστογραφίαν του θείου λόγου και πλήγμα κατά της Εκκλησίας. Τα πλαίσια της συμμετοχής των λαϊκών εις τους διάφορους τομείς της εξουσίας αυτής καθορίζονται κατ' αρχήν υπό της οντολογικής και λειτουργικής σημασίας της γενικής ή πνευματικής ιερωσύνης εις την ζωήν του σώματος της Εκκλησίας του Χριστού και χαρακτηρίζεται ως συμπαράστασις και συνεργασία προς τους ειδικώς εντεταλμένους παρά του Χριστού, δια την διοίκησιν της Εκκλησίας, επισκόπους¹³. Εξ άλλου ο επιφανής κανονολόγος Νικόδημος Μίλας εις το γνωστόν έργον του αναφέρει τα εξής: «Αείποτε ανεγνώρισεν η

12. Επιστολή προς Εφέσιους (Δ, 11-12)

13. I. Καρμίρη, Η Α' διάσκεψις της προπαρασκευαστικής της αγίας και μεγάλης Συνόδου της κατ' ανατολάς Ορθοδόξου Εκκλησίας Διορθοδόξου Επιτροπής, Αθήναι 1971, σελ. 8, 19 και 27.

Εκκλησία την μείζονα συμμετοχήν των λαϊκών εν τοις αφορώσιν τον τρίτον της εκκλησιαστικής εξουσίας κλάδον ήτοι εν τη αφορώση τον εξωτερικόν της Εκκλησίας βίον διοικητική εξουσία. Η συμμετοχή αυτή καταφαίνεται κατά τε τας εκκλησιαστικάς Συνόδους και την εκλογήν του ανωτέρου κλήρου, ως και εν τη διοικήσει της εκκλησιαστικής περιουσίας¹⁴. Ο ιερός Χρυσόστομος παρατηρεί επίσης: «Χωρίς υμών (των λαϊκών) ουδέν εργάσομαι» δια τον λόγον δε αυτόν και επόνιζε: «μη το παν εφ' ημάς (τους κληρικούς) ρίψαντες, νομίζειν ανευθύνους είναι υμάς αυτούς»¹⁵.

Τηγ συμμετοχήν των λαϊκών εις την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας επιβεβαιοί και ο διαπρεπής καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και πρώην Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών Ιωάν. Καρμίρης παραπέμπων μάλιστα και εις χωρία των πράξεων των Αποστόλων¹⁶.

Αλλά και αυτή η ιστορία της Εκκλησίας αποδεικνύει την συμμετοχήν των λαϊκών εις την διοίκησιν της Εκκλησίας και ειδικότερον εις την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας. Ούτω αναφέρεται ότι η χριστιανική κοινότης της Αντιοχείας ήτοι από κοινού κλήρος και λαός εξαπέστειλαν τον Παύλον και τον Βαρνάβα εις την πρώτην ιεραποστολικήν περιοδείαν αυτών και ἐπειτα εις τα Ιεροσόλυμα, εδέχθη δε μετά την επιστροφήν των, την λογοδοσίαν αυτών. Παρόμοιον τι διαπιστούται και με την χριστιανικήν κοινότητα της Κορίνθου¹⁷. Και ενώ μεν οι Ιεροί Κανόνες ρητώς ορίζουν ότι την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας έχει ο επίσκοπος και μάλιστα άνευ περιορισμού τινός¹⁸ ουδαμού

14. Παρατίθεται εις I. Καρμίρην (ενθ. περιοδικόν «Θεολογία» (1976) σελ. 430-431), η παραπομπή όμως στις σελίδες του έργου του Μίλας είναι λανθασμένη.

15. Αναστ. N. Μαρίνος Στις σχέσεις κλπ. ενθ. ανωτ. σελ. 126

16. Πράξεις, Β', 45. Δ' 32 επομ. ΣΤ' επομ.

17. I. Καρμίρης, εις περιοδικόν «Θεολογία», ενθ. ανωτ. σελ. 431

18. Βλ. τους εξής Κανόνας: ΛΗ. Αποστόλων: «Πάντων των εκκλησιαστικών πραγμάτων ο επίσκοπος εχέτω την φρονίδα, και διοικείτω αυτά, ως του Θεού εφορώντος...». ΜΑ' Αποστόλων: «Προτάσσομεν, τον επίσκοπον εξουσίαν ἔχειν των της εκκλησίας πραγμάτων. Ει γαρ τας τιμίας των ανθρώπων ψυχάς αυτώ πιστευτέον, πολλού να δέη περί των χρημάτων εντελέσθαι, ώστε κατά την αυτού εξουσίαν πάντα διοικείσθαι, και τοις δεομένοις δια των πρεσβυτέρων, και διακόνων επιχορηγείσθαι μετά φόβου Θεού, και πάσης ευλαβείας...».

Η' της εν Γάγγρα Συνόδου: «Ει τις καρποφορίας εκκλησιαστικάς εθέλοι λαμβάνειν, ή διδόναι ἔξω της εκκλησίας παρά γνώμην του επισκόπου, ή του εγκεχειρισμένου τα τοιαύτα, και μη μετά γνώμης αυτού εθέλοι πράττειν, ανάθεμα ἐστω» (όμοιος και ο Η' Κανών της αυτής Συνόδου). ΚΔ' της εν Αντιοχεία

δε αναφέρουν περί συμμετοχής των λαϊκών εις το λειτουργημα αυτό, εν τούτοις λίαν ενωρίς, ίσως και λόγω της εν τω μεταξύ επελθούσης αυξήσεως της εκκλησιαστικής περιουσίας, ανέκυψεν η ανάγκη επικουρίας των επισκόπων εις το έργο τους αυτό ιδίως καθ' όσον αφορά την διάθεσιν και χρήσιν των εισοδημάτων της περιουσίας. Ούτω εξηπλώθη ο από των Αποστολικών ήδη χρόνων εμφανισθείς, θεσμός των «γερόντων», ήτοι ευσεβών και ευυπολήπτων ανδρών οι οποίοι κατ' εντολήν των επισκόπων και πρεσβυτέρων εξετέλουν υπέρ των πτωχών μελών της Κοινότητας τα όσα απεφάσιζον οι κυβερνήται της εκκλησίας και της εκκλησιαστικής περιουσίας. Οι αρμοδιότητες των γερόντων ηυξήθησαν όταν η εκκλησία απέκτησε την ανεξαρτησία της εις το ελληνορωμαϊκό κράτος και συνεπικουρούσαν τον επίσκοπον εις την οικοδόμησιν ναών και εις την προμήθειαν των αναγκαίων δια την λατρείαν, την αγαθοποιίαν, την κατήχησιν του λαού κλπ. υλικών μέσων. Από τον θεσμόν των γερόντων προήλθαν οι σημερινοί ενοριακοί επίτροποι¹⁹. Επιτυχής υπήρξε επίσης η υπό λαϊκών διοίκησις και διαχείρισις, ομού μετά του κλήρου, των εσόδων και εξόδων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως²⁰.

Εν όψει των ανωτέρω καταλήγει κανείς εις το συμπέρασμα ότι η συμμετοχή των λαϊκών εις την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησίας είναι γεγονός ιστορικά βεβαιωμένον. Είναι όμως γνωστόν, ότι εις την συνέχειαν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και μετέπειτα οι πολιτικοί άρχοντες των νεωτέρων κρατών εστέρησαν τους λαϊκούς από πολλά δικαιώματά τους σχετικά με την διοίκησιν της Εκκλησίας όπως είναι το δικαίωμα συμμετοχής στην εκλογή των ποιμένων τους, ακόμη και αυτών των επιτρόπων των ενοριών. Όπως όμως παρατηρεί ο αυτός έγκριτος καθηγητής: «η κατάργησις του δημοκρατικού εκλογικού δικαιώματος των λαϊκών του απορρέοντος εκ θείου δικαίου είναι απαράδεκτος και επομένως επιβάλλεται η ταχεία επιστροφή της Εκκλησίας ημών εις το ανωτέρω υπομνησθέν αποστολικόν καθεστώς». Εάν όμως αναγνωρίζεται η ανάγκη να

Συνόδου: «Τα της εκκλησίας τη εκκλησία καλώς έχειν φυλάττεσθαι δει μετά πάσης επιμελείας, και αγαθής συνειδήσεως, και πίστεως της εις των πάντων έφορον και κριτήν Θεόν. Α και διοικείσθε προσήκει μετά κρίσεως και εξουσίας του επισκόπου, του πεπίστευμένου πάντα τον λαόν και τας ψυχάς τω συναγομένων».

19. *Nikόδημος Μίλας*, ενθ. ανωτ. σελ. 315 επομ.

20. *Iερώνυμον Κοτσώνη*, Η θέσις των λαϊκών εντός του εκκλησιαστικού οργανισμού, Αθήναι, 1956 σελ. 53 επομ.

συμμετέχουν και πάλιν οι λαϊκοί εις την εκλογήν των ποιμένων τους, πόσον μάλλον είναι αναγκαία η συμμετοχή αυτών εις την διοίκησιν και διαχείρισιν τη εκκλησιαστικής περιουσίας.

Εις το θέμα αυτό ο αυτός διαπρεπής καθηγητής Ι. Καρμίρης παρατηρεί χαρκτηριστικώς τα εξής: «Προς ούτοις οι λαϊκοί δέον να μετέχωσιν ευρύτερον και ουσιαστικότερον και εις την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας παρ' ημίν, της οποίας η κατάλληλος εκμετάλλευσις, τη καθοδηγήσει ικανών οικονομολόγων και άλλων ειδικών λαϊκών, θα ηδύνατο να λύσει το οικονομικόν πρόβλημα της Εκκλησίας ή τις προσφυώς έχει χαρακτηρισθεί ως «πάμπλουτος πένης», δια την απουσίαν τοιαύτης προσπαθείας προς αξιοποίησιν της περιουσίας της δια της χρησιμοποίησεως ειδικών λαϊκών». Εν συνεχείᾳ, όμως αυτός ο καθηγητής αφού υπογραμμίζει ότι το δικαίωμα αυτό πρέπει να επαναχορηγηθεί εις τα «πιστεύοντα ενεργά και χαρισματούχα μέλη της Εκκλησίας ουχί δε και εις τα εξ αυτών μη πιστεύοντα και νεκρά μέλη της και τους κατ' όνομα μόνον χριστιανούς²¹ προσθέτει ότι «οι λαϊκοί μόνον εν περιορισμένω βαθμώ δύνανται να συμμετέχωσι εις τα της διοικήσεως της Εκκλησίας» διότι η συμμετοχή αυτών κατά το παρελθόν εγένετο «υπό την ηγεσίαν των Αποστόλων και είτα των επισκόπων και των πρεσβυτέρων...εν αγαστή μετά των ηγουμένων κληρικών συμπράξει²².

Εάν όμως είναι αληθές ότι ανεγνωρίσθη αρχήθεν και εθεωρήθη ότι δεν έθιγε την εκκλησία η υπό τας εκτεθείσας συνθήκας συμμετοχή των λαϊκών εις την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας είναι εξ ίσου αληθές ότι τα πρόσωπα τα οποία θα συμμετάσχουν εις την άσκηση της λειτουργίας αυτής πρέπει να επιλέγωνται υπό της ιδίας της Εκκλησίας σε καμμία δε περίπτωση υπό της Πολιτείας. Λίαν χαρακτηριστικά παρατηρεί ως προς το σημείον αυτό ο αυτός ως άνω έγκριτος καθηγητής: «Ανάγκη ομοίως μετ' εμφάσεως να τονισθή, ότι ουδόλως αναγνωρίζομεν το ανύπαρκτον δικαίωμα των πολιτικών αρχόντων όπως αντιπροσώπευοντες δήθεν τους λαϊκούς επεμβαίνωσι καισαροπαπιστικώς εις τα δογματικά, λατρευτικά, διοικητικά και άλλα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας και γενικώς εις τα INTERNA CORPORIS αυτής.....διότι όπως ευστόχως παρατηρεί και ο Ιωάννης Δαμασκηνός των πολιτικών αρχόντων «ίδιον

21. Ι. Καρμίρης, εις περιοδικόν «Θεολογία» ενθ. ανωτ. σελ. 436.

22. ενθ, αμέσως ανωτ.

εστίν η πολιτική ευπραξία, η δε εκκλησιαστικής κατάστασις ποιμαίνων και διδασκάλων».

Εν όψει των ανωτέρω ευχερώς καταλήγει κανείς εις τα εξής συμπεράσματα:

1) Η συμμετοχή των λαϊκών εις την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας ναι μεν δεν προβλέπεται τουλάχιστον ρητώς υπό των Ιερών Κανόνων πλην όμως αποτελεί παράδοσιν εις την κατ' Ανατολάς Ορθόδοξον Εκκλησίαν, παράδοσιν η οποία έχει τας ρίζας της εις τους Αποστολικούς χρόνους.

2. Η συμμετοχή αυτή έχει χαρακτήρα επικουρίας του επισκόπου τουθ' όπερ εις νομικήν γλώσσαν μεταφράζεται εις το ότι την αποφασιστικήν γνώμην πρέπει να έχει ο επίσκοπος τουτέστιν ο κλήρος ή, εάν την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας έχει συλλογικόν τι όργανον, η πλειοψηφία του πρέπει να ελέγγεται από τον επίσκοπον.

3. Οι συμμετέχοντες εις το λειτούργημα τούτο λαϊκοί πρέπει να εκλέγονται ή να διορίζονται υπό της Εκκλησίας και όχι υπό της Πολιτείας. Δοθέντος δε ότι η παράδοσις της συμμετοχής των λαϊκών εις την διοίκησιν της εκκλησιαστικής περιουσίας είναι ζήτημα διοικητικόν και, κατά την γνώμην μου, μη θεμελιώδες είναι επιτρεπτή η τροποποίησις αυτού δια πολιτειακού νόμου, υπό την προϋπόθεσιν όμως ότι δια της τροποποιήσεως αυτής δεν θα θίγεται η υπό του Συντάγματος κατοχυρωμένη αυτοδιοίκησις της Εκκλησίας, αρχή η οποία ως εξέθεσα πρέπει να κρατεί εις κάθε μορφής πολιτειακή επέμβασιν.

4. Η ερμηνεία αυτή ουδόλως έρχεται εις αντίθεσιν προς το άρθρον 3 του Συντάγματος το οποίον την διοίκησιν της Εκκλησίας áρα και την διοίκησιν της περιουσίας της την αναθέτει εις την Σύνοδο των εν ενεργείᾳ αρχιερέων διότι οι εξουσίες των αρχιερέων μεταξύ των οποίων και η διοικητική εξουσία εκλαμβάνονται υπό του συνταγματικού νομοθέτου κατά το περιεχόμενόν των ως τούτο καθορίζεται υπό των Ιερών Κανόνων και της Ιεράς παραδόσεως.

Δ.— Δια των υπό κρίσιν αιτήσεων, προβάλλεται ότι η προσβαλλόμενη πράξις ερείδεται επί διατάξεως νόμου (άρθρον 8 Ν. 1700/1987), η οποία αντιστρατεύεται τα άρθρα 13 και 17 του Συντάγματος. Προβάλλεται δηλαδή προσβολή των ατομικών δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας και της ιδιοκτησίας. Εν τοιαύτη περιπτώσει είναι απαραίτητον να ερευνηθεί κατά πόσον η Εκκλησία και τα άλλα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα

δύνανται να είναι υποκείμενα αυτών των ατομικών δικαιωμάτων.

Ως γνωστόν τα ατομικά δικαιώματα, κατά την κρατούσαν τουλάχιστον θεωρίαν, αντιτάσσονται μόνον κατά της κρατικής εξουσίας και υπό την έννοιαν αυτήν εφ' όσον δι' αυτών οριοθετείται ένας χώρος ελαχιστης ελευθερίας του ατόμου την οποίαν δεν δύναται να παραβιάσει το Κράτος, υποκείμενα των δικαιωμάτων αυτών είναι κατ' αρχήν τα φυσικά πρόσωπα. Άλλα και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου είναι και αυτά, ως δεν αμφισβητείται²³ υποκείμενα όλων των ατομικών δικαιωμάτων τα οποία δεν προϋποθέτουν, ως εκ του περιεχομένου των, φυσικά πρόσωπα.

Πρόβλημα γεννάται με τα λεγόμενα δημόσια νομικά πρόσωπα, μια κατηγορία των οποίων είναι τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου είναι αποκεντρωμέναι καθ' ύλην ή κατά τρόπον δημόσιαι υπηρεσίαι και συνεπώς ασκούν κρατικήν εξουσίαν η οποία έχει παραχωρηθεί εις αυτά είτε υπό του νόμου είτε υπό του Συντάγματος (οργανισμοί τοπικής αυτοδιοικήσεως, Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα). Συνεπώς τα ν.π.δ.δ. δεν νοείται να είναι υποκείμενα ατομικών δικαιωμάτων τουλάχιστον κατ' αρχήν. Το θέμα πάντως αυτό έχει απασχολήσει την θεωρίαν και την νομολογίαν και εις την αλλοδαπήν και παρ' ημίν²⁴ σχετίζεται δε με τας κρινόμενας υποθέσεις εκ του λόγου ότι η Εκκλησία της Ελλάδος χαρακτηρίζεται υπό του νόμου ως νομικόν πρόσωπον δημοσίου δικαίου (βλ. άρθρον 1 παρ. 4 Ν. 590/1977).

Γεννάται λοιπόν το ερώτημα η Εκκλησία δύναται να είναι υποκείμενον ατομικών δικαιωμάτων και ειδικώτερον του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και της ιδιοκτησίας;

Η Εκκλησία ναι μεν χαρακτηρίζεται υπό του νόμου ως ν.π.δ.δ. πλην όμως δεν μπορεί να λογισθεί ότι αποτελεί αποκεντρωμένην δημοσίαν υπηρεσίαν αφού ανήκει εις μίαν διαφορετικήν έννομον τάξιν, την έννομον τάξιν η οποία προσδιορίζεται υπό της Αγίας Γραφής, των Ιερών Κανόνων και της Ιεράς Παραδόσεως και η οποία έννομος τάξις διαφέρει ριζικώς της εννόμου τάξεως της Πολιτείας, η οποία οριοθετείται

23. ΣτΕ 976/1954, 598/53, Αριστ. Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες Α' 1979 σελ. 45, Μιχ. Βροντάκη, Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας των δημοσίων νομικών προσώπων, Τιμητικός Τόμος Συμβουλίου Επικρατείας, 1982, ΙΙ σελ. 406 επομ. και την αυτόθι πλουσίαν βιβλιογραφίαν.

24. Μιχ. Βροντάκης, ενθ. ανωτ. σελ. 397

υπό του Συντάγματος και των νόμων. Έχομεν δύο διαφορετικού χώρους. Τον χώρον του θείου καθιδρύματος της Εκκλησίας και τον χώρον της κοσμικής Πολιτείας. Τον κόσμον του Καίσαρος. Συνεπώς η Εκκλησία δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί αποκεντρωμένη κρατική, τουτέστιν «κοσμική» εξουσία εφ' όσον: «η βασιλεία η εμή ουκ εστίν εκ του κόσμου τούτου» κατά την απάντησιν την οποία έδωκεν ο ιδρυτής του Χριστιανισμού εις τον Πόντιον Πιλάτον όταν τον ερώτησεν εάν είναι πράγματι ο Βασιλεύς των Ιουδαίων. Το γεγονός ότι η Εκκλησία χαρακτηρίζεται υπό του νόμου ως ν.π.δ.δ. έχει όλως περιστασιακή σημασίαν και αποσκοπεί εις το να εξυπηρετήσει την πρακτικήν ανάγκην αντιμετωπίσεως των νομικών και μόνο σχέσεων της Εκκλησίας κατά την ρήτην περί τούτου ρήτραν του νόμου (άρθρ. 1 παρ. 4 Ν. 590/77) και την προάσπισιν των δικαιωμάτων της μεταξύ των οποίων είναι και δικαιώματα περιουσιακά. Πρόκειται περί ενός ιδιόμορφου νομικού προσώπου το οποίον ο νόμος, δια λόγους προσδώσεως μείζονος κύρους εις την Εκκλησίαν της επικρατούνσης θρησκείας, χαρακτηρίζει όχι απλώς ως νομικό πρόσωπο ιδιωτικού, αλλά ως νομικόν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, χωρίς τούτο βεβαίως να σημαίνει ότι έχομε ενώπιόν μας και εν εκ των γνωστών εις το κοσμικόν δίκαιον νομικόν πρόσωπον, αφού κατά την ορθόδοξον δογματικήν και εκκλησιολογίαν η έννοια του νομικού προσώπου γενικώς, του πλάσματος αυτού δικαίου, είναι παντελώς αδιανόητος δια την Εκκλησίαν, η οποία υλοποιείται κυρίως εις την ευχαριστιακήν κοινότητα αποτελούσαν, κατά την έκφρασιν του Ιερού Αυγουστίνου, «τον όλον Χριστόν»²⁵.

Την άποψιν αυτήν έχει δεχθεί με σειρά αποφάσεών του το Ομοσπονδιακόν Συνταγματικόν Δικαστήριον της Γερμανίας δοθέντος ότι και εις την χώραν αυτήν αι εκκλησίαι χαρακτηρίζονται ως ν.π.δ.δ. σύμφωνα με το άρθρον 137 εδ. V του Συντάγματος της Βαϊμάρης το οποίον έχει διατηρηθεί εις ισχύν με το άρθρο 140 του θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Αι αποφάσεις αυταί δέχονται χαρακτηριστικώς ότι αι Εκκλησίαι «δεν εδημιουργήθησαν υπό του Κράτους, αλλ' έχουν τας ρίζας αυτών εις την εκτός του Κράτος περιοχήν. Δεν ασκούν κρατικήν εξουσίαν και η υπό του Κράτους απονομή εις αυτάς του STATUS του ν.π.δ.δ. ουδόλως συνεπάγεται την ενσωμάτωσίν των εις αυτό». Την αυτήν γνώμην δέχονται παρ' ημίν οι

25. I. Ζηζιούλας, Η ενότης της Εκκλησίας εν τη θείᾳ Ευχαριστίᾳ και τω Επισκόπῳ κατά τους τρεις πρώτους αιώνας, Αθῆναι 1965 σελ. 14.

καθηγηταί Επαμ. Σπηλιωτόπουλος²⁶ και Πρ. Δαγτόγλου²⁷, ο Μιχ. Βροντάκης εις ενδιαφέρουσαν μελέτην του²⁸ και ο έχων την τιμή να εισηγείται σήμερον ενώπιόν σας την υπόθεσιν εις την μελέτην του «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας», εις την οποίαν ερευνάται και από δογματικής απόψεως το ζήτημα και η οποία κυκλοφόρησε το έτος 1984, ήτοι εις χρόνον ανύποπτον εν σχέσει με την κρινόμενην υπόθεσιν²⁹.

Εν όψει όλων αυτών η Εκκλησία πρέπει να λογισθή δια τας ανάγκας της συγκεκριμένης περιπτώσεως ως εν ιδιόμορφον νομικόν πρόσωπον προκειμένου να της αναγνωρισθεί η ιδιότης υποκειμένου ατομικών δικαιωμάτων και ειδικώτερον των ατομικών δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας και της ιδιοκτησίας. (Πρβλ. και Αρ. Μάνεση³⁰ και βλ. Μιχ. Βροντάκη³¹).

Η αυτή λύσις πρέπει να κρατήσει και προκειμένου περί της Ιεράς Μονής Πετράκη δοθέντος ότι η χαρακτηρισμός και των Ιερών Μονών ως ν.π.δ.δ. (άρθρον 1 παρ. 4 Ν. 590/77) έχει την αυτήν έννοιαν την οποίαν έχει και δια την Εκκλησίαν. Τούτ' αυτό ισχύει και δια τα λοιπά εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Πρέπει όμως να διευκρινίσω, προς άρσιν πάσης αμφιβολίας, το εξής ειδικώτερον ζήτημα.

Γίνεται λόγος περί της Εκκλησίας ως υποκειμένου ατομικών δικαιωμάτων. Πλην όμως η Εκκλησία, ως Εκκλησία, ως ιδιόμορφον ν.π.δ.δ., δεν έχει ατομικήν ιδιοκτησίαν. Τα περιουσιακά στοιχεία ανήκουν κατά κυριότητα είτε εις τας Ιεράς Μονάς, είτε εις τας ενορίας, είτε εις τας Μητροπόλεις αι οποίαι χαρακτηρίζονται επίσης ως ν.π.δ.δ. (άρθρον 1 παρ. 4 Ν. 590/77). Έχει άραγε αυτό ιδιαιτέρων σημασίαν εις τρόπον ώστε να αχθεί κανείς εις το συμπέρασμα ότι η αίτησις η ασκουμένη υπό της Εκκλησίας πρέπει να απορριφθεί ως άνευ εννόμου συμφέροντος ασκουμένη; Το αυτό ζήτημα ανακύπτει και καθ' όσον αφορά την αυτοδιοίκησιν της Εκκλησίας.

Νομίζω ότι εις τον όρον «Εκκλησία» πρέπει να δοθεί, καθ' όσον αφορά την αντιμετώπισιν των κρινομένων αιτήσεων, ευρεία έννοια, πρέπει δηλαδή να γίνει δεκτόν ότι Τμήμα της

26. Εγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου², Αθήναι-Κομοτηνή, 1981 § 311 επομ.

27. Προδρ. Δαγτόγλου, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο², Αθήναι-Θεσσαλονίκη, 194 σελ. 452

28. Ενθ. ανωτέρω εις τιμητικόν Τόμον Συμβουλίου Επικρατείας

29. Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας σελ. 30 επομ.

30. Ατομικές Ελευθερίες τ. Α' 1979 σελ. 45 επομ.

31 Ενθ. ανωτ.

Εκκλησίας αποτελούν όλα τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, εφ' όσον δρουν και κινούνται εντός των ορίων αποστολής της εκκλησίας ανεξαρτήτως της νομικής μορφής την οποίαν έχουν και συνεπώς προσβολή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, θρησκευτικής ελευθερίας και αυτοδιοικήσεως ενός των νομικών τούτων προσώπων συνιστά προσβολή των αντίστοιχων δικαιωμάτων αυτής ταύτης της Εκκλησίας. Την ερμηνείαν αυτήν έχει δώσει εις τον όρον «Εκκλησία» και το Ομοσπονδιακόν Συνταγματικόν Δικαστήριον της Δ. Γερμανίας δεχθέν ότι αντικείμενα δια την τακτοποίησιν και διοίκησιν των οποίων είναι κατά βάσιν ελεύθερα η Εκκλησία δεν είναι μόνον η οργανωμένη Εκκλησία και τα νομικώς αυθύπαρκτα μέρη αυτής αλλά και πάντα τα κατά τινα τρόπον υπαγόμενα εις την Εκκλησίαν ιδρύματα χωρίς να λαμβάνεται καθόλου υπ' όψιν η νομική του μορφή αρκεί, σύμφωνα με την εκκλησιαστικήν αυτοαντίληψιν, να είναι κατά τον σκοπόν και τα καθήκοντά τους, προορισμένα να εκπληρούν εις τον κόσμον ένα μέρος του έργου της εκκλησίας. Έτσι το ως άνω Δικαστήριο έφθασε να δεχθεί ότι αποτελούσε, από την άποψιν αυτήν, Τμήμα της Εκκλησίας ένα νοσηλευτικό ίδρυμα της καθολικής Εκκλησίας διότι η δημιουργία του δεν ήταν μόνον αποτέλεσμα γενναιοδωρίας, ανθρωπιστικής συνειδήσεως και αυταπαρνήσεως των ιδρυτών του έναντι των πτωχών και ασθενών, αλλά κυρίως η θρησκευτική πεποίθησις η οποία «ανάγκασε» τους ιδρυτάς εις αυτήν την δραστηριότητα³². Εν οψει των ανωτέρω προσβολή των δικαιωμάτων ενός των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων πρέπει να θεωρηθεί ως προσβολή των αντίστοιχων δικαιωμάτων της Εκκλησίας η οποία, κατόπιν τούτου, μετ' εννόμου συμφέροντος ασκεί την υπό κρίσιν αίτησιν.

Ε.— Άς είδομεν όμως εάν η δια του του Ν. 1700/1987 γενομένη ρύθμισις του ζητήματος διοικήσεως και διαχειρίσεως της «εκκλησιαστικής περιουσίας», ως εις τον τίτλον του νόμου τούτου αναφέρεται συνάδει προς το Σύνταγμα και συνεπώς εάν έχει ή όχι έγκυρον νομοθετικόν έρεισμα η προσβαλλόμενη πράξις.

Ο Ν. 1700/1987 εις άρθρον 1 παρ. 1 ορίζει τα εξής:

«
Εις το άρθρον 2 ορίζει τα εξής: «1.
.....»

32. BVerfGE, 46, 72 επομ.

Εις το άρθρον 3 ορίζει τα εξής: «1.»

Εις το άρθρον 7 ορίζει τα εξής: «.....»^{32a}

Από τον συνδυασμό των διατάξεων αυτών συνάγονται τα εξής:

1) Όλα τα αγροτικά ακίνητα των Ιερών Μονών τα επιδεχόμενα γεωργικήν εκμετάλλευσιν τα δάση, αι δασικαί γενικώς εκτάσεις, οι βοσκότοποι, αι χορτολιβαδικαί ή άλλαι αγροτικαί εκτάσεις καθώς και τα λατομεία μεταλλεία και ιχθυοτροφεία και τα ακίνητα τα οποία έχουν αποκτήσει οικοπεδικήν έκτασιν εφ' όσον η ένταξίς των εις σχέδιον πόλεως έγινε μετά την πάροδον εξαμήνου από της ισχύος του Ν. 1700/87, δηλαδή μετά την 6ηΝοεμβρίου 1987, θεωρούνται ότι ανήκουν κατά κυριότητα εις το Δημόσιον.

Συνεπώς τα ακίνητα των κατηγοριών αυτών δεν έχουν αποφασιστική σημασίαν δια την κρινόμενη υπόθεσιν η οποία αναφέρεται εις τας εξουσίας του Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π. και, ως εκ τούτου, η εισήγησις δεν θα ασχοληθεί με τα ακίνητα αυτά. Το ζήτημα εάν αυτή η αυτοδικαία δια του νόμου, μετατόπισις της τυχόν υπαρχούσης κυριότητος των Ιερών Μονών επί των ακινήτων αυτών εις το Δημόσιον αποκρούεται ή όχι υπό του Συντάγματος θα κριθή από τα αρμόδια πολιτικά ή διοικητικά δικαστήρια εάν και όταν αι σχετικαί αμφισβητήσεις αχθούν προς επίλυσιν ενώπιον αυτών. Τα αυτά δικαστήρια θα κρίνουν και το ζήτημα εάν προστατεύεται υπό του άρθρου 17 του Συντάγματος η τυχόν υπάρχουσα επί των ακινήτων τούτων νομή των Ιερών Μονών, ως και εάν τίθεται επιτρεπτώς κατά το Σύνταγμα ζήτημα ανατροπής του βάρους της αποδείξεως.

2) Εις την κυριότητα των Ιερών Μονών εξακολουθούν να παραμένουν και μετά την 6ηΝοεμβρίου 1987 τα εξής περιουσιακά στοιχεία: α) Τα ακίνητα της προηγουμένης περιπτώσεως η επί των οποίων κυριότητος των Ιερών Μονών αποδεικνύεται: ι) δια νομίμως μεταγεγραμμένου, το βραδύτερον μέχρι της 6.11.87, νόμιμου τίτλου κυριότητος και ii) δια νόμου ή αμετακλήτου δικαστικής αποφάσεως έναντι του Δημοσίου, β) Η αστική ακίνητος και η πάσης φύσεως και μορφής κινητή

32a. Αι διατάξεις είναι λίαν εκτεταμένες και παραλείπονται δια λόγους οικονομίας χώρου η καταχώρησις των εις το κείμενον. Ο ενδιαφερόμενος δύναται να τας ανεύρει ευχερώς εις το Φύλλον Εφημερίδος Κυβερνήσεως 61/6.5.1987 τ. Α' και σ' όλους τους κώδικας των νομικών περιοδικών.

περιουσία αυτών, πλην των ακινήτων τα οποία, αποκτήσαντα οικοπεδικήν αξίαν κλπ. ενετάγησαν εις το σχέδιον πόλεως μετά το 1952 (αρθρ. 3§2 Ν. 1700/87), γ) Πάσα ακίνητος περιουσία η οποία δύτε εις την διατηρητέα ούτε εις την εκποιητέαν κατατάσσεται, δ) Πάσα περιουσία (κινητή ή ακίνητος) η οποία περιέρχεται εις την Μονήν καθ' οιονδήποτε τρόπον μετά τον Ν. 1700/197 ως π.χ. αγορά, δωρεά, κληρονομία μοναχού.

Η επί της μοναστηριακής περιουσίας εξουσία του ΟΔΕΠ είναι εξαιρετικώς ευρεία. Πράγματι ο νόμος (άρθρον 1 παρ. 3) ορίζει ότι εις τον ΟΔΕΠ ανήκει η εξουσία δια την εκποίησιν, εκμίσθωσιν, παραχώρησιν της χρήσης και αξιοποίησιν της κινητής και ακίνητης μοναστηριακής περιουσίας και γενικά δια «κάθε θέμα σχετικό με τη διοίκηση και διαχείριση της περιουσίας αυτής». Συνεπώς οι μονές στερούνται της εξουσίας να διαχειρίζονται και άρα να καρπούνται, κατά τον τρόπον τον οποίον αυτάι επιλέγουν, την περιουσία τους αυτήν. Το γεγονός ότι δια την εκποίησιν των ακινήτων απαιτείται κατά την ρητήν πρόβλεψιν του νόμου «συναίνεση της Ιεράς Μονής» δεν μεταβάλλει την ουσίαν του θέματος εφ' όσον η απόφασις δια την εκποίησιν θα ληφθεί όχι από την Μονήν αλλά από τον ΟΔΕΠ δια του Κ.Δ.Σ. το οποίον έχει συγκροτηθεί σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1700/87.

3) Ο ΟΔΕΠ έχει εξουσίαν επεμβάσεως σύμφωνα με το άρθρον 7 παρ. 1 του Ν. 1700/87 εις την διαχείρισιν των αστικών ακινήτων όλων των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου τα οποία απαριθμούνται εις την παρ. 4 του Ν. 590/77. Τα νομικά αυτά πρόσωπα είναι πολλά μεταξύ δε αυτών είναι αι ενορίαι, αι Μητροπόλεις και ένας μεγάλος αριθμός φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων ιδρυθέντων και διευθυνόμενων υπό των Μητροπόλεων. Επί της περιουσίας λοιπόν όλων των νομικών προσώπων ο ΟΔΕΠ έχει αποφασιστικήν εξουσίαν επεμβάσεως διότι κατά την ως άνω διάταξιν εάν κρίνει ότι ακίνητα των ως άνω νομικών προσώπων είναι επιδεκτικά «αξιοποιήσεως» ή «περαιτέρω αξιοποιήσεως» δικαιούται να προβεί εις την αξιοποίησιν αυτών εν συνεργασίᾳ μετά του Δημοσίου, της τοπικής αυτοδιοικήσεως ή άλλου φορέως. Τούτ' αυτό ισχύει και δι' εκτάσεις αι οποίαι επιδέχονται «τουριστικήν ή άλλης μορφής αξιοποίησιν». Το γεγονός δε ότι δια την αξιοποίησιν απαιτείται και η σύμφωνη γνώμη του εκκλησιαστικού νομικού προσώπου δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αφού την πρωτοβουλία αξιοποιήσεως έχει ο ΟΔΕΠ. Άλλωστε και μόνον η εν τω νόμω πρόβλεψις της δυνατότητος επεμβάσεως του ΟΔΕΠ δια την αξιοποίησιν ενός

ακινήτου επιδρά επί της αγοραίας αξίας του ακινήτου εάν το οικείον νομικόν πρόσωπον αποφασίσει να προβει εις εκποίήσιν αυτού και υπό την προϋπόθεσιν ότι δεν παρακωλύεται, κατά την αληθή έννοιαν της διατάξεως αυτής, το δικαίωμα του νομικού προσώπου προς εκποίησιν πριν ή αποφανθή περί δυνατότητος αξιοποιήσεως ο ΟΔΕΠ.

Πρέπει δε να σημειώσω ότι η εξουσία του ΟΔΕΠ προς «αξιοποίησιν» ή «περαιτέρω αξιοποίησιν» είναι λίαν ευρεία και καλύπτει όλο το φάσμα της εκμεταλλεύσεως του ακινήτου ακόμη δε και την εκποίησιν επί τω τέλει επωφελεστέρας επενδύσεως, δεν αποκλείεται δε εκ του νόμου να κοινοποιήσει ο ΟΔΕΠ έγγραφον προς όλα αυτά τα νομικά πρόσωπα και να τους απαγορεύει την εκποίησιν οιουδήποτε ακινήτου πριν ή αποφανθή προηγουμένως αυτός περί του σκοπίμου τη αξιοποιήσεως ή περαιτέρω αξιοποιήσεως. Ας φανταστεί κανείς πως θα μπλοκαρισθεί εις οιαύτην περίπτωσιν η περιουσία του Ορφανοτροφείου Βουλιαγμένης ή του Ασύλου Ανιάτων ή της Στέγης Κατακοίτων της Αρχιεπισκοπής Αθηνών κλπ.

Καθ' όσον αφορά τας περιουσίας των Μητροπόλεων και των ενοριών είναι μεν αληθές ότι η διοίκησις, διαχείρισις και αξιοποίησις αυτών ανήκει εις τα αντίστοιχα νομικά πρόσωπα ως ορίζει το άρθρον 35 του Ν. 590/77, ως τροποποιείται με το άρθρο του Ν. 1700/87, πλην όμως ισχύει και δια τα νομικά αυτά πρόσωπα το άρθρον 7 του αυτού νόμου περί δυνατότητος του ΟΔΕΠ να αξιοποεί τα ακίνητα όλων των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων ως πρόσθετος και ειδική εξουσία διαχειρίσεως η οποία χορηγείται υπό του νόμου εις τον ΟΔΕΠ. Κατ' αυτόν τον τρόπον ο ΟΔΕΠ καθίσταται ανώτατος διαχειριστής ολοκλήρου της εκκλησιαστικής περιουσίας.

Εξ όλων αυτών καθίσταται εναργής η ιδιατέρα σημασία και βαρύτης του ζητήματος ποίος διοικεί τον ΟΔΕΠ, ζητήματος το οποίον αποτελεί το κύριον αντικείμενον της παρούσης δίκης.

ΣΤ.— Εν όψει όλων όσα εξετέθησαν προηγουμένως πρέπει να ερευνηθεί ποίαν σχέσιν έχουν αι διατάξεις του Ν. 1700/1987, αι οποίαι αναφέρονται εις την διοίκησιν και διαχείρισιν της εκκλησιαστικής περιουσίας, με το άρθρον 8 του αυτού νόμου το οποίον αναφέρεται εις την συγκρότησιν του Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π.

Νομίζω ότι είναι σαφής η μεταξύ των διατάξεων αυτών σχέσις υπό την έννοιαν ότι η ακώλυτος απόλαυσις των ατομικών δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας και της ατομικής ιδιοκτησίας εκ μέρους της Εκκλησίας ως και η αὐτοδιοίκησις αυτής εξαρτώνται εκ των προσώπων τα οποία συγκροτούν το

Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π. Τούτο έχει την έννοιαν ότι εάν τα πρόσωπα αυτά ή η πλειοψηφία αυτών είναι πρόσωπα επιλεγόμενα υπό της Εκκλησίας δεν θίγεται η ιδιότης της Εκκλησίας ως υποκειμένου των δικαιωμάτων αυτών. Εάν όμως τα πρόσωπα τα οποία συγκροτούν το Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π. ή η πλειοψηφία αυτών ελέγχονται από την πολιτεία τότε ο βαθμός απολαύσεως των ως άνω δικαιωμάτων υπό της Εκκλησίας εξαρτάται εκ της αποφάσεως ενός οργάνου το οποίον δεν ελέγχεται υπ' αυτής, εξαρτάται στην ουσίαν εκ της αποφάσεως ενός τρίτου. Και γεννάται τότε το ερώτημα, είναι αυτό σύμφωνον με το Σύνταγμα ή μήπως οδηγεί εις αλλοτρίωσιν των δικαιωμάτων αυτών, αφού δια του τρόπου αυτού η Εκκλησία καταλήγει να είναι μόνον ψιλώ ονόματι υποκειμένον αυτών;³³

Κατόπιν τούτων ας ίδωμεν τι ορίζει ο Ν 1700/1987 ως προς την συγκρότησιν του Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π. Το άρθρον 8 του νόμου τούτου ορίζει ότι τον Πρόεδρο του Κ.Δ.Σ. ορίζει με τον αγαπληρωτήν του το Υπουργικόν Συμβόλιον κατόπιν προτάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Τα δε μέλη του Συμβουλίου είναι εξ (6) εκ των οποίων τα τρία (3) ορίζει ο Υπουργός Παιδείας και τα υπόλοιπα τρία (3) η Διαρκής Ιερά Σύνοδος, εν αρνήσει δε η παραλείψει αυτής τα διορίζει και αυτά ο Υπουργός, ο οποίος και συγκροτεί το Κ.Δ.Σ. με απόφασίν του, η οποία δημοσιεύεται εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως³⁴.

Εκ τη διατάξεως αυτής συνάγονται τα εξής:

Η πλειοψηφία των προσώπων τα οποία συγκροτούν το Κ.Δ.Σ. διορίζεται υπό της Πολιτείας και συνεπώς η διοίκησις

33. Θα ήτο δυνατόν να υποστηριχθεί και η άποψις ότι και η υπό της Εκκλησίας υπόδειξις των προσώπων τα οποία θα διοικούν τον Ο.Δ.Ε.Π. έστω ακόμη και εν παμψηφίᾳ, δεν αρκεί δια να μη θεωρηθεί θιγομένη η ιδιότης αυτής ως υποκειμένου του αντιστοίχου δικαιώματος εις την περίπτωσιν κατά την οποίαν δεν δύναται, δια μιαν περίοδον, να ανακαλέσει τα πρόσωπα αυτά. Ίσως θα ήτο ορθότερον το κριτήριον να αναζητηθεί εις την ύπαρξιν ή μη συναινέσεως της Εκκλησίας ως προς τον τρόπον διοικήσεως της περιουσίας της, συναινέσως η οποία τεκμαίρεται υπάρχουσα και εκ του ότι δεν εκδηλούνται αντίδραση αυτής κατά ένα οιονδήποτε τρόπον.

34. Οι αρμοδιότητες του Κ.Δ.Σ. θα καθορισθούν δια Πρ. Δ/τος (άρθρον 8 § 2 Ν. 1700/1987) μέχρις ότου δε εκδοθεί το διάταγμα αυτά εξακολουθούν ισχύουσαι, κατά ρητήν πρόβλεψιν του νόμου (άρθρον 8 § 5 εδ. 6. Ν. 1700/87) αι υφιστάμεναι διατάξεις (Κανονισμός 14/1981 ως ετροποποιήθη με τον κανονισμόν 30/85), αι οποίαι ρητώς ορίζουν ότι την διοίκησιν, διαχείρισιν και εν γένει αξιοποίησιν της εκκλησιαστικής περιουσίας έχει το Κ.Δ.Σ. (άρθρον 8 παρ. 1 του 14/81 κανονισμού ως ετροποποιήθη κατά τα άνω).

και διαχείρισις του συνόλου της ακινήτου περιουσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος ως αι έννοιαι αύται προσδιορίσθησαν εις τα προηγούμενα κεφάλαια της εισήγησεώς μου ευρίσκεται εις χείρας όχι της Εκκλησίας αλλά τρίτων προσώπων και κατ' ουσίαν εις χείρας της Πολιτείας η οποία διορίζει τα πρόσωπα αυτά. Ποιάν σημασίαν έχει αυτό καθ' όσον αφορά την αυτοδιοίκησιν της Εκκλησίας και τα δικαιώματα θρησκευτικής ελευθερίας και ιδιοκτησίας αυτής;

Αυτοδιοίκησις: Αυτοδιοίκησις σημαίνει εξουσία να διοικείς τας δικάς σου υποθέσεις εσύ ο ίδιος ή δια προσώπων της ιδικής σου εκλογής και εμπιστοσύνης. Η διοίκησις όμως των υποθέσεών σου απαιτεί και οικονομικά μέσα και συνεπώς εάν δεν έχεις οικονομικήν βάσιν η εξουσία αυτοδιοικήσεως καταντά εξουσία μόνον κατ' όνομα, εξουσία ανύπαρκτος, η δε έλλειψης οικονομικών μέσων οδηγεί κατ' αναπόδραστον ανάγκην εις οικονομικήν εξάρτησιν δηλαδή εις την χειροτέρα μορφή εξαρτήσεως.

Τούτ' αυτό συμβαίνει και όταν δεν έχεις την εξουσίαν να διοικήσεις ή να διαχειρισθείς την υπάρχουσα περιουσία σου. Και βεβαίως όταν ο συνταγματικός νομοθέτης όριζεν ότι η Εκκλησία διοικείται «υπό της Συνόδου των εν ενεργείᾳ αρχιερέων» δηλαδή «αυτοδιοικείται» δεν εννοούσε μιαν αυτοδιοίκησιν δια την οικονομικήν υποστήριξιν της οποίας η Εκκλησία θα εξηρτάτο εκ της Πολιτείας καθ' όσον αφορά την διοίκησιν και διαχείρισιν της περιουσίας της. Η τάση του συνταγματικού νομοθέτη προς μιαν αρχή χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας, ως εν αρχή την εξέθεσα, λογικώς αποκλείει τοιαύτην εκδοχήν.^{34a}.

Άλλωστε το θέμα των σχέσεων κλήρου και λαού εις την ορθόδοξον εκκλησίαν, ως περιεγράφη εις προηγούμενον κεφαλαίον της εισηγήσεώς μου, είναι κατ' αρχήν θέμα διοικητικόν θεμελιώδες και δεν δύναται ο νομοθέτης τροποποιών τους επιδεχόμενους, ως είπον, τροποποίησιν διοικητικούς κανόνας διοικήσεως και διαχειρίσεως της εκκλησίας, να φθάσει μέχρι του σημείου ώστε να ανατρέψει εκ βάθρων την θεμελιώδη διοικητικήν αρχήν, σύμφωνα με την οποίαν πρακτικώς και ιστορικώς διαμορφωθείσα, ως είπον, το λαϊκό στοιχείον

34a. Είναι χαρακτηριστικές από την άποψη αυτή οι υπ' αριθμ. 2940/1979 αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας με τις οποίες έγινε δεκτό ότι η δια νόμου ανάθεσις της διοικήσεως και διαχειρίσεως των δημοτικών και κοινοτικών λατομείων εις το Υπουργείον Βιομηχανίας (Ν.Δ. 433/1970) συνιστά προσβολήν της συνταγματικά κατοχυρωμένης αυτοδιοικήσεως των εν λόγω οργανισμών.

εκλέγεται υπό της Εκκλησίας και απλώς συνεπικουρεί τον επίσκοπον. Υπό την έννοιαν αυτήν το άρθρον του Ν. 1700/1987 φαλκιδεύει εάν δεν αναιρεί παντάπασιν το δικαίωμα αυτοδιοικήσεως εν όψει των εξουσιών τας οποίας παρέχουν εις το δια του άρθρου τούτου προβλεπόμενον υπό την εκτεθείσαν συγκρότησιν Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π. και ως *ἐκ* τούτου αντίκειται εις το άρθρον 3 του Συντάγματος, εν όψει μάλιστα και όσων θέλω εκθέσει εν συνεχείᾳ σχετικώς με το ζήτημα της ιδιοκτησίας.

Άρα η προσβαλλόμενη ελέγχεται εστερημένη εγκύρου νομοθετικού ερείσματος και πρέπει, κατά τα βασίμως προβαλλόμενα, να ακυρωθεί.

Θρησκευτική ελευθερία: Κατά τα παγίως δεκτά γεννώμενα και υπό της θεωρίας και υπό της νομολογίας το ατομικόν δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας περιλαμβάνει την ελευθερίαν της συνειδήσεως και την ελευθερίαν της λατρείας. Ειδικώτερες εκδηλώσεις αυτών των δύο βασικών μορφών θρησκευτικής ελευθερίας είναι και η ελευθερία διαχειρίσεως υπό της Εκκλησίας και εν γένει θρησκευτικής κοινότητας των περιουσιακών αυτής στοιχείων³⁵. Τέλος ο επιφανής κανονολόγος Νικόδημος Μίλας εις το γνωστόν έργον του αναφέρει επί λέξει τα εξής: «Η απρόσκλητος ανάμιξις της πολιτικής εξουσίας εις την περιουσίαν της Εκκλησίας, ως και η παρεμπόδισις της διαχειρίσεως και χρήσεως της εκκλησιαστικής περιουσίας κατά τον εις ον προώρισται αύτη σκοπόν δύναται να θεωρήται ως σημείον σκοπίμου διαταράξεως της εκκλησιαστικής λατρείας και κατά συνέπειαν αρχή διωγμού»³⁶. Την άποψιν αυτήν νιοθετεί και το Ομοσπονδιακό Συνταγματικόν Δικαστήριον της Δ. Γερμανίας το οποίον επεξέτεινε την συνταγματικήν προστασία η οποία απορρέει από το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και τας άλλας συνταγματικάς διατάξεις, δια των οπίων ρυθμίζονται αι σχέσεις του Κράτους και των Εκκλησιών και εις τα εκκλησιαστικά ιδρύματα εις την δομήν και οργάνωσιν των οποίων δεν επιτρέπεται να επεμβαίνει ο νομοθέτης εφ' όσον τούτο δεν υπαγορεύεται από επείγοντας λόγους δημοσίου συμφέροντος.³⁷.

Εν όψει των ανωτέρω και από της απόψεως αυτής το άρθρον

35. Σπ. Τρωιάνου, Οργάνωση των Εκκλησιών και διεθνείς σχέσεις, Αθήνα-Κομοτηνή 1983 σελ. 179-180

36. Νικόδημος Μίλας, ενθ. ανωτ. σελ. 738

37. BVerfGE 53, 366 επομ.

8 του Ν. 1700/87 συνδυαζόμενο με τας λοιπάς διατάξεις αυτού αντίκειται εις το άρθρον 13 του Συντάγματος και, ως ανίσχυρον, δεν δύναται να παράσχη έγκυρον έρεισμα εις την προσβαλλόμενη πράξιν η οποία πρέπει, κατά βασίμως προβαλλόμενα, να ακυρωθῇ.

Ιδιοκτησία: Η προστατευομένη υπό του Συντάγματος ιδιοκτησία (άρθρον 17) περιλαμβάνει ως αφηρημένη έννοια την αναγνώρισιν εις τον δικαιούχον της αμέσου, απολύτου και καθολικής εξουσίας επί του πράγματος, χαρακτηριστικό της οποίας αποτελεί μεταξύ άλλων, αφ' ενός μεν η μη παρεμβολή της βουλήσεως άλλου προσώπου μεταξύ του κυρίου και του πράγματος άνευ της συναινέσεως του κυρίου (αμεσότης), αφ' ετέρου δε η κάρπωσις, διοίκησις και εν γένει εκμετάλλευσις του πράγματος καθ' όλας τας χρησιμότητας του και αναφοράς του (καθολικότης).³⁸ Και ναι μεν είναι συνταγματικώς θεμιτή η υπό του κοινού νομοθέτου θέσπισις περιορισμών ως προς την έκτασιν και το περιεχόμενόν της, κατά τα ανωτέρω, ιδιοκτησίας δια λόγους δημοσίου συμφέροντος εν όψει μάλιστα και του κοινωνικού χαρακτήρος, τον οποίον έχει προσλάβει υπό το Σύνταγμα του 1975 η ιδιοκτησία, πλην όμως οι περιορισμοί αυτοί δεν είναι δυνατόν να φθάνουν μέχρι του σημείου ώστε να πλήγηται ο πυρήν της ιδιοκτησίας³⁹ και προκειμένου περί της Εκκλησίας (και όχι μόνον της Ορθοδόξου αλλά κάθε χριστιανικής εκκλησίας ως και κάθε θρησκευτικής κοινότητος) οι περιορισμοί αυτοί γίνονται εις μικροτέραν κλίμακα ανεκτοί διότι η περιουσία εξυπηρετεί την εκπλήρωσιν της αποστολής της οικείας εκκλησίας ή θρησκευτικής κοινότητας, δια την επιτυχίαν της οποίας ο συνταγματικός νομοθέτης παρέχει εγγύησιν με το άρθρον 13 του Συντάγματος. Και εν προκειμένω θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή του Δικαστηρίου και των παραγόντων της δίκης επί του άρθρου 9 του Ν. 1700/1987 δια του οποίου προβλέπεται ότι με Πρ. Δ/γμα θα συσταθεί νομικό πρόσωπον ιδιωτικού δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, σκοπός του οποίου είναι, δπως ρητώς αναφέρεται εις τον νόμον, «η ολόπλευρη στήριξη του εκπαιδευτικού γενικότερα έργου» του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Εις το νομικόν αυτό πρόσωπον, κατά την αυτήν διάταξιν «περιέρχονται και τα έσοδα του Ελληνικού Δημοσίου από την αξιοποίηση ή την παραχώρηση της χρήσης της μοναστηριακής και

38. Αποστ. Γεωργιάδου, Εμπράγματον Δίκαιον, Η κυριότης, σελ. 4 επομ.

39. ΣτΕ 4050/1976

εκκλησιαστικής γενικά περιουσίας». Διερωτώμαι, εάν εν όψει της γενικότητος με την οποίαν είναι διατυπωμένη η διάταξις αυτή, παραμένει πλέον κάποιο έσοδο εκ της περιουσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, το οποίον να περιέρχεται εις αυτήν δια να εκπληρώσει την αποστολήν της, όταν μάλιστα με το άρθρον 1 παρ. 3 του ιδίου νόμου ορίζεται ότι το σύστημα της εις τον ΟΔΕΠ ανήκουσης διοικήσεως και διαχειρίσεως της μοναστηριακής περιουσίας και γενικώς κάθε θέμα σχετικόν με αυτήν (μήπως άραγε και ο προορισμός των εσόδων;) θα ρυθμισθούν με προεδρικόν διάταγμα «και κατά τροποποίησιν των ισχουσών διατάξεων». Υπό τα δεδομένα αυτά η χορήγησις εις τον ΟΔΕΠ τοσούτον κατά τα εκτεθέντα εκτεταμένων εξουσιών όσον αφορά την περιουσίαν των Ιερών Μονών, εν όψει του ότι το Κ.Δ.Σ. του Ο.Δ.Ε.Π. διορίζεται κατά πλειοψηφίαν από την Πολιτείαν και άρα δεν ελέγχεται από την Εκκλησίαν, καθιστά τον Ο.Δ.Ε.Π. παρεμβαλλόμενον τρίτον πρόσωπον μεταξύ της περιουσίας και της Εκκλησίας, δεν αποτελεί θεμιτόν κατά το Σύνταγμα περιορισμόν της κυριότητος η χορήγησις των εξουσιών αυτών, αλλά αντιθέτως πλήγτει αποφασιστικά το πυρήνα του δικαιώματος ιδιοκτησίας των Ιερών Μονών, την προστασίαν της οποίας νομιμοποιείται συνεπώς να επιδιώξει δικαστικώς ενώπιον παντός Δικαστηρίου και η Εκκλησία εφ' όσον αι Ιεραί Μοναί είναι τμήμα αυτής σύμφωνα με τα εκτεθέντα.

Συνεπώς η διάταξις του άρθρου 8 του Ν. 1700/1987 συνδυαζόμενη με τας λοιπάς διατάξεις αυτού αντίκειται εις το άρθρον 17 του Συντάγματος και, ως ανίσχυρος πλέον, δεν δύναται να παράσχῃ έγκυρον έρεισμα εις την προσβαλλόμενη πράξιν η οποία πρέπει, κατά τα βασιμώς προβαλλόμενα, να ακυρωθεί.

Ζ.— Τέλος είναι απαραίτητο να ασχοληθώ ειδικώς με την νομολογίαν του Δικαστηρίου μας περί της οποίας, μέχρι τη στιγμής ουδέν είπον και η οποία φαίνεται να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον δια το κρινόμενον ζήτημα.

Θα αρχίσω με την απόφαση 1476/75 της Ολομέλειας του Δικαστηρίου. Η απόφασις αυτή ερμήνευσε το άρθρον 1 του Ν. Δ/τος 284/1974 το οποίον ορίζει ότι η διοίκησις και η διαχείρισις των μη ενοριακών ναών των κοιμητηρίων ως και απάσης της περιουσίας αυτών ανήκει εις τους Δήμους και τας Κοινότητας. Εκρίθη δε με την απόφασιν αυτήν ότι η εν λόγω διάταξις δεν αντιστρατεύεται τας κατοχυρούσας την αυτοδιοίκησιν της Εκκλησίας της Ελλάδος διατάξεις του Συντάγματος.

Έχω την γνώμην ότι η απόφασις αυτή δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει νομολογιακόν προηγούμενον δια την κρινόμενην

υπόθεσιν δια τους εξής λόγους:

1) Αναφέρεται αποκλειστικώς εις την διοίκησιν και διαχείρισιν των ναών των κοιμητηρίων οι οποίοι δεν είναι ενοριακοί και της περιουσίας των, η οποία αποτελείται από τα έσοδά των και δεν είναι κατά κανόνα σημαντική, δεν περιλαμβάνει δε ακίνητα διότι οι μη ενοριακοί ναοί δεν έχουν νομικήν προσωπικότητα. Εις την κρινόμενην όμως υπόθεσιν πρόκειται όπως είπα δια την διοίκησιν και διαχείρισιν ολοκλήρου της ακινήτου περιουσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος και της κινητής περιουσίας των Ιερών Μονών. 2) Το Δικαστήριον έχον υπ' όψιν ότι η αυτοδιοίκησις της Εκκλησίας της Ελλάδος κατοχυρώνεται υπό του Συντάγματος και προκειμένου να θέσει φραγμόν εις μελλοντικάς επεμβάσεις του κοινού νομοθέτου περιέλαβε, κατόπιν ιδικής μου προτάσεως, διότι ήμουν εισηγητής εις την υπόθεσιν εκείνην, την εξής σκέψιν η οποία αποτελεί και την ουσίαν της αποφάσεως. «Δια του άρθρου 1 του Ν. Δ/τος 284/74 και κατά την ορθήν αυτού έννοιαν εις τους Δήμους και τας Κοινότητας ανετέθη η αρμοδιότης ρυθμίσεων πάντων εν γένει των θεμάτων της εν στενή εννοίᾳ διοικήσεως και διαχειρίσεως των μη ενοριακών ναών των κοιμητηρίων εξαιρέσει βεβαίως των θεμάτων εκείνων τα οποία διέπονται, ως εκ της φύσεώς των, υπό των ιερών αποστολικών και συνοδικών κανόνων και των ιερῶν παραδόσεων της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, εξαιρουμένου συνεπώς και παντός ζητήματος το οποίον ανάγεται εις την αυτοδιοίκησιν της Εκκλησίας της Ελλάδος, υφ' ην έννοιαν, έκτασιν και περιεχόμενον κατοχυρούται αύτη υπό του Συνταγματικού Χάρτου της Χώρας». Και με την σκέψιν αυτήν το Δικαστήριον απέρριψεν την τότε ασκηθείσα αίτηση ακυρώσεως, διότι έκρινε εμμέσως πλην σαφώς, ότι η ανάθεσις της διοικήσεως και διαχειρίσεως των μη ενοριακών ναών των κοιμητηρίων εις τους Δήμους και τας Κοινότητας δεν έθιγεν, αυτή και μόνη, την αυτοδιοίκησιν της Εκκλησίας της Ελλάδος. Διαφορετική όμως θα ήταν η απόφασις εάν επρόκειτο περί της διοικήσεως και διαχειρίσεως των ενοριακών ναών και της περιουσίας αυτών. Αυτήν ακριβώς την έννοιαν είχεν ή ως άνω σκέψις της αποφάσεως η οποία, επαναλαμβάνω ετέθη προς αποτροπήν μελλοντικών επεμβάσεων του νομοθέτου.

Συνεπώς η απόφασις αυτή όχι μόνον δεν αποτελεί νομολογιακόν προηγούμενον προς την κατεύθυνσιν να θεωρηθεί ουχί αντίθετος με το Σύνταγμα ο Ν. 1700/87, αλλά τουναντίον αποτελεί νομολογιακόν προηγούμενον προς την αντίθετον κατεύθυνσιν.

Και έρχομαι εν συνεχείᾳ εις την απόφασιν 1269/1977 της Ολομελείας του Δικαστηρίου με την οποία εκρίθη ότι ο

νομοθέτης δύναται να αναθέσει την διοίκησιν του ιερού προσκυνήματος της Τήνου και την διαχείρισιν της περιουσίας αυτού εις επιτροπήν αποτελουμένην κατά πλειοψηφία εκ λαϊκών μη επιλεγόμενων υπό του οικείου αρχιερέως, αλλά υπό σώματος εκλεκτόρων.

Έχω το δικαίωμα και ως δικαστής και ως επιστήμων να διαφωνήσω προς την απόφασιν αυτήν και την διαφωνία μου δεν την διατυπώνω σήμερα δια πρώτη φορά, αλλά την είχα διατυπώσει όμα τη δημοσιεύσει της αποφάσεως αυτής, έλαβε δε ευρυτάτην δημοσιότητα η διαφωνία μου αυτή όταν εκυκλοφόρησε η μελέτη μου «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας» το έτος 1984, ήτοι εις χρόνον τελείως ανύποπτον εν σχέσει προς την κρινόμενην υπόθεσιν. Άλλωστε η απόφασις αυτή δεν ήτο ομόφωνος. Υπάρχει μειοψηφία τριών ψήφων η οποία δέχεται ότι η συγκεκριμένη διάταξις η οποία προβλέπει την κατ' αυτόν τον τρόπον διοίκησιν του προσκυνήματος της Τήνου προσβάλλει την θρησκευτικήν ελευθερίαν και την αυτοδιοίκησιν της Εκκλησίας.

Πέραν όμως αυτών έχω την γνώμην ότι η απόφασις αύτη δεν δύναται να αποτελέσει νομολογιακόν προηγούμενον υπέρ των απόψεων της Διοικήσεως διότι αναφέρεται εις ένα συγκεκριμένο προσκύνημα, η διοίκησις του οποίου ρυθμίζεται, κατ' εξαίρεσιν όλων των άλλων προσκυνημάτων της Εκκλησίας και τούτο λόγω ιδιομορφίας και μακράς πρακτικής, όπως τουτο χαρακτηριστικά αναφέρεται εις την 2037/1979 απόφασιν του Δικαστηρίου την οποίαν επικαλείται και η παρέμβασις και εις την οποίαν αναφέρεται χαρακτηριστικάς ότι η διοίκησις του εν λόγω προσκυνήματος: «ησκηθή επί μακράν σειράν ετών (πλέον της εκατονταετίας), υπό την άμεσον εποπτείαν του Κράτους καθ' ο δημοσίου καταστήματος ή πανελλήνιου Ιδρύματος....η διέπουσα δε το Ίδρυμα τούτο ως άνω νομοθεσία προσέδωσε αυτών έντονον χαρακτήρα ευαγούς καθιδρύματος, δια της αναθέσεως αυτών ποικίλλων όσων κοινωφελών σκοπών και έργων αναγομένων ιδία εις την χρηματοδότησιν έργων λιμενικών, κοινοτικών, υδρευτικών, οδοποιίας και ρυμοτομίας της πόλεως Τήνου, εις την στέγασιν προσκυνητών, εις την χορήγησιν υπετροφιών, την συντήρησιν μουσείου, την ίδρυσιν φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ως και την ίδρυσιν λαϊκών οικημάτων κλπ.» και δέχεται τέλος η απόφασις ότι η υπαγωγή του εν λόγω Ιδρύματος εις το ειδικόν αυτό καθεστώς ουδόλως αντίκειται εις τας διατάξεις του Συντάγματος δηλαδή τα άρθρα 3 και 13 «υπό την κατά τα ανωτέρω περιγραφείσαν» μορφήν του. Επρόκειτο δηλαδή περί ειδικής περιπτώσεως, η ιστορία της οποίας δικαιολογούσε και

συνταγματικώς την ειδικήν αυτήν ρύθμισιν διατηρουμένου πάντως του επιχωρίου Μητροπολίτου ως Προέδρου ενώ εις τας κρινόμενας υποθέσεις πρόκειται περ του συνόλου της ακινήτου περιουσας της Εκκλησίας της Ελλάδος και απομακρύνεται της Προεδρίας του ΟΔΕΠ ο μέχρι τούδε Πρόεδρος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών.⁴⁰ Εξ άλλου υπάρχουν και άλλαι αποφάσεις της Ολομελείας του Δικαστηρίου προγενέστεραι και μεταγενέστεραι της ως άνω αποφάσεως από τις οποίες συνάγεται ότι η διοίκησις των προσκυνημάτων και της περιουσίας αυτών πρέπει να ευρίσκεται όχι εις τας χείρας ιδιώτου ή του Κράτους αλλά εις χείρας της Εκκλησίας διότι πρόκειται περί εξυπηρετήσεως της δημοσίας λατρείας εις την οποίαν κάθε πιστός δύναται να μετέχει και η οποία πρέπει κατά το Συνταγμα (άρθρα 3 και 13) να ασκήται ακωλύτως υπό την διεύθυνσιν της Εκκλησίας (βλ. ΣτΕ 3345/75, 54/1978). Επί της αυτής βάσεως θεμελιούται και η από πολλών ετών παγιωθείσα νομολογία της Ολομελείας του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποίαν εγκύρως διατάσσει ο Μητροπολίτης την δια της αστυνομίας σφράγιστιν ιδιωτικού ναού όταν ούτος τεθεί εις την δημόσιαν λατρείαν (βλ. ενδεικτικώς 1548/74). Τούτο τι σημαίνει; Σημαίνει ότι η διοίκησις της δημόσιας λατρείας, άρα και των οικονομικών μέσων τα οποία την στηρίζουν, μόνο εις χείρας της Εκκλησίας επιτρέπεται να είναι. Τέλος η απόφασις αυτή είναι αντίθετη με την παγίαν νομολογίαν του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας περί της οποίας ήδη εμίλησα και δεν είμαι τόσο σωβινιστής ώστε να με αφήνει ανεπηρέαστο η γερμανική επιστήμη με την μακράν και ανεγνωρισμένην παράδοσιν της εις τα θέματα του δημοσίου δικαίου και του δικαίου γενικώτερον και τούτο ανεξαρτήτως του ζητήματος ότι εις την επιστήμην δεν νοείται σωβινισμός.

Και ας έλθω εις την απόφασιν του Τμήματος υπό πενταμελήν σύνθεσιν 1956/1986. Η απόφασις αυτή έκρινε ότι δεν αντίκειται εις το Σύνταγμα η ανάθεσις τη διοικήσεως και διαχειρίσεως της

40. Ειδικώς όσον αφορά το θέμα της ιδιοκτησίας η ως άνω απόφαση δεν είναι δυνατόν να αποτελεί νομολογιακόν προηγούμενον διότι εις την περίπτωσιν του προσκυνήματος της Τήνου το διοικού ὄργανον του Ιδρύματος, ως τούτο καθορίζεται υπό του νόμου, διοικεί και διαχειρίζεται την περιουσία του Ιδρύματος και όχι περιουσίαν τρίτου προσώπου, ενώ εις την κρινόμενην περίπτωσιν ο ΟΔΕΠ, υπό την νέαν του διοίκησιν, διοικεί και διαχειρίζεται όχι ιδίαν αυτού περιουσίαν, οπότε δεν θα ετίθετο θέμα «αμεσότητας» αλλά την περιουσία τρίτων προσώπων δηλαδή των διαφόρων εκκλησιαστικών νομικών προσώπων. Από την άποψιν αυτήν είναι ευνόητον δια τίνα λόγον η μειοψηφία εις την άλλην απόφασιν του Συμβουλίου της Επικρατείας δεν επικαλείται και το άρθρον 17 του Συντάγματος.

περιουσίας, η οποία εξυπηρετεί τα προσκυνήματα των Κυθήρων, εις την Επιτροπήν Εγχώριας Περιουσίας, από την οποία έχει αποκλεισθεί η Εκκλησία.

Αλλά και αυτή η απόφασις, η οποία μάλιστα έχει μειοψηφίαν απαρτισθείσαν εκ της ψήφου ενός Συμβούλου και δύο Παρέδρων δηλαδή ελήφθη με την ψήφον των δύο Συμβούλων, δεν καλύπτει όλα τα ζητήματα τα οποία ανακύπτουν εις την κρινόμενην υπόθεσιν και ειδικότερον δεν προκρίνει το ζήτημα της ιδιοκτησίας, δοθέντος ότι τον προβληθέντα τότε ισχυρισμόν περί αντιθέσεως του νόμου προς το άρθρον 17 του Συντάγματος απορρίπτει ως άνευ συμφέροντος προβαλλόμενον διοτι δεν είχε αποδειχθεί ότι η κυριότης της περιουσίας ανήκεν εις την Μητρόπολιν Κυθήρων ή εις προσκυνήματα. Κρίνει μόνον ότι δεν παραβιάζεται η ελευθερία της λατρείας. Αλλά εις το σημείον αυτό διατυπώνται η μειοψηφία, είχον διατυπωθεί δε και επιφυλάξεις υπό του εισηγητού κατά την εκδίκασιν τη υποθέσεως⁴¹ και επιπλέον υπάρχει αντίθεσις προς την νομολογίαν των γερμανικών δικαστηρίων. Επί πλέον θα ήτο δυνατόν να επικαλεσθεί κανείς ότι και εις αυτήν την περίπτωσιν υπάρχει μια ιδιομορφία λόγω του ειδικού καθεστώτος της «εγχώριας περιουσίας» εις την Ιόνιον Πολιτείαν.

Τέλος υπάρχει το όλως πρόσφατον υπ' αριθμ. 530/1987 πρακτικόν επεξεργασίας υπό του Συμβούλιου Επικρατείας του Πρ. Δ/τος το οποίον εξεδόθη δια τον ΟΔΕΠ και το οποίο δέχεται ομοφώνως (Πρόεδρος, τρεις σύμβουλοι και τρεις Πάρεδροι) ότι η διάταξις του άρθρου 8 του Ν. 1700/87 δεν παραβιάζει την αυτοδιοίκησιν της Εκκλησίας της Ελλάδος δια τον λόγον ότι η αυτοδιοίκησις αυτή «δεν εξικνείται ως στο σημείο να απαγορεύει στο νομοθέτη να ρυθμίζει τα της διοικήσεως και των οργάνων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου που κατά νόμον επιδιώκουν ειδικούς γενικότερου συμφέροντος σκοπούς, όπως είναι η διοίκησις και διαχείρισις τη μοναστηριακής περιουσίας, ζήτημα του οποίου η ρύθμιση δεν αντίκειται προς τους θεμελιώδεις ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς Κανόνες της Ανατολικής Ορθόδοξης του Χριστού Εκκλησίας». Και παραπέμπει το πρακτικόν εις τας ως άνω μνημονευθείσας αποφάσεις του Δικαστηρίου.

Έχω την γνώμην ότι και το πρακτικόν αυτόν δεν μας δεσμεύει. Πράγματι αναφέρεται μόνον εις το ζήτημα της αυτοδιοικήσεως και ουδεμίαν σκέψιν παραθέτει δια τα ζητήματα

41. Βλ. την εισήγησιν του εισηγητή Συμβούλου Γ. Κουβελάκη δημοσιευθείσαν εις «Νομικόν Βήμα» (τ. 35) 1987 σελ. 420 επομ.

της ιδιοκτησίας και της θρησκευτικής ελευθερίας με τα οποία ασχολείται και η νομολογία των γερμανικών δικαστηρίων. Αναφέρεται το πρακτικόν μόνον εις την μοναστηριακήν περιουσίαν και του διαφεύγει, εκ προφανούς παραδρομής, ότι πρόκειται περί του συνόλου της ακινήτου περιουσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Τέλος ρίπτει το βάρος της κρίσεώς του εις το ότι πρόκειται περί νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου εξυπηρετούντος ειδικούς γενικώτερου συμφέροντος σκοπούς. Η παρατήρηση όμως αυτή εν όψει όσων υπεστηρίχθησαν εν σχέσει προς τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα εις την αρχήν της εισηγήσεως νομίζω ότι αποδυναμούται. Τέλος, δια τας αποφάσεις εις τας οποίας παραπέμπει ελέχθησαν αρκετά.

Συμπέρασμα τελικόν είναι κατά την εισήγησιν το εξής: Ή ως άνω νομολογία του Δικαστηρίου δεν δεσμεύει δια την επίλυσιν της κρινόμενης διαφοράς προς ορισμένην κατεύθυνσιν, ούτε πείθει ότι η άποψις της εισηγήσεως είναι μη ορθή.

III. Λοιποί προβαλλόμενοι λόγοι.

Προβάλλονται δια της δευτέρας αιτήσεως και άλλοι λόγοι ακυρώσεως και ειδικώτερον προβάλλεται:

A. Παράβασις του άρθρου 4 του Συντάγματος ήτοι άνισος μεταχείρισις της Ελλαδικής Εκκλησίας εν σχέσει με τας Μητροπόλεις της Δωδεκανήσου, τας Μονάς του Αγίου Όρους κλπ., επί των οποίων εν εφαρμόζεται ο Ν. 1700/87.

B. Παράβασις του άρθρου 25 παρ. I και 2 του Συντάγματος.

Γ. Παράβασις των αρχών της δεδικαιολογημένης εμπιστοσύνης, της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας.

Οι λόγοι όμως αυτοί είναι, νομίζω, προδήλως αβάσιμοι και εισηγούμαι, άνευ περαιτέρω σκέψεων, την απόρριψην αυτών επιφυλασσόμενος δια λεπτομερέστεραν ανάπτυξιν εις την διάσκεψιν εάν τούτο καταστή αναγκαίον.

IV Συμπέρασμα.

Θεωρώ ότι η διάταξις του άρθρου 8 του Ν. 1700/1987 κατ' επίκλησιν της οποίας εξεδόθη η μόνη παραδεκτώς προσβαλλόμενη υπουργική απόφασις, συνδυαζόμενη με τας λοιπάς διατάξεις του νόμου τούτου, έρχεται εις αντίθεσιν με τα άρθρα 3, 13 και 17 του Συντάγματος δια τους εκτεθέντας ήδη λόγους και ως εκ τούτου είναι ανίσχυρος και δεν δύναται να παράσχη έγκυρον νομοθετικόν έρεισμα εις την ως άνω υπουργικήν απόφασιν η οποία πρέπει, κατά τα βασίμως προβαλλόμενα, να ακυρωθεί κατ' αποδοχήν των υπό κρίσιν αιτήσεων, απορριπτομένων των παρεμβάσεων.

Νομική φύση των «Εκκλησιαστικών Δικαστηρίων» - ο δικαστικός έλεγχος των αποφάσεών τους.

Δικαστήριο: ΣτΕ (ολομέλεια)

Αριθμός: 825/1988

Πρόεδρος: Θ. Κουρουσόπουλος

Εισηγητής: Γ. Κουβελάκης

Δικηγόροι: Σ. Μανούσακας - Γ. Λιλαίος

Περίληψη

1. «Εκκλησιαστικά Δικαστήρια» - N. 5383/1932 - άρθρ. 44 N. 590/1977 (Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος)
2. Έννοια Δικαστηρίων κατά τα άρθρα 87 επ. Συντάγματος.
3. Όταν τα «Εκκλησιαστικά Δικαστήρια» επιβάλλουν ποινές που επηρεάζουν αμέσως την υπηρεσιακή σχέση κληρικού - εκκλησίας έχουν το χαρακτήρα πειθαρχικού συμβουλίου - δικαστικός έλεγχος των αποφάσεών τους.

Επειδή, η κρινόμενη υπόθεση εισάγεται προς εκδίκαση στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου, κατόπιν της 195/1987 αποφάσεως του Γ' Τμήματος, για την επίλυση των εξής ζητημάτων, που ανέκυψαν στην υπόθεση αυτή: α) της φύσεως των από τον N. 5383/1932 προβλεπόμενων «εκκλησιαστικών δικαστηρίων» και του προσβλητού των αποφάσεών των ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας και β) της ακολουθητέας διαδικασίας για την άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας επί κληρικών από μονομελή εκκλησιαστικά δργανα.

Επειδή, το άρθρο 44 του Ν. 590/1977 (Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος), ορίζει ότι «τα παραπτώματα των κληρικών και μοναχών τα σχετικά προς τα καθήκοντα και τας επαγγελλίας της ομολογίας αυτών, τα συνεπαγόμενα κανονικά κυρώσεις, εκδικάζονται υπό των εκκλησιαστικών δικαστηρίων». Η ίδια διάταξη, προέβλεψε την έκδοση ειδικού Νόμου που θα ρυθμίζει τα της ιδρύσεως, συγκροτήσεως, αρμοδιότητας και της λειτουργίας των παραπάνω οργάνων της Εκκλησίας, ώρισε δε ότι μέχρι της εκδόσεως νέου Νόμου εξακολουθεί να ισχύει ο Ν. 5383/1932 «περί εκκλησιαστικών δικαστηρίων και της προ αυτών διαδικασίας». Ο τελευταίος αυτός Νόμος (5383/1932), ορίζει (άρθρ. 1) ότι «προς διατήρησιν της εκκλησιαστικής πειθαρχίας και προς τιμωρίαν των υποπεσόντων εις παράπτωμα ως προς τα χρέη και τα καθήκοντα της επαγγελλίας αυτών κληρικών και μοναχών καθίστανται τα εξής εκκλησιαστικά δικαστήρια: α) επισκοπικά δικαστήρια β) τα συνοδικά δικαστήρια, πρωτοβάθμιον και δευτεροβάθμιον γ) τα δια τους αρχιερείς δικαστήρια, πρωτοβάθμιον και δευτεροβάθμιον, δ) το δια τους συνοδικούς δικαστήριον. Το Επισκοπικό δικαστήριο συγκροτείται από τον οικείο Μητροπολίτη και από δύο ιερείς (άρθρο 2). Από τους παραπάνω αποφασιστική ψήφο έχει μόνο ο Μητροπολίτης (άρθρο 5). Το πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο συνοδικά δικαστήρια συγκροτούνται από τα μέλη της Ιεράς Συνόδου (άρθρο 13) κλπ. Το άρθρο 10 προβλέπει τις ποινές που μπορεί να επιβάλλει το επισκοπικό δικαστήριο, που είναι α) επίπληξη β) στέρηση του μισθού γ) χρηματική ποινή δ) αργία από τέλεση ιεροτελεστίας μετά ή άνευ στερήσεως του μισθού ε) αργία ενός και ημίσεος έτους μετά παύσεως από την εφημεριακή θέση στ) σωματικό περιορισμό κατ' οίκον μέχρι 15 ημερών ζ) έκπτωση από του αξιώματος. Το συνοδικό δικαστήριο μπορεί να επιβάλλει τις ίδιες με το επισκοπικό ποινές μέχρι του τριπλασίου και την ποινή της καθαιρέσεως....

Επειδή το Σύνταγμα (άρθρο 87) ορίζει ότι η Δικαιοσύνη απονέμεται από τα δικαστήρια, συγκροτούμενα από τακτικούς δικαστές, που απολαύουν πρωσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία. Δικαστικές επιτροπές που έκτακτα δικαστήρια με οποιοδήποτε όνομα δεν επιτρέπεται να συσταθούν (άρθρο 8).

Από τις διατάξεις αυτές του Συντάγματος προκύπτει ότι η απονομή της δικαιοσύνης ανατίθεται αποκλειστικώς στα τακτικά δικαστήρια που συγκροτούνται όπως αναφέρθηκε και λειτουργούν με τις εγγυήσεις που επίσης συνταγματικά καθιερώνονται (άρθρ. 93 επ.). Κανενός άλλου δικαστηρίου δεν είναι ανεκτή από την ελληνική έννομη τάξη η ύπαρξη και

υπαγωγή σε αυτό, λόγω της ασκήσεως λειτουργήματος ή επαγγέλματος, ωρισμένης κατηγορίας πολιτών. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα ερμηνεύμενες οι εκτεθείσες διατάξεις του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος και του Ν. 5383/1932, έχουν την έννοια ότι τα παραπάνω εκκλησιαστικά δικαστήρια, που συγκροτούνται από κληρικούς, δεν είναι φορείς δικαστικής εξουσίας, η δε από τον Νόμο απονομή της ονομασίας αυτής, δεν μπορεί να μεταβάλλεις την φύση τους, όπως αυτή καθορίζεται από τους βασικούς κανόνες οργανώσεως του Κράτους.

Επειδή τα όργανα της Εκκλησίας, ιδρύθηκαν για τη διατήρηση της εκκλησιαστικής πειθαρχίας και την τιμωρία των υποπεσόντων σε παράπτωμα κληρικών (άρθρ. 1 Ν. 5383/1932). Την πειθαρχική αυτή αρμοδιότητα η Εκκλησία ασκεί με τα όργανά της αυτά, άλλοτε μεν επιβάλλουσα πνευματικής μόνο φύσεως ποινές, που σαν τέτοιες διαφεύγουν τον δικαστικό έλεγχο, άλλοτε δε με ποινές, που επηρεάζουν αμέσως την υπηρεσιακή σχέση κληρικού - εκκλησίας και τα από αυτή προκύπτοντα δικαιώματα (στέρηση μισθού, χρηματική ποινή, αργία, έκπτωση κλπ.). Στη τελευταία αυτή περίπτωση τα πειθαρχικά όργανα της Εκκλησίας, όταν λειτουργούν συλλογικά, έχουν τον χαρακτήρα πειθαρχικών συμβουλίων, που για την εξασφάλιση των αρχών του Κράτους δικαίου και της Χρηστής διοίκησης, πρέπει να ακολουθούν τουλάχιστον ως προς την σύνθεσή τους και την πειθαρχική διαδικασία τις βασικές αρχές του πειθαρχικού δικαίου. Οι εκδιδόμενες δε από αυτά αποφάσεις, ως εκτελεστές πράξεις διοικητών αρχών, προσβάλλονται με αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Αν και κατά τη γνώμη δύο μελών του Δικαστηρίου με αποφασιστική ψήφο τα υπό των ως άνω διατάξεων χαρακτηριζόμενα ως «εκκλησιαστικά δικαστήρια» είναι όργανα της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας πνευματικού καθαρά χαρακτήρα με τα οποία η Εκκλησία αυτή πειθαναγκάζει τους κληρικούς της και τους μοναχούς της να εκπληρώνουν τα χρέη και τα καθήκοντα της επαγγελίας αυτών όπως τούτο σαφώς συνάγεται: πρώτον εκ του ότι ήδη από τον έτους 1833 με τη Διακύρηξη «περί της Ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας» ορίσθηκε ότι (άρθρο 10 περίπτ. ε') μεταξύ των άλλων καθαρώς εισωτερικών (πνευματικών) ζητημάτων που απαριθμούνται στη διάταξη αυτή (δόγμα, λατρεία κλπ) είναι και το ζήτημα της «εκκλησιαστικής πειθαρχίας», δεύτερον εκ του ότι τόσον ο ν. 5383/32 όσον και ο ν. 590/77 ορίζουν ότι τα εκκλησιαστικά δικαστήρια επιβάλλουν «κανονικές» κυρώσεις για παράβαση των ως άνω χρεών της επαγγελίας δηλαδή για «κανονικά»

παραπτώματα και τρίτον εκ του ότι ο ν. 590/77 ορίζει ότι ανώτατο ουσιαστικό εκκλησιαστικό δικαστήριο για τους αρχιερείς είναι ο Οικουμενικός Πατριάρχης ενώπιον του οποίου ασκείται το έκκλητο, το οποίον είναι ένα από τα μέσα με τα οποία εξασφαλίζεται και η συνταγματικά κατοχυρωμένη πνευματική ένωση της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Πατριαρχείο.

Με τα δεδομένα αυτά τα εκκλησιαστικά δικαστήρια ούτε πολιτειακά δικαστήρια είναι ούτε διοικητικά (πειθαρχικά δργανα μπορούν να λογισθούν (ΣτΕ Ολομ. 2800/72 κ.ά) οι δε αποφάσεις εκτελούνται σε βάρος των κληρικών και μοναχών μόνο εφ' όσον αυτοί εξακολουθούν να συμφωνούν με τη διδασκαλία της Εκκλησίας, σε περίπτωση δε αρνήσεώς τους προς τούτο η Πολιτεία δεν δικαιούται να παράσχει στην Εκκλησία τη συνδρομή της προς εκτέλεση αυτών γιατί τούτο θα ήταν αντίθετο με το άρθρο 13 του Συντάγματος.

Επειδή, οι κληρικοί, ακόμη και οι εξ' αυτών κατέχοντες οργανικές θέσεις εφημερίδων κλπ. δεν είναι μόνιμοι δημόσιοι υπάλληλοι και δεν απολαύουν των εγγυήσεων μονιμότητας, που καθιερώνονται από το άρθρο 103 του Συντάγματος. Συνέπεια αυτού είναι ότι δεν επιβάλλεται από το σύνταγμα η συγκρότηση υπηρεσιακών γι' αυτούς συμβουλίων, που γνωμοδοτούν ή αποφασίζουν για τις υπηρεσιακές μεταβολές της μεταθέσεως ή παύσεως.

Επειδή, μετά την λύση των παραπάνω παραπεμφθέντων ζητημάτων, η υπόθεση πρέπει να αναπεμφθεί στο Γ'. τμήμα, προς οριστική εκδίκαση.

Στο τεύχος αυτό γράφουν:

Στυλιανός Παπαθεμελής: Υπουργός Μακεδονίας-Θράκης

Κωνσταντίνος Αν. Βαβούσκος: Καθηγητής του Αστικού Δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Διδάσκει επίσης Εκκλησιαστικό Δίκαιο και Ιστορία του Δικαίου

Ιωάννης Μανωλεδάκης: Καθηγητής του Ποινικού Δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Κοσμήτορας της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Νίκος Ματσούκας: Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Πέτρος Βασιλειάδης: Αναπληρωτής Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Νίκος Ζαχαρόπουλος: Κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σπ. Τρωϊάννος: Καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης: Αναπληρωτής καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ευάγγελος Β. Βενιζέλος: Αναπληρωτής Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος: Επίκουρος Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών

† Ιωάννης Αναστασίου: Ομότιμος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Γεώργιος Α. Τσανανάς: Επιμελητής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Βασίλειος Τρ. Γιούλτσης: Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Νίνα Νικολοπούλου-Σακκά: Διδάσκει στην Πάντειο Α.Σ.Π.Ε.

Δημήτρης Δημουλής: Πτυχιούχος Νομικής — Ασκούμενος Δικηγόρος Αθηνών

Δημήτρης Θ. Τσάτσος: Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο HAGEN και στη Πάντειο Α.Σ.Π.Ε.

Γεώργιος Α. Πουλής: Επίκουρος καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θράκης

Κυκλοφόρησαν οι τόμοι του «Δίκαιο και Πολιτική»

Τόμος 1 (τεύχη 1-3)

Τόμος 2 (τεύχη 4-6)

Τόμος 3 (τεύχη 7-9)

Τόμος 4 (τεύχη 10-12)

Τιμή κάθε τόμου:

4.500 δρχ.

**Διατίθενται επίσης
οι ράχες
βιβλιοδεσίας
(τιμή 1500 δρχ.)**

*Οι τόμοι πωλούνται
στα βιβλιοπωλεία
του «Παρατηρητή»,
Διδότου 39, Αδήνα και
Πρ. Κορομηλά 38, Θεσσαλονίκη.
Αποστέλονται επίσης, χωρίς
καμμιά επιβάρυνση στη
διεύδυνσή σας, αν τηλεφωνήσετε
στα κεντρικά γραφεία του
«Παρατηρητή»,
031 938427, 031.927685*

**Γραφτείτε
συνδρομητές *
στο
Δίκαιο και Πολιτική**

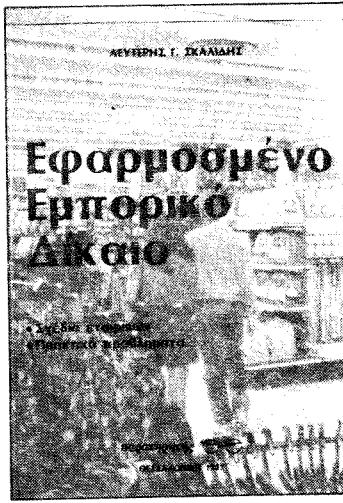
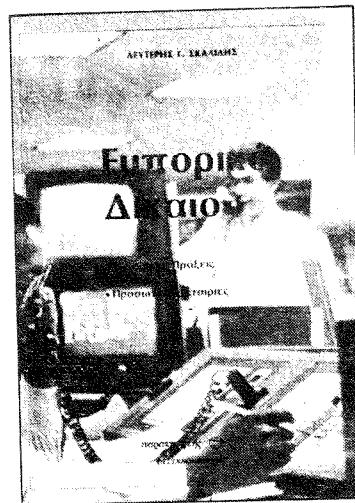
**Έχετε πάντοτε έγκαιρα
περιοδικό στο σπίτι σας και
βοηθάτε ιδιαίτερα την πρ
σπάθειά μας.**

**Ετήσια συνδρομή:
Ιδιώτες: 2300
Φοιτητές: 1800
Οργανισμοί: 7000**

**Τηλεφωνήστε στο
031.938427, 031.927685
(κ. Μιχάλη Ραμαδανίδη)
ή στείλτε ταχυδρομική εγ
ταγή.**

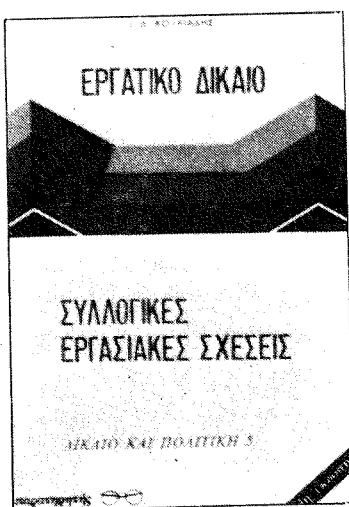
***Μια συνδρομή στο Δίκαιο και Πολ
είναι επίσης ένα ευπρόσδεκτο δώ**

ΒΙΒΛΙΑ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΣΕ ΚΑΘΕ ΝΟΜΙΚΟ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ «ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ» ΑΔ. ΣΤΑΥΡΟΥ 15, ΤΗΛ. 938427 - ΑΘΗΝΑ ΔΙΔΟΤΟΥ 39 ΤΗΛ. 3600658

ΔΥΟ ΒΙΒΛΙΑ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΣΕ ΚΑΘΕ ΝΟΜΙΚΟ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ «ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ» ΑΔ. ΣΤΑΥΡΟΥ 15, ΤΗΛ. 938427 - ΑΘΗΝΑ ΔΙΔΟΤΟΥ 39 ΤΗΛ. 3600658

Νέες εκδόσεις από τον «Παρατηρητή»

